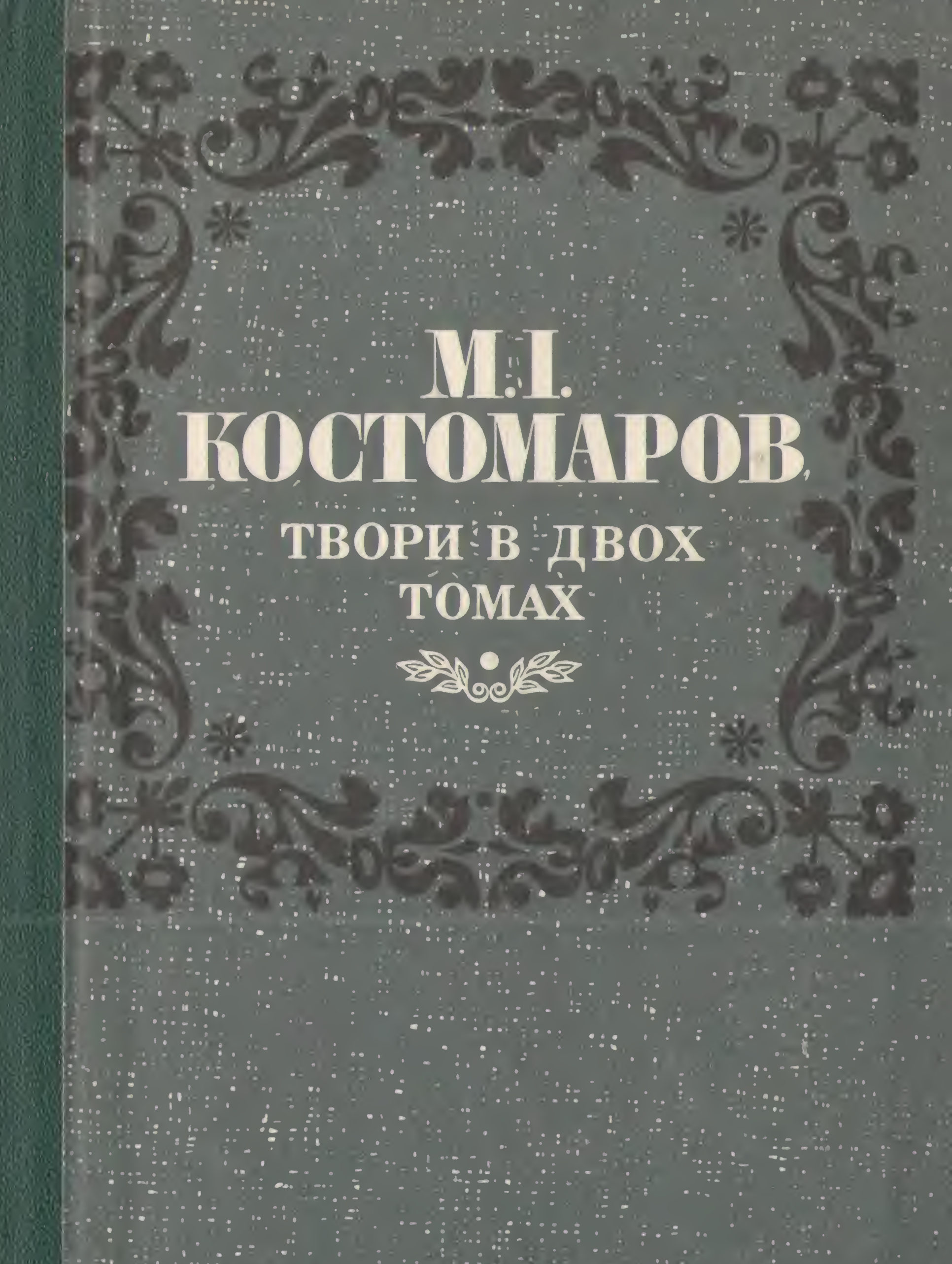
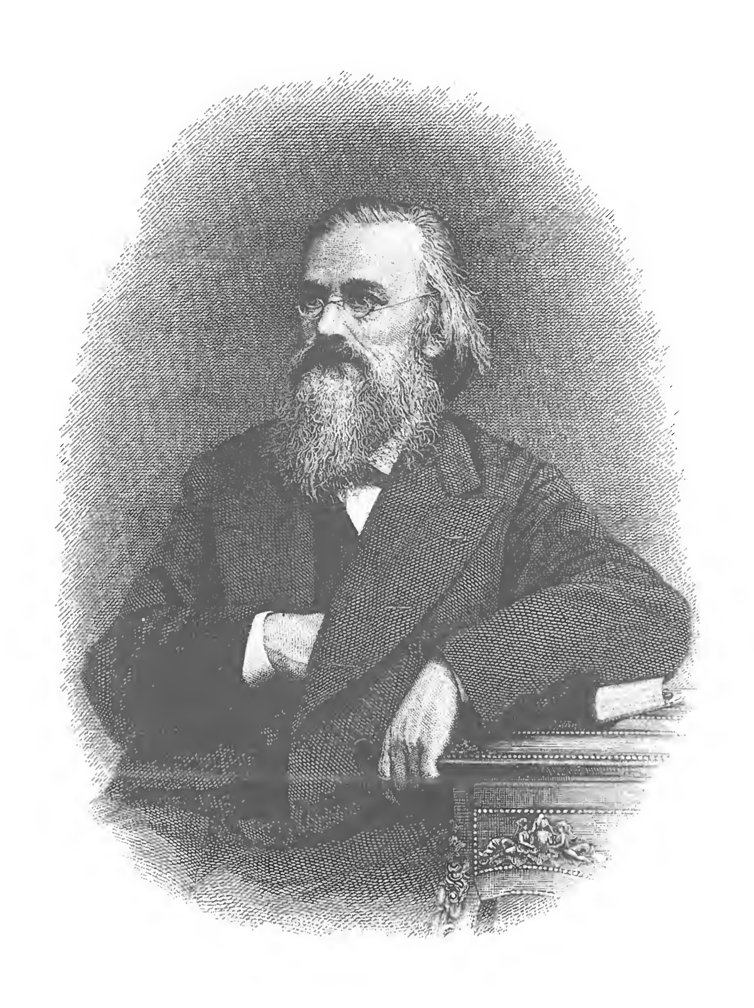

М.І.
КОСТОМАРОВ
ТВОРИ В ДВОХ
ТОМАХ

1817

1885

Н. Костомаровъ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

М.І. КОСТОМАРОВ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

М. І. КОСТОМАРОВ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПОЕЗІЇ
ДРАМИ
ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
Видавництво художньої літератури
«ДНІПРО»
1990

ББК 84УкІ
К72

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) відомий світові як видатний український історик, етнограф, фольклорист, критик, статті якого друкувалися в прогресивних часописах «Основа», «Современник», «Отечественные записки»; член Кирило-Мефодіївського товариства.

Цей двотомник охоплює всю художню спадщину М. Костомарова-письменника.

До першого тому ввійшли поезії різних років життя, поетичні переклади, історичні драми «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Елліни Тавріди» та ін., а також соціально-психологічні оповідання.

Костомаров Николай Иванович (1817—1885) известен как выдающийся украинский историк, этнограф, фольклорист, критик, статьи которого печатались в прогрессивных журналах «Основа», «Современник», «Отечественные записки»; член Кирилло-Мефодиевского общества.

Этот двухтомник включает все художественное наследие Н. Костомарова-писателя.

В первый том вошли стихотворения разных лет жизни, поэтические переводы, исторические драмы «Савва Чалый», «Переяславская ночь», «Эллины Тавриды» и др., а также социально-психологические рассказы.

Упорядник, автор передмови
та приміток *В. Л. Смілянська*

На фронтиспісі портрет М. І. Костомарова
роботи *Ф. Брокгауза*. Гравюра.
Лейпціг, XIX ст.

К $\frac{4702640102-051}{М205(04)-90}$ 51.90

ISBN 5-308-00581-8(т. 1)
ISBN 5-308-00583-4

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

«Співатиму, співатиму, доки гласу стане...»
М. Костомаров

Постать М. Костомарова у всій багатогранності духовних обширів, з усім багатством його величезного, як на одну людину, доробку історика, фольклориста, поета, драматурга, прозаїка, літературного критика, публіциста — мало знана сучасному читачеві. Ні його історичні дослідження, ні значна частина прозової та публіцистичної спадщини не перевидавалися багато років. Справа поліпшилася у зв'язку із 150-річним ювілеєм М. Костомарова, що його, за рішенням ЮНЕСКО, відзначив увесь світ 1967 р.

У нас опубліковано низку розвідок, розділи про поезію та драматургію у другому томі восьмитомної «Історії української літератури», двотомне видання творів (1967), поетичний доробок в серії «Бібліотека поета» (1972), монографії П. Попова «М. Костомаров як фольклорист» (1968) та Ю. Пінчука «Исторические взгляды Н. И. Костомарова» (1984), докладну розвідку М. Т. Яценка в колективній монографії «Історія української літературної критики» (1988) і, нарешті, однотомник «Исторические произведения. Автобиография» та повість «Кудеяр» (1989).

Аж донедавна побутувала думка, що замолоду М. Костомаров відзначався прогресивними поглядами, а з початком урядової реакції у 60-х рр. у нього відбувся злам, і він перейшов на консервативні позиції. Однак Костомаров був складною і духовно нетрадиційною людиною, тому його не можна було вкласти в прокрустове ложе будь-якої схеми. Звичайно, доводилося і йому часом іти на компроміс із офіційною думкою чи поступатись під тиском обставин. Але мало хто був такий сміливий і рішучий у відстоюванні тих принципів, які він вважав єдино правильними,— навіть проти численної опозиції. Цей «ритуаліст», прихильник усталеного способу життя й праці, над усе шанував свободу думки й совісті та ненавидів насильство, а надто духовне. І цим іноді слід пояснювати деякі його вчинки. У той же час він був на диво терплячий до критики.

Плідність його праці викликала подив: на неї складалася і його організованість, і дивовижна пам'ять та ерудиція, і практичне знання багатьох європейських і класичних мов. Сучасники захоплювалися його вмінням знайти спільну мову з людиною будь-якого кола, цікавими розповідями, дотепними жартами, щирим молодечим сміхом.

Він мав про що розповідати. Адже все життя мандрував, придивлявся до нових місць. Вони промовляли йому як історикові більше, ніж будь-кому

іншому. Складовою чергового наукового пошуку було обов'язкове відвідання місць, де відбулися події. Його «даровитая, страстная, впечатлительная натура», як писав 1895 р. М. Подорожний [1], поглинала враження; і він нічого не забував.

Усе життя М. Костомаров, хоч був переважно кабінетним вченим, мав широкі контакти з людьми: цьому сприяли його відомі «вівторки», публічні лекції, інтенсивне листування. Він відвідував театри, музеї, виставки, професіонально рецензував мистецькі новинки; знав напам'ять церковні відправи. Буквально за кілька днів до смерті домігся, щоб його відвезли на виставку — знову побачити нову картину І. Є. Рєпіна «Іван Грозний при вбитому ним сині».

Про літературні уподобання М. Костомарова його секретарка, що працювала з ним у 70-х рр., пізніше — письменниця й літературознавець, дружина В. М. Білозерського Надія Олександрівна, писала так: «Нередко от мифологии Н. Ив. непосредственно переходил к поэзии. Помню раз, по поводу Прометея, он припомнил «Кавказ» Шевченко и продекламировал его наизусть от первой строфы до последней. Шевченко был его любимым поэтом и всего ближе говорил его сердцу, хотя он высоко ценил Гете, Байрона, Мицкевича, Пушкина. Современная поэзия и беллетристика сравнительно мало занимала его, но тем не менее он отдавал должную справедливость таланту Гончарова, Тургенева, Л. Толстого, Островского и др. Что касается Некрасова, то он отвергал в нем всякое поэтическое дарование, а Щедрин оставался до конца непонятным для него» [2].

Широко освічений, М. Костомаров знав і любив класичну світову літературу, насолоджувався літературними шедеврами античності, невтомно працював у російській культурі; та найглибшою і найболючішою його любов'ю завжди були українське слово й українська пісня.

Придивимося ж пильніше до цієї незвичайної постаті.

Народився майбутній письменник і вчений у ще не одружених батьків: мати, Тетяна Петрівна Мельникова, була кріпачкою та вихованкою небагатого поміщика с. Юрасівки, Острогозького повіту, Воронезької губернії [3] Івана Петровича Костомарова. Сталася ця знаменна подія 16 травня 1817 р., а через три місяці батьки взяли шлюб, і мати стала вільною, а син офіційно вважався кріпаком. Та відчув він це через одинадцять років, повернувшись влітку 1828 р. до батьківського дому на канікули після року навчання в московському пансіоні, куди віддав його батько, який, будучи людиною начитаною, розумів потребу доброї освіти. Та цього ж літа батько був убитий власними кріпаками — як казали, частково

[1] Подорожный Н. Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове). / Киевская старина, 1895.— № 4.— С. 20—33.

[2] Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Русская старина. 1886.— №№ 4—6.— С. 625.

[3] Нині — Ольховатського району Воронезької області.

з помсти за жорстоке поводження, частково — заради грабунку. Всиновити Миколу він не встиг, і це використали його родичі, щоб ціною свободи хлопчикові забрати собі левину частку батькового маєтку. Мати мусила погодитися. Їй дали дуже скромну суму грошей, на яку вона купила в тому ж селі невеличкий будинок, а син одержав відпускну. Мати відвезла його до приватного пансіону у Воронежі, звідки він перейшов до третього класу гімназії, яку закінчив 1833 р. і, підготувавшись влітку з математики, успішно склав іспити до Харківського університету.

Харків, з часу заснування в 1805 р. університету, набув значення найбільшого культурного осередку на Лівобережній Україні. Тут видавалися газети й журнали, серед них і літературні: «Харьковский Демокрит» (1816) В. Масловича, «Украинский вестник» (1816—1819) Р. Гонорського, Г. Квітки-Основ'яненка, «Украинский журнал» (1824—1825); ініціаторами кількох видань були І. Срезневський та І. Розковшенко. 1831 р. вони видали «Украинский альманах», два випуски «Украинского сборника» (1838, 1841); найбільший вплив на розвиток українського літературного процесу справила їх фольклорно-історична збірка «Запорожская старина» в шести випусках (1833—1838). В укладенні її з обома упорядниками активно співпрацювали О. Шпигоцький та Ф. і О. Євецькі.

Однак в студентські свої роки Костомаров перебував дещо осторонь українського гуртка, хоча тривалий час жив на квартирі П. Гулака-Артемовського, який викладав в університеті російську історію. Входження Костомарова в українську культуру станеться пізніше — після його повернення до університету в 1837 році.

У перший же рік навчання, студіюючи загальну й російську історію, грецьку, латинську, французьку мови (влітку він уже читав Гюго в оригіналі), молодий студент почав писати російські поезії в стилі античних ідилій, та ще й гекзаметром. Невдовзі, з приходом до університету блискучого історика з європейською освітою М. Луніна, М. Костомаров облишив ці вірші й захопився історією; це й визначило його майбутнє. Відвідував він і лекції з грецької літератури А. Валицького, з російської історії — П. Гулака-Артемовського. Закінчивши успішно курс занять, 1837 р. М. Костомаров одержав ступінь кандидата й вступив на військову службу в Кінбурнський драгунський полк, розташований в Острогозьку. Однак служба швидко надокучила йому, і він почав із захопленням вивчати старий архів козацького Острогозького полку (одиниці військово-територіальної) і навіть склав його опис. А головне, зрозумів, що його покликання — історична наука. Він їде до Москви, де як вільнослухач університету відвідує лекції М. Погодіна та М. Каченовського. Невдовзі повертається до Харківського університету, слухає лекції М. Луніна й А. Валицького. «История сделалась для меня любимым до страсти предметом; я читал много всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу: отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях,

но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик, землевладелец, труженик как будто не существует для истории; отчего история не говорит нам ничего о его быте, о его духовной жизни, о его чувствованиях, способе проявлений его радостей и печалей? Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе [...] Эта мысль обратила меня к чтению народных памятников» [1]. Висловлена тут думка — це той головний принцип, що визначив новаторство Костомарова у дослідженні вітчизняної історії, де на перший план виступили проблеми соціально-економічного стану суспільства, народних рухів та соціальної психології взагалі; остання була важливим об'єктом його фольклористичних студій.

З цього часу почалися активні заняття українікою та зближення з колом українських письменників і публіцистів, що гуртувалися навколо філолога-славіста І. Срезневського. Саме він вплинув на Костомарова, спрямувавши його симпатії до ідей слов'янського братерства. До цього кола належали, крім А. Метлинського, видавці О. Корсун та Є. Бецький, поети М. Петренко, Я. Щоголів, П. Кореницький. Підтримувалися зв'язки із П. Гулаком-Артемовським та Г. Квіткою-Основ'яненком.

Вдаючись до інтенсивної самоосвіти, М. Костомаров з дивовижною швидкістю оволодіває європейськими мовами. Так, наприклад, влітку 1838 р. протягом двох з половиною місяців опанував німецьку мову: вивчив граматику й ввесь словник напам'ять і прочитав в оригіналі усе паризьке видання Гете й твори Шіллера (це читання особливо позначилося на його драмі «Переяславська ніч»). Вивчає чеську, польську, сербсько-хорватську мову й активно перекладає поезії, зокрема з Краледворського й Зеленогорського рукописів — вдалих літературних містифікацій в старочеському стилі, виконаних чеськими філологами В. Ганкою та Й. Ліндою.

Витримавши 1840 р. екзамен на магістра, він береться до дисертації на тему «О причинах и характере унии в Западной России» (1841), де реалізує свій принцип історизму стосовно чільної ролі народних мас. Це послужило причиною доносу харківського архієрея І. Борисова й негативної рецензії петербурзького вченого М. Устрялова й, зрештою, втручання міністра народної освіти С. С. Уварова, який заборонив захист, наказав спалити примірники тексту, але дозволив обрати нову тему. 1843 р. М. Костомаров захистив свою працю «Об историческом значении русской народной поэзии», де відстоював основоположну тезу про народну творчість як вираження духу, світогляду народу. Пізніше М. Грушевський справедливо нагадав, що костомаровське дослідження фольклорної символіки заклало основи відомої теорії символів О. Потебні.

Закоханий в український фольклор, молодий вчений буквально напа-

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— К., 1989.— С. 446.

м'ять вивчає фольклорні збірники М. Максимовича[1] та І. Сахарова[2]; глибоко опрацьовує чотиритомну «Историю Малой России» Д. Бантиш-Каменського (1822), записує зразки народної творчості в навколишніх селах. Інтерес до української історії і фольклору спричиняється й до україномовної творчості, і він пише драму «Мотря Кочубей» (не закінчена й не збереглася), першу в українській літературі історичну драму «Сава Чалый» (1838), українські поезії, видані збірками — «Українськії балади» (1838), «Вітка» (1841).

Ранні поезії М. Костомарова не лише відтворюють коло його інтересів — Україна й античний світ, а й виявляють обдарування епіка. Він любить оповідати, і в переважній більшості його лірики відчувається фабульна основа. Чимало тут і ліричних описів, часто із символічним підтекстом.

Не без впливу гоголівського «Тараса Бульби» створено романтичну баладу «Максим Перебийніс»; історичну основу має віршоване оповідання «Щира правда», забарвлене іронією. На історичних, але вкрай романтично невиразних ремінісценціях побудовано поезії «Згадка», «Могила», «Полтавська могила», «Дід-пасішник» з портретом народного рапсода-кобзаря. Низка віршів — це фольклорні стилізації з мотивами розлуки, смерті козака на чужині, перетворення милої в зозулю. Народні повір'я і забобони «обіграно» в гумористичному оповіданні «Чорний кіт», страшних — «Баба Гребетничка», «Мана», баладному оповіданні «Дитинка». Маємо тут і побутові балади «Отруї», «Поцілунок», «Зірочка», «Кінь». Як і у відомій народній баладі про Бондарівну, в соціальній баладі «Пан Шульпіка» козак мститься панові за наругу над дівчиною.

Чи не найслабша тут — лірика кохання, сентиментально пишномовна, з обов'язковою релігійною атрибутикою («Зобачення», «Нічна розмова», «Панікадильце»).

Кілька поезій з античною тематикою навіяні мандрівкою по Криму в 1841 році. Це насамперед драматична поема «Пантікапея», яку написано частково п'ятистопним ямбом, а частково — російським гекзаметром (дактило-хореїчним віршем). Цей вірш у високопатетичному діалозі ліричного героя з тінню боспорського царя виявив здатність до філософської медитації без будь-яких просторічних понижень. Тут поет цілком відчуває себе в рідній стихії, а з ним і читач переймається безвихіддю й безмежністю чужого страждання.

Несподівані за трактуванням слави Еллади дві поезії 1842 р. «Із антології: І. Еллада. II. Давнина». В першій з них поет, висловивши жаль за втраченими демократичними цінностями, слушно нагадує й про антигуманні засади тогочасного рабовласницького суспільства. В другій насмішкувато розповідається про витівки богів і сліпе схиляння народу перед ними; а все разом спрямовано проти ідеалізації античності.

---

[1] Малороссийские песни.— М., 1827.
[2] Песни русского народа.— Ч. 1—5.— Спб., 1838—1839.

В паперах М. Костомарова, що потрапили при арешті до III відділу, було знайдено на початку нашого століття дві поезії, написані, ймовірно, у 1846—1847 рр., коли вже гуртувалися кирило-мефодіївці, слухали полум'яні поезії Тараса Шевченка, шукали шляхів до просвіти й визволення народу. Вірш «Спить Вкраїна та руїни...» несе на собі відбиток знайомства з політичною поезією Шевченка типу «Чигрине, Чигрине...», «Розрита могила». У вірші «Діти слави, діти слави...» висловлено надії на майбутнє братерське єднання слов'ян (щоправда, під двоголовим орлом). Варіантом останнього є вірш «На добраніч», написаний, як свідчить дата першодруку в «Основі», вже в Петропавловській фортеці. А це означає, що попереднього тексту автор перед собою не мав.

Загалом же, поезії, написані до заслання, естетичними засадами і тематикою схожі з тими, що визначають і поезію його друга А. Метлинського, як і Л. Боровиковського та Є. Гребінки. Поступово зменшується інтерес до наспівних фольклорних стилізацій, зростає вага філософської та громадсько-політичної тематики. Поет експериментує з поліметрією, переходить від традиційної пісенної віршової інтонації до ораторської та розмовної. Виразніше виявляється раціональне начало в його поезіях.

Наприкінці тридцятих років М. Костомаров працює і в галузі перекладу: перекладає пісні та епічні фрагменти з Краледворського рукопису, вірш М. Одинця та А. Міцкевича «Панич і дівчина», пісню Дездемони («Верба»), вдягнувши її у фольклорну пісенність, увесь або майже увесь цикл поезій Байрона «Єврейські мелодії» («Єврейські співанки» у Костомарова, значна частина яких втрачена; збереглося лише десять). Часом йому щастить передати темпоритм і емоційну виразність байронівських «мелодій», а часом перекладач імпровізує в стилі пісенної лірики; на заваді поетичному вираженню подеколи стають поодинокі вислови, позбавлені поетичності.

1843 р. М. Костомаров вперше виступив як літературний критик з оглядовою статтею в альманасі «Молодик» [1], де з властивим йому темпераментом відстоює право української мови та літератури цією мовою на життя, високо оцінює її вірність життєвій правді. У творах Т. Шевченка критик вбачає найвищий ступінь народності — не в розумінні етнографічності, а як правдиве вираження народного духу.

Звернення на початку другого десятиліття XIX ст. до національної історії ознаменувалося пробудженням національної свідомості, національно-визвольними рухами. Історизм став гаслом романтичної філософії та літератури, і першою стежкою до його осягнення було знайомство з фольклорним епосом та історичними документами — хроніками, літописами.

Цей рух захопив українську інтелігенцію — насамперед університет-

---

[1] Костомаров Н. И. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке / Молодик на 1844 год.—1843.— Ч. 3.— С. 157—185.

ську, зокрема гурток харків'ян, центром якого був І. Срезневський. Минуле України уявлялося молоді вартим ліри Гомера чи пера Вальтера Скотта. М. Костомаров, як і його однодумці, жадібно вбирав ідеї романтичної німецької філософії Гердера, Шеллінга, естетику ієнських романтиків, які вчили, що «дух» народу, його історіософія найвиразніше виявилися в його героїчному епосі. Історик-початківець творчо сприйняв це вчення, і воно позначилося на його ранніх поезіях, а особливо на драматургії. Проте мине небагато часу, і вчений лишить за фольклором тільки погляд народу на події, а історичну точність шукатиме в документальних джерелах.

Займатися драматургією М. Костомаров почав одночасно з віршуванням — взимку 1837—1838 рр., коли писав драму, «которой сюжет составляла известная история Матрены Кочубей» [1]. Українська література ще не мала ані жанру історичної поеми, ані історичного роману й повісті, ані історичної драми,— саме жанр історичної драми й намагався започаткувати М. Костомаров. І хоча драма про Мотрю Кочубей, ймовірно, так і не була завершена, письменник усе ж таки домігся свого: протягом трьох тижнів, у лютому 1838 р., він написав історичну драму «Сава Чалий» — першу в новій українській літературі, визначивши її жанр як «драматические сцены на малороссийском языке» [2].

Дію в драмі віднесено до першої половини XVII ст.; пізніше М. Костомаров потерпатиме за свою хронологічну помилку: насправді ці події відбулися на сто років пізніше. Але провина письменника полягала лише в тому, що він повірив примітці до пісні про С. Чалого упорядників «Запорожской старины» — І. Срезневського та І. Розковшенка [3], а також М. Максимовичу, який пов'язав ці події з С. Наливайком, публікуючи пісню «Ой був в Січі старий козак прозваніем Чалий» [4]. У цій пісні народ звинуватив Саву Чалого в тому, що:

Ой не схотів да пан Сава козакам служити:
Він пішов же до ляшеньків слави залучити.

Що не тільки да пан Сава церков да руйнує:
Із бісами став за право й бардзо знахарює.

Такі два «обвинувачення» — зраду батьківщини й віри — висунув народ Саві, причому друге увиразнює і підтверджує загальне перше: зрада своєї віри була тяжким злочином.

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 448.

[2] До п'єс українською мовою «Сава Чалый» та «Украинские сцены с 1649 года» автор подав назву, підзаголовок та дійові особи російською мовою.

[3] Запорожская старина.— Харків, 1833.— Ч. 1, кн. 1.— С. 60—73; 119—122.

[4] Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем.— М., 1834.— С. 90—94.

М. Костомаров же інтерпретує вчинок Сави дещо інакше: відчуваючи велику образу й приниження через невдячність козаків, яких той переможно водив на ляхів, підкошений підступництвом рідного батька, що спершу обіцяв синові допомогу в обранні гетьманом, а, зібравши раду, двічі заперечив проти цього,— Сава пристає на пропозицію коронного гетьмана С. Конецпольського, зроблену від імені польського короля,— прийняти гетьманство над українськими козаками. Сучасному читачеві незрозуміло: як може Сава Чалий погодитися на це, не тільки не відчуваючи себе зрадником «своїх», а й тішачись, що «хоч і поляки нарікуть (гетьманом.— *В. С.*), та зрадником не буду, уп'ять достанеться послужити рідній Україні»? А річ у тім, що після Люблінської унії 1569 р. майже вся Правобережна Україна відійшла до новоутвореної Речі Посполитої під владу польського короля, котрий затверджував при владі обраного козаками гетьмана; і козацькі гетьмани, визнаючи цю владу, не раз брали участь у спільних походах, про що справедливо й сміливо нагадує обурений Сава знахабнілому Конецпольському на початку четвертої дії.

Надії Сави Чалого встановити братерські взаємини між народами або хоча б домогтися від Конецпольського елементарної толерантності щодо громадянських прав українського народу, захистити його від наступу католицтва — церковної унії, дуже швидко зазнали краху; Конецпольський, побачивши незламність Сави, його готовність будь-якою ціною відстоювати правду, відбирає королівський привілей і свої подарунки, але все ж пропонує Саві захист від козаків, які повинні скарати його. «Се я знаю,— відповідає герой драми.— Та що ж тут? Крий Боже, я не боюсь смерті! Візьмете мене ви, мені те легко буде на душі, що за віру свою доведеться вмерти; уб'ють мене козаки, я весело мушу умирати: знатиму, що за короля свого предаю душу!»

Таким чином, бачимо, що письменник-романтик, знявши з Сави обвинувачення в зраді православної віри, робить його, навпаки, захисником її, не зрадником, а мучеником, жертвою інтриги зрадника Ігната Голого, який давно служив Конецпольському й помстився Саві за те, що той «відібрав» у нього наречену Катерину, а Катерині за те, що вона в мить розправи не згодилася прихилитися до Ігната.

Історичні Сава й Ігнат були учасниками антишляхетського повстання Верлана на захист короля Августа III; причому Сава справді перейшов на бік шляхти, а Гнат ще довго вів боротьбу. Але М. Костомаров тоді ще не знав цієї історичної правди, а використав лише пісню про Саву Чалого в кількох її варіантах.

Романтичний погляд на історію втілено засобами романтичної драми. Конфлікт мотивується сильними пристрастями: образою і честолюбством у Сави, заздрістю й мстивістю у Ігната,— це типові образи невизнаного праведника й мстивого лиходія типу Яго.

Козацький гурт зображено далеко не спрощено: козаки одночасно сентиментальні й жорстокі, патріотичні й корисливі, забобонні й легковір-

ні,— але кожен по-різному: так, скажімо, справедливий і розумний Павло протистоїть скорому на вчинок Андрієві та загребущому Ничипорові. Блідими фарбами виписано образ старого Чалого. Певне, І. Розковішенко в листі до І. Срезневського від 3 лютого 1839 р. мав підстави вважати характери персонажів слабо індивідуалізованими стосовно їх національного розмаїття, наводячи як вдалі зразки використання багатства національних рис — героїв М. Гоголя та Г. Квітки-Основ'яненка [1].

Невдовзі, у 1840—1841 рр., письменник зробив спробу створити національно-історичну героїчну трагедію. В альманасі «Сніп» (1841) він опублікував трагедію «Переяславська ніч» про події початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького — визволення Переяслава. Значно пізніше М. Костомаров у своїй автобіографії дав творові досить точну характеристику: зазначивши, що трагедія написана «пятистопным ямбом без рифм, не разбивая на действия, со введением хора, что придавало ей вид подражания древней греческой трагедии», він пише: «Сюжет трагедии взят из эпохи Хмельницкого при самом начале его восстания, но мне значительно повредило доверие, оказанное таким мутным источникам, как «История русов» Конисского и «Запорожская старина» Срезневского [2]; кроме того, я уклонился от строгой сообразности с условиями века, который взялся изображать, и впал в напыщенность и идеальность, развивши в себе последнюю под влиянием Шиллера» [3]. Для дуже авторитетного історика середини 70-х рр. (коли він продиктував свою автобіографію) таке порушення принципу історичної точності в усьому, до найдрібніших деталей і мови, виглядало, справді, річчю вкрай неприємною. Проте надалі, в наступних драмах, йому вдавалося дотримуватися принципу історизму досить суворо.

Сюжет трагедії, де на чільному місці — національно-релігійний момент визвольної боротьби, тримається на протиборстві двох ідей — помсти, носієм якої є легендарний отаман Лисенко, та християнського прощення й примирення, втілених в образі священика Анастасія. Волею автора, але в далекий від реальності спосіб, перемагає ідея примирення. Так, як і в шекспірівському «Гамлеті», супротивники — Лисенко й польський староста, завдавши один одному смертельних ран, миряться перед смертю, і Лисенко спиняє різанину в місті; новацією для української драми (але не для російської, де вже існував, скажімо, образ незламної Марфи Борецької в трагедії М. Погодіна «Марфа, посадница новгородская», 1830) був образ сестри Лисенка й коханої старости — Марини. Це —

---

[1] Харківська школа романтиків.— Харків, 1930.— Т. 3.— С. 12—13.

[2] Питання про автентичність «Запорожской старины» дискутується: Романець О. Чи фальсифікат «Запорожская старина»? // Народна творчість та етнографія.—1967.— № 1.— С. 24—38.

[3] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.—С. 454.

високоромантичний образ жінки, яка приносить в жертву заради визволення батьківщини свого коханого й сама бажає загинути разом з ним; коли ж її брат і коханий вбивають одне одного в двобої, вона йде в монастир.

Попередницею високої трагедії були, можна гадати, не лише палкі драми Шіллера, але й, скажімо, трагедія В. Кюхельбекера «Аргивяне», написана на початку 20-х рр., і «Войнаровский» та інші думи К. Рилєєва.

Десь із травня 1843 р. М. Костомарова захопив образ Богдана Хмельницького. Праця, перервана арештом, була продовжена і на засланні, після чого опублікована [1]. Події кінця 1648 — початку 1649 рр., докладно описані на початку другого тому, Костомаров поклав в основу драматичного уривка «Украинские сцены из 1649 года», створеного у 40-х роках. Прагнення автора точно відтворити історичні факти виявилося в дослівному цитуванні документально засвідчених висловлювань Хмельницького, Вешняка, Джеджали тощо, до того ж має місце переобтяження латинськими висловами мови польських комісарів — воєводи Киселя й ксьондза Лентовського, через що ці «сцени» перестали бути сценічними і стали «драмою для читання».

В той же час ця точність має певні межі: між учасниками розмови козаків з послами — «аріанин» Юрій Немирич, присутність якого тут більш ніж проблематична, а також дружина гетьмана Ганна (Чаплинська). З її постаттю пов'язане цікаве повідомлення В. Горленка: виявляється, що далеко згодом, влітку 1883 р., коли історик познайомився з новим польським джерелом часів Хмельницького, він до деталей продумав зміст нової історичної драми про визвольну війну, яку збирався написати цього ж літа, але натомість написав «Эллины Тавриды». Драма мала починатися з урочистого в'їзду Хмельницького до Києва — саме того, що зображений у цих «Сценах», але змістом п'єси мали бути взаємини Чаплинської із управителем. Драма мала закінчуватися страшним покаранням жінки за зраду,— у цьому був «вузол того трагічного зламу», який спричинив пізніші загадкові вчинки й невдачі Хмельницького [2].

«Сцени» не датовані; але те, що вони були в паперах Г. Мордовцевої, знайомої Костомарова по Саратову, разом з іншими ранніми творами, засвідчує, що вони справді, як твердить упорядник «Литературного наследия... Н. И. Костомарова», написані у 40-х рр.; та й у плані драми, ані в її сюжеті місця для сцени зустрічі з польськими комісарами немає.

Повідомив В. Горленко і про те, що М. Костомаров написав ще одну історичну драму українською мовою — «Косинський», але вона загубилася в надрах поліцейських архівів після арешту 1847 року.

---

[1] Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России.— Отечественные записки.—1857.— №№ 1—8.

[2] Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты.— К., 1898.— С. 113—115. Задум Костомарова здійснено у романі П. А. Загребельного «Я, Богдан» (1982). — *Авт.*

Поринувши у дослідження часів Богдана Хмельницького, історик домагається переведення в Київський учбовий округ, щоб бути ближче до місць подій та до місцевих приватних архівів, і дістає роботу викладача гімназії в м. Рівному. Зупинившись на десять днів у Києві, він познайомився й близько зійшовся на основі спільних фольклористичних та літературних зацікавлень з П. Кулішем та М. Максимовичем, ректором Київського університету.

По дорозі до Рівного М. Костомаров оглянув Острог із залишками замка князів Острозьких. Вчителюючи в гімназії в Рівному, він зблизився з майбутнім кириломефодіївцем, латиністом, а за уподобаннями — фольклористом, Петром Омеляновичем Чуйкевичем. Свя́та історик використовує для мандрівок по історичних місцях Волині й Поділля, відвідує Дерманський монастир і Гощу, Кременець, Почаїв, Пляшову — місце битви під Берестечком, розшукує пов'язані з Хмельницьким документи, записує народні пісні й перекази. З листа до К. Сементовського від 6 грудня 1844 р. видно, як його вразив і обурив безсоромний визиск селян-кріпаків: «... обращение с ними таково, что превосходит всякое понятие об утеснении и приводит в трепет друга человечества» [1].

З початком нового навчального року М. Костомаров почав викладати історію в Першій київській гімназії. Мешкав він спершу разом із студентом університету, який тоді вже захоплювався фольклором, а потім став і письменником — О. Марковичем; а з січня 1846 р.— з випускником Дерптського університету, юристом і математиком М. Гулаком, який служив тоді в канцелярії губернатора перекладачем Археографічної комісії.

Їх відвідував В. Білозерський, тоді випускник університету. Гулак, Костомаров і Білозерський, обговорюючи проблеми слов'янського єднання, якими М. Костомаров захопився ще в харківському гуртку І. Срезневського, дійшли висновку, що їх практичне здійснення можливе лише через федерацію рівноправних слов'янських народів, за умов знищення кріпацтва й усілякого рабства та широкої освіти народу. «С этой целью явилась мысль образовать общество, которого задача была бы распространение идей славянской взаимности...» [2] До засновників невдовзі приєдналися поети Т. Шевченко й П. Куліш, О. Маркович, О. Навроцький — поет, студент філософського факультету, родич М. Гулака, студенти І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб, полтавський історик Д. Пильчиков та інші. Спільно склали статут, програму, товариству дали ім'я Кирила й Мефодія.

Тим часом М. Костомаров відпрацював учбовий рік у гімназії, а в червні виступив з блискучою лекцією в університеті і був одноголосно обраний

---

[1] Україна.—1925.— № 3.— С. 48.

[2] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 475.

університетською радою професором кафедри історії. «То был один из самых светлых и памятных дней моей жизни» [1]. З кінця серпня він уже викладає в університеті, готує курс лекцій, вивчає події часів визвольної війни, пише «Славянскую мифологию», збирає в себе на квартирі студентів, що захоплювалися історією, читає лекції в пансіоні пані де Мельян, де зустріне Аліну Леонтіївну Крагельську, яка стане його нареченою. Вона була здібною піаністкою і невдовзі з успіхом виступила в концерті разом із Лістом.

На Різдво, перед Новим, 1847 роком, у М. Гулака знову зібралося товариство, знову лунали запальні промови, полум'яні інвективи й пророцтва Т. Шевченка, снувалися плани. Студент О. Петров, який жив по сусідству з М. Гулаком, почувши розмову, й собі приєднався до товариства, записував усе, що чув тоді й згодом, і в березні подав донос куратору університету генералу О. Траскіну.

Весілля М. Костомарова мало відбутися 30 березня, але його раптово арештували і, протримавши дві доби в поліції, відправили до Петербурга. Це сталося того дня, коли він мав іти під вінець [2]. Розчавлений цинізмом усього, що відбувалося, й невідомістю, він протягом п'ятиденного шляху відмовлявся від їжі, вирішивши заморити себе голодом, як колись вчинив римський історик Кремуцій Корд. Настане час, і М. Костомаров зробить його героєм однойменної драми, значною мірою автобіографічної. Від голодування його відмовив супроводжуючий: треба було їсти, щоб зберегти сили для допитів, аби не підвести друзів. І йому вдалося, не виказавши нікого, переконати начальство в тому, що він користувався «неблагонадійними» рукописами, в тому числі й віршами Т. Шевченка, з науковою метою; програму оголосив знайденим анонімним напівпольським, напівукраїнським рукописом, заперечуючи авторство М. Гулака, яке той засвідчив; авторство ж статуту брали на себе одночасно В. Білозерський та М. Гулак.

Коли Т. Шевченко з вікна камери III відділу побачив матір М. Костомарова Тетяну Петрівну, яка, приголомшена горем, ішла на побачення зі своїм єдиним сином, його вразило її зчорніле від туги обличчя. І поет, як це не парадоксально, зрадів власному сирітству: його казематна поезія «Н. Костомарову» сповнена пекучого почуття самозречення:

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

---

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 476.

[2] Драма нещасливого кохання Костомарова й Аліни вразила уяву не одного письменника, ставши основою романів Д. Мордовця «Професор Ратмиров» і В. Домонтовича (В. Петрова) «Аліна і Костомарів».

М. Костомарова засуджено до року ув'язнення в казематі Петропавловської фортеці та до заслання у Вятку, пізніше замінене засланням до Саратова. У фортеці М. Костомаров учив іспанську мову, займався й грецькою, прочитав в оригіналі всі романи Жорж Занд.

На засланні в Саратові, куди його привезено в червні 1848 р., в колі друзів-літераторів Г. Пасхалової, О. Пипіна, М. Чернишевського, пізніше — Д. Мордовця, М. Костомаров, як йому те властиво було завжди, провадив діяльне творче життя. Працюючи статистиком, він вивчав архіви, робив етнографічно-фольклорні записи, писав історичні розвідки (про Степана Разіна та Богдана Хмельницького), а також вряди-годи поезії, найбільше балади. У цих творах ще виразніше розвинув свій поетичний принцип поєднання фольклорного матеріалу з історичним (балади «Брат з сетрою», «Ластівка», «Наталя»).

Легенда про квітку «братки», чи «брат-і-сестра», на історичному тлі татарського нападу на Київ покладена в основу балади «Брат з сестрою» (1848). Витоками цього твору, окрім згаданої легенди, є й народні пісні про татарську неволю, і літературні ремінісценції (читаючи, наприклад, рядки «Сам утворний, ростом статний, // На все бойкий і придатний...», мимоволі згадаєш безсмертні рядки І. Котляревського: «Еней був парубок моторний // І хлопець хоть куди козак. // Удавсь на всеє зле проворний...»). З поетикою дум твір споріднюють повтори, особливо анафоричні, парне римування, фольклорні епітети; цитати з народної балади автор вирізняє курсивом, як і в наступних творах.

В баладі «Ластівка», міфологічною основою якої є перетворення матері, що тужить, на ластівку, дія неквапно розгортається за докладним оповіданням з Іпатіївського літопису про раду киян з Володимиром Мономахом та похід його з князями на половців. Автор сполучає у великому обсягом творі й переказ літопису, і фольклорний сюжет про матір-удову та її єдиного сина, якого мати не пускає у похід, а він іде й гине. Тут і фольклорно-релігійний мотив материнського прокляття, якого не може відвести й наступне прощення й молитва за сина. В основі стилізації материнського голосіння — відома фольклорна метафора смерті-весілля.

За літописним оповіданням створено також баладу «Співець Митуса», але тут маємо вже не історично-побутову, а алюзійно-історичну баладу з потужним громадянським звучанням. Образ непокірного співця, лише згаданий в літописі, виростає у величну постать безстрашного пророка, який осуджує князівські руйнівні чвари, віщує смерть і забуття князям, а народові — світлу будучину. Енергійний вірш, афористична точність і лаконізм вислову, ораторський пафос інвективи, непохибно переданий історичний колорит висувають твір на чільне місце серед балад М. Костомарова, та й не тільки його.

Не уник поет спокуси звернутися до сюжету «Ленори» Бюргера, багаторазово опрацьованого українськими й російськими поетами, але, за своїм звичаєм, розвинув історичне тло — переніс дію балади «Наталя»

(1855) на час після облоги Севастополя у Кримській війні: наречений Наталі поліг саме там. Проте колорит балади, що, за традицією, мав би бути похмуро-загрозливим, яснішає — і завдяки безстрашності героїні, й завдяки апологетичному діалогові славних дідів-запорожців із онуком-героєм.

1852 р., перебуваючи на лікуванні в Криму, М. Костомаров переклав російською мовою свою драматичну поему «Пантікапея» (1841), значно переробивши й текст твору і його композицію («Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...»). Він дописав другу частину, зробивши її героєм тінь замученого тираном поета, в долі якого зображена життєва драма самого автора. В такий спосіб і образ боспорського царя, який у «Пантікапеї» викликав співчуття як жертва блюзнірського руйнування старих святинь, опромінюється іншим, кривавим світлом, а твір набуває алюзійності, яка надає йому політичного звучання. І. Франко вважав поему «Юпитер светлый плывет по зелёным водам киммерийским...» одним із «найзамітніших та найглибше продуманих творів, якими може повеличатися російське письменство XIX віку». Прагнучи «присвоїти сей твір нашому письменству та додати рівночасно нев'янучу квітку до вінця слави М. Костомарова» [1], І. Франко 1915 р. перекладає твір українською мовою під назвою «На руїнах Пантікапеї».

Відзначаючи жанрову (балада історична, побутова, історико-фантастична, віршоване оповідання, драматична сцена, лірика кохання, філософська, фольклорні стилізації тощо), стильову й ритмічну розмаїтість, риси сентиментальності й риси раціональності, визнаймо влучність сказаного І. Франком: «Було в тих віршованих творах дещо відмінне від усіх інших сучасних українських творів, щось енергічне, хоч здержане, в усякім разі характерне, хоч не блискуче» [2].

Арешт із слідством у III відділі теж полишили слід у драматичній творчості письменника. Відбувши рік, за царським присудом, в ув'язненні у казематі Петропавловської фортеці, М. Костомаров мав доволі часу, щоб проаналізувати самé слідство й поведінку та характери слідчих і — ширше — виробити свій погляд на суть взаємин самодержавства з інтелігенцією. 1849 р. вже на засланні в Саратові була написана алюзійна політична драма російською мовою «Кремуций Корд», для якої автор обрав безпрецедентний суд імператора Тіберія над істориком Кремуцієм Кордом, який звинувачувався в прихильному ставленні до республіканців, убивць автократа Цезаря. Доти за таке ніколи не карали.

У творі, кожна дія якого має свою назву: «Доносчики», «Тиран», «Историк»,— дана нищівна характеристика моральної деградації суспільства, де пишним цвітом буяє доносительство всіх і кожного одне на одного,

---

[1] Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1985.— Т. 41.— С. 281.

[2] Франко Т. І. «На руїнах Пантікапеї» (переклад І. Франком поеми М. Костомарова).— Радянське літературознавсто.— 1959.—№ 1.— С, 132.

культивоване лицемірним і жорстоким самовладдям. Та чесні й щирі почуття ще залишилися в кращих серед громадян. У цинічних монологах Тіберія й інвективах провокатора, придворного поета Сатрія (де продемонстрована «методика» реального провокатора О. Петрова), так ясно характеризується царизм, що драма справді змогла побачити світ лише 1862 р.— в період революційної ситуації в Росії, коли уряд змушений був вдатися до проведення соціальних реформ, головною з яких була відміна кріпосного права.

В персонажах драми легко впізнати реальних прототипів: в ласкаво-лицемірній мові підступного Сеяна — таку ж і з тими ж улюбленими слівцями мову керуючого III відділом Л. Дубельта; в Кремуції — самого М. Костомарова, підданого політичним обвинуваченням за відібраний у нього рукопис про слов'янське єднання — відомих «Книг битія українського народу». Алюзійність цього, по суті, політичного памфлету була одразу розпізнана читачем, і недаремно М. Салтиков-Щедрін у рецензії на нього (Современник.—1863.— № 1—2) іронізував: «Трудно поверить, чтобы могли быть такие времена. А между тем они были: в этом убеждает нас летопись Тацита» [1]. Та й нам, сучасним читачам, неважко впізнати недавню нашу історію в такому вислові імператора Тіберія: «Таких историков, как Кремуций Корд, мы уважаем, но нам они не нужны. Нам нужны историки, которые бы хвалили то, что нам нравится, порицали бы то, чего мы не любим... О народ, жадный к рабству, как игрок к деньгам, как сладострастный к женщине! Ты сам подаешь на себя бич! Я бью тебя — и уверяю, что люблю тебя; я запрягаю тебя — и уверяю, что я хранитель твоего спокойствия! Подлейте, подлейте, римляне, утешайте презирающего вас Тиберия!»

Завдяки прихильності місцевих офіційних властей М. Костомаров домігся дозволу на поїздку до Криму влітку 1852 р. для «поправления здоровья»; восени 1855 р.— дозволу на поїздку до Петербурга, яку він використав головним чином для роботи в Публічній бібліотеці над монографією про Б. Хмельницького, що її закінчив у березні 1856 р. і подав до журналу «Отечественные записки».

Повернувшись до Саратова, він вмістив у виданому Д. Мордовцем збірнику (1859 р.) зібрані на Волині фольклорні записи і кілька своїх віршів.

Від заслання звільнив М. Костомарова, як і Т. Шевченка, той же коронаційний маніфест нового царя Олександра II (липень 1856 р). Після звільнення М. Костомаров вирушив за кордон. Він побував у Швеції, Естонії, Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії, Австрії, Чехії, не минаючи нагоди знайомитися з архівами, полікуватися, побачити все, що було найцікавішого в Європі. 1858 р. в Саратові історик працював над своєю відомою розвідкою «Бунт Стеньки Разина». Таким чином, уже дві перші

---

[1] Щедрин Н. (М. Е. Салтыков). Полн. собр. соч.— М., 1937.— Т. 5.— С. 271.

великі праці історик М. Костомаров присвятив дослідженню народних рухів; і все життя він лишався істориком народу передусім, а не держав із царями. К. Маркс, конспектуючи праці М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина» й «Гетманство Выговского», звернув увагу саме на аргументацію істориком соціально-економічних передумов народних повстань [1]. Високо оцінив працю «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» М. Чернишевський в своїй рецензії в «Современнике» [2]. Т. Шевченко, прочитавши «Богдана Хмельницького» в Нижньому Новгороді, захоплено записав у щоденнику 22 вересня 1857 р.: «Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами».

Зворушливою була зустріч Т. Шевченка й М. Костомарова в художній майстерні Т. Шевченка в Петербурзі наприкінці липня 1858 р. Той спершу не пізнав М. Костомарова: «Должно быть, я значительно изменился за одиннадцать лет разлуки с ним. Я, наконец, назвал себя. Шевченко сильно взволновался, заплакал и принялся обнимать меня и целовать» [3]. Тоді ж, у Петербурзі, під враженням оповіді випадкового супутника на станції в Саранську, М. Костомаров розпочинає писати повість «Сын».

Це не був остаточний переїзд до Петербурга: з кінця серпня 1858 р. й по кінець квітня 1859 р. М. Костомаров ще працює в Саратові, в губернському комітеті, що вивчав питання майбутньої селянської реформи. Перебуваючи в Саратові, він одержав запрошення на кафедру Петербурзького університету. Однак, як виявилося в Петербурзі, до царя надійшов донос щодо «неблагонамеренности» книжки про С. Разіна; довелося чекати, доки коронований цензор прочитає її сам. Цар прочитав і відгукнувся схвально; тоді й міністр народної освіти дозволив М. Костомарову викладання.

20 листопада 1859 р. після вступної лекції захоплені студенти винесли на руках лектора до екіпажа. «Вступая на кафедру, я задался мыслию в своих лекциях выдвинуть на первый план народную жизнь во всех ее частных видах» [4]. Лекції М. Костомарова незмінно користувалися великим інтересом широкої аудиторії: темами їх була історія України (зокрема, гетьманство Виговського), історія Новгорода й Пскова, що приваблювала вченого рисами республіканізму (народоправства).

---

[1] Сарбей В. Г. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса.— Вопросы истории.— 1967.— № 8.— С. 49—59.

[2] Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15 т.— М., 1948.— Т. 4.— С. 701—702.

[3] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 522.

[4] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 527.

Ці роки — роки демократичних зрушень у суспільстві, активного політичного життя прогресивної інтелігенції, пожвавлення демократичної преси, роки публічних лекцій і виступів письменників, відкритих колективних листів, підготовки суспільних реформ і польського повстання, роки величезної популярності й авторитету Т. Шевченка, М. Чернишевського й самого М. Костомарова з його лекціями і з його знаменитими «вівторками», на яких зустрічалися Т. Шевченко, М. Чернишевський, П. Куліш, З. Сєраковський, Е.-В. Желіговський, В. Калиновський, брати Жемчужникови, вся редакція майбутньої «Основи», О. Пипін, часом І. Срезневський, інші професори й студенти університету — були найщасливішими в житті відомого вченого.

Супутником і однодумцем М. Костомарова багато років був П. Куліш, близький йому від першого їх знайомства в Києві у 1844 р. Вони були спільниками по Кирило-Мефодіївському товариству, обидва засланці. М. Костомаров уважно стежив за літературною працею товариша, схвально відгукнувся про його «Чорну раду», а в 1859 р. умовив до видання «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России...». Влітку 1861 р. вони разом подорожували по Європі, пізніше листувалися (1864—1867 рр.). Не згодний з оцінкою праці П. Куліша, даною редактором «Вестника Европы» М. Стасюлевичем, Костомаров розірвав угоду з ним, постраждавши при цьому й матеріально. Приїздив історик до П. Куліша у Варшаву й восени 1867 р., а 1873 р. влаштував його співробітником Археографічної комісії. Якось зумів подолати М. Костомаров і своє обурення з приводу недоброзичливого відгуку П. Куліша про нього у першому томі «Истории воссоединения Руси» (1874), але сказане П. Кулішем у другому томі стерпіти він не міг. Їх шляхи розійшлися.

1882 р. в листі до редакції «Вестника Европы» з приводу брошури П. Куліша «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (№ 8.— С. 729—748) М. Костомаров протестує проти зневажання П. Кулішем рідного народу та його історії, що виявилося у звеличенні культурницької місії польської шляхти, яка нібито створила на Україні «пишноквітчастий, вічноспівучий, вічнотанцюючий рай», і протиставленні їй диких напасників — повстанців, учасників визвольної війни Б. Хмельницького. У статті «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» (Киевская старина.— 1883.— № 2.— С. 221—234) висловлено обурення з приводу хвали П. Куліша Катерині II за розорення Січі та паплюження, якому він піддає Т. Шевченка за те, що той прокляв цю «злую вовчицю».

У петербурзькому колі друзів дуже близьким йому був М. Чернишевський. У своїй автобіографії М. Костомаров присвятив М. Чернишевському кілька теплих сторінок, не приховуючи того факту, що «в своих убеждениях я с ним не только не сходился, но был в постоянных противоречиях и спорах. Близость с ним сложилась в Саратове и продолжалась в Петербурге до тех пор, пока события по поводу студенческих де-

монстраций не развели нас совершенно. Чернышевский был человек чрезвычайно даровитый, обладавший в высшей степени способностию производить обаяние и привлекать к себе простотою, видимым добродушием, скромностию, разнообразными познаниями и чрезвычайным остроумием. [...] Чернышевский в своей частной жизни, в своих приемах казался в высшей степени мягким, добродушным, чистосердечным, любвеобильным». Однак написав М. Костомаров і про ті крайнощі — «безбожие, материализм, ненависть ко всякой власти», які особливо неприйнятні були для автора «Автобиографии» 1875 р.: «Прудоново положение, что собственность есть зло, Чернышевский развивал до крайних пределов, хотя сознавался, что идеал нового общественного строя на коммунистических началах еще не созрел в умах, а достичь его можно только кровавыми разрушительными переворотами» [1]. Мабуть, нині варто підійти не з такою категоричністю до оцінки обох позицій, як робилося донедавна.

За українським літературним процесом М. Костомаров стежив від початку свого виходу на цей шлях — від опублікованого в альманасі «Молодик» (1843) огляду українських видань: рецензував він і Кулішеві «Записки о Южной Руси», і його роман «Чорна рада», «Украинские народные рассказы» Марка Вовчка в її автоперекладі. Чимало уваги приділяв він і творчості Т. Шевченка, смерть якого сприйняв як тяжку особисту втрату. Про великого поета України, який водночас належав народам усього світу, М. Костомаров писав у рецензії на «Кобзар» 1860 р., у статті «Воспоминание о двух малярах» (1862), в огляді «Малорусская литература» (1871), у статті «Тарас Григорьевич Шевченко. 1814—1861» (1880). У виданому О. Русовим у Женеві 1876 р. «Кобзарі» Т. Шевченка він вмістив сповнені теплих почуттів спогади про поета.

А коли нарешті почав виходити журнал «Основа», серед засновників його був і М. Костомаров. Він працював у журналі якнайактивніше, виступаючи мало не в кожному номері. Тут опубліковано поезії «Із антології: І. Еллада. II. Давнина», «На добраніч», «Співець Митуса», п'єсу «Загадка», ряд статей на захист української культури й мови, кілька історичних праць, в тому числі «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности», «Гетманство Выговского». Згодом, після припинення видання «Основи», М. Костомаров разом із співвидавцем, професором Петербурзького університету М. Стасюлевичем, редагував «Вестник Европы» (протягом двох років з осені 1865 р.); але й пізніше друкував там свої праці, так само як і в «Отечественных записках», «Современнике», «Киевской старине», «Русской старине», інших прогресивних газетах і журналах.

У вересні 1861 р. почалися студентські заворушення, спрямовані проти антидемократичних урядових заходів університетських порядків. Вони перекинулися із Петербурзького в Московський та всі інші університети

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 573, 575.

країни. Петербурзький університет закрили. Студенти запросили М. Костомарова читати курс публічних лекцій з лютого 1862 р. Але невдовзі одного з професорів було заарештовано. Студенти поставили вимогу викладачам, на знак протесту, лекції припинити. Дехто з лекторів, в тому числі й М. Костомаров, який вже оголосив публіці тему наступної лекції, відмовились припинити лекції. Не послухав він і М. Чернишевського, який пішов від нього незадоволений, і відтоді недавні друзі перестали бачитись, але незмінно зберігали пошану один до одного. Пізніше М. Костомаров пояснював свій вчинок небажанням підкоритися примусові студентів, які захопилися «модою на лібералізм» замість серйозних занять наукою, що для нього складало сенс життя. А тому, мовляв, й не слід було наражати новостворений вільний університет на закриття. Зрештою, конфлікт призвів до того, що М. Костомаров сам подав прохання про увільнення його від професорства. Але за тим фактом, що відставка була прийнята і що незабаром вченого попереджено про те, що уряд не має наміру допускати його до викладання в будь-якому університеті, стояла санкція Олександра II. З'ясувалося, що професор і цензор І. Касторський написав доповідну про антиурядовий зміст лекцій М. Костомарова і цар визнав загальне спрямування їх шкідливим, революційним.

Настали роки реакції, почалися переслідування української культури. 1862 р. у Вологді опинився О. Кониський, з яким М. Костомаров співпрацював у виданні підручників для народу; в липні 1862 р. у Петропавловській фортеці ув'язнено М. Чернишевського; наступного року скарано на смерть учасників польського національно-визвольного повстання (в т. ч. його доброго знайомого З. Сєраковського), а іншим довелось емігрувати (Е.-В. Желіговському, Бр. Залеському, Й. Огризку та ін.). На самого М. Костомарова посипались звинувачення в малоросійському сепаратизмі, і він змушений був не раз полемізувати з опонентами. Уявлення про те, яким широким фронтом вівся наступ проти української культурницької і освітньої праці та головного їх діяча в Петербурзі — М. Костомарова, дає початок чергової наклепницької статейки, підписаної криптонімом П. Д. і опублікованої у реакційному «Вестнике Юго-Западной России» (1863.— Липень.— С. 75) — «По поводу письма г. Н. Костомарова к г. редактору и издателю газеты «День» (День.—1863.— № 29): «Г. Костомаров жалуется на выходки, правильнее сказать — на протесты против него «Москов[ских] вед[омостей]», «Киевск[ого] телеграфа» и «Вестника» Говорского. Только?.. А «Соврем[енная] летоп[ись]», «Русск[ий] вестн[ик]», «Русское слово», «Библиотека для чтения», «Время», газ. «День» и отдельные брошюры о хохломании разве говорят в пользу дела Костомарова?.. А «Труды Киев[ской] дух[овной] академии», «Руководство для сельск[их] пастырей», «Универс[итетские] киевск[ие] известия», «Сион»?» [1]

---

[1] Цитуємо за виданням: С а в ч е н к о Ф. Заборона українства 1876 р.— К.; Х., 1930.— С. 192.

Однак М. Костомаров наполегливо змагався за видання підручників для народу, вбачаючи в них єдино можливий шлях просвіти народу. Він писав 25 лютого 1863 р. засланому до Вологди О. Кониському: «Ох, лихо, та й годі! От і працюй, як знаєш, і турбуйсь, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта — от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам'ятуючи пословицю: «Мовчи, язичку, кашки дам». Найбільш треба об тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати. А то що з того за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожалійте народ свій, панове, кожна така ссилка йому серце вражає» [1]. Як не відчути тут щирого болю за народну справу? І ніколи М. Костомаров не змовчував реакційній критиці, яка суперечила його поглядам, нехай і не завжди, з нашої точки зору, правильним. І свою наукову й літературну працю він вважав працею на користь обох народів — і українського, й російського. І, мабуть, нам годиться зрозуміти причину його реверансів російському скіпетрові і пам'ятати про М. Костомарова як передусім про автора сміливого листа до герценівського «Колокола» [2] і низки повістей, постійним лейтмотивом яких є протест проти тиранії, деспотизму, як про історика, що написав такі праці, як «Богдан Хмельницький» (1857, пізніше доповнена), «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях» (1857—1858), «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа» (1860), «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада» (1863), «Смутное время Московского государства» (1866—1867), «Последние годы Речи Посполитой» (1869), «Начало единодержавия в древней Руси» (1870), «Руина, историческая монография из жизни Малороссии 1663—1687 гг.» (1879—1880) та інші. Сучасна оцінка місця М. Костомарова в розвитку вітчизняної історичної науки ще попереду; нам же цікаво познайомитись із ставленням до неї тогочасної офіціозної критики, що завзято переслідувала прогресивну думку в науці й культурі.

Найяскравішим вираженням такої позиції є доповідна записка сумновідомого М. Юзефовича — в 40-і рр. помічника попечителя Київського учбового округу. Саме він нібито з наміром допомогти попередив М. Костомарова про близький арешт і виманив у нього — начебто для схову — рукопис програми товариства, передавши відразу його поліції. На слідстві у III відділі цей рукопис став основним доказом зловмисництва М. Костомарова й причиною суворого вироку. Оцей Юзефович «прислужився» українській культурі й 1875 р., подавши доповідну, що лягла в основу т. зв. Ем-

[1] Україна.— 1925.— № 3.— С. 75.
[2] «Украйна» (анонімна) // Колокол.— 1860 — № 61.— 15 січня.

ського акту 1876 р. про переслідування української освіти й науки, а також і всіх тих, хто ще не потрапив під караючу руку царської адміністрації після Валуєвського циркуляра 1863 р. Критикуючи журнал «Основу» як орган «украинофильской интриги», він додав: «Но деятели «Основы» рядом с своею пропагандою задались еще особою мыслью: подорвать у малороссиян сочувствие к русскому государству унижением и опозорением его истории. Для этой цели нашлось у них под рукою хорошее орудие, историк Костомаров, человек с несомненным талантом, но слабодушный и бесхарактерный, чрезвычайно восприимчивый и страстно увлекающийся, которого можно направлять и вести куда угодно. Костомаров, одаренный, кроме таланта, добрым сердцем и всеми свойствами честного человека, по своей бесхарактерности во всю жизнь не знал определенного направления, всегда завися от внешнего влияния; он начал с того, что был ярым панславистом, основателем общества во имя Кирилла и Мефодия для соединения всех славян под русскую державу [1]. Потом, поступив под руководство Белозерского и Кулиша, он отдался всецело польско-украинофильскому направлению [2], пустил в «Основе» в ход две русские народности и изобрел русский исторический федерализм, чтобы показать исконное отсутствие в русской жизни народного и государственного единства. Накануне польского восстания он дал Спасовичу увезти себя в Литву, где вместе с ним братался с поляками, а потом писал против Польши. Возбуждаясь все более и более своими внушителями, он наконец, со злобою цепной собаки, стал бросаться на все, что есть святого и чтимого в русской истории, грызя с остервенением ее лучшие личности, подтасовывая и утаивая, для искажения событий, исторические памятники [...]. Плоды такой деятельности Костомарова составили целую историческую литературу, образовавшую особую школу и, конечно, надолго отравившую у нашей сбитой с толку молодежи отечественное чувство. [...] Но вся костомаровская литература написана увлекательно, пользуется притом ученым авторитетом и потому пожирается с жадностью нашею умственно-растрепанною молодежью. Вся

---

[1] Ось як виглядав «панславізм» Костомарова 1860 р.: «...Мы бы желали, чтоб все другие славяне соединились с нами в один союз, даже под скипетром русского государя, если этот государь сделается государем свободных народов, а не всепожирающей татарско-немецкой московщины. В будущем славянском союзе, *в него же веруем и его же чаем*, наша Южная Русь должна составить отдельное гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южнорусским языком, с сохранением единства, основанного не на губительной, мертвящей централизации, а на ясном сознании равноправности и своих собственных выгод» (Костомаров М. І. Письмо к издателю «Колокола» // Колокол.— 1860.— № 61.— 15 січня.— Цит. за вид.: Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола». С предисловием М. Драгоманова.— Женева, 1885.— С. 13).

[2] Той же Юзефович виводить початок «австрийско-польской интриги» від діяльності поляків, зокрема письменника М. Грабовського, який «наставив» П. Куліша зненавидіти все московське (Див.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.— С. 375).

эта литература имеет не только свободный ход в книжной торговле и в журналистике, но и занимает почетное место во всех наших училищах и общедоступных библиотеках» [1].

Але й таке ставлення верхів не змусило вченого полишити наполегливу боротьбу за легалізацію української освіти й культури. Як член Археографічної комісії, він видає кілька томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России...», «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край...», пам'яток давньої руської літератури, українського й російського фольклору тощо.

Перша фольклористична праця Костомарова — його дисертація «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843) — була глумливо зустрінута журналістом О. Сенковським. В. Бєлінський теж вважав, що цей предмет не вартий вивчення. А М. Костомаров вивчав і публікував фольклор усе життя. З його праць варто назвати найважливіші: «Славянская мифология» (1847), «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» (1872), «Великорусская песенная поэзия» (1872—1873), «История казачества в памятниках южнорусского песенного творчества» (1880, 1883) і низка рецензій та дрібніших праць.

Останні два десятиліття його життя минули в напруженій роботі; часом він так захоплювався, що працював і цілі ночі. Та усе ж знаходив час і для мандрівок — і за кордон, і по Росії та Україні, в тому числі на Біле Озеро, в Литву, по місцях Запорозької Січі, по Новгороду й Пскову, до Криму, на Соловецькі острови; бував на археологічних з'їздах у Петербурзі (1871), Києві (1872 і 1874), Тифлісі (1881).

1873 р. він зустрівся з овдовілою А. Кисіль, своєю колишньою нареченою, і влітку 1875 р. одружився з нею в її селі Дідівцях на Прилуччині. Дружина не тільки опікувалася ним, а була його секретарем і порадницею.

У 70-і роки М. Костомаров пише повісті. Відомо, що перший свій прозовий твір українською мовою на мотив української легенди про зв'язок з дияволом, який спонукав героя, бідного сільського парубка, до вбивства й цим допоміг йому розбагатіти, М. Костомаров написав у 1840 р., коли збирав український фольклор, захоплювався етнографією, історією, писав романтичні поезії та драми. З цього твору, повісті «Сорок літ. Малороссийская сказка», зберігся лише перший розділ, скопійований видавцем альманаху «Сніп» О. Корсуном. Через три з половиною десятки років письменник використав цей же сюжетний мотив, щоб написати моралізаторську побутову повість, дуже відносно пов'язану з міфом,— новий, по суті, твір «Сорок лет» (1876 р.). Але й він не був першим з його російських повістей. Письменник звернувся до прози вже уславленим вченим-істориком, фольклористом та етнографом, публіцистом і літературним критиком. І не дивно, що від його наукових праць, які становили добротну історичну прозу, тобто жваве, невимушене, докладне зображення й інтерпре-

---

[1] Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.— С. 376—378.

тацію науково встановлених фактів, якому у вітчизняній науці поклав початок М. Карамзін своєю «Историей государства Российского», не так складно було перейти до історичної белетристики, причому із заявленою в ній вірогідністю, документальністю.

Звернімо увагу на підзаголовки його повістей: «Сын. Рассказ из времен XVII века», а в першій публікації було ще й документовано: «Из архива фамильных преданий» (1858—1864); «Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах» (1874); «Холуй. Эпизод из исторически-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия» (1878); «Черниговка. Быль второй половины XVII века» (1880). До художніх творів наближаються опубліковані в останні роки життя письменника «Бытовые очерки из русской истории XVIII века»: «Московские торговки», «Царский родич», «Черви» (1883).

Джерела його сюжетів — легенди, усні оповідки, власні життєві пригоди, а стосовно повістей «Холуй», «Черниговка» та «Бытовых очерков» — то в їхній основі судові справи, і про це автор вважає за необхідне повідомити читача у спеціальних виносках, зроблених на початку або й у кінці своїх творів.

Що спонукало дуже плодовитого історика взятися до художньої прози, зокрема історичної? На ці стимули кидає світло «Послесловие» до першої з цих повістей — «Сын»: «Цель настоящего рассказа,— повідомляє автор у примітці до твору,— была представить **в повествовательной форме** черты нравов, понятий, обычаев и домашнего быта в XVII веке. Для этого **избраны** историческая эпоха и частное событие такого рода, где **бы удобно** было связать **поболе разных** явлений старинной жизни» [1].

Чи й справді йшлося про популяризацію історичних відомостей «в повествовательной форме»? І так, і ні — ця відповідь випливає з уважного ознайомлення з першою історичною повістю відомого історика й маловідомого українського поета. Не забуваймо також про невідпорний чар давно популярних в Росії романів Вальтера Скотта. Міркуючи над повістю «Сын», бачимо, що М. Костомарову імпонувала така обов'язкова риса вальтерскоттівських романів, як їх «антикварність», ряснота мальовничих описів реквізиту — одягу, зброї, збруї, житла зокола й всередині, архітектури, пейзажу тощо. У своїх історичних дослідженнях М. Костомаров теж був якоюсь мірою антикваром — як назвав його М. Грушевський, і це стосується передусім повісті «Сын» з її докладними описами. Дуже, проте, динамічними виглядають масові сцени — облоги, штурму, розправ, грабунків, розподілу награбованого; ці похмурі сцени дають читачеві уявлення про реальні умови життя різних верств народу і про причини народних повстань. І навряд чи мали рацію закиди історику й письменникові М. Костомарову у нерозумінні соціально-економічних підвалин суспільного життя.

«Сын» є зразком історичної повісті, яка вже не була виключно пригод-

---

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— С. 516.— (Підкреслення моє.— В. С.)

ницькою та романтичною, а, в річищі загального тяжіння літератури до документальності, до жанру нарису, висунула вимоги історизму, вірогідності подій та обставин, аж до найменших деталей. Але щодо принципу побудови характеру ще не вийшла з вимог типово романтичної композиції образів — протиставлення романтичних героя та лиходія; не відмовилась від романтичного нагромадження жахів — убивств, помсти, різанини, страт тощо. Така практика не суперечила уявленням письменника про історизм твору.

Обстоюючи в полемічній статті про повість-хроніку «Кудеяр» (1874) право художника на деяку белетризацію, на «свободу изложения, при которой он может заставлять исторические лица говорить такие речи, о которых не сохранилось известий в источниках, и даже делать поступки, хотя бы в источниках не значилось этих поступков, лишь бы только вымышленные речи и поступки не противоречили описываемой эпохе и характерам изображенных исторических лиц», М. Костомаров суворо дотримувався «правди внутрішньої»: «Я называю внутреннею правдою верность в изобра́жении быта, нравов, понятий, побуждений, характера действий лиц в изображаемую эпоху» [1].

Будучи реалістом стосовно історичних обставин і деталей, М. Костомаров розумів під «правдою внутрішньою» не зовсім те, що ми розуміємо нині; та й у самій дійсності XVI ст. було доволі яскравих, екзотичних барв, драматичних подій, пристрасних, навіть «демонічних» характерів. А традиція романтичної, зокрема пригодницької, розбійницької повісті чи роману зумовлювала великий вибір фабульних мотивів, перипетій, ситуацій.

В повісті «Кудеяр» чергуються зображення і торжества дужої людини: і вбивства нею беззахисної дитини, і тихого, але короткого сімейного щастя, і мук в'язня в турецькій тюрмі; є і втеча з рабства; є і розкоші ситого життя при ласкавому кримському хані; є моторошні сцени в катівні озвірілого напівбожевільного Івана Грозного [2] і не менш жахливі сцени загибелі людей в підпаленій з волі Кудеяра Москві. Усе це атрибути пригодницького роману, які, здавалося б, в найменших деталях вірогідні чи й просто документальні; але, знову ж таки, як і в повісті «Сын», концентрація цих епізодів стосовно долі тієї самої людини надає сюжету рис романтичної гіперболізації. Гіперболізований і сам його характер — похмурого богатиря, жорстокого й вразливого *водночас* (принцип конт-

---

[1] Костомаров М. І. Мое украинофильство в «Кудеяре» // Киевский телеграф.— 1875.— № 85.— Цит. за виданням: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. 249.

[2] «...Все злодеяния, пытки и казни, изображенные мною в «Кудеяре», не выдуманы мною: все эти черты можно найти в источниках об эпохе Грозного, все они даже вошли в «Историю» Карамзина. Я в своей хронике не сочинял в этом отношении ровно ничего: нет ни одного мучительства, которое бы нельзя было подтвердить источниками, и на многие из них можно указать, цитируя страницы истории Карамзина» (Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— Там же.— С. 249).

расту — теж романтичний). Автор ледь-ледь схитрував, пишучи у тій же статті, що «во всей моей хронике не приводится ни единого собственного имени, мною самим выдуманного...». Справді, існував якийсь Кудеяр Тишенков, який 1571 р. навів орду кримського хана Девлет-Гірея на Москву; і був легендарний розбійник Кудеяр, про якого в багатьох місцевостях збереглися легенди, завдяки чому він став героєм і художніх творів *(див. коментар автора)*. Вимислом є мотив таємниці народження Кудеяра, який, зрештою, виявився царевичем, сином князя Василія III і його першої дружини Соломонії Сабурової [1]. Вимислено всі епізоди його біографії, яка є стрижнем композиції твору.

Автор засуджує жорстокість, але виправдує наміри героя. «Создается,— зазначає Ю. Манн, дослідник романтичної повісті В. Наріжного,— та двойственность моральной оценки... двойственность освещения, которая будет отличать трактовку разбойничьей темы и — шире — процесса отчуждения, отпадения главного героя от общества — в русском романтизме» [2].

Від романтичної поетики у творі — й спосіб парної контрастної розстановки персонажів: похмурим образам страшного царя з поплічниками протистоять світлі образи князя-воїна Дмитра Вишневецького, ідеальної дружини Кудеяра Насті, ідеальних державних діячів Олексія Адашева й Андрія Курбського. Маємо й контрастну пару образів церковників — фанатичного Сильвестра й п'яного хитруна Левкія,— все це персонажі епізодичні. Після зміни декорацій виступають на кін турецькі й кримські можновладці різного рангу, їх слуги й воїни. Усі вони дотичні до долі героя і швидко проминають; знову з'являються лише цар і хан.

У «хроніці» не знайдемо широких картин народного життя,— твір сконцентрований на головному героєві, і така композиція не сприяє розвиткові інтриги. Найрозвиненіші контакти героя з іншими персонажами — це сцени в розбійницькій ватазі, коли Кудеяр виношував план нападу на царя, коли той приїде на прощу у віддалений і загублений в лісах Радуницький монастир на Святому озері. Але й серед цього строкатого збіговиська, де випадок і недоля звели добрих і злих, розорених опричниками селян і звичайних грабіжників, Кудеяр теж почувається самотнім, і небезпідставно: за першої ж серйозної небезпеки вони ладні заради власного порятунку з головою видати свого ватажка.

Загалом, порівняно з повістю «Сын», цей твір динамічніший, з яскравіше вираженим пригодницьким сюжетом, і, хоча й тут ішлося про пізнавальну мету, все ж описам відведено небагато місця, вони виразніші й лаконічніші; не дивно, що читається він з непослабним інтересом. Повість користувалася успіхом у широкого читача; з боку ж реакційної преси на неї линула

---

[1] Тієї ж думки дослідник цього періоду російської історії А. Нікітін (Н и к и т и н А. Точка зрения. Документальная повесть.— М.: Советский писатель, 1985.— С. 291—292.

[2] Манн Ю. У истоков русского романа. // Нарежный В. Соч.: В двух т.— М., 1983.— С. 41.

злива обвинувачень, квінтесенцію яких знайдемо у тій же процитованій вище доповідній записці М. Юзефовича: «Кудеяр» есть последнее выражение взбаламученного к Русскому государству воображения, хуже чего не придумывал еще ни один из заклятых врагов России, даже польских. Цель ясна — представить русское самодержавие в ненавистном виде, и нельзя не удивляться изобретательности тех казней и мучительств, хотя бы и при Грозном, до каких дошла вдохновенная враждою фантазия автора...» [1] Відповідаючи на подібні закиди у пресі, М. Костомаров був змушений опублікувати статтю, цитовану вище — «Мое украинофильство в «Кудеяре», де спростував обвинувачення у зловмисних вигадках й ненависті до всього російського [2].

Інтерес М. Костомарова до фольклору та міфології, в тому числі й до пізніших форм їх існування у свідомості людей, а саме — до забобонів, до яких належить і віра в існування нечистої сили, щомиті ладної втрутитися у мирські справи і згубити необачного, відбився й у його прозі. З цією темою пов'язані сюжети й згаданої вище української повісті «Сорок літ», написаної 1840 р. і пізніше втраченої (збереглася тільки копія першого розділу), і, як твердить В. Горленко, на раннього оповідання «Римская монета», написаного теж у 40-х рр., про що розповів йому в останні роки життя сам автор. Обидва ці твори, ще й українська драма «Косинський», зникли при арешті М. Костомарова у справі Кирило-Мефодіївського товариства. За переказом В. Горленка, «действие рассказа «Римская монета» происходит в России, в глухом уездном городке, но эта монета одна из тех, которые утаил Анания, продавший имение и принесший деньги апостолу Петру. Это нарушение доверия, братского союза кладет печать проклятия на самый металл, какими-то судьбами попавший в далекую землю. Переходя из рук в руки, монета становится источником несчастия и для лиц, к которым попадает» [3].

Пізніше створена російська повість «Сорок лет. Народная малороссийская легенда» (1876) дуже відмінна, наскільки можна спостерегти це за першим розділом, від первісного українського тексту, написаного в стилі народної казки з традиційним зачином і синтаксичними ходами й характерною оповідною інтонацією, що споріднює його з гумористичними повістями Г. Квітки-Основ'яненка. В російській же повісті «Сорок лет» — інші імена (спільне — хіба лиш Придибалки); цілковито втрачено інтонаційний лад казки і взагалі місцевий колорит (залишено кілька українізмів на означення деталей побуту). Авторська розповідь втратила попередню невимушеність і співучість. Це, власне, цілком новий твір, написаний на спільний з ранньою українською прозою фабульний мотив.

---

[1] Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.— С. 377.

[2] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— С. 248—251.

[3] Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты.— К., 1896.— С. 125.

Повість суто прозаїчна й про буденні, сказати б, речі. Герой так і не помітив кари, якої боявся все життя. А кара, як вважає автор, відбулася: «...началом обещанной кары было его многолетнее земное благополучие, а ее завершением — потеря Бога». Поза релігійним мотивом твір містить відчутний соціально-критичний смисл.

Років через десять повість так захопила Л. Толстого, настроєного тоді дуже співзвучно, що він дописав до неї новий заключний розділ, опублікований 1902 р. в лютневому числі журналу «Образование». За Толстим, кара божа вилилася в непогамовні душевні муки, в постійний страх перед близькими, які нібито тільки й прагнули його смерті заради багатої спадщини, і тривала ця кара ще тринадцять років.

Найпомітнішу роль як рушій сюжету посідає містична тема про зв'язок з дияволом в повісті «Холуй» (1878). У ній, як і в пізнішій повісті — «Черниговка», як і в написаних в останні роки життя трьох «бытовых очерках», М. Костомаров йшов від готової розв'язки, віднайденої ним в черговій судовій справі. Серед маси перечитаних справ колишніх Приказів інтуїція художника вихоплювала ті, які таїли в собі несподівані, але такі характерні ситуації, що вбирали в себе цілі пласти суспільної свідомості. І завданням художника було вмотивувати таку розв'язку причиново-психологічно, подієво; це справді мала бути розвідка в глибини суспільної психології, заснована на науково точному знанні.

У цих повістях письменник не ставив перед собою мети змалювати незвичайні й захоплюючі пригоди героя, захопити читача вражаючими подіями, нестримними пристрастями, як того він прагнув у повістях «Сын» і «Кудеяр»; забуто й романтичну поетику. Читача, який призвичаївся до життєвої правди в народницьких повістях-нарисах П. Мельникова-Печерського, М. Помяловського, М. Лєскова, Ф. Решетникова, мала привабити й переконлива розповідь про долю одного з «малих сих» — людини, чи не найупослідженішої в післяпетровському суспільстві — звичайного кріпака на ім'я Василій Данилов.

Мабуть, лише нещасний Василій та легендарна пам'ять про Петра І користуються симпатією повістяра; у відгуках про покійного царя, який багато вмів і далеко бачив, ясно відчутна авторська апологія, котру не назвеш суворо історичним поглядом на цю виняткову постать; але такий підхід допомагає яскравіше показати те застійне міщанське багно, у якому загрузло російське суспільство після його смерті. У повісті маємо соціальний зріз цього суспільства в його міському варіанті. Автор демонструє незрівнянну моральну вищість простого холопа Васьки над своїми знатними власниками й жандармською владою, ще раз підкреслюючи цим власний демократизм. І поглиблений психологізм зображення, і соціальний історизм у погляді на тогочасну дійсність, безжальне оголення її волаючих вад — все це свідчить про те, що досвід реалістичної прози не обминув недавнього романтика.

Не обминув, але й не став визначальним. В останні роки життя він публікує кілька оповідань і повість «Черниговка» (1880). Автора оповідань цікавлять не реалістичні малюнки буденного життя, а незвичайні, виняткові епізоди, в яких є щось таємниче, нерозгадане, можливо, містичне: це тема забобонної віри в примари («Больная»), віщі сни («Тайновидець»), незвичайні прояви і збіги, мало не переселення душ («Фаина»), відгуки давніх злочинств («Ольховняк»), демонічні характери («Незаконнорожденные»), драматичні ситуації, часом зображені дещо іронічно («Приключения по смерти»). Герой оповідання «Тайновидец», єдиного з усіх, що грунтується на слідчій справі Тайного приказу, Петруша — простий і наївний, фанатично віруючий страстотерпець, образ якого має багато спільного з образом холопа Васьки Данилова.

Остання велика прозова річ Костомарова опублікована 1881 р. Це — «Черниговка. Быль второй половины XVII века». До підзаголовка автор дав пояснення: «Содержание взято из дел Малороссийского приказа, хранящихся в московском Архиве министерства юстиции (Кн. 46.— Л. 221—228). Все лица, действующие в этом повествовании, выводятся с особенностями речи своего времени». А завершується твір авторською приміткою: «О дальнейшей судьбе возвращенной на родину Ганны Кусивны в деле об ней известий нет. Мы строго держались, в основных чертах, той фабулы, на какую случайно наткнулись, рассматривая акты, хранящиеся в московском Архиве министерства юстиции. Мы дозволили себе в изложении вносить только подробности истории быта и нравов описываемого времени на основании черт, рассеянных в различных источниках того века». На цій підставі В. Петров, справедливо твердячи, що «з пильного додержання подій, описаних в актах архіву, Костомаров робить принцип своєї мистецької теорії», все ж, на наш погляд, перебільшує, коли цей принцип абсолютизує: «Він лишається в рямцях вичитаного факту і нічого не додає від себе»; «нічого свого!» [1] Річ у тому, що ця невелика справа опублікована [2]. Це було відомо В. Петрову, і він міг спостерегти, що справа стосується лише долі Ганни Кус, тоді як сюжет твору по-романному багатолінійний і діють в ньому як історичні особи, так і вигадані персонажі; і якщо мало не кожен крок гетьмана Петра Дорошенка відомий авторові з різних історичних джерел, то лінія Яцка Молявки-Многопеняжного, згаданого в справі як козак Яцка Федоров без будь-яких подробиць, а також лінія батьків Ганни й матері Яцька, сумний кінець Чоглокова цілковито нафантазовані автором.

---

[1] Петров В. «Чернігівка» Костомарова. // Костомаров М. Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку. Переклад Б. Грінченка.— К., Книгоспілка.— 1929.— С. III, IV.

[2] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— Т. 13 (1677—1678).— Спб, 1885.— С. 217—222.

Та й в історію Ганни письменник вніс ряд змін, які увиразнили її образ, піднесли його, яскравіше виявили трагедію героїні.

«Черниговка» — найромантичніший з усіх історичних творів М. Костомарова і найближчий до «Чорної ради» П. Куліша — не стилем, барвистим і невимушеним у Куліша, і не філософським підтекстом, але предметом зображення, населеністю «бувальщини», де представлено різні соціальні верстви народу, багатолінійністю сюжету, та й, зрештою, тим, що зображуються трохи пізніші за часом події, повторюються деякі персонажі, триває та ж епоха з її проблемами; і хоча в центрі твору національно-визвольна боротьба на Україні, переломна в долях кількох персонажів — соціальні взаємини в козацтві на Україні й вотчинництві в Росії схарактеризовані, а значною мірою й зображені досить виразно й історично точно. Звернімо увагу на розповідь про те, як багатів, загарбуючи займанщини, родич полковника Борковського полковий єсаул Бутрим; як везуть зібрані з куренів побори — подарунки сотнику Молявці, а з сотень — полковнику Борковському; як зображено необмежену сваволю вотчинника Т. Чоглокова у власній вотчині Прогной (за документом — Пашкú); якими цілковито приниженими й безправними постають в московських Приказах двоє кріпаків — холопів Чоглокова тощо.

На відміну від однолінійності в попередніх творах, у повісті «Черниговка» розвиваються, час від часу дотикаючись і знову розходячись, сюжетні лінії взаємин Ганни Кусівни й Яцька Молявки, Кусів і Яцькової матері — Молявчихи, Молявки й Дорошенка, Ганни й Чоглокова з його холопами Ваською та Макаркою, Дорошенка й Самойловича у їх взаєминах між собою та з російським урядом, Чоглокова й приказних дяків Ларіонова та Калітіна, Ганни й Дорошенка тощо. Автор майстерно будує сюжет, підтримуючи непослабний інтерес до дії. Сюжет розвивається динамічно; автор відмовився від «антикварності»,— описам надано зовсім небагато місця. Центральною фігурою повісті, навколо якої обертаються на різних орбітах усі інші персонажі, є постать гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка.

1838 р. в першій своїй збірці «Українськії баллади» Костомаров так уявляв собі гетьмана:

Було колись: Петро наш ім'янитий
Хмельницького волення допевняв
І, як той звір, увесь в крові облитий,
З поганцями Вкраїну рабовав:
Хотів в ставу позбави і недолі
Нагибать скарб слабоди і визволу!

(«Дід-пасішник»)

Попри недвозначно різкий осуд все ж висловлено думку про високу мету, але здійснювану кривавим злочинством. Тоді М. Костомаров лише входив у вивчення історії України. У зрілі роки він дає виваженішу оцінку діяльності Дорошенка.

Письменник далекий від ідеалізації свого героя — сина свого бурхливого часу за пристрастями, достоїнствами й вадами: то владолюбного й грізного, то слухняного й по-дитячому покірного перед старою матір'ю, окресленою хоча й епізодично, але соковитими фарбами. Мати прокляла його за те, що він уклав спілку з Туреччиною, і син прислухався до цього. «И с этой поры, действительно, Петро Дорошенко охладился к союзу с бусурманами и пытался сойтись с Москвою. То было желание как его матери, так разом с нею и всего народа, который, спасаясь от бусурманского господства, бежал громадами за Днепр искать новоселья в областях православного монарха. И Петро не прочь был от подданства царю московскому, но все-таки хотелось ему учинить это подданство на таких условиях, которые бы ему и всей Украине давали наибольшую степень самобытности и независимости, и немало хитрил и вилял он. [...] Не удалась ему и последняя попытка пригласить крымского салтана и заставить Самойловичевых козаков отступить от Чигирина» [1].

В українській літературі образ П. Дорошенка тлумачився по-різному. Відсилаючи читача до статті Я. Дзири у четвертому випуску збірника «В сім'ї вольній, новій...» (1988), зазначу, що й літописець С. Величко, і Т. Шевченко («Заступила чорна хмара та й білую хмару...»), і Б. Грінченко (драма «Серед бурі») створили позитивний, навіть ідеалізований образ цього гетьмана. М. Костомаров-історик так підсумував діяльність Дорошенка: «Обстоятельства препятствовали ему со всех сторон к достижению такого политического идеала, и он должен был вести тяжелую напрасную борьбу с ними» [2]. Якщо персонажі «Чорної ради» П. Куліша — першого українського соціально-історичного роману — ідеологізовані, втілюють певну ідею, то герої М. Костомарова є насамперед історичними — в них превалює правда історії і правда почуттів, як тих, що засвідчені документами, так і тих, що домислює автор.

Протягом життя письменник ще двічі звертався до драматургії: ймовірно, наприкінці 50-х — початку 60-х рр. створив інсценізацію народної казки «Про дівку-семилітку», текст якої записав ще 1840 р. в рідних місцях,— це п'єса «Загадка (З народних уст)». В своє передостаннє літо написав історичну драму російською мовою «Эллины Тавриды» (1883), попередивши текст історичним нарисом про грецькі колонії на Чорному морі та взаємини між ними. На відміну від попередніх історичних драм, які грунтувалися на відомих фактах, тут реалістично відбито взаємини двох грецьких колоній — Воспора (Боспора, пізнішої Керчі) та Херсонеса (пізнішого Севастополя), але сам конфлікт і персонажі домислені істориком. Суть же конфлікту — боротьба вільного Херсонеса проти підступного

---

[1] Костомаров Н. И. Черниговка. Быль второй половины XVII века.— Спб, 1881.— С. 91.

[2] Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей.— Второй отдел. Вып. 4-й: XVII столетие.— Спб, 1874.— С. 301.

наміру Воспора підкорити його своїй владі. Це та історична проблема, яку — в широкому розумінні — М. Костомаров намагався виявити в усіх своїх історичних працях і в тих фольклористичних, що стосувалися козацьких історичних пісень та дум. У рішенні ж правительки Херсонеса Гіккії стати під захист Риму сучасники помітили аналогію з долею України.

Твір має чимало рис класицистичної історичної драми: ідеалізацію позитивних характерів, в яких ідея громадянського обов'язку превалює над особистими почуттями, контрастне протистояння героїв лиходіям, введення хору, вживання 5-стопного ямба в особливо патетичних місцях, відсутність секретів від читача. Однак є в творі й риси романтичної поетики: мотиви таємниці, змови й випадкового підслуховування наради змовників; негативні персонажі позбавлені властивої класичним героям гідності й власної правди: це типові романтичні лиходії, керовані корисливістю, жадобою необмеженої влади; вони жорстокі й лицемірні.

Драма закінчується торжеством добра над злом. Оскільки переважає дія, інтрига над монологами й роздумами, драма призначалася автором, ймовірно, не лише для читання, а й для постановки на сцені. Загалом, історизм, політичний характер і громадянський пафос драматургії М. Костомарова обумовили її небуденність в потоці тогочасної сценічної продукції.

На долю М. Костомарова, як і П. Куліша, випав тяжкий для української культури час: 60—70-і рр. були періодом безпрецедентних переслідувань українського слова, друку, освіти. Загальноприйнята в недалекому минулому думка про відступ М. Костомарова з прогресивних позицій стосовно української мови та літератури має бути скоригована фактом шовіністичної політики самодержавства щодо інших народів Російської імперії, коли кожен виступ на захист рідної мови, права народу на освіту рідною мовою, елементарного друку вимагав і неабиякої громадянської мужності, й певного дипломатичного хисту: переконати, наприклад, уряд, що народна освіта рідною мовою допоможе дальшому опануванню й російської мови та літератури; що українська література як така не становить небезпеки для підвалин «единої та неділимої» тощо. Але, коли наприкінці 1880 р. з'явилися чутки про перегляд урядом Емського акту 1876 р., М. Костомаров негайно відгукується статтею в січневому номері журналу «Вестник Европы» (1881) — «Малорусское слово», де палко обстоює права української мови, доводячи негативні наслідки її обмежень, а в статті «Украинофильство» (Русская старина.— 1881.— № 2.— С. 319—332) публічно спростовує основні засади згаданої записки Юзефовича. Виразно відчувається у рецензії на альманах «Луна» (К., 1881), опублікованій на початку 1882 р., торжество вченого, який нарешті тримає в руках давно очікуване видання (йому, щоправда, не судилося стати журналом) і з насолодою робить огляд як вміщених у ньому, так і інших, раніше й окремо опублікованих творів авторів альманаху. Наприклад, І. Нечуя-Левицького, який, на думку Костомарова, «как писатель, посвятивший свою деятельность изображению

простонародного быта, занимает одно из первых мест в ряду писателей этого рода у нас в России» [1]; а у цьому ряду він називає такі імена, як Д. Григорович, П. Мельников (Печерський), О. Потєхін, Г. Успенський.

Критикуючи в цій рецензії, хоч і несправедливо, «ковані» слова — неологізми чудової поезії М. Старицького «Сиділи ми, каганчик миготів...», М. Костомаров керувався переконанням, що тільки ті слова матимуть право на існування, які природним шляхом виробить сам народ, що піднесеться за допомогою освіти рідною мовою на вищий щабель духовного розвитку. А тому «чем по языку ближе малорусские писатели будут к простому народу, чем менее станут от него отдаляться, тем успех их в будущем будет вернее». І вже тоді «обстоятельства впереди укажут, что должно будет писать далее» [2]. Більше того: замість настирливого запевнення в статтях періоду переслідувань української культури, що українська література має обмежуватися зображенням життя простолюду, тут він уже пише: «Мы вполне разделяем желание видеть малорусский язык развитым до такой степени, чтобы на нем без натяжки можно было передавать все, что составляет достояние культурного языка, но на это нужно время и значительное поднятие умственного горизонта в народе» [3].

На початку 90-х рр. з приводу позиції М. Костомарова щодо розвитку української мови та літератури виникла полеміка: спершу М. Комаров (під псевдонімом М. Уманець) опублікував у часописі «Правда» (1892.— № 5.— С. 303—305) лист М. Костомарова до київських семінаристів, де писав, що М. Костомаров висловлював думки про «домове» призначення української літератури заради заспокоєння уряду. М. Драгоманов (Народ.—1892.— № 13, 14) заперечив Уманцеві, твердячи, що М. Костомаров перебував на позиції панславізму, єднаючись у цьому з І. Аксаковим. Тоді І. Шраг (під псевдонімом Черніговець) виступив на захист М. Комарова й М. Костомарова, нагадуючи про вимушену необхідність для прогресивних публіцистів типу В. Бєлінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, О. Пипіна, а також і М. Костомарова використовувати езопівську мову для висловлення заборонених ідей. Аналізуючи його статті 1881—1882 рр., Шраг доходить висновку про неправоту М. Драгоманова: «Хіба ж у всім цім не виявив Костомарів, що він бажав широкого розвитку українського письменства, а «не одної елементарної словесності для народу», як пише д. Драгоманів, признавав окрімність українського народу і української мови, таку окрімність, яку «общерусс» не признає, і, кажучи про те, що було тоді найпотрібніше, знаходив, що на все єсть свій час, указував, що треба зараз робити, а з чим і постривати не шкода, що можна відкласти до іншого часу» [4].

---

[1] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— С. 295.
[2] Там же.— С. 296.
[3] Там же.— С. 297.
[4] Черніговець (І. Шраг). Українське письменство і М. І. Костомарів (Відповідь М. П. Драгоманову).— Правда.— 1892.— № 8.— С. 565.

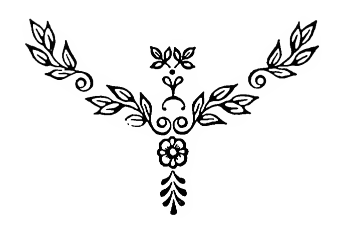
Останні п'ятнадцять років життя письменника минули у майже безнастанній боротьбі із недугами; особливо тяжко перехворів він 1875 р.,— ймовірно, це був інсульт. Могутній організм змагався, брав гору, але траплялися нещастя; двічі — 1881 та 1883 рр.— його на вулиці збивали сани, причому другого разу ще й проволочили через площу. Він непритомнів, очунював у поліцейській частині. І все це — на тлі легеневої хвороби. Все ж, ледве недуга відступала, він просив йому уголос читати; а тільки зводився на ноги — знову йшов до бібліотеки. Сучасники не вірили чуткам, що історик хворий: як же було вірити, коли друкувалися нові й нові праці — сила дрібних, а з великих — історична розвідка «Мазепа» (1882), повість «Черниговка» (1881), драма «Эллины Тавриды» (1884). Помер Микола Іванович Костомаров 19 квітня 1885 р. Його урочисто поховали на Волковому кладовищі в Петербурзі.

Нині читач уперше одержує чи не весь літературно-художній доробок письменника, що так довго перебував у затінку його блискучих наукових праць, але в якому проглядає тверда позиція і безперечний художній хист.

«Потомство беспристрастно раздает каждому
принадлежащую ему славу.. »

(Н. И. Костомаров. Кремуций Корд)

В. Л. Смілянська

ПОЕЗІЇ

«УКРАЇНСЬКІЇ БАЛАДИ»

На Вкраїні всього много — і меду, горівки,
Дівки красні, й молодиці усі чорнобривки.

Галицкая песня.

МАКСИМ ПЕРЕБИЙНІС

То не зараза та, що з пекла вигаса
І по світу зі смертію гуляє,
Паскудить мир, як ниву сатана,
І білий світ тугою засіває,—

То наш Максим, неприятелям страх,
Завзятіший вкраїнський гайдамака,
Розносить лихо по чужих кутках:
Не милує ні жида, ні поляка.

З ним тисяча гайдамаків летить:
Заблискали їх гострії шаблюки,
Теленька поле, меркне божий світ,
І лихо тим, що в їх попались руки!

Чи пробіжать село, чи город перейдуть,
Заселений ляхами-ворогами,
Там настає послідній страшний суд,
І розіллється вража кров річками.

Чи в панський замок налетять вони,
І стане панський замок — попелище:
В неволі ниють бідниї пани,
А в їх країні — як на гробовищі.

Отак Максим з ватагою своєй
Вкраїнськую недолю відомщає!

Ні розжалять його вдова, ні сирота,
Ні добрая хорошая панянка:
Максимові ніщо урода та;
Він, знай, усе грасує до останка.

Не раз при матері він розбивав
Об стіну, сміючись, її дитину.
Господь ляхів за вчинки покарав
І уручив страшний свій меч Максиму.

І що ж? Чого се ізмінивсь Максим?
І де він є? А військо сиротіє!
Чи вже огид йому пожарний дим,
Чи напослідку він ляхів жаліє?

О ляшка, ляшка! Диман [1]-чарівниця!
Нащо од нас Максима ти украла;
Нащо к собі його причаровала?

Максима ти не схочеш полюбити;
Максима ти схотіла загубити!

Ляхи сміються: плаче Україна:
Немає Максима, немає Максима.

ЧОРНИЙ КІТ

Очі плачуть, серце ноє;
Ніщо смути не спокоє:
Дівчиноньку я кохаю,
Вдень і вніч об ней гадаю,
Але дівка горделива,
І спесива, і перхлива.

[1] Диман — демон *(Ред.)*.

До тебе прийшов, бабусю:
«Що, скажи, робить я мусю?»
«Покинь, хлопче, смуту пріч:
Під Великдень, в темну ніч,
В пусту хату ти іди,
Розложи собі огонь,
На огонь постав води,
Хай зогріється вода,—
І як зателенька дзвон,
Возьми чорного кота
І в воді його звари;
Потім кості одбери:
Буде в кістках гапличок,
Буде в кісточках гвіздок:
Дівку гапличком поруш,—
Буде вік тебе любити;
Дівку гвоздиком поруш,—
Не захоче і глядіти!»
Стоїть ширитвас серед хати,
У йому вар кипить, шкварчить;
І чорний кіт нявчить в торбині,
І хлопець кра[й] вікна сидить
І слухає: от-от задзвонять!
Дзвін загудів,— а він мерщій
Кота із торби та в окроп —
А кіт з окропу та на його...
Мау-мяв... пфу... мс-няя у...

Що дальш було, не знаю я
І ні од кого не дізнався.
Тілько на празник хлопець наш
Сидів із дряпаною твар'ю
У запечку, як стара баба,
А мати, котра все узнала,
Так йому промовляла:
«І ти повірив, божевільний,
Що стара́ відьма набрехала!
Хотів, щоб дівчина кохала!
Над серцем хоч ніхто не вільний:
Кого любити не звелить,—
Нічим його не улестить.
А все ж то не через котів
Дівчата люблять парубків.
І коли хочеш, дурню, знати,

Що може вам кохання дати,
То ти у мене би спитай:
І я колись малою гралась
І дівкою колись кохалась,
А вже хто б як не мастерив,
Мене б кішками не зманив!
Через добрий норов та любов
Дівоцька йдеться вам любов!»
Тепер, великий дурень, хай,
Із ошкарябаною пикою,
Він похристосується з дівкою!

КВІТОЧКА

(З чеського)

Вітронько віє
З панського лісу;
З відрами дівка
Біжить до річки:
В кований цебер
Води набрала;
По річці к дівці
Квіточка плине.
Квіточка гарна
Та й запашная,
З повної рожі
Та з чорнобривців.
«Коли б я знала,
Квіточко красна,
Хто тебе саджав
В вогкую землю,
Тому б я дала
Мій золотенький
З пальця перстеньок!
Коли б я знала,
Квіточко красна,
Хто тебе личком
Повив подобно,
Тому б я дала
Шпильку з волосся!
Коли б я знала,
Хто тебе, квітко,

Пустив на воду,
Тому б я дала
Стрічку з головки!»
Дівочка стала
Квітку хапати
Та й обірвалась
В воду холодну.

СТЕЖКИ

Спускалося сонечко за зелену гору,
Протянувся туман по синьому морю;
А по зеленій луці молодець блукає,
Смутний походжає, пісеньку співає:
«Не шуміть, верби, що над водою;
Не хитай, яворе, смутно головою!
Під вербами стежка, під явором друга,
Одна пішла в поле, а друга до луга.
Не дуй, не дуй, вітре, понад берегами,
Не йди, не йди, доще, меж тими вербами;
Та щоб перша стежка пилом не припала,
Та щоб вона зіллям та не заростала.
Щоб не було видно, хто по її ходить,
Наче ціле стадо личман по їй гонить.
Подуй, подуй, вітре, на стежку другую,
Посипся ти, доще, на її, узькую;
Та щоб тую стежку ку́рява закрила,
Або тая стежка зіллячко вродила:
Щоб було видно, хто по її ходить,
Хоча пройде нишком — зілля потолочить.
По першої стежці ходить моя мила:
Ходить до другого, мене обманила!
По другої стежці ходить моя мила:
Ходить та до мене, мене полюбила!
Та щоб між вербами сліду не зосталось,
Щоб моє серденько тяжко не вривалось!
Та щоб під явором були ступи знати,
Щоб було чим серце своє розважати!

Зібралися хмари, і дощик полився:
На першої стежці спориш уродився!»

ПОЦІЛУНОК

Зійшли ріки, зійшли ріки —
І сніг не біліє;
Коло млина на долині
Трава зеленіє.

Забіліли вишеньки,
Груші запашнії;
Збираються, гуляються
Дівки молодії;

І на призьбі біля хати
Співає дитятко.
Вийди, вийди ти до мене,
Моє серденятко!

Прийшла к нам, прийшла пора весняная,
Не забарися, моя молодая!
Вийди до мене, сідай біля мене,
Обійми мене, поцілуй мене!..

— Не вийду, не хочу біля тебе сідати,
Ані обіймати, ані цілувати;
Хай квітки цвітуть, хай пташки співають,
Вони мене, милий, к тобі не приваблять.
Ні літнім теплом, ні сею весною
Не вбачиш мене ніколи з тобою!

Коли ж увосень
Хліба уберуть,
І крупнії дощі
Мочити почнуть,

І ранком мороз по степу забіліє,
І в темнії ночі ще гірш потемніє,
І страшно на улицю буде ходить,
І сови угукать, вовки стануть вить,

Тоді-то, північною саме добою,
Під сльоту, під дощ зійдемось ми з тобою.
Край старої церкви ти стрінеш мене,
І я обійму, поцілую тебе!

І вітер холодний там зле завиватиме,
Потрухлі віконниці в церкві хитатиме,
А ми собі будемо все миловаться,
Тоді вже нам, серце, шкода й розлучаться!

Холодная нічка, мороз налягає,
А вітер осінній аж кості проймає.
Коли б він не дув та негода утихла,
Бо вже моя мила холодна як крига!

ЩИРА ПРАВДА

— Братоньку, що і святіше й дорожче тобі на сім світі?
— Щирая правда, коханий; ніколи її не зневажу.
— А як мені, так святіш королеві щирая вірность.
— Що ж, хоча правда, хоч вірність — все рівно,
і те, і другеє! —
Так між собою Харкевич із Вронським балакали нишком.
Вронський той був каштелян, а Харкевич хорунжий;
злюбились
Хлопці собі на сій мові. Харкевич сказав: «Щира
правда».—
Вронський же: «Вірность»,— і думали: «Правда і вірность —
все рівно!»
Слушна война запалала тоді на Вкраїні:
Хмельницький з Потоцьким,
Воля з налигою кріпко зчепились, і там, під Корсунем,
Ляхи розбиті втікали, а інші похляли голодні,
Гинули в топкім багні, бо туляче життя волочили
Між татарвою в неволі: таківська була їм заплата
За те, що шкури лупили з людей та пекли на залізі.
Коло Чернігова бився Радан-есаул з ворогами.
Повипихав поляків з городів українських до злидня,
А бузувірів-жидів перерізав і рушив козацькеє військо
В Новгород-Сіверський. Там каштеляном був Вронський,
в повіті ж
Був там хорунжим Харкевич, його незмінний друзяка.
Сила козацькая вже розтяглась по широкому полю,
Міцно та бойко охопила кріпость, і город, і замок.
Довго вовтузились хлопці, але... не домислили, як би
Кріпость узяти, бо Вронський її боронив як потребно:
В мури втеребив гармати, по згору — страшенні колоди.

День і ніч козаки на облозі, турбуються, знай, коло валу.
А як гармати тарахнуть, бо зверху колода горгусне,
Глянь, і скотилася сотня униз головами додолу.
Кинуть хотіли войну, та вже й сам есаул занудився;
Бачив, що вже й козаки ледащіють, мало й зосталось.
Тут їм якраз посилає Господь несподівану поміч:
Добрий Харкевич, що щирою правдою дуже кохався,
Нишком прийшов до Радана з ватагою хлопців на раду.
— Біг помагай тобі,— каже,— послухай мене лиш,
добродій:
З річки у город іде під землею прорита канава,
Я усе знаю, не бійся, Радане, я ваш, українці!
— Дякую! — мовив Радан. Як порадили, так і зробили.
Ніччю давай накидати на город — розбурхали ляхів.
Вронський всю силу злучив і риштує на наступ
козацький.
Б'ються, січуться, стріляють,— не ладиться бідним
козакам.
Ляхи регочуться: лихо своїм ворогам вони бачать.
Вронський усіх звоювать намагався, аж от тобі диво!
В замці козаки, січуть і плюндрують, не-дай-світа валка;
Страшні ракети пустили по вітру, ляхам подіяли жаху.
Вронський не змислить, що треба робити: у замок
полине —
Ворог ворота трощить! На башти — всередині лихо!
От коли круто прийшлося; пропали, немає визволу!
Вийшов наш Вронський на башту та й просить:
«Змилуйтеся, братці,
Будьте ласкаві нам, бідним, душі пустіть на покуту!
От вам і замок, і скарби, й гармати, і страви — все
ваше!»
Чує Радан і зласкавився, він-то жалкий був, сердяга,
Гукнув по строях — і більше козацькі шаблюки не сяють.
От і рушниці унишкли, от зарипіли ворота.
Вронський виходить з ключима; край церкви соборної
стрінув
Він есаула, а з ним і Харкевич, колишній друзяка!
Тільки побачив, як крикне: «Ізгинь ти, проклятий яриза!»
Свиснула куля — і бідний Харкевич шелехнув об землю!
Наче скажені рвонулись козаки, шаблюки брязкочуть,
Тут положили і Вронського — оба вони щось казали.
Вронський стогнав: «Загубили мене та за щирую
вірность».
Вимовив тихо Харкевич: «Забит я за щирую правду!»

ДІД-ПАСІШНИК

А. П. Рославскому

Під яблонню зеленою хлоп'ята сидять,
А вколо їх меж листями та бджоли гудять,
І дід посередині на кобзоньці грає
І старую пісеньку молодцям співає;
І жодний не рушиться: всі очі встромили
На діда; всі слухають, буцім оніміли!

Співає дідусь і внуку і сину,
Співає дідусь про стару́ годину!

Було колись — між всіма городами
Старий наш город Київ чепуривсь,
Із банями, над ясними хрестами
У славному Дніпрі-ріці лиснівсь;
Там в теремах князі бенкетовали,
А піснярі про їх діла співали.

Було колись: вкраїнську ясну долю
Розшарпали недобрії брати;
Було колись: недолю і неволю
К нам принесли татарськії орди;
Із Києва зробили попелище,
І запустів наш край, як гробовище.

Було колись: завзятий гайдамака
В степах широких вітри впереджав;
Без ласки він, обшарпаний бурлака,
До смерті все сусіднє забивав.
Але недовго парубки тулялись:
Господь поміг — вони угамувались.

Було колись: Латинщина-попівна
Ввійшла до нас: прийшлося всім хворать!
Нас налигала Польща супротивна,
І стидко-бридко роки ті згадать:
Святі церкви усі були замкнуті,
І бідні люде мерли без покути.

Було колись: Хмельницький з козаками
Бездольную Вкраїну визволяв,
І усівав свої степи костями,

І самій Польщі тусана давав:
Король, пани Потоцькі, Вишневецькі,
Затуркані, скакали по-німецьки.

Було колись: недоля вмудровалась,
І знову лях жахнутий одлигнув;
Вкраїна вп'ять була заколихалась,
І вп'ять було нас ворог надавнув.
Московський цар за бідних уступився
І за своїх дітей з ляхами бився.

Було колись: Петро [1] наш ім'янитий
Хмельницького волення допевняв
І, як той звір, увесь в крові облитий,
З поганцями Вкраїну рабовав:
Хотів в ставу позбави і недолі
Нагибать скарб слабоди і визволу!

Було колись: як чайка луговая,
Що при дорозі вивела дітей
(Жнива прийшли, вона кружком літає:
Кигиче, мов прохається в людей),
Вперед і взад, все тілько лихо бачить,—
І вдень і вніч Вкраїна наша плачеть.

Було колись: лукавий наш Мазепа,
Чьє мення вам тепера й гидь і страсть,
Заворушивсь,— та й піднялась халепа:
Поквапились добуть або пропасть!
Але Полтаву наші поминають,
А гетьмана глумують, проклинають.

Було колись: Павло [2] наш не злякався:
Перед царем як гетьман різво став
І думку ту повідать не вбоявся,
Що, як дитя, у мислі годовав;
І він знудивсь, на чужині з'єднанний;
За ним — він був українець останній.

---

[1] Заднепровский гетман Петро Дорошенко *(приміт. авт.)*.

[2] Наказный гетман и полковник черниговский Павел Полуботок *(приміт. авт.)*.

Бліднє наш дідусенько: голос ізмінився,
Як липонька підцюкана, набік похилився;
І кобзонька додолоньку з брязгом покотилася,
І пісенька неспітая у вітрі розлетілася!

ЗІРОЧКА

Ой заблищала зірочка на небі [1]
Та простяглася стрілкою по небу,
Та покотилась вона на долину,
Та упала вона на могилу!
А на могилі цвіт-соняшник стоїть,
А в могилі щось поховане лежить.
Там молода мати сина поховала,
Сирою землею його закидала.
Вона його дівуючи привела,
Вона його хрестити не понесла;
Вона його в сиру землю зарила,
А зверху цвіт-соняшник посадила!
— Ти, синочку, лежи, лежи глибóко,
Ти, соняшник, рости, рости висóко!
Рости уверх та на сонце дивися,
Кругом, кругом за сонечком вертися,
Мені на прикмету розцвітися!
А я піду із парнем пароваться,
Піду у божую церкву вінчаться.—
Та стоїть вона при святому налої,
Подала руку свому женихові,
Нічого не знають ні отець, ні мати,
І жениху не доведеться взнати.
Тільки той про сеє відає і зна,
Хто зірочку на могилу посила!

---

[1] Мирянська байка каже: коли по небу перекотиться зірка — єсть те — де-небудь дівчина віддалася *(приміт. авт.)*.

ВЕЛИКОДНЯ НІЧ

Гудуть дзвони, гудуть дзвони,
    Ходять з корогвами;
Юрба люду на цми́нтарі,
    Товпа коло брами.

Йдуть старії, молодії
    Ізо всього се́ла:
Христос воскрес, Христос воскрес!
    Всі раді й веселі.

Диво! ніччю на пу́стоші
Щось у травці сяє...
Під вербою молодою
Свічечка палає!..

То лупне, то разом зникне,
То вп'ять загориться,—
Ізлякались прохожалі
Та й стали хреститься.

Гули дзвони, гули дзвони
Та вже перестали,
Закінчи́лось обхождення,—
Свічечка пропала.

Стара дядина Оксана
До людей підходить
І, молитву прочитавши,
Такечки говорить:

«Як ще я, у старі годи,
Колись дівовала,
Тоді много ізо мною
Дівочок гуляло;

А всіх лучче, а всіх краще
Була дівка Ганна:
І хороша так, як рожа,
І добра, і гарна.

Була собі сиротинка:
Ні отця, ні мами,

Ані брата, ні сестриці,—
Всі лежали в ямі.

І дівочка самісінька
Жила в своїй хаті,
І товпились коло неї
Женихи багаті;

А вона із їх нікого
Собі не бажала:
Вона собі, як черничка,
Одну церкву знала;

На родительській могилі
Плакала, журилась
Та уранці і ввечері
Богові молилась.

Отак вона років з вісім
Одна проживала,—
На дев'яту весну, зрання,
Ганночки не стало!

Де, куди вона дівалась,
Не узнали люди,—
Тільки з тої ще години
Об неї не чути!»

ПОСЛАНЕЦЬ

У панського огорода дівка плоскінь тіпає;
Молоденький жайворонок дівоньку питає:
— Чом ти, моя дівчинонько, такая оспала?
Подивилась би на мене — пісню б заспівала.
«Ох, і як мені співати, пташоньку маленький,
Що покинув мене, може, навіть мій миленький!
О, бодай тим тяжко-важко, що нас розлучають:
Повели милого в город, де військо збирають!
О, бодай тим тяжко-важко, що нам ворогують:
Повели милого в город, де шаблі готують!
О, коли б перце́ я мала — листик написала
Та тобі його, манюсю, знести б наказала!

Ані перця, ні паперу — нічим написати.
Повітай його, манюсю, стань над ним співати,
Як я світом білим нуджу та як я журюся,
Як уранці і ввечері нию і нурюся!»

Хита гілля вітер в лісі, а хвилі у морі,
А кровавії чуприни забитих у полі.
Який лежить, підобгався, інший розплатався,
Один тілько на самоті з смертю мордувався.
Під липою запашною молодець конає,
Тільки коники те чують: стиха він здихає.
Та вже більш своїй коханці йому не мовляти
І останнє опрощання ніким наказати.
Ой вилинув чорний ворон з-за пущі-чагара:
Християнин є смашніший — не хоче татара.
До біленького до тільця крилом пригорнувся,
Цмокнув в губи, черкнув в очі, крюкнув та й —
спужнувся!
Молодиця із дівкою пшеницю вбирала.
Молодиця сама жала, а дівка в'язала.
Понад балкою густою в вітрі щось маячить.
Ой то ворон, чорний ворон летить та і крячеть.
Покинь, покинь перевесло, смутна дівчинонько:
Він несе тобі од серця гарненьку вістоньку.
Ой подякуй йому, дівко, за сюю пригоду,
Він летить од твого сонця із чужого роду.
Ой послухай, дівчинонько, що той ворон скаже:
Твій миленький здоровенький — тобі чолом каже!

ПАН ШУЛЬПІКА [1]

Зажурився сизий голуб, сидя на дубочку,
Що одняв у його злющий рябець голубочку.
Перелинув голубочок з дуба на houlenину,
Одняв в мене пан Шульпіка рідную дитину.
Перелинув голубочок із кленка на івку,
Ой як мені без дівчини на сім світі гірко!

[1] Єсть то старосвітська вість — на Вкраїні, кажуть, був за стару годину якийсь пан Шульпіка, багато шкоди сусідям чинив,— народ злютовавсь і забив його. Певне, то єсть який польський пан, а діялося се в ті роки, коли Україна під ляцькою кормигою страждала *(приміт. авт.)*.

Сизесенький голубочок жалібно воркоче,
А край його на осиці сорока скреготче.
Голуб стогне, а матінка по дитині б'ється,
Молоденький козаченько у тугу вдається.
— Не плач, не плач, козаченько, по моїй дитині,
Пошукай собі на світі іншої дівчини.
Не журися, вона тобі не своя, чужая!
— Ох, як мені не журиться — я її кохаю.
— Ой іди ж, мій молоденький, дівку визволяти,
Вона буде тобі жінка, а я рідна мати.

Ой там річка невеличка; на річці місточок,
А на березі край його лозовий кущочок.
Щось почало у тих лозах стиха шелестіти:
Засіда козак Шульпіку, хоче устрелити.
Та вже сонце на западі, а місяць зіходить,
Із Шульпікиного двора челядка виходить.
От і пишний пан Шульпіка в поле виїжджає,
А під паном вороненький коник шкандибає.
Виїжджає пан Шульпіка на лови з хортами,
Ізо всею челядкою та ще й з гайдуками.
Вже передня челядонька місток проскакала,
А матінка перед паном навколішки стала:
— Здійми, пане милостивий, із мене кручину,
Оддай мені, паноченьку, рідную дитину.—
Як сказився пан Шульпіка, як почав гукати,
Казав стару матусеньку зараз хлостовати!
Сам поїхав на конику через той місточок,
Закачався, захитався лозовий кущочок.
Гульк! Рушниця загуділа, куля полетіла
Та у саме панське серце прямо улучила.
Ой вискочив козаченько з куща лозового,
Покотився пан Шульпіка з коня вороного.
Ой шатнула челядонька козака єднати,
Де взялися товариші його рятовати.
А Шульпікина челядка лиха повидала:
Які лягли на місточку, інші повтікали.
Вибігала дівчинонька із панського замка,
Обіймала, цілувала матір і коханка.
Понесли пана Шульпіку до теплого лежка,—
А за паном простяглася кровавая стежка!
Понесли пана Шульпіку у яму ховати,—
За ним народ поволікся пана поминати:
— Оце тобі, пан Шульпіка, хай буде за тоє,

Що дитину запоганив у неньки старої!
Оце тобі, пан Шульпіка, хай за шкоду тую,
Що ти украв у козака дівку молодую!
Оце тобі, вражий сину, од нас дякування,
Що терпіли ми од тебе всякі глузовання!
Оце тобі, сучий сину, за твої уразки,
Що ти їздив поміж миром без всякой опаски.

СПІВЕЦЬ

Амвросію Могилі

Ой чого, молодий співець, зажурився,
Головою жалко на гуслі схилився?
Ой чого молодий співець не співає,
А чи гласу більше до пісень немає?
Нащо собі марно жалю́ завдавати,
Нащо собі красні літа загубляти!
Сидить, як ізмерзлий, із ранку до ночі,
Облив слізоньками понурії очі.
— Чи тобі із літом розлучаться жалко?
Та ще тільки в полі забриніла травка!
Чи тебе не приймає своя родина,
Чи зрадила тебе твоя женишина?
— Нема в мене роду, ані женишини:
Один сиротина, як в полі билина!
Ох, тим молодий співець не співає,
Що рідная мова, як свічка, сконає!
Ох, тим той співець та у гуслі не б'є,
Що його слухати ніхто не іде!
Ох, матінко моя, нене старая,
Задавила тебе вже земля сирая.
Будяк на могилі почав червоніти;
А нікому було рожі посадити.
Ох, піду я, піду на тую могилу,
А де мою матір давно схоронили!
Ох, піду до Дніпра, на гору високу,
Піду подивлюся на степ широкий:
У старому Дніпрові вода леліє,
А по степу-долині ковила сивіє,
А скрізь по ковилі свистун-вітер віє! —
Та припав співець до землі головою;
По́котились слізки із очей рікою!

— Ох, нене моя, ти, рідная мати,
Чи нам тебе, рідна, уже не видати?
Уставай із землі дітки приглядіти;
Вони плачуть, б'ються: вони твої діти!
— Нехай плачуть, б'ються: вони увоймуться:
Тим, що увоймуться, не хочу прочнуться!

ПОЛТАВСЬКА МОГИЛА

Над городом Полтавою туман вихожає;
У тумані вечірнеє сонечко сідає.
Туман зимній та холодний оддався снігами;
Позаносило ізгарбом стежки між кущами.

Запрягайте, братці, в сані коні воронії:
Поїдемо гулятися в степа снігові.
Гей, гей, гей, уже на землю нічка ніспустилась!
Ей, глядіть лиш: оця шкапа так настоборщилась!
Ой, і що то край лісочка у степу меріє?
Ой, і що то за могила з хрестом бовваніє?
Ізлякалась вразька шкапа із хрестом могили,
Вертайтеся, вертайтеся: з нами божа сила!
Не дивітесь, що на хресті написано красно,—
Повз могили, кажуть, ніччю їздити опасно.
Хто при місяцю, зимою, на її узгляне...
Такі думки нападуться, що погано стане!

ОТРУЇ

Ой живеть удова, та ще й не сама,
А живеть вона з своєю дочкою;
Ізлюбився козак з молодою дівкою,
Ізлюбився, заручився та й ізвінчався,
Продав свою хату — у жінчину вбрався.
Та живуть вони вже чотири роки,
Та вже стали приглядати сусіди збоку,
Що козак дбає та заробляє,
А теща збирає, казна-де діває;
Що козак вистачує та діткам готує,
А жінка помандрує та й прогайнує.

Жалковалась донька своєї матусі:
— А що мені, мати, веліти мусиш?
Чи мені з моїм лихим мужем жити,
Чи мені йому, мати, що ізробити?
Та не можна ж, мати, мені з мужем жити,
Бо не хоче він мене як треба любити!
Що він мене, молодую, нікуди не пускає,
А як піду нишком, так він іще й лає;
А як піду у корчму з горя погуляти,
Так він бурчить: «Треба дітей годувати».
А як піду до вдовиці на вечорниці,
Так він бурчить: «Так робить не годиться».
А як коли з хлопцями посміюся,
Так він товче, що я гріха наберуся.
Йому, бач, все можна, а мені нічого:
Колись по зимі я прогнала його
Із теплої хати та на двір спати,
Так він розприндавсь, хотів двері ламати!..
Така паскуда! Коли б я преж знала,—
Нізащо б такого мужа не взяла!
Не можна ж мені, мати, із мужем жити;
Треба його, мати, к чорту загубити!
— Ой ходім, доню, отруї копати,
Годі йому, бісові, нас зобижати! —
Ним на вісході зірка устала,
Мати з дочкою отруї копала.
Ним на вісході зоря забриніла,
Мати у горщику зілля варила;
А ввечері пізно їде козак з міста,
Везе жінці, й тещі, і діткам гостинці:
Жінці кораблик, тещі серпанок,
Маленькому хлопцеві голубий жупанок,
А маленькій дочці юпочку парчову,
Юпочку парчову, стрічечку шовкову.
Дітки маленькі батька привітають:
Цілуються, лащаться, на шию плигають;
А стара на печі чортом вовкує,
А молода жона по хаті розходжує
Та й каже мужові: — Ти, милий, здорожився,
Налив би меду та трошки напився,
Воно б тобі було на душу тривніше,
Та ще і горілочки, щоб був здоровіший.—
Налив козак меду та й випиває,
Та ще й горілочки — нічого не знає.

Та кріпка ж горілка — з ніг повалила.
— Чого се у мене голова заболіла!
Та наклали ви багато у мед сей хмелю,
Не всиджу на лавці — ляжу на постелю! —
Пішов козак до лежка лягати,
Піднявся та й впав, не зможе устати!
Квилять дітки маленькі край його,
А жінка стоїть стовбняком у порога,
А стара злізла із печі й сокоче:
— Оце так тому, хто старійшим буть хоче!
— Ох, бачу, бачу, що треба умерти:
Завдали ви мені, безвинному, смерті.
Нізащо схотіли мене ізгубити,
Прийшлося вам, дітки, тепер сиротіти.
О, будь їм ти батьком, мій праведний Боже!..
А жінці і тещі — прости їм, Боже!..

КІНЬ

— Чого ти, коненьку, мій конику хижий,
    Невесело, смутно стоїш?
Я тебе кохаю, вівса підсипаю,
    А ти на мене й не глядиш!

Веду до водиці, к холодній криниці,
    А ти засопеш та й не п'єш,
Мені, молодому, паниченьку твому,
    Жалю та тоски завдаєш.

Чи ти притомився, на ноги підбився,
    Чи я тебе так змордовав,
Тоді, як горою, ночною добою,
    Все швидко та притко ганяв?

Чи тяжка та важка козацькая зброя
    Становиться, коню, тобі?
Чи чуєш пригоду, погану невзгоду,
    Паниченьку твому, мені?

Гей, годі здихати, дурно жалкувати —
    Іще нам не буде біди.
Оброки наїшся, водиці напийся,
    Та вп'ять загасаєм тоді.

Пан коня сідлає, в стремена ступає,
А коник смутний шкандиба,
Склонив головоньку, опустив гривоньку,
Ступою поперся з двора.

Не добре чинити, свій рід боронити
Зібрався панич-неборак:
Шляхи засідати, людей розбивати
Поперся в глибокий байрак.

Там шляхом узеньким, за лісом темненьким,
Із ярмарку їдуть купці.
Хоч краму не мали, усе позбували,
Та повні зате кишенці.

«Гей, коню, мій коню, скачи підо мною
Моїм вороженькам на страх».
Вже місяць стухає, туман налягає
По чистих, широких степах.

Пан коня звертає, наліво заїжджає,
А кінь завертиться й не йде;
Пан коня штиркає, нагайкою крає,
А кінь вже й виха і хропе!..

Пан коня під боки, кінь мов ненароком
Побіг, та й спіткнувсь на пеньок...
— Ет, вража скотина, а щоб ти сказилась!..—
Кінь пана поніс у лісок...

Ніч стала рідіти, починає дніти...
Купці доїздять до села.
В гущині бур'яна кінь скаче без пана,
Понурий, гризе удила.

Чом кінь вороненький понурий, смутненький?..
До хати пустої біжить...
Ой тим він смутненький — панич молоденький
Забитий у лісі лежить!..

Лежить, розпластався, в крові обкалявся,
Своя, не чужая кров та...
Вже й ворон літає, в лице зазирає,
Де кінські ввійшли копита.

Був пан колись добрий, чесний та хоробрий —
Лукавий на лихо підвів!
Був кінь колись вірний, в послузі незмінний —
В розбої служить не схотів!..

ЯГОДИ

(З чеського)

Ішла моя мила
По ягідочки
В зелені гайочки,
Та й застромила
Тернову шпичку
В біленьку ніжку.
Ніженька стала
Дуже боліти,
Не зможе мила
На ніжку ступити.
Почала мила
Стиха плакати,
Терен лаяти:
— Ох ти, тернино,
Гостра тернино!
Се через тебе
Мені причина,
Се через тебе
Я так хвораю,
За сеє треба
Тебе із гаю
Всю постинати
Й позакидати! —
— Сядь в холодочку,
Моя миленька,
Я ж до ставочку
Піду по коненька.—
Коник біленький
В травці густенькій
Пасеться, грає,
Пана піджидає.
Сіла миленька
У холодочку
В зеленім лісочку,

Стала тихенько
Вона здихати
Та жалковати:
— Ох, моя мати,
Мати старесенька,
Неня ріднесенька!
Все мені каже
Хлопців боятьея,
Од їх ховатьея!
Чом їх боятьея,
Од їх ховатьея?
Вони добренькі
І приязненькі! —
Тут я приїхав
На білому коню,
Наче сніжочок,
В зелений лісочок,
Прип'яв конька
Срібним поводдям
Та до сучка,
З дівкою обнявся,
Поцолувався,
Тулив к серденьку
Свою миленьку.
Забула мила,
Що ніжка боліла!
Тут ми ласкалися,
І цілувалися,
І милувалися.
— Вечір надходить.
Ох, мій миленький,
Мій люб'язненький,
Ой схаменися,
Не забарися!
Сонце заходить,
Місяць зіходить,
Нічка настигне,
Нас в лісі застигне!
Їдьмо додому.—
Тут я швиденько,
Взявши миленьку,
З нею по долу
На білому коню
Дмухнув додому!

РОЖА

(З чеського)

Ой ти, рожо червоненька,
Зацвіла собі раненько:
Зацвіла та, бідна, змерзла,
Як ізмерзла — поблідніла,
Поблідніла, та й змарніла,
А змарніла, та й зав'яла,
А зав'яла, та й упала!..
Сиділа я довгесенько, до півнів сиділа;
Всі трісочки, всі стругалки за ніч попалила!
Усе миленького ждала;
Усе ждала й задрімала...
От мені, небозі, й сниться:
Наче з правої рученьки,
Наче з пальця мізинного
Покотився золотий мій обідець,
Загубився дорогий мій камінець.
Ой довго-довгесенько камінця іскала:
І камінця не достала, і милого не діждала!..

«ВІТКА»

Paulo majora canamus
Virg [ilius] [1]

ПІСНЯ МОЯ

Ф. А. Владимирову

So strömen des Gesanges Wellen
Hervor aus nie entdeckten Quellen.
Schiller [2].

Од Сосни до Сяна вона протягнулася,
До хмари карпатської вона доторкнулася,
Чорноморською водою вмивається,
Лугами, як квітками, квітчається,
Дніпром стародавнім підперезана,
Річками, як стрічками, поубирана,
Городами-намистами пообвішана.

Гуляй, моя пісня, високо, високо,
Щоб хмарами сизий орел летючи,
    Тебе не нагнав.
Гуляй, моя пісня, широко, широко,
Щоб по степу вітер, траву котючи,
    Тебе не піймав.

Лебедем білим пливи по ріках,
Чайкою, пісне, кигич по луках,
Припотнем в лузі заворкочи,
Дрібною пташкою защебечи,

---

[1] Велике в малому оспівую *(Вергілій)*.
[2] Так линуть хвилі пісні з ніколи не відкритих джерел.
Шіллер (нім.).— Ред.

Покотиполем в степу прокотися,
По небу громом святим пронесися,
Глибоко в землю змією зарийся,
По лісах, по горах,
По степах, по ріках,
Городах, слободах
Травою,
Водою,
Луною далекою геть одізвися
К ім'янитим панам,
К неімущим старцям,
К козакам-молодцям,
К чорнобровим дівкам,
У душах,
У серцях
Ту́гою-кручиною, пісне, заньмися!

Там, де у лісі скеля крутая,
Дніпр через скелю реве й бурхає,
Рветься і дметься, клекоче й гуде,
Й вітер пожовклії листя несе,
Де задніпров'я, край опустілий,
Де нема хат, бовваніють могили,
Де нема гласу, виють вовки,
Де була Січа, жили козаки,
Ходив я ніччю; місяць червоний
Сидів у хмарі й бурю нагонив,
Сп'ялись на дибки степи піщані.
Тоді із лісу, вся у тумані,
Вийшла до мене якась молодиця...
— Співай,— казала,— для всього роду,
Співай,— казала,— для всій родини.

Співатиму, співатиму, поки гласу стане,
Хоч і слухать не захочуть, я не перестану.

КЛЯТЬБА

Дарма просишся, ізрадник:
Не пущу тебе ніколи,
Вічно буду катувати,
Мучитиму без одривки.

І хоча б за відпочиння
Ти мене увів у царство,—
Я б і царства одцурався
За потіху, щоб із тебе
Глузувати, наругаться
І тобі чинити напасть.
Були злодії великі:
Небо і земля лякались
Од їх вчинків; жалкувались
Перепалені країни,
Їх менами наругались
І бажали, щоби в пеклі
Вони такечки страждали,
Як страждали бідні люди,
Що од їх ізнапастились.
Але шкода, що зробив ти,
Не зрівняється із їми.

ЗГАДКА

Він сів на горі на оцваньку з дубка,
Під ним гарцювала сердита ріка,
В їй блідлії місячні промені грались,
І в хвилях сіклися й перебивались.
І буря ревіла, і буря тирчала,
І смутная думка, як буря, літала,
Поблідла, як промені місяця в хмарах,
По роках далеких вона пробивалась,
По роках бурливих, як річка у чварах!

Згадав він, як був до войни в йому жар,
Згадав він про військо, про валку й пожар,
Як спорив в харцизтві з буйними вітрами,
Навзаводи бігав з швидкими орлами,
Як в полі-степу срібну чарку спивав
В кружку, на прощанні з своїми братами,
Й веселий додому коня повертав.

Багацько іще тут про щось він згадав,
Як військо голінне старший іззивав;
Згадав і про те, про що згадувать тошно,
Про віщо здихати й не треба, й не можна...

І хлюпнула нишком гаряча сльоза;
Так хлюпає з неба гнів божий — роса,
Що нишком зелену траву поїдає...
І стане все поле смутне і порожнє,
І божая кара над їм пробуває...

МОГИЛА

Що то за могила:
Вітер сніг розміта;
Крізь сніг почорніла
Трава вигляда?

Далекії роки далеко вплили,
Як води весною.
Густою травою
Сліди заросли.

Вода, пориваючись з скелі в долину,
Каміння зриває,
Байрак промиває.
Старая година
Перéднім на згадки
Про прежні порядки
Високі купки по собі зоставляє.

Незліченна стая неслась вояків,
Як мак при дорозі, шапки їх біліли,
Списи гримотіли, шаблі брязкотіли;
Неслися вони супротив ворогів.
Недоля і помста бігли за їми,
Як кloччя сухеє, палали країни,
Як з лісом гора, вони всі заодно:
Нікого старшого у них не було.
Дивіться: лицар встав,
Сів на коня та й засвистав,—
І військо вслід. За їм
Огонь, і дощ, і дим!..
Як сніг в завірюху,
Так кінь його летить;
Як сонце в засуху,
Лице його горить;

Як вечірня зоря погоріла,
По вітру волосся його розмітались;
Як на морі вода посивіла
У бурю,— країна під їм сколихалась.
Нерівна валка: все як не бувале,
І військо в честь старшим його назвало.
Дивіться: ніч. Огонь горить.
Кравчина спочиває сном,
А лицар у огня не спить
І озирається кругом,
Гроза чужого роду,
Охрана свойого.
А на лиці його
Лисніється п'ятном
Зла думка, як перша на місяці шкода.

Звалилась проклята з плечей голова,
А військо погибло, як за вітру трава.

Що ж то за могила?
Вітер сніг розміта;
Крізь сніг почорніла
Трава вигляда!

Далекії роки далеко заплйли;
А люду погибшого слава колишня
У пам'яті тмиться, як трава торішня,
Що вітер з-під снігу розкрив на могилі!

ГРЕЦЬКА ПІСНЯ

І реве, і шумить,
І гуде, і гримить.
Чи то воликів б'ють,
Чи то звіра цькують?
То не воликів б'ють,
То не звіра цькують;
То хоробрії клефти
Музувірів січуть.

А попереду всіх молодець Буковалл;
Він січеться на смерть з бусурманом;

Од Керассово дим до Кенуріо дим
Розлягається сивим туманом.

Він січеться один проти тисячі їх:
Не здоліють усі його взяти.
А русява дівчина гука із вікна:
— Підожди, Буковалле, стріляти.

Хай хоч трохи угору підніметься дим,
Хай по степові пройде куріти,
Перелічимось, скільки вже наших нема.—
Стали турки поперед лічити.

Недоліку п'ятсот, стали клефти лічить:
Трьох голінних між їми немає!
Один воду бере, другий страву несе,
А ще третій мушкет набиває.

РОЖА

Н. С. Варзину

Дівочка мила, гарна, вродлива,
Добра з душі, з серця жалослива

Прийшла додому, сіла в порога:
— Ой, мати-неню, помоли Бога!

Болить головка, болить серденько;
Прощай, кохана, прощай, рідненька!

Вмерла дівчина, вмерла вродлива,
Ревно рида мати нещаслива.

Кладуть дівчину у домовину;
Зарили дівку в сиру могилу.

На тій могилі виросла рожа;
Гарна, рум'яна, на дівку схожа.

На рожі тонка, гнучка билина —
Єсть то легенький стан у дівчини!

На рожі шпильки, шпильки колючі —
Єсть то дівоцькі очиці жгучі!

Стали на рожі червоні пупки,
На рожі пупки — дівчачі губки!

На рожі золоте животиннячко —
Єсть то дівчаче чисте сердечко!

Рожою вітер стиха колише —
Єсть то дівчина з могили дише!

На рожу пала ранком роса,
На рожі роса — дівчача сльоза!

Вся рожо́ва краса — дівчача душа;
З раю прилітає, світ навіщає.

— Ой, мати-неню, рідна моя!
Почуй на мене, я донька твоя!

Всі веселяться в царстві у Бога —
Я за тобою плачу, небога!

СОЛОВЕЙКО

Зелений сад, зелений сад,
Зеленая могила!
Зелений сад вдяга весна,
Могила забриніла!

Як гарно слухать, коли вніч
Маленький соловейко
В квітках затлямка, засвистить
Так приязно, любенько!

А тут вони ведуть танок!
Хто гласи їх розлічить?
Хто передом із їх іде?
Хто зорі перелічить?

Той на тополі, ті в кущах,
Ті в вербах, ті в калині...
Один біля могили сам
Співає на ялині.

Щебече він: не то співець
Віршами люб'язними
Кохання й радість розділя
З серцями приязними.

Затьохка він — не то біди
Оплакує людськії;
Жаль ллється в серце, як в квітки
Крапельки дощовії.

От застогнав, і от замовк...
Терликнув — вп'ять залився...
Не то співець в останній раз
Із миром розпростився!

І в небо думкою влетів,
Між зорями співає,
А странний спів його людей
Уже не порушає.

Співає пташка, і ніхто
Не взяв її в примітку!
Співа співець — ніхто йому
З душі не кине квітку!

Одно серденько між всіма
Глас птащин розпізнало;
Одно серденько пісня та
Співцева розрушала.

І цілий день смутна, тиха
Самотняя могила,
А вранці зомнята трава,
Де дівчина сиділа.

ХЛОПЕЦЬ

Зелененький берег тмиться,
Річка срібная шумить;
Ходить хлопець невеличкий,
На той бік ріки глядить.

На сім боці нив'я, поле,
Сивий степ та слобода,
Зелень в'яла, всюди душно,
В пилу ходить череда.

На тім боці зелень свіжа,
Блищать на луці квітки,
Дикі гори, гай зелений,
І щебечуть в нім пташки.

Тут клопочуть об господі
Старі люди навісні,
Там дівчатонька співають
Голосні свої пісні.

Хлопець дивиться і мліє —
Нудно тут йому бродить;
Радий ластівкою швидко
На той берег залетіть.

Він підходить до водиці —
Ні човна, ні весельця;
А дівчина його кличе
Для ласкавого словця.

Хлопець мліє, хлопець тане,
Ходить — броду не знайде!
Підобрав одежу, прудко
Кинувсь в річку і пливе.

Переплинув, а дівчата:
«Хлюща, хлюща, утікай»,—
Загукали, закричали
І побігли всі за гай.

Бідний хлопець ізлякався,
Грудь підперло, весь дрижить,

І за гай, небіж, поплівся,
Щоб шукать дівчачий слід.

Де ж той гай, де ж та хороша
Зелень, свіжа і м'яка?
Гай — у три ряди осики,
Сажнів зо три — вся лука!

А за ними нив'я, поле,
Рівний степ та слобода,
Зелень в'яла, всюди душно,
В пилу ходить череда.

Дикі гори — ва́пна; зникли
І дівчачії пісні...
Ходять теж, як тут, з киями
Старі люди навісні.

І поплівсь назад наш хлопець,
Біля річки сів один,
Притулив к руці головку
І поплакав трошки він!

МІСЯЦЬ

З тій пори, як перший злодій
    Каїн Авеля забив
І упершу землю кров'ю
    Чоловічою змочив,—

Тільки вітер шкоду слухав,
    Що гудів по деревах;
Тільки місяць шкоду бачив,
    Що котивсь у небесах.

Бог прийняв святую душу,
    Розбишачин прокляв рід;
І велів, щоб місяць ясний
    Взяв на себе шкоди слід.

Хай, казав, цей зображ буде
    В пам'ять миру усьому;

Гнів правдивий, ласка божа
Вкупі бачаться в йому.

Щоб, зирнувши, розбишака
Божий гнів страшний згадав,
А безщасний розважався
Й ласку божу споминав.

І пішов на рід наш бідний
Божий гнів усяким злом;
Гріх на місяці зостався,
Нацяткований п'ятном!

З тій пори злочинець часто,
Дивлючися, омліва,
А душа свята, безвинна
Од недолі одліта.

ГОРЛИЦЯ

У густому гаю, на березоньці,
Звила гніздечко голубонька-горлиця,
Із маленькими дитятками,
З сивенькими глуб'ятками.
Стала вона ранком діти годувати;
Став вітер березу колихати;
Став рябець-злюка налітати:
— Ой не бий мене, рябцю́-лебедику!
Зостаються в мене малії діточки,
Голуб'яточки-сиріточки.—
Не послухав рябець голубочки-горлиці:
Задавив її, сивенькую.
Зосталися малії діточки,
Голуб'яточки-сиріточки.
Ой тяжко сироті на світі пробувати!
Нікому вірної порадоньки дати!

МАНА

Є в нас плесо; осокою
Поросло кругом;
Посередині плавочки
Плавають рядком.

І ростуть над плесом вільхи
І гнучка тала,
І у вільхах заховалась
Хаточка мала.

Чорна хатка невеличка:
Хто в їй пробува?
Там старая чарівниця
Нишком прожива.

Здавна люди не посміють
Воколо пройти,
Але можна, коли треба,
В хату увійти.

Коли світ тобі огиднув,
Нікого любить,
Коли хочеш лучче зразу
Вік свій закінчить,

Ніж тулятись без надії
І шукать кінця...
До неї приходь питати
Вірного слівця.

В неї човен; розмальован
Весь цвітками він,
В ясну ніч плисти у човен
Сядеш ти один.

І уздриш, чого ніколи
Не видав зродá,
Зразу зникне човен, хатка,
І тала, й вода.

Зразу стане пред очима
Красная лука;

Як шовкова стрічка, в'ється
    Ясная ріка;

Різнофарбними листами
    Сяють дерева;
Як оксамит, молодая
    Блищиться трава.

По траві, як в ніч по небу
    Яснії зірки,
Весняні, запашнії
    Маються квітки.

І не місячний, ні денний
    Світ там просява,
Наче місяць навдосвіта
    Сонце устріва.

Не з дощу, не з сонця стануть
    Там веселки мріть;
Одностайно короводець
    Пташок зашумить.

На луку іграться прийдуть
    Краснії дівки;
Голубітимуть в волоссях
    З пролісків вінки.

Їх одежа — вся укупі
    Світова краса;
Їх урода — що й казати? —
    Божі небеса.

Заспівають, затанцюють,
    Поведуть танок;
Їм музикою повіє
    З річки холодок.

Затанцюють, заспівають
    Чуднії пісні;
І зомлієш ти, небоже,
    Лежачи в траві.

Станеш тануть, станеш топнуть,
В чім не знаєш сам;
Закриватимуть веселки
Світ твоїм очам.

Станеш топнуть, станеш топнуть,
Сам не знаєш в чім,
І заплющаться у тебе
Оченьки зовсім.

Люб'язненько, солоденько
Станеш ти дрімать...
А пісні й музики будуть
Тебе колихать.

Їх послідній голосочок
В сплячого замре...
І тебе тоді хтось наче
Міцно підтовкне.

Ти прочнешся, раз останній
Очі поведеш...
Пролепечеш: — Прощавайте!..—
В озеро пурнеш!

КУЛЬБАБА

А. А. Леонову

Віє передзимній
Вітрець студененький;
По степах осіннє
В'ється павутиння.
Що ж то між травою,
В'ялою, сухою,
Кульбаба жовтіє?
Чи б то справді сонце
Кидать нас не хоче
І опісля літа,
Душного, сухого,
Знов до нас веселим
Маєм хоче глянуть?
Чи земля жартує!

Чи сей цвіт не в пору
Що-небудь віщує?
Вік наш чоловічий
Схож із віком року.
Вперше боже сонце
Життя пробуджає,
Променями в серці,
Як у весняної
Половоді, грає;
І душа бриніє
Надією-квітом;
І в душі селяться
Радощі, як в гіллі
Вишень соловейки.
Життя розів'ється,
Життя загустіє
Наукою світа;
І почнуться грози,
І дощі, і спеки.
Щастя і недоля,
Радощі і туги
Одно другого швидше
Стануть проходжати,
І душа твердіє;
І крізь погорілу
Зелень віку чорна
Земля проглядає.
Коли ж стане в осінь
Вітрець передсмертний
Душу провівати,
Знову боже сонце
Свої блідні, довгі
Розкидує тіні,
І душа збирає
Сили наостанку,—
Знову квіт-надія
В серці процвітає.
Але квіт той в'ялий,
Кульбаба осіння,
Пустоцвіт похилий,
Не росте високо,
Не цвіте розкішно
І без плоду гине
Під морозом-смертю.

ТУГА

Гаю мій, гаю, гаю зелененький!
Вітре мій, вітре, вітре швиденький!
В густому гаю листя жовтіє;
Вітер гілок не колише й не віє.

Те, що колись по весні красувалось,
Те, що колись мені так сподобалось,
Змерзло, захляло, затихло і зникло.
Серце кохатись сим світом одвикло!

Там, де в кущі воркотала голубка,
Там жартувала колись моя думка.
Стихла, замовкла туга голуб'яча —
Геть прокотилась та думка хлоп'яча!

І місяць повний, і ясна водиця...
І ти, вродлива, кохана дівиця!
Зникло те восени, що було літом,
Серце не хоче кохатись сим світом.

ДІДІВЩИНА

А. Л. Метлинскому

Біля церківки старенької
Зеленіють дві тополоньки;
У тіні їх у густенької
Невисокая могилочка.

Купка чорная рябіється
Квіточками-різноцвітками;
Хрест любастровий біліється
У покійника в головоньках.

І округ хреста обвилася
Зелененькая березонька;
Над хрестом тим похилилася
Молоденькая калинонька.

Як у свято в празник бовкне дзвін
На дзвіниці стародавньої,—

Відзоветься глуховато він
У темнім склепі, у могилоньці.

Кісточки, либонь, сухесенькі
В трухлих дошках зворушаються;
За життя, либонь, старесенький
Дзвін почувши, розрушався так.

Коли пугач, доби нічної,
Проведе свій довгий глас смутний,
В склепі, серед ночі вічної,
Відкликнеться жалібненько щось.

Кісточки, либонь, старенькії
Не самотні були на світі;
Слізоньки, либонь, тепленькії
Западають в землю глибоко.

Коли чижик над могилою
Привітає ранок піснею,
Весняная пісня милая
Під землею розлягається,

І тополенька пряменькая
Гілочками колихається,
І травиця зелененькая
Заблищить росою срібною.

Либонь, ранок воскресенія
Чують кісточки дідівськії,
Либонь, радость зобачанія
Гріє серденько холоднеє.

Тільки ріки поламалися
Весняної пори ранньої,
Як вербиця розвивалася
І вдягався вигон травкою,

Хлопець й дівчина приходили
Під тополі на могилоньку
І насіннячка приносили
Усівати купку чорную;

І лилися теплі слізочки
Із очей на купку чорную;
І приймалися насіннячки,—
І два квіта уродилося.

І, поливаний хлоп'ячими
Слізоньками, горицвіт вродивсь;
І, поливані дівчачими
Слізоньками, вийшли проліски.

Першій весни подаруночки
Золотіли і синілися;
На їх листях поцілуночки
Божих ангелів лиснілися.

І квітчала ними тихая
Пара в церківці старенької
У суботу великодную
Плащаницю Христа-Господа.

Наче лик святий глядів на їх
Оком жалібним та приязним,
Наче хтось вгорі признавсь до їх
І казав їм так любесенько:

Щоб у хлопця в серці жар палав,
Чистий жар до всього доброго,
Як огняний квіт, що він квітчав
Образ Господа забитого!

Щоб у дівчини безвинная
Душка так, як небо, сяяла,
Так — як квіточка блакитная
На лиці Христа-Спасителя!

ГОЛУБКА

Вилітала голубонька
Із гаю густого;
Сумувала, нарікала
На свого милого.

Не нарікай, не журися,
Голубонько біла,
Що з тобою лиха доля
Його розлучила.

Не нарікай, не журися,
Голубочко сиза;
Розтяла йому головку
Панська стрілка хижа.

Не нарікай, не журися,
Голубочко хвора;
Не вернеться в біле тіло
Крівця його скора.

Не нарікай, не журися,
Голубко вірненька;
Вже немає миленького:
Зосталась миленька.

ДІВЧИНА

. . . .тільки видно хрести;
Туди мені любо-мило оченьками звести.

Оп'ять спориш став вигон укривати,
Оп'ять діждались весняних святок;
Оп'ять ідуть заквічені дівчата
Гулятись в хрещика, вести танок.

Дівчатонька! Оце оп'ять піснями
Потішитись співець ваш приблукав.
Де ж та, що він, як рожу між квітками,
Між усіма вродливими признав?

Вона умерла; під осінь журливу
На гробовище однесли її;
Гуртом співали пісню жалосливу
Над дівкою і подруги, й чужі.

Сніга розтаяли, ви, знову веселенькі,
Забули по весні осіннії біди;
І на дівчачої могилі зелененькій
Барвінок розкида нев'ялії листи.

Колись вона гулялася по волі,
Крутилась з вами в жвавих короводах;
Її станок пряменький, як тополя,
Що там росте по ваших огородах...
    Чи споминаєте її?

Колись вона з сестрицями ходила
Квіток шукати вмісті по луці;
Як воронець, в їй ягідки красіли
По білім, як конвалія, лиці.
    Чи споминаєте її?

Колись вона із вами вніч гулялась,
На вас дивились з неба зіроньки;
Її душа, як небо, красувалась,
Як зіроньки, в їй грали вигадки.
    Чи споминаєте її?

Її немає; під осінь журливу
На гробовище однесли її;
Сніга потаяли — вп'ять, жартовливі,
Гуляєтесь, дівчатка, без неї.

Як ластівка з плесів своїх ясненьких
Підніметься і мимо вас пирхне,
І крутиться, й вертиться, веселенька,
І ледве землю крилами торкне,
    Тоді, дівчатонька мої,
    Чи споминаєте її?

Як ластівка, швиденько пролетіла
Вона свої дівчачії літа;
І ледве-ледве землю зачепила,
І на землі не кинула сліда.

Як зірочка вечірньою добою
Відорветься од подруг, заблищить...
Прокотиться по небесах смугою
Й хтозна-куди далеко залетить,
    Тоді, дівчатонька мої,
    Чи споминаєте її?

Як зіронька, її душа світилась
У ангельській небесної сім'ї;

Огняною смугою прокотилась
Вона між вас, і де шукать її!

Вона між вами:
Зіллям, квітками,
Тихими вітрами,
Шумом криниці,
Голосом птиці
Її душа до вас озивається,
Вести розмову з вами питається.

Дівчатонька, дивіться: он літає
Маленький жайвронок і пісеньку співає;
То душка дівчача на час
Схотіла одвідати вас.

Прислухайтесь, що пташка заспівала:
— І я, як ви, скакала і гулялась,
Усе чогось на світі піджидала
І радості якоїсь сподівалась.

Розлетілись мої сподівання,
Як квітки у садочку із вишень;
Ізмерзли мої піджидання,
Як метелики в осінь холодну.
І думки й вигадки
Надавили купки
Сирої землі, що мене закидали.

І ваша веселость, сестриці, зов'яне;
І вам на серденьку холодно стане;
І ваші думки й вигадки,
Дівчатка-сестриці моторні,
Повидавлять ті намітки,
Що закриють вам кучері чорні.

Живцем вас положать в тісну домовину;
Живцем вас зариють у душну могилу;
Ніхто не заплаче, як вас поховають;
Ще гірше — веселі пісні заспівають!

Дівчатонька! Вона співає
І що співає — добре знає.
Он-он її могила мріє,
На їй барвінок зеленіє.
Піду туди! Щасливо вам, дівчата,
Співати і гуляти!

ХМАРКА

По небу блакитному
Хмарочка плине;
Спитай її, брате,
Куди вона плине?
Чи так собі вільно
По небу гуляє,
Чи хмарочку-пару,
Невдаха, шукає.
Все небо синіє;
Одна тільки хмарка,
Мала, невеличка,
Одна собі плавле;
Не вспієш десятка
Уряд налічити —
Вже хмарки немає.
Була в мене думка.
Як хмарка по небу,
Снувалась, гулялась.
Чи чого шукала,
Чи так для утіхи
Снувалась, гулялась?
Не знаю. Забув! —
Її вже немає.

СОН

Quel foco ch' io pensai che fosse spento
Dal freddo tempo e dall' eta men fresca,
Fiamma e martir nell' anima rinfresca.

Petrarca [1]

Як сонні привиди на час появились,
За час утекли,
Так прежнії роки, літа молодії,
Давно вже пойшли!
І згадки не стало, і пам'ять пропала
Об вас уво мні.
Чого ж ви прочнулись, чого ж ви явились
Уп'ять уво сні?

---

[1] Який вогонь — гадав я, що погас він
У холод і задуху,—
Палає і ятриться в оновленій душі.
Петрарка (іт.).— Ред.

Я спав, і був во сні у тій країні,
Де, молодий, безпечне я гуляв...
І бачив я: із церкви домовину
Несли і піп у чорному співав.
І я дививсь, і щось мене давило!..
І став дрижать, і став людей питать...
Її, її в могилу хоронили
І от уже приймались опускать!..
Я одвернувсь... я усміхнувся гірко...
Із радістю пекельною глядів
На чорную одежу чоловіка...
Ох, тяжко я, хоч і во сні, грішив!

От вранці... ще досхідною порою
Прийшла поплакать череда моя.
І знов приплівсь до церківки старої,
Весь трусячись, мов той убійник, я.
Дивлюсь: провалля, там долина мріла,
В їй щось чорніє... Ох! Чи не труна?
Розглядівсь: ні, свіженькая могила!
Там, там, покійниця, лежить вона!
І явори ростуть там молодії,
І, одвернувши голови свої,
Повісили назад верхи густії,
Жалкýються поглянуть на неї.

Я прокинувсь: сон проклятий
Мені знову нагадав
Те, що ввік не споминати
Я давно вже клятьбу дав.

Став я розпитувать, як вона має.
Кажуть, щасливо в сім'ї проживає;
Ладно кохається з мужем своїм;
Діти малії пестує із ним.
Тяжко, ох, тяжко на серці мені!
Лучче побачить тебе у труні,
Ніж бачить, як ти повагом сконаєш,
Серцем черствієш, душею вмираєш...
І слухать, як муж твій, корявий, старий,
В'ялить поцілунками губки твої!

ВЕСНА Й ЗИМА

Ходив весною я по квітчаній долині,
За кожним ступнем зілля уроджало сонце.
І я згадав, як по зимі в моїй хатині
Мороз мережками вицвяхує віконце.

Тепера по зимі сиджу в своїй хатині,
Мороз мережками скрасив усе віконце.
І я згадав, як по весні у тій долині
За кожним ступнем зілля уроджає сонце.

І. І. СРЕЗНЕВСЬКОМУ.
ПРИ ОД'ЇЗДІ ЙОГО НА ЧУЖИНУ

Хай милосердий
Біг та святая
Діва Марія
Тебе боронять!
Майськеє поле,
Квітки червоні —
Шлях буде твій;
Осінь багата,
Жовтеє жниво —
Твій узворот.
Коли ж, звернувшись,
Знову очима
Й серцем шукати
Станеш своїх,—
Може, якого
Більш не побачиш!
Друже коханий,
В щасті і в лисі,
В радощах, в горі,
В рідному краї,
І на чужині,
І на тім світі
Приязна, люба
Буде для мене
Згадка твоя!

БАБА ГРЕБЕТНИЧКА

— Дідусю, розкажи нам казку невеличку.
«Яку ж би вам сказать»,— пита дітей старий.
— А от про відьму ту, про бабу Гребетничку,
Що бачив ти колись, як був ще молодий!

«Ану вас з нею! От, пристали реп'яхами!
Себто, як кажеться, козі смерть нагадав!
Потішу, дітки, вас я іншими казками:
Ось слухайте, сеї ще я вам не казав».

І став казать їм дід про дивну кобилицю;
Чом сонце тричі в день переміня свій лик;
Як лицар добував зо дна морську царицю;
Без черепка ходив по світу чоловік.

Такі дивизії кому б не сподобались?
Всяк ласий до казок, як кішка до сальця;
А діти все собі на ослінцях хилялись
І не второпали ні одного слівця.

Їм, так як дівчині нова шовкова стрічка,
Усе роїлася та баба Гребетничка!

Дідусь казав та й став на діти поглядати:
— Якої матері це я кажу стінам?
Лягайте ж, коли так, лягайте зараз спати.
Нехай лихий, не я, казок накаже вам!

— Дідусенько,— услід хлоп'яти розкричались.
А дід собі роззувсь і світло загасив.
— Лягайте спать,— кричить,— чого розташувались? —
Лягли, а молодик на їх в вікно світив.

— Лягли? Глядіть же ви, у мене не возіться! —
А бідну дітвору і сон-то не бере.
Все Гребетничка, знай, на думці їм вертиться;
І от один братам щось на ухо верзе.

Аж гульк! Ой! ой! ой! ой! Якраз посеред ночі
Старая бабище у хаті під вікном.
Суха, як очерет, заплющені в їй очі;
Киває на дітей і дражнить язиком.

Дідусь мерщій схвативсь та разом скік із печі!
— Ось-ось я, діточки! Чого підняли крик?
Мани нема! — Та ба! На дідівськії речі
Мов дерев'яний став у дітвори язик.

Всю ніч пролежали вони трохи живії;
А вранці дідові і почали казать.
— От бачте,— дід сказав,— хлоп'ята навіснії,
Я ж говорив, об сім товктися вам не стать!

От бач! Накликали чорт батька зна що в хату!
От треба до попів йти хати освятить!
І треба лишнюю копійку віддавати?
Ломакою б за се гарненько вас побить!

У той же день прийшли з свяченою водою
Нечисту силу гнать з села духовники,
Дідусь наш морщиться, киває бородою,
Пропали таки-так аж два четвертаки!!

І з тій пори мана, суха, як влітку шпичка,
Вже не приходила хлоп'яток турбувать;
Зате і дітвора про бабу Гребетничку
Не тільки говорить, боїться і згадать.

ВЕСНЯНКА

Зіроньки у небі заблищали,
Квіточки в садочку забіліли,
Дівоньки у полі заспівали.
Що на небі зірки,
Що в садочку квітки,
Що між нами дівки.

Що на небі зірка, як квітка, біліє,
А в садочку квітка, як зірка, сяє;
Вродою красіє
Дівка молодая,
Як на небі зірочка,
Як в садочку квіточка.

По небу божий ангел літає,
По саду пташка малая співає;
По світу хлопець веселий гуляє.
Кожний ангел має зірку,
Кожна пташка любить квітку,
Кожне серце шука дівку.

Багато зірок в блакитному небі,
І ангел свою між всіма пізнає
І все до одної літає.
Багато квіток в зеленому саді,—
А пташка всю ніч край одної співає.
Багато дівчат на білому світі,—
А серце свою між всіма ізнайде́
І повік одную кохає.

ЗОБАЧЕННЯ

Вийди, коханко, вийди, миленька,
Нічної вийди години;
Дай поцілую, дай помилую,
Серце, тебе наєдині.

Дай подивлюся, дай погляжуся
В ясні, чорненькі очиці;
В їх твої думки світяться ясно,
Як он ті зорі в криниці.

Та неповинна думка безгрішна,
Думка святої любові...
Її сказати нема на світі
В людях присталої мови!

Її лепече вітер порою,
Як із водою жартує;
Її синенький метелик чує,
Коли васильки цілує.

Серце-потіхо! Вийдем до гаю,
Вийдем під липи густії;
Нічного часу беседу нашу
Люди не вчують лихії.

Хай вони скажуть, що забажають:
    Нам не страшне нарікання.
Бог милостивий бачить із неба
    Наше безвинне кохання.

Наше кохання чисте, як промінь
    Сонця, що в золоті грає,
Приязне Богу, так як молитва
    Серця, ваги що не має.

Не закаляють беседи нашій
    Грішні, поганії думки;
Чиста розмова і зобачення,
    А ще чистіш поцілунки.

Серце-потіхо! Вийдем до річки,
    Вийдем під верби густенькі,
Дивляться з неба в свіжу водицю
    Божії зорі ясненькі.

Там на зеленім березі сядем,
    Ручка за ручку узявшись...
Щоб наші душки хоть на часочок
    В небо пішли спарувавшись,

Так як дві смужки диму, що в церкві
    З різних кадил вихожають,
Різно йдуть вгору, потім, зійшовшись
    В стропи, к хресту дохожають!

Душко, чи знаєш: єсть оця річка
    Нічного часу святая;
Кожної ночі її святити
    Ангел приходить із рая;

І на всю нічку вода кришталева
    Стане ясна і хороша,
І в освячених хвилях небесна
    Врода любується божа.

Душко, чи бачиш: з одного корня
    Дві виростають вербиці;
Виросли вмісті, вмісті головки
    Низько схилили к водиці,

І, потопивши в воду вершечки,
    Наче чогось там шукають,
Наче якіїсь тайнії речі
    Вмісті із кимсь поважають.

Чи хвилі в річці як скло ясненькі,
    Чи їх турбує негода...
Роки спливають... верби, схилившись,
    Дивляться вкупі у воду!

Любо та гарно, милеє серце,
    Тут нам укупі сидіти;
За руки взявшись, серцем, очима
    В божеє небо глядіти.

НІЧНА РОЗМОВА

— Ой ти, дівчино,
Гожого стану!
Вийди до гаю
Або к бур'яну.
Ой ти, дівчино,
Гожого зросту!
Вийди до гаю
Або до мосту.
— Ой, під тим мостом
Очерет ростом,
Трава горою;
Ой, біля хати
Старая мати,
А я з тобою!
— А в очереті
Можна сховатись;
Мати заснула:
Чого боятись!
А в очереті
М'яко та тихо;
Ніхто не зійде
До нас на лихо!
Там я щось маю
Тобі сказати:
Тільки вівчарики

Будуть чувати.
Там ми щось маєм
Нишком робити:
Тільки що місяць
Буде глядіти.
— Ой мій миленький,
Місяць нам світе.
Хай на годинку
В хмару він ввійде!
Йому не треба
На те дивитись,
Як ми тут нишком
Будем любитись!

ПІДМОВА

Ні, ні, мамко, ні, ні, дівко,
Я тобі не ворог;
Не лякайся, моя галко,
Не втікай од мене.
Ходім вкупі в огородець:
Там квіток багато,
Є синенькії волошки,
Нагідки жовтенькі!
Заквітчайсь, моє серденько,
Уберись гарненько:
А я тобі подарую
Шовковую стрічку.
Ходім, мила, ходім, люба,
Там нема нікого.
Посідаємо в затишку,
Під зеленим в'язом.
Пожартуймо, попустуймо
Собі наєдині,
Поцілуємося трошки,
Наче голубочки.
Там нам дуже гарно буде:
Я свою головку
Прихилю тобі на груди —
Тобі стане жарко.
Он і вітрець повіває,
Бузину колише.

Подивися, яка пишна!
Та цвіте як рясно!
А пташок, пташок там сила!
Прислухайся, серце!
Все співають та співають:
Кличуть нас до себе.
Пташки весело співають,
А ти невесела;
Не барися, не сумуй-бо,
Не дивись-бо долі.
Подивись лишень на мене —
Бач, який я гарний:
Очі ясні, брови чорні,
На лиці рум'яний.
Гей же, гей, моя небога,
Як же ти змінилась!
Біле личко, як яблучко,
Стало як калина.
Сонце гріє, сонце палить,
А дівка трясеться;
Всюди сухо, всюди тихо,
А в дівчини сльози.
Ей, бодай тебе просила
Лихая година!
Полюбила, як схотіла,
Старого сусіда!

БЕРЕЗКА [1]

В огороді березонька баркан оповила;
Чом до мене ти не ходиш, моя Галю мила?
В огороді березонька крій коляки в'ється;
Чом зо мною дівчинонька ніяк не зійдеться?
Ой березка зелененька, а тин непогожий;
Жалкувалась вразька дівка, що я нехороший.
Ой березка зелененька, та трошки кудлата;
Одчинялась у моєї дівчиноньки хата.
Ой без тину ту березку всі топтати стануть;
А без мене тебе, серце, жаліть перестануть.
Ой, не можна березонці крій тину не витись;
Ні до кого без милого дівці притулитись!

---

[1] Convoivulus, зілля *(приміт. авт.)*.

ПАНІКАДИЛЬЦЕ

Раз вітер на дворі шумів,
    У вікна поривавшись,
А я в кімнатоньці сидів,
    З коханкою обнявшись.

І я дививсь, як на щоцях
    Ягідочки красіли;
А перед образом в кутку
    Панікадильце мріло.

І я почав їй говорить:
    Дивись, моє серденько,
В кришталі світлому горить
    Той гнотичок маленький!

Із чим єсть схожий гнотик сей?
    Йому в оливі сяти;
Так Бог велів душі моєй
    В любові ізникати.

Оце хвиля́ самотній він;
    Так я хвиляв і тьмився,
Поки шукав чогось один
    І серцем не ділився.

От другий гніт почав диміть:
    Торкнулись — зайнялися;
І став ясніш в кімнаті світ,
    І образ просвітився.

Святим коханням, як гноти,
    Ми, душко, в Бога сяєм,
Я повік твій і моя ти,
    Аж поки вмісті стаєм.

І мила каже: нагадав
    Ти дуже мудру думку!
А я її поцілував,
    Як голубок голубку.

УЛИЦЯ

— Світи, зоре, ізвечора, а місяць з півночі;
Вийди, милий, чорнобривий, потіш мої очі! —
Дівка хлопця визиває,
На ігрище закликає
На цілую нічку.

Заспівали, заскакали у танку дівóчки;
Засвистали, загукали до їх парубочки.
Та на танці, та на співи
Віддавалися підзиви
Аж до місяченька.

Та вже місяць високенько; дівки розійшлися;
Кожна з любим, своїм милим за руки взялися.
Парувáлись, женихались,
Наєдині милувались
До Волосожара.

Та вже віє-повіває з річки холодочок:
Позлучалися дівчата знову у таночок.
Грались з хлопцями, скакали,
Жартували, жирували
До білого світу.

Мене, бідну, не пускає на улицю мати;
Положила молоденьку біля себе спати:
—Не йди, доню; між дівками
Та між тими парубками
Доброго немає.

Червонілася горонька, що на вісход сонця,
А мій любий кучерявий стоїть у віконця,
Мене з хати викликає,
На роботу зазиває
До вечора з ранку.

Ми не будем, ми не станем від людей ховатись,
Нам не треба, нам не треба поночі збиратись.
Край криниці в холодочку
Посідаймо у лісочку
В опівденну пору.

Ти до мене, я до тебе схилимо головки;
Цілуватимося жарко, так як голубочки;
Бо я в тебе, молоденька,
Як голубонька сивенька,
А ти голубочок!

ПОПРІКИ

Що я з тобою
Маю робити,
Що ти не хочеш
Мене любити?

Чи за тобою
Все жалкувати,
Чи все кохання
Позабувати?

Я ж тебе, дівко,
Любив, як душу,
А ти казала,
Що я сміюся.

Я ж тебе, дівко,
Кохав, як око,
А ти гадала,
Що то нароком.

Хай мене візьме
Лиха година,
Коли є в мене
Інша дружина!

Не біжи, мила,
Серденько моє,
Будем любиться
Вп'ять ми обоє.

Я ж тебе, дівко,
Буду любити,
Буду всім серцем
Тебе жаліти.

Коли ж ти з жалю
Наробиш сміху,
Я тобі скажу:
— Хай тобі лихо!

ПАНИЧ І ДІВЧИНА

(З польської мови)

1

В зелененькому гайочку
Дівча рве цвіти;
Їде конем вороненьким
Панич молодий.

І звичайно поклонився,
Із коня злізає.
В дівки личко червоніє,—
Очі понуряє.

— Помагайбі, дівчинонько,
Я в сії діброви
З товаришами уранці
Приїхав на лови.

Тільки лихо! Не потраплю
У село до хати!
Будь-бо ласкава, дівчино,
Скаж, куди держати?

Чи то скоро оця стежка
З лісу в поле вийде?
— Ще зарані пан ласкавий
Додому приїде.

Он то бачиш: дуб високий,
Край його березки;
Коло хутіра уліво
Повернулась стежка,

А там вправо проти пущі,
Та до річки — нижче;
Там млиночок і місточок,
А зараз і місце.

Пан подякував дівчині,
    Рученьку стискає
Та у губочки цілує
    Й на коня сідає.

Сів, ударив острогами...
    Не видко його!
Іздихнулось дівчиноньці
    Не знаю чого!

2

В зеленому гаю
    Дівча рве цвіти;
На конику їде
    Панич молодий.

І знову гукає:
    — Покаж іншу стежку!
За хутором річка,
Не втраплю к містечку.

Ні мосту проїхать,
Ні перебрести;
Мене, молодого,
Хотіла звести!

«Їдь, пане, тим шляхом,
Що вбік від кургана».
— Спасибі, дівчино!
«Щасливо, мій пане!»

За лісом густеньким
Не видко його!
Здихнула дівчина...
Я знаю чого.

3

В зеленому гаю
Дівча рве цвіти;
На конику їде
Панич молодий.

Й здалека гукає:
— Ох, дівчино мила!
В рівчак був уплівся:
Отак научила!

Тим шляхом не їздять
Із давній години,—
Хіба який хлопець
По хмиз до гущини.

День цілий ганяю;
І кінь не напасся;
Й їздець притомився,
І кінь загасався.

Нап'юсь лиш з криниці
Холодній водиці,
Коня розсідлаю,
Пущу по травиці.

Панич поклонився
І з коня злізає!
Дівча червоніє,
Очиці спускає.

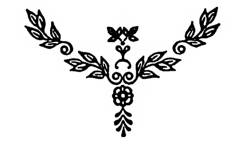
Мовчать та здихають.
Так трохи стояли.
Той дужче, та стиха
Собі розмовляли.

Та вітер, бач, дмухав
Усе по діброві,
Так я й не дослухав
Гаразд їх розмови.

А з очей та з лясів
Те певно узнав,
Що панич об стежці
Дівча не питав.

ПОЕЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ

1841

* * *

Заліг, заліг козаченько
Та й не підведеться;
Товариші вертаються,
Хворий зостається!
— Товаришу, рідний брате,
Маю умирати.
Ой дай же, мій товаришу,
До родини знати.
Нехай мене стара мати
Не кляне, не лає;
Нехай править панахиду,
В царство проводжає.
Рідна мати, рідна мати!
Рідна Україна!
Зостається на Вкраїні
Молода дівчина.
Бодай вона не марніє
З великого горя,
Що зостались її миленький
Край синього моря.
Бодай вона мене зрадить,
Як її я зрадив:
Обіщавсь її любити —
Смерть собі принадив.

Над дівчачий голосочок
І тихую мову
Злюбив слухать сиву хвилю
В глибокому морю;
Над рум'яноє личенько
І білую руку
Злюбив, шельма, цілувати
Гостру каменюку.

* * *

Ой ішов козак, ой ійшов бурлак
На той бік Самари;
Там жили тоді по балках-тернах
Самарські лугáрі.
Ой нема в його роду-племені,
Ні батька, ні неньки,
Затомилося, зажурилося
Козацьке серденько.
Ой ішов козак, ой ішов бурлак
Та через долину;
Та й зустрів же він пізно ввечері
Хорошу дівчину.
Ой і став козак, ой і став бурлак
З нею розмовляти,
Стало тяженько, стало важенько
Її покидати.
Ой зайшов козак, ой зайшов бурлак
За густії лози,
Ой облили же та дівчиноньку
Дрібненькії сльози!
Опинивсь козак, опинивсь бурлак
У чистім роздоллі,
Та й вздихнув же він, та й заплакав він
Об тяжкої долі!
У зеленому лузі темному
Бурлак проживає,
Всіх цурається, всіх ховається,
Сам смерті бажає.
Гірко жить тому, хто на світоньку
Із щастям не знався;
Гірше жить тому, хто пізнав його
Й зарáз відцурався.

ДИТИНКА

Из народного предания

Темної ночі коло воріт
    Хтось стукотить;
Панська служанка вийшла у сіни:
Коло порога мізильна дитина
    В золотім кріслі сидить.
— На тобі, паня, мізинну дитину,
Пестуй, годуй, як рідненького сина,
    Пестуй його!
Ти ж, моя кросю, не плач слізоньками,
Під вишиваними спи пелюшками,
    Моє дитя!
Будеш горішками срібними граться,
Золотим яблучком перекидаться,
    Рости, дитя!
Виростеш, в золоті будеш ходити,
Будуть паняночки тебе любити.
    Рости, дитя!
Білеє личенько, карії очі,
Буде щасливе, як серденько схоче...
    Моє дитя!
Виростеш, станеш про рід свій питати.
Де тебе, роде, добути, узяти...
    Роду нема!
Рід не насіння — на ниві не зійде,
Сльози не дощик — воно не підійде,
    Горе моє!
На небі зірка — ясна зірниця,
То твоя доля — твоя красовиця,
    Доля твоя!
На небі доля — то вірна дружина,
На світі люди — світ цілий родина,
    Світ не малий!

ЗОЗУЛЯ

Не сходило ясне сонечко,
Щось стукало у віконечко,
Віконечко одчинялося,
Я, молода, дивовалася,
Я, молода, як ягода.
Прилітала дрібна пташечка;

Чи то пташка-щебетушечка,
Чи козаченькова душенька?
Ой устану я ранесенько
Та умиюся білесенько,
Піду в поле зелененькоє.
В полі сон-траву я рватиму,
Своєй доленьки питатиму.
Не цвіти, сон-зілля яроє,
Нещасливоє, бездольноє,
Над коханочком милесеньким,
Козаченьком молодесеньким,
Його рученьки край крученьки,
А ніженьки край доріженьки,
Піском оченьки засипані,
У головоньках сон-зіллячко!
Ой не стане дня-годиноньки,
Ні часочка, ні часиноньки,
Тільки стане мого горечка,
Тебе з степу виглядаючи,
До родини закликаючи.
Не сиділа край віконечка
У неділю до схід сонечка,
Не сиділа ночі темної,
Не палила свічі теплої!..
Оглядала із тополеньки,
Та із самої вершиночки;
Ку-ку, ку-ку! мій милесенький,
Ку-ку, ку-ку! молодесенький.
Через три гори високії,
Через три степи широкії,
Через три ріки глибокії;
Загриміли ріки бистрії,
Загуділо поле чистеє,—
Йде, йде мій милесенький,
Йде, йде мій вірнесенький!
Собирайтесь, дрібні пташечки,
Ви мої весільні дружечки,
Не кохатиму дружиночку,
Не качатиму дитиночку,—
Хай в чужих воно кохається,
Свого роду одцурається.
Розвивайся, сухе дерево...
Ку-ку, ку-ку! Мати — в темний гай!
До милого на тихий Дунай.

ДО МАР'Ї ПОТОЦЬКІЙ

Віри божої наруга —
Хрест під місяцем стоїть!
Українко нещаслива,
Він говорить про тебе!

На твоїй могилі, Мар'є,
Вічнозелен мирт росте;
Се недаром — твоя пам'ять
Зеленіє, як той мирт.

Вже давно гармати наші
Розорили розбишак;
Пахне пусткою в будинках,
Де із ляку трясся раб.

І солдат, старий каліка,
На постелях ханських спить,
По ревнивому гарему
Шкандиба, не боячись.

І дарма про давні роки
Запитаєшся в його;
Його річі невторопні,
Як могила без письма.

Ти ж, нещасна християнко,
В його пам'яті одна;
Ти, не славна і не звісна,
Славних всіх пережила;

Об тобі сторожа хирний,
Об тобі сідий мулла
Водять річі, казки кажуть,
І прохожий уздиха.

Там вона жила самотня,
Там молилася Христу,
Там зачахла і зав'яла,
Там похована лежить.

І в будинок опустілий
Ввійде странній до тебе.

Слава кримська, пам'ять ханська
Не проснеться перед ним;

І Девлетів, і Ісламів
Ледве-ледве він згада,
Ти одна, душа святая,
Встанеш з мертвих перед ним.

Усе славне світовеє
Розлетиться й пропаде,
Тільки чистеє, святеє
Позостанеться навік.

Плуг могили порівняє,
Черви камінь проїдять.
Що записано на небі —
Не зотреться на землі!

ПАНТІКАПЕЯ

Світло гасне; галас пісень
На судах затих;
Місяць блідий сумно плине
По водах морських.
Странній з городу виходить
Поночі один;
Між могилами, понурий,
В полі ходить він.
Порозорені, розриті
Царські тереми —
Тисячлітнії останки
Від старовини!
Поміж ними є старіший,
Вищий всіх курган:
Його голову пробиту
Покрива туман.
. . . .
. . . .
Через мосур, через камні
Странній в склеп ввійшов.
Ізлякавшись, вилітає
Круглоокий птах...

Як там жутко! Як там вогко
По сідих стінах!
Странній сів,— от повіває
В склеп тихий вітрець;
Странній очі піднімає:
Перед ним мертвець!
Тінь висока, вітряная,
Видно скрізь її;
Очі світяться, як трухле
Древо восени.

Странній

Хто се?

Мара

Той,
Хто має волю, та не має сили
Тебе зогнати відсіль, нав'язливий!
Господар я!

Странній

Мертвець!

Мара

Чи мало ще над нами наругання,
Що ви розбили нас, як харцизяки,
Святеє наше покаляли, нашу
Худобу розікрали? Наші склепи
Не тисячу годів в землі ховались,—
Ви їх порозривали, нас самих
Повитягали з них. Мов тісно стало
Вам на землі й на морі? Мов малая
Країна ваша, що і мертвецям
Прийшлося покидать свої могили?
Чи золота у горах недостача,
Що ви в трунах шукаєте його?
Чи мало ще й сього? Ви обібрали,
Розбили нас,— ви хочете ще й хати
Зайняти наші, ночувати в них!

Странній

О бідна тінь! Я об тобі жалкую:
Я зла тобі не заподіяв, ні!
Мені огидло меж людьми живими:
Прости мене, коли прийшов шукати
У вас покою.

Мара

Га-га-га! Покою!
У нас прийшов шукать того покою,
Якого нас позбавили!
Дві тисячі годів ми тут лежали
Покійно, тихо, не видавши світу:
О, як то хороше в землі! По наших
Могилах виступали й погибали
Народи; ми не бачили й не чули,
Бо віджили свій вік. Ніхто не смів
Потурбувати нас; ніхто не знав,
Що тут таке заховано в могилах.
Я сам був цар над берегом і морем:
Покірний мій народ мене любив,
І поховав як слід, і пожурився.
Дивись! мій царський неприступний склеп
Порушили, відбили, наче насміх
Усякому заглядувать туди;
Труну мою украли; попіл мій
Розвіяли; вінець мій золотий
Показують на диво; з тих амфор,
Куди стікали сльози моїх рідних,
Повимивали дорогії п'ятна!
Ой! ой! ой! ой!

Странній

О, як мене твій крик бере за серце!

Мара

Що я зробив їм? Чим надосадив?
Вони мене не знали,— я не знав їх!
Тепер, бідазі, присудила доля
Такую муку... в десять раз страшнішу,
Ніж грішникам у Тартарі...

Там, на чорному березі щироблакитного моря,
Цілий день, невидимий смертельним очам, із нудьгою,
Сумно, як баба морськая, сиджу я на ясному сонці,
Терплячи світ, осоружніший гірше для мертвого ока,
Ніж для грудей живих спертий дух у могилі.
Ніччю ж, як винирне з хвиль сріблонога дівчина Селена,
Я устаю і вештаюсь скрізь по розритих могилах;
Часом зустріну знакомую тінь: ворога або друга,

Дружка до дружки застогнем та й різно собі почвалаєм.
Часом заходжу і в город лякати маленькії діти;
Часом край суден завию, і з ляку гребець стрепенеться!
Коли ж на сході задніє, покине вродлива Аврора
Постіль, з туману пошиту, тоді я вертаюсь до моря,
Знову сідаю на берег терпіти усе тую муку.
Так ні удень ні уніч немає мені відпочинку,
Так і удень і уніч я все нию і гірко страждаю.

Странній

Нещасна тінь! Гіркую п'єш ти, бідна!
Шкода ж хотіння нашого все знати?
Але не позирай на мене грізно;
Хай небо свідком буде: є у мене
За тебе сльози. Мої руки чисті
Од вашої худоби. Я здалека,
Я не копався у могилах ваших. Я
Жалкую об тобі, нещасний царю.

Мара

У сто разів щасливіший од мене
Послідній із моїх підданих. Злодій
Не прийде витягать його з сирої.
У сто разів щасливіший би був я,
Коли б як простого, без жодній честі,
Мене сховали в полі і могилу
Мою зрівняли плугом: не блукав би
Я по сьому помор'ю,— я, що був
Законний цар над сим помор'ям!

Странній

Чим, бідна тінь, тебе спокоїть можна?

Мара

Нічим, нічим. І хоч би мав ти волю
Внести уп'ять мою труну в могилу,
Вернуть мені розікранеє злото
І знов відправить тризну, знов оплакать
Мою кончину,— і тоді, як перше,
Я не вспокоюся! Що раз зробилось,
Тому незробленим не можна бути!
Гріхи мої супроти мене встали;
Поки я спав захований — вони,
Давнішні, вже були загрузли в пеклі;

А як мене збудили — повставали,
Напались на мене, гризуть, їдять...
Й не відчепляться: світ став інакий!
Коли погасне сонце, висхне море,
Згорить земля і стане углем,— і тоді
Я не вспокоюсь: на її останках
Блукатиму по холоду, в темноті,
На вічні віки, в муці, без надії,
На ганьбу чоловічому хотінню.
Вічний закон чоловікові доля дає справедлива:
Вічний закон занехавши, лихо зробив чоловік!
Горе тому, чиї кості з землі чоловік вибирає;
Гірко й тому, хто за золото мертвих покою збавля.
Щасливо, чоловіче, хай тобі
Того не буде після смерті, що мені!
Ой, горе, горе!..

І послідній галас тіні
У степу затих;
Місяць блідий сумно плине
По водах морських.

1842

Із антології

І. ЕЛЛАДА

Голосно в світі гула твоя чародійная слава,
Змалку героям твоїм привикав дивуватись школяр;
Сльози народів текли на руїни твої; на колінах
Мовчки стояв, глядючи на тебе́, заворо́жений світ.

Шкода слави твоєї, вродливая, красна країно!
Шкода твого Парфенона, шкода театрів твоїх;
Шкода Солонових прав, хитро́мовних речей Демосфена,
Шкода великої навіть Тімолеона душі.

Ти не спиняла дітей... вони гризлись з собою, як звірі;
Ти все шукала свободи — нікчемная гро́шей раба!
Ти прославляла війну людоїдну, і в Спарті проклятій
Пан для потіхи пускав злих на ілота собак!

Ти научала народи втікать до неволі од волі,
Ти зіпсувала найкращий неба восточного дар...
Пам'ять посмертна твоя засліпляла маною нам очі;
Ми, на тебе глядючи, не бачили самі себе.

II. ДАВНИНА

Як то недобре на світі було,
Як світом безкарні боги́ управляли!
Маїн проворний і хитрий синок,
Всіх покривав — і хапуг, і злодіїв.
Змутить, бувало, чорт знає з чого,
Рід чоловічий Арей-гайдамака,—
Ллються ріками і сльози, і кров
Задля утіхи тих лежнів безсмертних.
Як же задума який Прометей
Розуму світлом прогнати темно́ту —
Зцапають зараз боги молодця
Та й оддадуть на поталу шулікам.
В той час Юпітер як хоче гуля:
Дощ золотий розсипає дівчатам
Чи перекинеться білим бичком —
Скаче, мичить, борікає рогами;
Люди ж, на штуки такі дивлячись,
Голови мовчки побожно схиляють.
«Істинно,— кажуть,— не віл се, а Бог...»

А Прометея нового немає...

1846—1847

* * *

Спить Вкраїна та руїни
Нові щодень лічить,
Гине слава... та й ту славу
Усяке калічить.
Не вернеться дідівщина...
Нехай не вертається —
За що ж з теї старовини
Святої згнущаться?
Гріх великий... Чи вже ж дарма

Славнії гетьмани
Умирали в лютих муках,
Закуті в кайдани?..
Чи вже ж дарма в нас мушкети,
Гармати гриміли?
Нащо ж всюди, де не глянеш,
Виросли могили?
Ще ж пісні не повмирали...
Чи то ж на забаву
В їх співають святу славу,
Козацькую славу?
Спи ж у льоху, в привитниці,
Велика руїно,
Спи, небого сердешная,
Мати Україно!
Поки зорють останнюю
Могилу у полі,
Поки й [пісня] забудеться
Про вольную (волю)...
Тяжко... Глянеш — люд як люде,
Ніби все радіє,
А придивишся... жаль, туга
Усю землю криє.

* * *

Діти слави, діти слави!
Час ваш наступає:
Од Бенеток до Камчатки,
Гомін розлягає.

Од Бенеток до Камчатки,
Од Фін до Боспора
Розрішається загадка
Великого спора.

Розриваються кайдани
Неволі й неслави,
Згине, щезне братня свара,
Ворог ваш кровавий.

І освіте ваше небо
Сонечко свободи;

Стануть вкупі перед Богом
Вільнії народи.

Поклоняться розп'ятому,
Завіт його приймуть,
Ворогів тисячолітніх
Вороги обіймуть.

Уздрять те, на що гляділи
І досі не зріли,
Взнають те, що земля й небо
Всім давно одкрили:

Тільки там, де дух господень,
Тільки там і воля!
Де любов Христова й правда,
Там і щастя й доля.

Ясне небо слов'янщини
Покрила темнота,
Безпросвітна, нерозумна
Давняя негода.

Що ж за гомін чудний ходить
Од края до края?
А чи він що ізгадує,
Чи що провіщає?

А ми слухали і чули
Й до серця прийняли,
Не скажемо, правий Боже,
Щоб все розібрали!

Не нам, Боже, викладати
Небесні глаголи!
Суди, Боже, нашу долю
По твоєї волі!

Ти даєш нам розуміти,
Кому скільки треба.
Молімося, виглядаймо
Твого га(с)ла з неба.

Молітеся, діти слави,
Виглядайте часу!

Прислухайтесь до святого
Небесного гласу!

Мирітеся, очищайтесь
Од п'ятна й пороку!
Любітеся — скоро блисне
Звізда од Востоку!

Горе панству лукавому,
Що в гасло неволі
Обернуло хрест всечесний,
Гасло вічній волі!

Горе тим, що словом божим
Розум подавляли,
Для користі, для мамони
Правду уживали.

Горе тим, котрі говорять:
— Наша власть од Бога,—
А без страха над собою
Не знають нікого.

Горе вченим, котрі злеє
Добрим нарікали,
Тим, що істину святую
Од простих ховали!

Всім продажним філозофам!
Од духа святині
Розсіються їх хитрощі,
Як пил по пустині.

Любітеся, діти слави!
Любов нас спасає!
Слава, честь тобі вовіки,
Орле наш двоглавий!

Бо ти шпонями своїми
Вирвеш із неволі,
Із поруги давній на світ
Слов'янськую долю!

Слава чехам! Ясним світом
Науки темноту

Розганяйте, пробуджайте
Слов'янську дрімоту.

Слава тобі, люде добрий,
Із слов'ян слов'яне!
В день воскресний станеш в славі
Між всіма братами.

Слава сербам за їх пісні,
За чистую віру
В милость божу, за ненависть
Проти музувіра.

Слава, честь вам, брати ляхи,
Мир вам, вічна згода!
Згине панство лукавоє,
Воскресне свобода!

Слава тобі, Україно!
. . . .

НА ДОБРАНІЧ

На добраніч усім на ніч —
Годі вже блукати;
Одинокий, безталанний,
Ляжу спочивати.

Холодная постілонька
У темній діброві,
Буду ждати, сподіватись
Любої обнови.

Усе небо блакитнеє
Покрила темнóта
Безпросвітна, нерозумна
Давняя дрімота.

Що за гомін чудний ходить
Од краю до краю?
Чи він що нам нагадує,
Чи що провіщає?

Не нам, Боже, розгадати
Небесні глаголи;
Суди, Боже, нашу долю
По твоєї волі.

І холодно, і боязно,
Туга серце гнітить;
Всюди темно і не видно,
Тільки зірка світить.

Світи, зоре, на всю землю,
Поки сонце зійде,
Поки божий день на землю
Красотворний прийде,—

День великий, день воскресний,
День божої слави:
Впрах розсиплються будови,
Старосвітські справи.

Задрижить планета грішна,
Сколихнеться море,
Заридає змій старинний,
Горе йому, горе!

Горе тобі, розвінчаний
Правдою тиране!
За державу тобі плата —
Озеро огняне!

За злочинства — в пеклі муки,
На землі — прокляття!
Горе тобі, Вавілоне,
Душогубний граде!

Скинуть жемчуг, заголосять
Пишнії блудниці;
Розкриються, розчиняться
Скритнії темниці.

Вийдуть мученики бліді —
Катовані тіні!
Дасться суд їм невмолимий,
Що тебе постигне!

Горе, горе лукавому,
Що в гасло неволі
Обертає хрест всечесний —
Гасло правди й волі!

Горе, горе багатому,
Що в гордощі панській
Дурницею нарікає
Голос правди братський!

Горе, горе безумному,
Що братів смущає;
У нечесті, у розпусті
Свободи шукає.

Горе вченим, що од прóстих
Світло заховали,
Для кори́сті, для мамони
Правду уживали,—

Всім продажним філозофам...
Од духа святині
Розвіються їх хитрощі,
Як пил по пустині!

День великий, день воскресний,
День суда й любові!
Перед ним туман предіде,
Сліз туман і крові...

А в тумані сонце світить,
Туман розганяє.
Сонце правди незахідне
На весь світ засяє!

День великий, день воскресний,
День божої сили!..
Розкриються великії
Народні могили,

Прокинуться всі народи,
Завіт вічний приймуть,
Ворогів тисячолітніх
Вороги обіймуть,

Уздрять те, на що гляділи
І досі не зріли,
Уздрять те, що земля й небо
Їм давно одкрили!

Тільки там, де дух господень,
Там і правда, й воля.
Де любов господня й віра,—
Там і щастя, й доля!..

Світи ж, зоре, на всю землю,
Поки день той прийде;
А ви, браття, готуйтеся,
Бо неждано зійде.

Готуйтеся, очищайтесь
Од плям і пороку;
Готуйтеся — скоро блисне
Звізда од Востоку!

1848

БРАТ З СЕСТРОЮ[1]

Зажурилась Україна,
Що недобра їй година:
Наступають орди ханські,
Палять села християнські,
Палять села із церквами,
Топчуть ниви із хлібами,
Мир хрещений марно гублять:
Одних топлять, других рублять.
Не одна тоді дівчина
Смутно в полі голосила,
Під арканом ступаючи,
Білі ніжки збиваючи.
Два загони на Вкраїні,
Два загони на Волині,
П'ятий з ханом наступає,
До Києва привертає.
Взяли Київ у неділю —

[1] Иван-да-Марья, viola tricolor. *(Приміт. авт.)*

Попсовали, попалили.
Брали срібло, брали злото,
Брали сукні і форботи,
Адамашки і атласи,
Оксамити, блаватаси,
Брали коні і корови,
Брали дівки чорноброві.

У ті пори на Подолі
Жив міщанин в добрій долі;
Мав він хату й господиньку,
Мав він хлопчика й дівчинку.
Злі татари набігали,
Мужа й жону зарубали,
Мале дівча полонили,
Тільки хлопця не вловили.
У середу бусурмани
Із Києва повертали.
Став Івась тоді ходити,
Став по рідоньку тужити:
Що ні тата, ані нені,
Ані хати, ні постелі.
Взяли Йвася-сиротину
Добрі люди на чужину,
Запорозькі товарищі
Повезли його до Січі.
Виховали на славу,
На козацьку одвагу;
Що козаченька такого
Нема в Січі ні одного.
Сам утворний, ростом статний,
На все бойкий і придатний:
Чи у чайці просвіщаться,
Чи на коні красоваться.
Тричі ходив з отаманом
Воювати з бусурманом,
За батенька відомщати,
За нещасну рідну мати,
За сестрицину недолю,
За свою сирітську долю.
Брав він добич незміримо,
Срібло-злото незлічимо,
Кармазинні жупани,
Гаптовані сап'яни,

І пояси шалеві,
І басани зелені.

Раз поїхав Івасенько
У Бендері на ярмарок.
А в Бендерях та на ринку
Продає татарин дівку.
Івасенько приглядає,
Християнку примічає.
Став дівчину торгувати;
Татарюга став казати:
«Сія дівка не наймичка,
Пригожая, як панночка,
Молодая, як травиця,
Рум'яная, як зірниця,
Із далекої чужини,
З козацької України».
Івась гроші одміряє,
Дівчиноньку викупляє
І приводить на домівку
Чорнобриву українку.

Стоїть бранка край порога;
Сидить Івась в кінці стола;
Плаче бранка сльозами,
Мовить козак словами:
«Не плач, бранко, не плач, красна!
Твоя доля не безщасна.
Не на поругу для себе
Визволив я, бранко, тебе!
Візьму тебе за дружину,
Звінчаємось у неділю.
Бо, як тебе зоглядаю,
Отця й неньку споминаю!»
Добре козак промовляв,
Тільки роду не спитав.
У суботу змовлялись,
А в неділю звінчались —
Тоді роду питались.
— Скажи мені, серденько,
Якого ти родоньку?
«Я з Києва Петрівна
По батькові Йванівна;
На Подолі хату мали.

Злі татари набігали,
Отця-неньку погубили,
Мене, малу, полонили,
А маленький брат зостався
Та не знаю, де дівався?»

Як Івась те зачуває,
Свою долю проклинає:
«Бідна моя головонько!
Нещаслива годинонька,
Як матуся нас родила,
Лучче б була утопила,
Лучче б були нас татари
Вкупі разом порубали!
Я з Києва Петренко,
По батькові Йваненко,
На подолі хату мали.
Злі татари набігали,
Отця-неньку погубили,
Тебе, сестро, полонили,
А я, хлопчик, заховався,
На лиху долю зостався!
Чи се ж Бог нас покарав,
Що брат сестри не пізнав?
Чи вже світу кінець є,
Що сестрицю брат бере?
Ходім, сестро, горою,
Розвіємось травою;
Ходім, сестро, степами,
Розвіємось цвітами.
Ой ти станеш жовтий цвіт,
А я стану синій цвіт.
Тільки вкупі б нам жити,
В однім зіллі два цвіти».

Пішли вони горою,
Розвіялись травою;
Пішли вони степами,
Розвіялись цвітами.
Ой став Івась синій цвіт,
Стала Мар'я жовтий цвіт.
Як зв'язали в церкві руки,
Не було вже їм розлуки;

Як у церкві звінчались,
Так укупі й зостались:
В однім зіллі два цвіти!
Стали люди косити,
За них Бога молити,
Стали дівки квітки рвати —
Із їх гріхи збирати.
Стали люди казати:
«Оце ж тая травиця,
Що з братиком сестриця!» [1]

ЯВОР, ТОПОЛЯ І БЕРЕЗА

Из народного предания

Оженила мати єдиначка сина,
Узяла невістку дівку-сиротину,
Взяла і не рада — вовком вовкує,
Повсякчас бідну сирітку катує,
Шле на поругу по воду босу,
Невдязнуту, простоволосу.
Сирітка плаче, по пеньках ступає.
На своїх ніженьках кров зобачає.
Прийде додому — лає катівка,
Часом ухопить за косу сирітку,
Часом по личку її затинає.
Сирітка плаче, до Бога взиває:
— Боже мій милий, боже милостивий,
Нащо ти держиш в світі нещасливу? —
Хотіла мати навік розлучити,
Дала синашу меду-вина пити,
Його дружині отрути вложила.
Каже синочок: — Вип'ємо, мила!
Вип'ємо, серце, по єдній чарці,
Будем лежати у єдній ямці! —
Випила мила, випив миленький,
Бере дружину, тулить к серденьку.
Пішли обоє в широке поле,
В зелені луки, в чисте болоння.
Та вже сирітка очі закриває,
Миленький мліє, слово промовляє:

[1] Стихи, напечатанные курсивом, народные *(приміт. авт.)*.

— Яснеє сонце, небо високе,
Земля широка, море глибоке!
Хай наша доля у вас зостане,
Хай після смерті кохання не зв'яне!
Хай по всім світі ідуть про нас вісті,
Хай після смерті кохаємось вмісті! —
Став молоденький — зелений явір,
Стала дружина — тополя біла!
Стали їх ніженьки — чорні коріннячки,
Стали їх рученьки — довгії гіллячки,
Все їх одіння — зелене листя;
Оченьки, брівоньки кора покрила,
Крівця гарячая похолоділа.
Одного зросту, листу одного,
Схожі два дерева — одно в другого!
Явір вершечок к тополі схиляє,
Наче з дружиною річ поводжає.
Вийшла матуся — древа зоглядала...
Туга велика на серце їй впала.
Плакала гірко, таяла, в'яла,
На злеє серце своє нарікала.
Почув предвічний — змінилась мати:
Стала їй коронька тіло вкривати,
Стала матуся — береза біла,
Понурі гілля, сумна, журлива,
Все наче ниє, усе жаліє:
То об дітках вона все болієІ

1849

ЛАСТІВКА

Під Києвом, стольним градом,
На славній долині,
Де впадає Чортория
У дніпровські хвилі,
Збиралися руські люди
На велику раду,
Рахували, як родину
З лиха визволяти.
Були в зборі князі руські:
Київський старіший,
З Переяслава Володимир —

Над усіх мудріший,
Буйний Олег з Чернігова,
І князі з Волині,
І бояре, і дружини,
І прості людини.
Між князями, як та рожа
В саду процвітає,
Мономах переяславський.
Він річ починає:
«Послухайте, брати князі
І всі християне!
Було мені знаменіє
Од Бога послане:
Побачили в Радосині
О самій півночі
Над Печерським стовп огняний
Мої грішні очі.
Сперш стояв над трапезою,
А далі ізнявся,
Став над церквою, а далі
По Дніпру піднявся
І розсипавсь на болоні.
Братія кохані!
Моя думка — есть се ангел,
Од Бога зісланий!
Треба йти нам на поганих
В їх землю прокляту:
Напити́сь шоломом Дону
І слави набрати!»
    Скоро річ таку промовив
    Мономах голінний,
    Обізвалися кияне:
    «Час тепер не вільний!
    Як же можна смерда з конем
    Од ріллі узяти?
    Тепер весна: смерду в полі
    Саме час орати».
Володимир одвічає:
«Неладно сказали,
Добрі браття! Дурно смерда
Ви пожалковали!
Половчин не пожаліє,
Як на нас налине;
Уб'є смерда, коня візьме...

Вся сім'я загине!»
Отак казав Володимир,
Усі дивовали,
«Право, істинно»,— єдиним
Голосом сказали
І на раді присудили
На поганих стати,
Напитись шоломом Дону
І слави набрати.

Тоді в Києві на ринку
Вояки кричали:
«Кому пам'ятно, кияне,
Що батьки вчиняли,
Кому мила земля руська
І віра святая,
Хто не хоче нить в неволі
У чужому краю
Або жінки, або дочки
В полон оддавати,
Хто не любить на спалені
Церкви поглядати,—
Той нехай бере оружьє,
На коня сідає
Та з князями в половецьку
Землю поспішає!»

А в Києві вдова жила,
Чесна та старенька;
У вдовиці синок любий,
Як сокіл ясненький.
Вона його годувала,
Пестила, кохала;
Із ним вона доживати
Віку сподівала.
Почув синок закликаньє,
Палає серденько;
На батьківські мечі-списи
Погляда пильненько.
«Благослови, стара мати,
На добреє діло:
За святую руську землю
Оддать душу й тіло
Або Дону напитися

І слави достати,
Дітям-внукам тую славу
Чесно передати!»
Стара мати відповіла:
«Синочку мій милий!
Не на теє, мій квітоньку,
Я тебе ростила,
Не для того годувала,
Щоб матір старую
Ти покинув без підмоги,
Вбогу, немощную.
Правда, синку, добре діло
За віру стояти,
Але добре в Бога діло —
Матір доглядати.
Як закриєш мої очі,
Сховаєш в могилі
Свою матір,— тоді й роби,
Що серденьку мило!

Слуха юнак, розважає,
На матір погляне.
Як квітина під морозом,
Його серце в'яне,
А погляне на оружжя —
Знову серце рветься,
А за тим удруге, втретє
Заклик оддається.

Не зжалився над матір'ю,
Над її сльозами,
Сідла коня, міч знімає,
Їде за полками.

Стара мати з жалю мліє,
К землі припадає,
Своє дитя непокірне
Спершу проклинає,
А на потім пожаліла
Та й молиться Богу,
Щоб дав Господь молодому
Щасливу дорогу,
Щоб синок живий зостався,
Та в Київ вертався,

Та щоб слави лицарської,
Як батько, набрався.
Отак вона молилася;
За тим час минає;
Вже пройшов святий Великдень,
Вшестя настигає.

Стурбовався стольний Київ,
Дзвони задзвонили,
Вертаються руські люди
З чужої країни.
Попереду попи ідуть
З святими хрестами,
А позаду полон ведуть
З тяжкими возами.
На березі люд зібрався,
Старії, малії,
Жінки, діти, заручені
Дівки молодії.
Кожне свого привітає,
Всі дякують Богу,
А юнаки розказують
Про свою дорогу:
Як у граді Шарукані
Половці погані
Виносили вино й рибу
І прохали шани,
І як, мов той бор великий,
Вороги сходились,
Як у страшний понеділок
На Сальниці бились;
Як все небо загриміло,
Земля стугоніла,
Здолівала руське військо
Половецька сила,
Усівала всю болоню
Руськими тілами,
Поки ступив Володимир
З вірними полками.
Тоді люди побачили
Невимовне чудо:
Ангел божий став на поміч
Хрещеному люду,
Став крилами Мономаха

Свято осіняти,
Став невидимо поганим
Голови стинати.

Так юнаки говорили,
А тут за возами
Обізвались колодники
З гіркими сльозами:
«Довелось і нам побачить
Те велике диво:
Від того-то наше військо
Стало боязливо.
Не здолієм, руські люди,
Воювати з вами,
Бо, воюючи, ще маєм
Биться з небесами!»

Отоді-то була радість
Нашій Україні,
Отоді-то пішла слава
На усі чужини!
Греки, чехи, ляхи, угри
Славу ту носили
Аж до Риму великого:
Всі Бога хвалили.
Добрі Бога вихваляли,
А поганці страха
Набралися, боячися
Князя Мономаха.

У той час вдова старенька
К війську виходжала,
Туди-сюди оченьками
Сина визирала;
Але сина-одиначка
Ніде не уздріла
І до князя старіщого
З річчю приступила:
«Княже милий, княже славний!
Де мій син єдиний?
Чи з славою повернувся,
Чи в полі погинув?»
Одмовляє князь старіший:
«Чесная вдовице!

Оженився син твій милий:
Взяв собі дівицю
Наряднуую, багатую,
З многими скарбами,
Коса її шовковая
Убрана квітами.
Горда, пишна — роботою
Ручок не потомить,
Навіть князю старішому
Голови не склонить».

Одгадала стара мати
Сій загадки силу,
Що прийняла одинчика
Темная могила.
. . . .
. . . .
Не давала худібоньки
На нищую братью,
Над Дніпром-рікою славним
День і ніч сиділа,
На недолю нарікала,
Плакала, вопила,
І пташкою буть бажала,
І так говорила:
«Якби я тепер, безщасна,
Мала тії крила,
Полинула б до синочка
У чужу чужину,
Одвідала б дитя своє,
Бідну сиротину.
Сіла б, пала б в головоньках
Та й сказала б: «Синку!
Почуй мене, глянь на мене,
Одчини могилку!
А в могилці темно, вогко
І холодно дуже!
Одинокий мій голубе,
Мій синку, мій друже!
Там нікому головоньки
Тобі, синку, змити,
Там нікому сорочечки
Біленькій надіти;
Не почуєш на чужині

Ласкавої мови,
Ніхто там тобі не скаже
Вірненького слова.
Кажуть — синок оженився;
Проклята та мила:
Вона мою головоньку
Навіки згубила;
Не такую сподівала
Я собі невістку».

Отак вона голосила,
Далі перестала,
Туга дива наробила:
Мати пташка стала.
Скоротались її ноги,
А білеє тіло
Сизенькоє й біленькеє
Пір'ячко оділо;
А рученьки її стали
Легенькії крильця.
Піднялася, закрутилась
По ясній водиці,
Ще хотіла затужити,
Та й защебетала —
Ластівкою сизенькою
Матіночка стала.
Ластівочка домовита,
Любая пташина,
Невсипуща, дітолюбна,
Добра господиня,
Не боїться вона миру,
По селах витає,
Незлоблива, тільки льотом
Себе охраняє.
Її бить бояться діти,
Щоб не вмерла мати,
Кажуть, де вона витає,
Згода у тій хаті.

ЗІРКА

Милий отець, мила мати,
Дружина миліша;
Радий козак молоденький,
Дівчина радніша.
Вранці у їх весіллячко —
Кінець дожиданню,
Завтра піп їм руки зв'яже
На вічне кохання.

І, бесіду покинувши,
Нічною добою
Ходить козак молоденький
В лузі над водою.
Глядить в небо блакитнеє:
Там зірочка сяє;
Козаченько до зірочки
Слово промовляє:
— Світи, зоре, на всю землю,
Світи, зоре красна!
Нехай в світі моя доля
Така буде ясна!

Ясно зірка заблищала,
Більшою здалася
І огненною смугою
В небі простяглася.
І пропала й не засвітить.
Зірочки яснії
Світять в небі — все то долі,
Та усе чужії!
І не було весіллячка,
Не було й не буде...
Вже чужая йому мила —
Розлучили люде! —
І зостався козаченько
При лихій годині;
Одинокий, сохне-в'яне
На чужій країні!
А у небо блакитнеє,
Як перш, поглядає:
Чи про зірку споминає,
Чи нову шукає?

Много зірок в темнім небі —
Все чужії долі.
Козакова погоріла
Й не блисне ніколи!

1850

СПІВЕЦЬ МИТУСА

Словутнього пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведоша...

Ипат. летоп., стр. 180.

Гине сила Дажбожого внука: татари плюндрують,
Князі кують коромо́ли, не дбають об вірі і людях.
Куриться Галицька волость, дим до Бескидів простягся,
Впав Володимир Волинський; Києва вже не підняти.
Князь Ростислав із Данилом не ми́лують землю
Дністрянську;
Угри і ляхи біди́ додають; в Перемишль набігає
Князь Костянтин; коромолує з ним на Данила владика.
Кріпший за всіх в Перемишлі співець словутний Митуса.
Шаблі не носить співець і грудей щитом не вкриває —
Піснями сипле на князя, гострими ніби стрілами,
Піснями люд стурбував і хіть до війни підливає.
Красних не хвалить дівиць Митусина пісня шалена,
Мирного людям життя не пророчить, не гріє одваги
На супостата: усобиці й смути та пісня виводить.
От уже град Перемишль Андрій облягає повками,
Ласкаво згоду дає — не радить на згоду Митуса.
Рано в неділю ступають повки княженецькі до штурму,
Спершу гарцюють стрільці, а там подаються *пороки.*
Ввечері князь в Перемишль уступа, закували владику,
Силу взяли на поток непокірного люду; подрали
Тули боброві у їх і барсучі і вовчі прилбиці.
Інші біжать по чужинах; не втік словутний Митуса.
Він, що колись не схотів заспівати Данилові, бранцем
Став тепер перед князем Данилом словутний, а буїсть
Давня у серці... Не впав на коліна, лице не поблідло.
Грізно поглянув на його Данило і мовив словами:

— Гордий співаче, славний співаче! Бунтовниче клятий!
Що, солов'їний голос зміняв на гадюче сичання?
Бог дарував тобі силу, ти одмінив її бісу!..
Чом, як Боян стародавній, ти не співав нам про славу
Предків великих? Чом не навчав нас добру і согласці?
Чом од гріхів не впиняв нерозумних бгненним словом?
— Княже,— одвітив Митуса,— ось я заспіваю вам пісню:
Ріжтесь, кусайтеся, бийтесь, попелом Русь посипайте,
Пийте братернюю кров, умивайтесь сльозами народу.—
От до вас добрана пісня! Іншої вам не почути!
Що вас спиняти? Що вам співати? Шкода, опізнились!
Помста за помсту, кара за кару, лихо за лихо!
Кончились віки, сповнилась чаша, грім розпалився:
Суд неминущий, суд невмолимий,— написана доля!
Кончились віки! Зілля сухеє огонь поїдає.
Хай поїдає! Хай пропадає Русь із князями!
Боже прокляття чорними хмарами висить над нею;
Хмари згустіють, віки проминуть, і знов, хоч не скоро,
Знову розгонить яснеє сонце туман віковічний;
В той час-годину інших пісень співці заспівають
Іншим князям, та не вам,— іншому руському люду!..

1852

ЗОРІ

Вийду ніччю в чисте поле — гроби бовваніють,
Погляну я в чисте небо: там зорі зоріють.
Ясні зорі, красні зорі, любі зорі, милі!
Буду на вас поглядати, стоя на могилі.
Рівним рухом, живим духом на синім просторі,
Огнем грають, світом сяють неодмінні зорі!
Плинуть зорі без упину вічними шляхами;
Не нам, не нам, дітям праха, любоваться вами!
Нас неволя, наша доля, на світ породила,
Подражнила свободою, та й не вдовольнила;
Дала розум пізнавати, що ми дурні зроду,
Дала серце нарікати на власну природу,
Обіщала щастя-долю, а горе послала,
Підманила надією, а гроб даровала!

Зорі світять, як світили, і будуть світити,
А ми, на їх подивившись, ляжем в землю тліти.
Дражнить вічність чоловіка з темній високості,
А могила ожидає його трухлі кості!
Душа рветься все до неба — непривітне небо.
Непривітне, безотвітне — нас йому не треба!

* * *

Юпитер светлый плывет по зеленым водам
киммерийским.
Сон туманный покрыл и город, и порт. Но в селеньях
Сильных Пантикапеи бродит странник унылый,
Смысл могильных вершин уловляя при тусклом мерцаньи.
Скорбь посетила обитель отживших. Враг неизбежный
Непроницаемых сеней коснулся. Смелее он полчищ
Готфов, нанесших последний удар стародавней Тавриде,
Неукротимее моря и древней судьбы неприступней.
Зорче всезрящего солнца — он из пучин океана
Тайны износит на свет и в от века замкнутые входит
Горных сокровищ приюты; он с равной отвагой вступает
В неизмеримую звездного Понта пучину и в сети
Неуловимой очами цветка плодотворной пылинки,
Он разрушает и светлый надзвездный Олимп и Плутона
Мрачное царство. Враг тот наука. Граду, который
Огненный дух посетил, подобна долина покоя,
Суетным взорам открыты могил уютные недра.
Царственным ликом всех выше есть меж холмами
печальный
Холм без жильца, ограбленный, брошенный нищий
калека,
Гордо глядит на увядшее поле, на моря сонные волны.
Ночи росой, как слезою, стены седые покрыты
Блещут. Таков несчастливец, если безжалостно люди
Сердце его раскопают, изведают суетно тайны,
Веру в счастье похитят и храмину сердца пустую
На поругание кинут улыбкам зевающей черни.
Нем, бездвижен, бесчувствен, бессилен для мира
страдалец,
Дневной свет опаляет разверзтые раны, от боли

К небу он не поднимает очей — не опустит и в землю.
Горд, как богач, как счастливец, спокоен с печатию
явной
Гибели — он и открытый неведом, когда, наглядевшись,
Чернь покинет его в одиночестве — сумраке тихом,—
Выронит тайно слезу: то признак мерцающей жизни...
Странник садится у входа могильного склепа, вперивши
Очи в пустынное море, сребримое звездным мерцаньем.
Вдруг перед ним появилась воздушная тень, человека
Облик бесплотный, легкий, но темный, струйке подобный
Дыма, случайно принявшей несвойственный образ.
Светила
Ночи сияли сквозь тонкое тени строенье, ногами
Призрак земли не касаясь, плывя, приближался к могиле.
Грустно прерывистым голосом дивная тень провещала:
«Иль не довольно еще поругания мы претерпели?
Хищно нахлынули вы в безмятежное наше жилище,
Наши дома разорили, сокровища наши исторгли,
Нас самих извлекли из обители вечной прохлады.
Золота ль мало в горах? Зачем святотатственно ищешь
В темных гробах ты его, ненасытное племя? Иль тесно
Вам на земле и, разграбив наши жилища, хотите
В них поселиться?»
— Тень благородная,— вымолвил
странник,—
Руки мои не касались ваших сокровищ: прости мне,
Если, усталый от жизни, в вашем уютном селенье
Ночью ищу я покоя! —
Тень отвечает: «Покоя!
Ищешь напрасно покоя: нет больше покоя в могилах;
Тысячи лет мы лежали спокойно, не зная о свете,
Не ощущая себя, в ничтожества сладости сонной.
Дар драгоценный ничтожество! Смертный тебя
не постигнет,
В вихре обманчивых благ и существенных бедствий
за счастьем
Вечно гоняясь и горя всегда избегая, и счастьем
Он недоволен, и сам себе горе творит непрестанно.
Не оценим ты и теми, которые полным фиалом
В недрах земли испивают твой усладительный нектар.
Нам лишь ты ведом, нам, потерявшим тебя безвозвратно,
Нам, осужденным на страшную муку сознанья без жизни.
Тысячи лет проходили: мы спали спокойно, недвижно,
Волны народов по нашим могилам катились, а в сени

Наших могил не входили их буйные крики. Явились
Вы ненасытные — горе нам, горе! вечное горе!
Был я царем и приморья, и моря, и всей Меотиды,
Гордых жестокий каратель, смиренных благой утешитель.
Час мой настал — и с достойною почестью дети и внуки
С сонмом покорных рабов погребли меня в этой могиле;
Слезы долга, рыданья любви оросили мой пепел.
Странник! взирай! И если способен ты чувствовать горе,
Горе царей оскорбленных... пусть разорвется от скорби
Сердце твое, пусть брызнут потоком достойные слезы!
Царственный склеп мой разрушен — последний мой дом неприступный,
Раб ничтожной ногой попирает ложницу владыки...
Мраморный гроб мой похищен... увы! Из амфор, куда слезы
Чад и родных нистекали, вытерты пятна драгие.
Горе мне, горе, вечное горе!»
И странник унылый,
Весь потрясенный, проникся участием к царственной тени.
Тень продолжает: «Но мало бесчестия, мало бессилья!
Страшная мука мне суждена, несказанная мука!
Видишь ли дикий утес, нависший печально над морем?
Там, как Эола унылая дочь, бездвижно день целый
Я осужден изнывать под пылающим, мне ненавистным
Солнцем, незримый очам ни людей, ни животных, лишенный
Дара смотреть, затопленный в какой-то бессмысленный ужас.
Ночью ж, безлунное ль небо заблещет звездами, Селена ль
Выйдет из топи туманной,— неведомой силой влекомый,
Я поднимаюсь, иду по селеньям отживших, скитаюсь
Между разрытых могил, иногда повстречаю
Тень, подобную мне, осужденную также скитаться,
Тень родного иль друга; приветствие скажем, былое
Вспомним, поведаем муку свою, разойдемся.
Ах, ни обнять, ни лобзания дать дорогому! И горе
Сильно свое, и не слушаем горя чужого! Нередко
Тень незнакомую встречу, жильца времен наступивших
После меня, напрасно для смертных заманчивым знаньем
Лет неизвестных себя услаждал я: призрак бесплотный,
Отжил равно я для лет настоящих, грядущих, протекших;
Если же встречу врага — от бессилья врага уничтожить

Вдвое скорбь удручает меня, и скорбь без предела
Давит меня, когда вижу, что враг мой не терпит; угасли
Все ощущенья во мне любопытства, приязни,— не гаснет
Ненависть к царским врагам и величия царского
гордость.
В час же, когда озлатит Фанагории взморье денница,
Снова, неведомой силой влекомый, иду я на берег,
Снова терплю несказанную муку и нет мне отрады!»
Воплем прерывистым кончил рассказ властелин Меотиды,
И состраданием глубже проникнулось странника сердце.
— Царь злополучный! Властитель-изгнанник! —
сказал он.— Ужели
Был ты могуч для того, чтобы в горьком сознанье
бессилья
Ныне на муку идти, по веленью таинственной воли?
Ах! На то ль обладал киммерийским туманным
приморьем,
Чтоб сиротой безнадежным бродить по знакомому полю,
Полю, ныне чужому? Последний из многих, ничтожных,
Власти твоей трепетавших, счастливей тебя: любопытный
Гроба его не найдет и не выбросит бедного праха!
Был бы сто раз ты счастливей, если б, как сына рабыни,
В поле пустынном тебя погребли и могилу сравняли
Плугом. Ты б не скитался, страдалец, в томительной
муке.
Ах! Если может быть связь и общение мертвых с живыми!
Ах! Если б мог усладить я твой жребий печальный! —
И гласом,
Гласом, подобным тому, какой бы арфа издала,
Если б внезапно все струны порвались, ответствовал
призрак:
«Если б ты мог возвратить мне снятый венец
и богатства,
Если бы мог ты собрать мой развеянный по миру пепел,
Если бы мог, как родной, как подвластный, достойно
оплакать
Вновь кончину мою — и тогда погрузиться б не мог я
В сон ничтожества сладкий, в спокойствие вечного мира.
Роем грехи мои вышли из бездны забвенья и грозно
Встали противу меня с приговором погибели вечной!
Если погаснет солнце, луна и светила ночные,
Если сгорит вся земля и звонкие воды умолкнут,
Мне и тогда не узнать, не узнать благодатного мира.
Буду скитаться на черных обломках угаснувшей массы,

В однообразной тоске, без конца, от века до века!»
Медленно призрак начал отходить и в ночном полумраке
Скоро из вида исчез. Удивленный задумался странник.
Вдруг к нему начал звук долетать, подобный журчанью
Кроткой струи, когда каплями льется она из фонтана,
Слезоподобным дождем поражая светящийся мрамор.
Снова пред ним человеческий лик, но с облаком сходный,
Если оно набежит на серебряный облик Фебеи.
Нежнольющимся голосом светлая тень провещала:
«Смертному в жизни даны два несравненные блага:
Первое благо — поэзия, благо другое — любовь.
Счастье тому, кто умеет любить и исполнен восторгов,
Горе тому, кто лишает поэта и муз, и любви!»
— Если бы,— странник сказал,— я мог от себя отделиться
И созерцать свою душу — таинственной речью иною
Мне б не сказала она погребенной на дне ее правды! —
Тень приближается. «Странник,— она говорит,— кто бы ты ни был,
Тайная связь между мной и тобою: доселе я слышал
Речи чужие; не слышал меня никто из живущих,
Видел я всех и в день и в ночи, незримый доселе
Ни для кого, а тебе суждено меня видеть и слышать!
Долей моей поделившись с тобою, найду я отраду!
Верно, известно тебе начало Пантикапеи:
Гордый Милет Ионийский, родивший триста колоний,
Был отцом и для нас. Попрощавшись с цветущей отчизной,
Новую родину деды нашли в ужасавшем их крае.
Здесь, прорицанью внимая, на бреге пустынном пролива,
Град заложили эллины и Пану его посвятили.
Светлое было призвание юной колонии нашей:
Скифии хладной дары получая, деды меняли
Их на дары просвещенья и солнца обильного юга.
Было еще и другое призванье светлее и выше:
Синды, сарматы, меоты и варвары Скифии дальней,
С племенем нашим знакомясь, отвечный животный
Нрав свой бросали, вдыхая сок просвещения сладкий.
Так, когда наступает весны благотворное время,
Солнце лед растопит, откроет исходы земные,
Окоченевшие встанут летучие мелкие твари
К жизни, к дыханью — и шумным наполнится воздух жужжаньем:

Так под убийственным хладом невежества спавшие роды
От благотворных лучей эллинского солнца вставали.
Все здесь дышало Элладой. Долго хранили пришельцы
Веру отцов, и язык, и нравы, и песни Гомера,
И драгоценнейший дар эллинского рода — свободу.
Часто нас посещали желанные гости Эллады,
Часто наши суда отправлялись на родину предков
С грузом скифских товаров. Понтом Эвксинским недаром
Понт Аксенский был прозван. Но язва нас посетила,
Страшная язва: тиранство — недуг неисцельный эллинов!
Доблестью бранной сначала первенство в сонме сограждан
Приобретал полководец, готовил запасы сокровищ,
Хитрою речью воле своей приучал подчинять
Непостоянную площади волю, потом, заглушая
Звуком прельстительным золота совесть убогих, почетной
Стражей себя окружал и захватывал дерзко правленье.
Так погибла свобода общин эллинских, погибла
Так она и у нас, и корни пустило глубоко
В Пантикапее тиранство. Венцом освящая хищенья,
Смело детям и внукам отцы отдавали добычу.
Мне судьба повелела родиться в то время, как память
Прежних лет освещала отчизну негреющим светом.
Деспот властвовал нами, тот самый, которого видишь
Ты пред собою пустую гробницу. Был деспот суровый,
С мрачной, зловонной душою; как эвмениды Оресту,
Сна не давали ему опасенья — ни заговоров
И ни восстаний: слишком с неволей сжились ионийцы,—
Мучился деспот безумный, воображая, что тайно
Хульные речи об нем произносят, и черною стаей
Рыскали, мнимых ища преступлений, шпионы, и горе
Бедному, кто попадал в их паутину: телесных
Мук не довольно казалось тирану!
Видишь ли дикий утес, нависший печально над морем?
Там построил он башню, под видом, чтоб в темные ночи
К порту указывал путь кораблям маяк благосклонный.
В башне было два яруса; верхний нижнего меньше,
Сверху на кровле маяк; безмерно толстые стены.
Так казалось снаружи: не ведали тайны строенья,
Тайны ужасной, бесчувственным стражем заботливо скрытой.
Были устроены в ярусе нижнем узкие ямы,
С тайным отверстием в ярусе верхнем, покрытом железным

Полом; доску приподнявши, туда опускали
Жертву тирана, и трупом стоячим, недвижный, лишенный
Света, не слыша ни речи людской, ни дыхания ветра,
Медленно тлел несчастливец. Хлеба кусок ежедневно
Сторож погибшим бросал, протягивать велено было
Их бытие: бесконечно тешился варвар кончиной.
Светлую мысль, благородное чувство, божественных
песней
Дар преследовал деспот и, с корнем исторгнуть желая
Жизни разумной порывы, в школах незрелых питомцев
Он повелел развращать, чтоб личной выгоде каждый
В жертву охотно принес и мысли, и чувства святыню.
Если когда-либо, странник, ты видел, как гусениц рои
Ветви укроют дубов,— мотыльков легкокрылых отродье,
Вдруг налетают нежданно на бедную тварь золотые
Осы, любимцы полных цветов и полуденной неги:
Юное тело червя разверзая, они опускают
Плод свой в него, и кормилицу гложет растущий
питомец.
Медленной мукой томится бедняжка, то вправо, то влево
Водит головкой, ложится на спину, вьется в колечки
И, не вступая в новую жизнь, пропадает. Подобной
Участь юношей наших казалась тому, кто способен
Чувствовать горе! Нося человеческий образ, не в силах,
В детстве отравленный ядом тлетворной науки,
достигнуть
Цели, указанной нам от природы, совлекши начальный
Образ животный, явиться в образе стройном согласья
Животворящего духа с покорно-прекрасною плотью.
С юных лет, когда склонности наши зараней являют
То, к чему каждый судьбою призван на поприще жизни,
Сердце мое воспылало любовью к тому, что, над плотским
Миром нас возвышая, уносит в эфирные страны.
Рано я стал разуметь язык красоты благодатный,
Звуки лиры мне были отрадней богатства и чести,
Смысла высокого полны казались мне скалы, и гордых
Тополей тень, и чарующий голос пустынного моря.
Басни поэтов и радужно-светлые старцев преданья
Душу мне услаждали: в часы вдохновенья святого
Передо мной воскресали Ионии матерней игры,
Танцы заветные дев и священные Делоса рощи,
В день покровителя-Бога звенящие радостным хором.
Сами невольно слова улегались в звонкий гекзаметр:
Пел я деяния славные предков, пел я начало

Града родного; душой иониец, пел я свободу.
Скромная муза моя не гремела сатирой тиранам;
Дел современных я не касался, житейских волнений
Чужд Аполлона истинный сын, между тем наступила
Страсти любовной пора, благовонного жизни расцвета!
В юности, многим из наших подобно, не пел я продажных
Жен, сладострастных ночей и шумных вакхических оргий.
Не для коротких утех я был создан, для томной, глубокой
Тихой любви, для святого союза по гроб и за гробом,
Той бесконечной любви, какою пылал к Эвридике
Падший за верность и девство фракийский певцов первообраз.
И наградила богиня меня Эвфросиной достойной:
Дочь востока, денница, золотокудрая дева
Так не прекрасна. Но чистое сердце, и девственно светлый
Разум, и к музам порыв благородный меня привлекали
Больше волнистых кудрей и гармонии полного тела.
Я не испытывал долго любви безответной томленья:
Равной любовью мне отвечала девица, и скоро
Мать и отец съеденили нас словом заветным согласья.
Ранней весною, когда Афродитой начнут наполняться
Рощи, луга и матерь земля и эфир плодотворный,
Был назначен тот день, когда к алтарю Гименея
Должен был я повести под багряным покровом невесту.
Но когда в девственно-страстных объятьях невесты я таял,
Скрытно мне гибель ковала во тьме боязливая подлость;
Жаба, змея, крокодил и ящериц гнусных породы,
Сколько их есть на земле, под землей и в пустынях подводных,
Слишком прекрасны в сравнении с тем, кто тирану
Ложно донес на меня, будто я, старину воспевая,
Ненависть к власти его разношу, что я развратитель
Нравов, что я для спокойствия общего вреден. Довольно
Было тирану увидеть поэта во мне — приказал он
Тайно меня погубить и, узнав, что готовлюсь я к браку,
Дал повеленье, для больших мучений, пред праздником самым
Жизни, забросить меня в свое роковое строенье.
Ах, если знаменьям верить, которых боятся народы!
Трижды я слышал над кровлей зловещего ворона крики,
Конь подо мной спотыкался; тайная скорбь безотчетно
В сердце мне заронилась в то время, когда в упоеньи
Страсти считал я себя счастливейшим в мире, и, мучась,

Сам себе я удивлялся! Так накануне блаженства
Вечером тихим, весенним сидел я с своей Эвфросиной,
Взор устремивши в раздумье на синюю даль небосклона;
Тщетно старалась она поцелуем стыдливым рассеять
Тяжесть души непонятную, тщетно восторженной речью
Будущность мне рисовала, напрасно родные смеялись,
Глядя на лик мой задумчивый, сам над собой я смеялся
С ними и в ту же минуту от грусти готов был заплакать.
Так в тревожном предчувствии я попрощался навеки
С морем, и с золотом дневных лучей, и с лазурью воздушной,
И с Эвфросиной! За полночь, когда заходящие звезды
Сном утоляют мучительный бред беспокойного сердца,
Был я схвачен. Как филины, тихо подкрались тирана
Слуги, уста завязав, повлекли и без дальних расспросов,
Без объяснений, забросили в страшную стену навеки!
Так погиб я.
Однообразной волной понеслось невозвратное время,
Царства с собой унося, и грады, и речи народов,
Века сменялись! Не стало колонии гордой Милета.
Вновь воскресла она. И случаем, вышнею ль силой,
Кто-то, копаясь в земле, костей моих части сухие
Вместе с истлевшим железом оков исторгнул из персти.
Силой таинственной я пробудился от сна бессознанья.
Это случилось в тот год, когда воскресения знамя
Дети эллинов подняли, воспомня прадедную славу.
Мне пробужденье не в тягость. Бесплотный, свободный, быстрее
Света парю над землей, постигая несвязанные смыслом
Силы природы, судьбы человека и мироправленья
Тайную связь, познаю справедливого, вечного Бога,
Бога, которого мы, недовольные древними снами,
Предощущали в гаданьи, которого гимном согласья
Славил хор мудрецов, томившихся жаждою знанья,
Бога, открытого вам в надежде бессмертья и жизни.
Дар мне ниспослан отрадный: любовь и добра вдохновенье
Я поселяю, невидимый, в души нередко, влетая
В дом несогласной семьи; поселял я раскаянья трепет
В детях строптивых, и братний раздор погашал, и в гневе
Муж, оскорбивший жену, со слезами искал примиренья.
Я навевал сновиденья поэтам и в души страдальцев
Лил утешения нектар и крепкую горечь терпенья.
Я пред полками эллинов носился духом надежды,

В высях незримый, и дивною силой присутствия, будто
Песнею славы, им освежал благородные души.
Даже природа за мной по следам расцветает: обильней
Желтая нива, дрожит виноград под тяжестью гроздов,
Белая лилия девственней, томный цвет незабудки
Ярче яхонтом блещет и птичек весенние хоры
Звонче приветствуют ясное утро. Но ах, и такое
Счастье не полно... Нет Эвфросины со мною! В далеких,
В близких местах я искал ее, много подобных, воскресших
К жизни летучей, теней вопрошал я, и нет мне ответа!
Где она? Что с нею сталось? Забыла ль поэта и с новым
Другом вступила в союз иль, верная памяти слезной,
В тихом угасла томленьи, равно для меня неизменна.
Вечно единая, милая, сладкая — с ней бы я в область
Света вознесся... Гаснет по смерти лишь тленная похоть;
Неугасима любовь, добра животворный источник!»
Кончил рассказ иониец, и странник в восторге воскликнул:
— О святыня души! дорогая свобода, ты лучший
Дар божества, свет ума и сердца, огонь животворный!
Счастья нашего страж, наслаждений высоких хранитель!
О засияй, лучезарная, о согревай нас, святая!
Долго ль во мраке душном блуждая, мы будем напрасно
Ждать твоего восхожденья и делаться пищей тиранам!
Скоро ли, скоро? Приди ж, дорогая свобода !—
Так восклицал он. Заря расцвечала восточное небо,
Утро являлось обычно, но ах, не светила свобода!

1855

НАТАЛЯ

Из народного предания [1]

Не осіння буря оре
Ковбанями синє море;
Трьох народів страшна сила
В Крим по морю навалила.

[1] Немецкое предание, в котором народная песня внушила Бюргеру мысль написать свою «Ленору», существует и у нас. Стихи, напечатанные курсивом, взяты из народной песни. Я отнес это предание к самому свежему историческому событию — осаде Севастополя англичанами и французами *(приміт. авт.)*.

Ідуть чутки лиховісні;
Ліс гармат, ручниць подвижний
Руське царство висилає,
Полк за полком поспішає
З дону, з Волги, з Московщини,
Із Уралу, з України...
І на бенкет той кровавий
Поспіша Івась чорнявий.
Ой і де він опиниться,
Ой і що з їм зострінеться?
Альма з славним Інкерманом,
Севастополь з твердим станом...
Дома ж любка, дома краля,
Заручена Наталя.
Чиста дівочая душа;
Вона впова на небеса,
Її молитва щира:
У їй дитяча віра.
Твердить Наталя: «Благ Господь,
Хранить убогих і сиріт:
Повернеться миленький,
Живий і здоровенький».

Промчався рік. Од молодця
Нема листочка, і дівча
Од горя з личка спало:
— *Пропало, все пропало!* —
Не чув молитв дівочих Біг.
Чорнявий, певне, десь поліг
У полі коло моря.
Наталі тяжке горе!

Втіка людей, всякчас сама;
Нема розваги їй, нема,
Нема і не настане...
Серденько марно зв'яне.
Противний став їй білий світ
І рідної сім'ї привіт.
Все плаче та ридає,
На Бога нарікає!

Дурно матінка Наталю
Розважала, вговоряла:
— *Донько моя! Схаменися!*

Богу, донько, покорися!
Терпи, серце, тую долю,
Яку дасть небесна воля;
Бо хто терпить — буде в раю,
А упартих Бог карає!
— Хай карає як він знає.
Гірше вже не покарає.
Мені в раю вічна мука
І з милесеньким розлука.
Мені рай — з миленьким жити,
Хоч би й муки з ним ділити!
— Донько, донько, схаменися!
Богу щиро помолися!
— Що молитва! Мамо, мамо!
Бог сміється над сльозами! —
Так безумная Наталя
Дурне слово промовляла!

Уже вечірньої зорі
Погасло світло, з-за гори
Встав місяць повновидий:
Всім час прийшов спочити!
Не спить Наталочка одна,
Сидить небога у вікна.
Крізь гілля місяць світе.
Ось по шляху щось їде!

Земля гудить і стугонить;
Вітрець по листях шелестить;
Хтось їде-поспішає,
До двбра привертає.
Наталя слуха — клямка брязь!
Ввійшло в світлицю... Хто ж? Івась!
Од радості Наталя
Аж трохи не упала!

— Немає часу — не питай!..
На шлюб зо мною поспішай,
Не буде нам розлуки! —
Виходять — дав їй руку,
Рука холодна та важка.
Там кінь стоїть у рундука:
Чорніший він од ночі,
Огнем палають очі!

Милий милу обіймає,
На сіделечко сажає,
Кінь із місця, кінь з воріт,
Кінь стрибає, кінь летить...
Зверху чорний ворон в'ється,
Вихром кінь баский несеться,
Скоком скік через балки,
Через ріки й байраки.
Копитами туп, туп, туп!
Ворон кряче: «Труп, труп, труп!»
Милий пісеньку співає,
Наталочку розважає.
— *Місяць світить ясно, ясно,*
Мертвий їде страшно, страшно,
Чи не боїшся ти, дівочко,
Наталочко, коханочко?
— *Чого ж мені боятися,*
Що я їду вінчатися?

— Вінчатись справді їдем ми,
Там різних матерей сини,
Зійшлись весільні гості —
Постукують їх кості!
Яких не буде в нас бояр...
Москалик, грек, араб, болгар,
Француз, і англичанин,
І турчин, і татарин!
Гей, коню, гей, не одставай!
Гей, коню-коню! поспівай!
Вже північ настигає —
Ось півень заспіває...
Ще триста верст...— І кінь летить...
— *Швидчіш, бистріш...*— Земля дрижить,
Ізбоку ліс меріє;
Ось у лісу щось виє...

— *Хто виє там? Я знаю вас!*
Не кваптесь — ні! Не в добрий час!
Не буде вам похмілля
Із нашого весілля.
Других, голінних, позову,
Дідів чубатих назову,
А ви собі лежіте
Та солонці глижіте!

— Місяць світе ясно, ясно,
Мертвий їде страшно, страшно!
Чи не боїшся ти, дівочко,
Наталочко, коханочко?
— Чого ж мені боятися,
Що я їду вінчатися? —
Зверху чорний ворон в'ється,
Вихром кінь баский несеться,
Копитами топ! топ! топ!
Ворон кряче: «Гроб! гроб! гроб!»
Там управо залеліло —
То дніпровські ясні хвилі,
Там Хортиця — місце гоже,
Місце славне, Запороже!
Там козацькі душі в'ються...
І в промінням місяченька
Кохаються козаченьки!
— Чуйте, чуйте! Кряче крук!
Поздравляйте! Їде внук!
Здоров, внуче, в ріднім полі,
Ти поліг в Севастополі:
Слава тобі! Слава всім,
Слава внукам од дідів!
— Степовики і лугарі,
Січовики богатирі,
Привіт вам, честь і слава,
Дідам од внуків слава!
Летіть, летіть за мною вслід,
Весільний буде вам обід;
До внука веселиться,
Бо їде внук жениться!

Гай, гай, чи все ж ви ще такі,
Які були — степовики?
Он, справді, і могила
Вас ще не випрямила!
Чи ще лякаєтесь жінок?
Не всяка жінка — сірий вовк.
Ну ж, ну ж, швидчіш за мною
Поштивою гурбою!
Гей, коню, швидше — гоп, гоп, гоп!
А от і славний Перекоп!
Синіє Чорне море:
От скоро, серце, скоро!

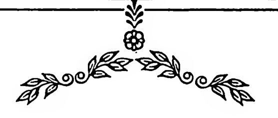
От Альма кров'ю підлилась,
А там в руїнах простяглась
    Кривавая водополь —
    То славний Севастополь!

Ой став місяць примеркати,
Став кінь чорний приставати.
— Не бійсь, не бійсь, Наталочко,
Дівчинонько, коханочко!
Чого тобі боятися,
Що ти їдеш вінчатися?
Ти моя тепер довіку! —
Крикнув півень: «Кукуріку!»
Гульк! ізникло все... І стало
Як нічого не бувало!
Перед нею у могилі
Лежить милий почорнілий,
Коло його трупи й кості —
То його весільні гості:
На Наталі позирають,
До Наталі промовляють:
— А що, а що, Наталочко!
— А що, а що, коханочко?
Чого тобі боятися?
Приїхала вінчатися!

1880

ВОСЕНИ-ЛІТО

Була мого віку в маї ти моя зозуля.
Де взялася шуря-буря, холодом подула!
Нас погнала-розігнала, я один зостався.
Пройшло літо, тоді знов я з тобою спіткався.
Либонь, літо повернулось: ти моя дружина,
Та не та вже молодая весняна пташина!
Світить сонце, мало гріє, літо не гаряче,
Часом дощ холодний крапле, по давнині плаче.
Не розцвіте моє серце, бо воно розбито!
То не літо настояще, то восени-літо!

ПЕРЕКЛАДИ

З «Краледворського рукопису»

ОЛЕНЬ

Бігав олень горами,
    Горами, долами,
Він по лісу скакав
    Гнучкими ногами,
Густий ліс роздирав
    Рясними рогами.

Чи по тих горах, чи по тих долах гарний хлопець ходив!
Із списом, із мечем ворога зустрівав, ворога одолів.
Та уже ж його, та уже ж того та немає на світі,
Та уже ж його, хлопця гарного, на горах тих забито.
Лютий ворог біжав,
На його наскакав
І страшливо вічми
На його заблищав.
І ударив його
    В білі груди,
І стогнали гаї
    Та од смути.
Його душка-душа
    Вилітала,
Через гірло вона
    Проходжала,
А відтіль ув уста
    Червоненькії,

А за нею слідком
Кров тепленькая.
Убирала земля
Кров хлоп'ячую,
І стогнали серця
Все дівчачії.
Ой заритий в землі
Молодець лежить,
А на йому росте,
Дуб-дубок стоїть.
Розпускає гілля
Він і вдовж і вшир,
Прибігає туди
Олень, хижий звір;
І спинається він
Та на дубчичок;
І зриває з дубка
М'яке листячко.
Ізліталися круки
Та на дубчичок;
І покрякували
Сумно-жалібно:
— Ой ізвів розбишак
Та вояченька!
Оплакали його
Всі дівчатонька!

ТУРНІЯ

Слухайте, люди старі й молодії, про валки й турнії!
Був в нас за Лабою князь: і багатий, і славний, і добрий.
Мав він дочку-одиначку, милу йому і всім людям.
О, та й хороша була вона! Гарний, пряменький станочок,
Очі ясненькі як небо, а з білій шиї спадало
Золотокудре волосся, вилось, котючись обідцями!
Раз посилає той князь гонця за усіми панами,
Щоб поз'їздились до його на пир веселий та пишний.
От із далеких країв у намічений день поз'їздились
В замок до князя на пир великий, та бучний, та пишний.
Б'ють у котли, засурмили у сурми, пани йдуть до князя.
Всі поклонилися князю, княгині і красній княгівні.
Далі усі за широкі столи рядком посідали,

Кожний по чину й по роду; носили тут різнії страви,
Мед розливали. Був бенкет великий, був бенкет на славу:
Мочі набралося тіло, а мислі набрались завзяття.
В ті пори князь до панів своїх річі такії говорить:
— Час вам, панове, сказати, навіщо зібрав я вас тута:
Хочу дізнатись, на кого з вас дужче мені сподіваться;
Треба в замир'ї війни підждидати, бо наші сусіди
Німці.— Князь каже, і тихо пани од стола виступають,
Всі поклонилися князю, княгині і красній княгівні.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
Всі ізійшлися на валку; на двір до огради виходять.
Там перед панським будинком на пишнім рундуці усілись
Князь з старшиною, із панями пані, з панянками панна.
В ті пори князь до панів своїх слово таке промовляє:
— Хто з вас попереду вийде на герець, я сам те уставлю! —
Князь на Стребора махнув, Стребор визива Людислава.
Сіли обидва на коней, гострі списи ухопили,
Прудко один проти другого коні баскії погнали,
Довго вихляли і бились, обидва списи поламали,
Далі втомились і швидко роз'їхались дружка від дружки.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В ті пори князь до панів своїх слово таке промовляє:
— Хто з вас вийде удруге на герець — княгиня хай скаже! —
Пані махнула Серпошові, той поклика Спитибора.
Сіли обидва на коней, довгі списи ухопили,
Вдарив Серпош Спитибора і вибив з сідла із кріпкого,
Скочив і сам із коня; тут обидва мечі добувають;
Б'ються, січуться, раз по раз у чорні щити ударяють;
З чорних щитів раз по раз вискакують іскри. Спитибор
Вдарив Серпоша — Серпош покотився на землю холодну.
Далі втомились вони й розійшлися дружка від дружки.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В ті пори князь до панів своїх слово таке промовляє:
— Хто з вас вийде утретє на герець — Людиша хай скаже! —
Панна махнула Люборові, той поклика Болемира,
Сіли обидва на коней, довгі списи ухопили;
Прудко в ограду летять, наміряючись дружка на дружку;
Б'ються списами, з коня Болемир покотивсь на долівку;
Щит його пріч полетів, понесла його челядь з огради.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В той час Любор покликає Рубоша; цей на коня

садовиться,
Прудко летить на Любора; Любор йому спис розсікає,
Поперек тріснув мечем і сітку йому пробиває,—
Гепнув на землю Рубош, понесла його челядь з огради.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В той час Любор покликає панів до ограды на валку:
— Хто, каже, хоче зо мною побиться, хай в'їде
в ограду! —
Бойкий Здислав з великим списом обібрався на валку.
Висить на списі волов'я страшна голова; виступає,
Гордо сіда на коня, уїжджає в ограду й говорить:
— Дід мій забив престрашенного дикого тура; а батько
Військо німецьке один сполошив — покуштуй моєй сили! —
Тут з усій мочі один проти другого коні пустили.
Сперлися враз головами й обидва попадали з коней.
Потім мечі добули і пішки рубатися стали;
Скокнув Любор на Здислава, у голову вдарив; на шмаття
Шлем розтрощився. Мечем по мечу ударяє —
Меч полетів за ограду, Здислав простягнувся на землю!
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
Коло Любора зібрались пани й повели перед князя,
Перед княгиню та перед Людишу. Вродлива
Панна його заквітчала вінком з дубового листу.
В той час котли загуділи і голосно в сурми заграли...

З «Єврейських мелодій» Байрона

ЄВРЕЙСЬКІ СПІВАНКИ

ЖУРБА ЄВРЕЙСЬКА

Ой плачте так, як плакали діди
Над вавілонськими ріками!
Розорен храм, родини в нас нема —
Чужі знущаються над нами!

Ой плачте, люде! От її тріски...
Розбилася святая арфа Юди!
У тій землі, де Бог наш панував,
У тій землі панує ворог лютий!

Куди тепер ізраїль помандрує?
Чи ще сіонську пісню він почує?
Чи ще музика Юди задзвенить?
Чи ще вона нам серце звеселить?

Нещасний люду! Сирота народе!
Куди біжить він? Де він оддихає?
Ма припетень гніздо, лисиця — скоту,
Родину чоловік,— він і труни не має!

* * *

Над Йорданом арабські верблюди пасуться,
На Сіоні невірні молитви несуться,
Там ваалові люди коліна пригнули,
Там... там — Боже наш милий!.. Чи громи поснули!!..—

Там, де твій перст нам написав скрижалі,
Де тінь твою народи повидали,
Де нам явивсь в одежі у огняній
Ти, на кого з живих ніхто не згляне!

Яви, Боже, громом оп'ять свою міч!
Озьми од втіснителя гордого міч!
Чи довго він землю святую топтатиме?
Чи довго ще храм твій без служби стоятиме?

МІСЯЦЬ

Несонним сонечко ти, зіронько мутная!
Як твій дрижачий світ далеко сумно сяє!
    Твій блідий лик прогнати ніч не має власті,
    Ой, як він схож на згадку про старинне щастя.
Так прошлеє горить, так першії дні мріють,
В безсильних променях хоч світяться, не гріють!
    Туди підчас на них дивитися завгодно:
    От-от вони! Ан ні! — хоч сяють, та холодні!

ПОГИБЕЛЬ САННАХЕРИБОВА

Ассірійці прийшли, як вовки навмання;
Все їх військо у пурпурі й золоті ся;
Їх списи, мов на озері зорі, блистіли
У той час, як тихі галілейськії хвилі.

Як улітку зеленім на древі листи,
Вояків тих увечері шики густі;
Як по осені листя на древі сухеє,
Усе військо уранці тихе й неживеє.

Анголь смерті огняним крилом розмахнув
І в лице ворогам, супроти їх, подув;
І їх очі закрилися й похолоділи,
І серця обважніли, й уста онеміли.

І, роззявивши ріт, повалився там кінь:
Вже не стане на дибки, не прискне вже він;
З його піна застила біліє на глині,
Як той вал, що розб'ється об дику скелину.

І лежать їх їздці там побліді й бридкі,
На лиці в їх роса, ржа поїла сітки;
Їх наміти тихі, корогви їх не мають,
Їх списи не підняті і в сурми не грають.

І ассурові вдови голосять із жалю,
І розбились шайтани у храмі Ваала;
Із язиків сильнішому міч не поміг —
І сильніший розтаяв пред Богом, як сніг!

ДИКА КОЗА

Дика коза, і вільна й веселенька,
Спинається по ізраїльських горах
І п'є з криниць водицю студененьку,
Що по святих тече собі луках,
Красуються в їй ніжка й ясні очі,
Коли вона провалля перескоче.

Швидчіші ноги й оченьки ясніші
Колись Іуда бачив в тій землі;
Колись селяне ще були й красніші
В тій радощів колишніх стороні.
Кедр на Ливані верх свій піднімає...
Але дівчат Іуди там немає!

Щасливша кожна пальма тих долин,
Ніж йзраїльські розігнані народи.
Де вродиться, там і росте вона,
Й красується в тихій своїй уроді.
Вона не кине своєї родини,
Вона не схоче жить в чужій країні.

А ми тулятись мусимо з печалі,
В чужих людей могил собі прохать...
Ніколи там, дідів де поховали,
Не будуть кості наші спочивать!
Ізраїль сохне, в'яне на чужині —
Безбожнії сидять в Єрусалимі!!!

ДО ЖИДІВКИ

She walks in beauty like the night
Of cloudless climes and starry skies,
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes.
Byron. Hebrew. Melod [1]

Над всіх дівчат гарніш, миліш
Моя йзраїльська дівчина,
З богоубійників рода́
Всіма забутая дитина!

Коли зійдусь з тобою я
І слухаю і поглядаю —

---

[1] Вона іде в красі, неначе ніч безхмарних країн і вкритих зорями небес, і все, що є кращого з темряви й світла, грає в її виді і в її очах.

Байрон. «Єврейські мелодії» (англ.).— Ред.

Красу землі твоїх батьків,
Уроду їх пісень згадаю.

Поважно-смутно якось так
Через густенькії війни́ці
Глядять на мене крадькома
Твої ясненькії очиці.

Тобі у очі дивлячись —
Душі дівчачої віконці,
Згадав, як в рідній стороні
Твоїх дідів заходить сонце —

Святе віконечко небес,
Як над ліванськими кедрами
Убиті мусором поля
Гаптує сумними смугами.

Як гляну на лице тобі
Без фарби, так, як мрамур, біле,
Як чорні кучері його
Розкошно приязно обвили,

Тоді здається, бачу я
Ріку Йордан ваш ім'янитий,
При місяці у старину
Пальмовим гаєм оповитий.

Як часом осміхнешся ти —
Мені згадається, дівчино,
Із дивами старовини
Вефільська дивная долина.

Як часом заговориш ти,
Твій голос так серденько гріє,
Неначе чуєш — то співець
Віщує ласку і надію.

Як часом та заграєш ти,
Як часом пісню жалосливу
Ти заспіваєш при мені
Про рідну долю нещасливу,—

Як онімілий, я стою,
Мені здається — чую й бачу —
То знов понурий ваш старий
Над попелом родини плаче.

І стане серце у мене
За рід ваш бідний жатись, битись,
І в ту часинку радий я
До вас, як к рідним, притулитись.

Чого ж, голубочко моя,
Як прийдеться нам час, буває,
Розстатись,— в мене нишком щось
На серце тяжко налягає?..

Дарма Господь Бог наділив
Тебе უродою своєю,
Дарма він в світ тебе пустив
Над вроду з кращою душею.

Ані з своїх, ані з чужих
Тебе на світі не признають;
Не розбираючи, чужі
Твій рід кепкують, зневажають.

А кревні? Кревнії твої
Давно вже серце загубили;
Через наругу душі їх
Заснітились і зачерствіли.

Твій рід на срібло проміняв
Звичай дідівський, старосвітський.
Од слави батьківській зоставсь
В наслiддя ляк їм соромницький!

Вони погані, ти чиста
І неповинна, як голубка!
У них в серцях сміття; в тобі —
Угодна Богу сяє думка!

Так часто бачиш: по лісах
На липі, вже зусім сухої,
Зосталась гілочка одна,
Що зеленіє під росою!

* * *

Кохавсь я тобою,
Як місяць водою,
Як сонце усходом,
Як роса травою.
Стан твій як тополя
На долині Юди;
Личко розцвітало,
Як кидарська рожа;
І уста рум'яні,
Краплі стільникові,
Викапали сласті
Жаркої любові.
І словами ніжно,
Сходняя дівчино,
Годувала серце,
Як млеком і медом.
В світі золотому
Божим Серафимом
Ти мені явилась,
Запашная квітко
Небесного раю!
Ти, як сонце, душу
Мені освітила,
Так, як ранок сяйний,
Розігнала тугу.
Споминаю, дівко,
Очі твої ясні,
Як озера світлі
Далекого краю.
Дівчино! В ті пори
Як мені хотілось
Утекти з тобою
За моря, за гори,
В ту далеку землю,
Де селяне другі,
Де година прошла
Воскресає знову...
З миром розлучившись,
Жили б ми з тобою!!
Де ти, моя радість?
Обізвись до мене!
Де ти, моє сонце?

Прогляни на мене!
Де ти, моє серце?
Пригорнись до мене!
Прощай, моя мила,
Моя чорноока!
Доле моя, доле!
Ти моя морока!..

БЕНКЕТ ВАЛТАЗАРА

На троні цар сидить,
Кипить гостями зала,
І сотня ламп горить
Із чистого криштала,
І сотня золотих
Чаш ходить поміж ними,
Єговиних, святих,
Взятих в Єрусалимі.

В той час, коли вони
Безпечне пировали,
Проти їх на стіні
Ч'їсь пальці виходжали,
І по стіні рука
Невідома щось пише,
І писана строка
Огнем і страхом дише.

Цар глянув, закричав...
Компанія затихла...
Язик в царя дрижав,
І в очі кров набігла.
— Всіх мудрих приведіть
Жреців, котрі б уміли
Слова сі зрозуміть,
Що царський пир смутили.

Халдейські знахурі
На бенкет прибігають,
Ваалові старі,
Що всяку тайну знають,
І дивляться — і стид

Покрив чоло їм думне:
Писаніє стоїть
Невідоме і сумне.

От сужній обізвавсь;
Він хлопець чужестранний,
Він бачив, дочувавсь,—
Він зна писання тайни.
Не треба ламп і свіч:
Що написали пальці —
Він прочита те вніч,
І станеться те вранці.

— Погибне Валтазар,
Погибне з ним країна,
Сю ніч він пишний цар,
А завтра — мертва глина.
Сю ніч нехай сидить
У золоті й короні:
Мідяни у воріт,
А вранці — перс на троні.

ПОГИБЕЛЬ ЄРУСАЛИМА

Гірше лиха Седекії,
Гірше, ніж Содому,
Сталось граду Давидову
І господню дому.

Галас, сурми, стон побитих,
Брязкотня мечами,
Стук таранів, дим пожарний
Чорними смугами.

От він, день той... день великий
Наступа грозою...
День, провіщаний зарані
Мовою святою.

От він, день той... день великий!
Там голодна мати,
Безумная, рве зубами
Плоть свого дитяти.

От він, день той... За волосся
У мирську громаду
Тягне син отця старого
Карати за зраду.

От він, день той... Люди в храмі
Руки підіймають,
І останню архіреї
Жертву совершають.

Теї жертви не приймає,
Як перше, Єгова...
Де знаменія і чуда?
Де пророків мова?

Чом не явиться, як перше,
Муж правди й надії,
Чом упалих божественним
Словом не зогріє?

От пророк, столітній старець,
Тихо в храм входжає:
— Горе, горе Ізраїлю,
Горе! — він віщає.—

Горе граду Давидову —
Остання година.
То Єгова відомщає
За милого сина!

Не кричіте: «Царю! Царю!»
Не цар вам Єгова.
Самі його розвінчали,
Скинули з престола!

Самі його на кесаря
Римського зміняли.
Просіть ласки в того пана,
Що самі обрали.

Згадай, згадай, Ізраїлю,
Як перед тобою
Бідний в'язень катований
Стояв сиротою.

Коло його чужестранець:
«Що,— питав,— робити
Із сим в'язнем?» А Ізраїль
Закричав: «Забити!

Смерть йому! Царем озвався
Він в Єрусалимі.
Єдиного царя маєм —
Кесаря у Римі».

І на посміх його царству,
Терном увінчаний,
Кончив в'язень неповинний
Вік свій богоданний,

Присуджений народовим
Судом неправдивим,
Поруганий, запльований
Всім Єрусалимом.

Не моліться ж, не благайте,
Не цар вам Єгова:
Самі його розвінчали,
Скинули з престола.

Самі його на кесаря
Римського зміняли.
Служіть тепер тому пану,
Що самі обрали!

ЄВРЕЙСЬКА СПІВАНКА

Жнива вбрали; смутно в полі,
Пожовтіли вже ліски,
І збираються по волі
В ірій літнії пташки.

Ой, чому я не вродився
Птахом бистрим та швидким:
Полетів би, опинився
В країріднім, дідівським.

Полетів би, оком звів би
    На замулений Кедрон
І головку прихилив би
    На покинутий Сіон.

Хоч населен ворогами
    Край для мене досі свій,
Все до тебе думоньками
    Рвусь, Сіоне мій святий!

І далеко, на чужині,
    Об тобі гадать я звик,
Привітать хоч на годину —
    З мене буде на весь вік.

Той не дурно в світі шлявся,
    Хто на тій землі побув,
Де Господь нам показався,
    Де Господь нас позабув.

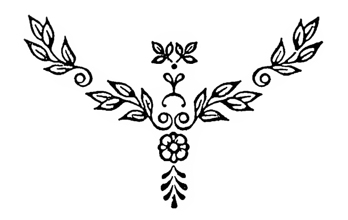
З В. Шекспіра

ВЕРБА

Пісня Дездемони

Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
Під вербою зеленою
Дівочка сиділа,
І бідную головоньку
Долі похилила.
Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
І на груди положила
Білі рученята,
І сльозами заплакали
Карі оченята.
Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
І на білеє каміння
Сльозоньки падали,
І холодне каміннячко
Сльози пробивали.
Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
Вийте вінки, дівчатонька,
Збирайтесь в таночок;
Мені буде з зеленої
Вербоньки віночок!

ДРАМИ

САВА ЧАЛЫЙ

Драматические сцены на южнорусском языке

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Петро Чалый
Павло Булюк
Андрий Гордий
Антин Гайдаревич
Ничипир Обизняк
Онисифор Чуркевич
Карпо Немирович
Грицько Лысый
Микита Завалченко
Мосий Дзыга
} старшины козацкие

Сава Чалый, син Петра.
Игнат Голый.
Коронный гетман Конецпольский.
Лисецкий, польский офицер.
Параска Вапулиха, вдова в Трахтемирове.
Катерина, дочь ее.
Настя, девушка из Трахтемирова.
Хомка, слуга Савы.
Мотря, служанка Савы.
Козаки.
Жители Трахтемирова.

Действие в 1639 году в Малой, потом в Червоной Руси.

Действие первое

СЦЕНА I

Открытое место в поле, усеянном кустарниками. В глубине театра — горы. Издали синеет Днепр, а за Днепром видна песчаная степь. Чиновники: Петро Чалый, Павло, Антин, Карпо, Грицько, Микита, Андрий, Сава Чалый, Ничипир, Онисифор, Мосий, Максим и многие другие с толпою козаков сидят на траве. На почетном месте впереди Петро Чалый. Челядники выкачивают бочонки с горилкою, пивом и медом. Козаки распивают это кружками, стоящими перед каждым. Шум, крик, хохот, разгульный пир козацкий. Видно, что Чалый угощает их.

Антин. А що ж, братці, усе у нас невесело. І гульня не гульня... Мов чиї поминки справляємо!

Петро Чалый. Але... їж паляниці, та зубів нема! Яка тепер веселость, панове братці, коли того й гляди, що проклятий католик за гирю зачепить. Або ся жидова. Кат її наніс! Мов комашня, розплодилася. Ех, братці! Не те бувало у старину: і на світі жили, і хліб святий їли. А тепер... Були, кажуть, на масниці вареники, та у піст на вербу повтікали! Була своя воля, та вороги одняли!

Игнат. Е, стариганю ти! Чого квилить? Ще божа воля! Хіба у нас козаків не стало?...

Карпо. Та їх то, як кажуть, що не байрак, то козак, що не ярок, то гайдамачок... Та шкода! Запевне, скоро усі на ляхів попереводяться.

Павло. А хто ляшка рубати, той буде й козацьку клюгу знати! Забув стару помовку?

Андрий. Та нікому-бо.

Грицько. Як нікому?

Андрий. Та так... бач... Тепер який моторніший, та ще нежонатий, та ще не забув старого козацького обичая, так зараз поплівсь у Січ та й лицарює собі там із татарвою. А які поженились, так тим і байдуже! Діти та жінка миліше від України: за їй — хоча й у католики... що робитимеш? Така пора прийшла, що ще, мабуть, і з почину віку не було такої; зусім отак... скрутились... нінавіщо! Трасця його матері!..

С т е п а н. Воно ж усе то по-божому діється. Оце вже, бачите, хоч у якій справі не возьми, як Біг дасть, мов своєю моччю повелить, так усе й гаразд буде; а другеє ще, бачиться, й те, як то до того візьмуться; а вже як Біг не зволить, то хоч як не бийся, а все марно піде.

Г р и ц ь к о. Бачу вже й я, що прийшла до нас лиха година!

О н и с и ф о р. Тут, біс його батькові, так хотілося подраться б, а тут і виступу нема!

Н и ч и п и р. Але... от і ніякой поживи!

М а к с и м. Яка там у диявола пожива! Скоро з голоду пропадеш... не те що!

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Погана пора! Погана!

П е т р о Ч а л ы й. Ех, братища, не те колись у давні роки було, при батькові нашому Конашевичі; як не перся проклятий лях, та ні. Не те щоб як-небудь так... Бувало, духу козацького лякаються! А доставалося й татарві, й туркові, і всім. А що здобиченьки! І Боже милостивий! Не перелічиш, бувало. А все то через теє завзяття! Тепер уже таких і молодців нема. А тоді... як то ми їздили та під Синопу, і чого ми там не одбули! І холоду, й голоду, і бурі і сльоти... Море так горою й дметься, а ми... дармо... крутимся собі на чайках, а до бережжя мов до зірки. Тоді, нічого дуже хвастать, котрі були такі, що й уші попущали! А наш пан Петро Конашевич як крикне-гукне: «Гей, братища, Біг поможе, супостат не здоліє; не на нас фуга — на ворогів Христових: не бійтесь, мої голіннії!» Сказав, мов кухву горілки викотив, на усіх така веселость напала, що куди! Грім гримотить, дощ шумить, хвилі разом як заревуть, та вглиб, а там оп'ять наверх, та так нас і накриють, а блискавка... і Боже милостивий! Тільки спом'янеш, так страшно — як разом лискне, так так від усхода до захода усе небо мов огнем що палять, та очима після дивиться трудно... Така страхота, що й... А ми! От насправжки сказано, що не боїться козак ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари!.. Аж кишки рвуть, пісні деруть. Здається, грім притих. Біг дав, усі переплинули. Та вже ж і як і переплинули! Ой, задали ж ми перцю музувірові! Усе попалили, порізали, постріляли... напились удовіль кровавого пива! Повірите — ні чоловіка не зосталося... Так хіба що молоді хлопці дівчат позоставляли, та й то... Погралися, та ік злидню! Які були християне у їх у полоні,— повипущали... Ще й грішми наділили, хто схотів в свою землю йти. А здобичі набрали стільки, що як повалили на чайки, так койякі не здержали... пурнули. І додому зо славою вернулись!

Тоді-то, як кажуть, тая слава по всьому світу мов гомоном віддалася. Як побачить татар або турок нашого брата, так так і обомліє: «Чубатий,— каже,— іде, лихо з собою несе». Тоді-то славна була та військова справа, що ні своїм, ні чужим себе у обиду не давала. Ей, горілки, хлопці! І ляшки були як маслом примазані. *(Смеется)*. Коли то вже добре, мабуть, підогріли ми того турського шалтана, що він те й твердить, що листи до короля посила: «Та щоби не було,— каже,— сього Сагайдачного! Та щоб угомонили козаків!» А що ж з того? Напише, було, король до гетьмана: нащо так робить? Та й тільки! А коли дошкуляли їх бесурмени, так вони й нас благати. Він так умів себе показать, що й ляхи його шанували. Тоді й унія чорта зробила. Там-таки вибирають своїх онцихристів-архіреїв, щоб, бачите, ми їм голдували, а наш батько Сагайдачний призвав грецького патріарха та й посвятили собі митрополита. Тоді ляхи казали: «Оце бісів козак! Ти йому те, а він усе своє: із турком воювати не велять, а він те й зна, що землі їх плюндрує та руйнує; унію хочуть увести, а він усе її випихає та православну віру боронить!» От, панове, була година! І божа ласка нас не покидала: кому лихо, козакові усе добро. От коли так пожили ми на світі! Як умер наш батько, мовби на нас сарана налетіла, нема добра та й нема, усі терпимо.

П а в л о. І хіба таки меж нами не буде другого Сагайдачного?

И г н а т. Ні вже, поминайте його. Не такі козаки стали! Тепер уже таких послухачей нема, щоб доброго слухали. Аже ж скільки у нас уже гетьманів було: пропали через військові чвари!

П а в л о. Які через чвари, які через худий розум, а які через кривду свою. Що ж, як ізрадник — не терпітимеш!

И г н а т. Та були ізрадники... Вони були, а найбільш таких, що пропали через козацьке завзяття, мовляв, ні за віщо.

А н д р и й. Ні, се вже як хочеш, пане Ігнате: медведя не налигаєш, так і козака шкода нуздати. Свій розум май і доброго собі дбай, а козацьку волю не руш! Так, панове братці!

М н о г и е г о л о с а. Так, так.

А н д р и й. От, бачите, і всі за мною!

П е т р о. Гей, пива! Аже ж і пан Ігнат що хіба каже? Були зрадники, і покарав їх Господь; були й добрі люди, та загинули ані за віщо! Усякове було! Хоч от і Трясило Тарас — яківський друзяка, адже ж пропав! Усе то не гарно,

що слухати не хочуть. І Павлюк би не закончив свого похода такечки, коли б його послухивали пани козаки.

Степан. Воно-то й се правда. І чого воно й так, що от кому так усе удається, чи він до великого дуже ума дійде, чи вже так Господь то дає́ть. От, бач, ти ж сам кажеш, що при Сагайдачному нам життя було, і Сагайдачного усі наші любили і вороги боялися. Чом же воно не кожному так? От хоч і наш покійний, дай, Господи, йому царство небесне за його мученическьку смерть,— я кажу — Остряниця... Чим не козак! Що ж? Спершу йому бардзо трапилося, а навпісля... Божоньку мій! Аж згадувати страшно.

Антин. Ох, Остряниця, Остряниця... Степане наш добрий, милий! Царство йому небесне!

Павло. А як під ним вільно було!

Андрий. А який був голінний!

Онисифор. А який був на війні хоробрий! Сам, бувало, уперед іде!

Ничипир. А який був щедрий! Ніколи так не пройдеться, щоб він не обдаровав нас.

Максим. А як його шанували!

Грицько. А який був до своєї справи дотепний!

Петро. Та ще й справедливий! Загинув, сердяга, через свою щиру правду!

Многие голоса. Ох, Степане, Степане наш, наш батько рідний!

Петро. От і заплакали! Та я й сам лиха спинюся... Самі сльози котяться. *(Отирает слезы)*. Плачте, панове, плачте. Воно хоч і кажуть, що то баба, не козак, хто рюма, та ні. За такі сльози отой, що на небі живе, ласкав буде.

Павло. Ех, братці, вічна йому пам'ять! Хоча покійників і гріх турбувати, а ще грішніш такого, що за віру головою наложив, та що ж, нічого казать! Оплошав і він перед кінцем: і себе, і братів своїх у напасть завів.

Петро. Бодай тебе, Павло! Чи тобі не гріх такечки казати? Ти знаєш, що доброму усі здаються добрі. Він вчинив своє: піднявсь, побив ляхів, у другий раз нагнав та задав їм зради; тут пан просить, обіщує, перед хрестом та святим Євангеллям присягнувсь, що не буде унії. А наш пан гетьман то й дума-гада, що вони, мовляв, ляхи, хоча й католики, а все ж таки у Бога Христа вірують; коли заприсягнулись, так посоромляться... Розпустив своє козацтво та й поїхав. Поїхав же він не пити та гуляти, поїхав він Богові помолитися, Спасительові поклониться та божой матері молебень відправити. А тут... О Господи! Татари-бесурмени того не

зроблять. Ні, треба його пам'ять чтити та шанувати та Бога за його душу молити, а казати так, брате, не подоба, великий гріх за се буде.

Несколько голосов. Правда твоя, пане Петре, правда!

Степан. Дай, Боже, йому царство небесне!

Микита. Спаси його душу, Господи!

Игнат. А ми вип'ємо за його душу!

Выкачивают бочонок и распивают.

Степан. Царство йому небесне!

Грицько. Нехай се буде перед його душею!

Мосий. Та щоб він за нас, грішних, Бога молив!

Игнат. Він нехай у царстві за нас за всіх Бога молить, а ми його тут добром поминатимемо! Попи у церкві панахидою, а ми, козаки, у таборі піснею. *(Берет бандуру)*. Ану, лишень, пани братці, ту пісню, що на смерть його скомпонували.

Многие голоса. Ану-ну!

Песня

Поют хором. Игнат играет на бандуре.

Ой забили ляхи нашого гетьмана,
Нашого гетьмана, пана Стефана.
Орлику, сизий орлику, молодий Стефане;
Україна плаче по тобі, гетьмане!
Орлику, сизий орлику, орлів братів маєш,
Що старії й молодії: сам їх добре знаєш;
Що старії й молодії, все в тебе вдалися,
Відомстити та за тебе усі поклялися.
Та всі ж вони завзятії, та всі голіннії,
А в їх коні воронії, швидкії й пирськії;
А в їх коні воронії, громкі самопали,
Та їх здавна супостати католики знали.
Та в їх списи булатнії, з довгими клюгами,
Всі гострі, як голочки з довгими кінцями;
А в їх шаблі булатнії на обидва боки,
Католикам зраду сиплють по всі вічні роки.
Набігають на городи як чорная хмара,
Увірилась католикам козацькая слава!

П е т р о. От півроку тому частіш співали цю пісню, чим тепер.

П а в л о. Е, панове, ще не загинула козацька мати! Заспівають її колись і шаблюки наші.

П е т р о. Тоді усі присягалися відомстити за його.

П а в л о. Ану-ну! Горілки... меду... ну! Щоб я луснув, коли оця шабля не нап'ється ляської крові. *(Берет кружку)*. Царство небесне, вічний покой нашому доброму, милому панові гетьманові Остряниці, та тут же й тестю його Левку Гуні. Що ж, і він добра душа був... Так!

М н о г и е г о л о с а. Так, так.

П а в л о. Ну, і усім тим, що за віру Христову напасть і муку одбули, тож царство небесне й вічний покой, а на ворогів наших зрада і пімство!

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Щоб їм добра не було! Щоб на їх чума напала! Щоб вони подохли усі! *(Вместе)*.

П е т р о. Ну, панове громада, пили ми за мертвих,— вип'ємо лишень іще за здоров'я живих, тих, хто родину свою кохають і на глум лихим ворогам не дають.

Выкачивают еще бочонок и распивают.

Іще ж тепер меду, панове.

Пьют.

П а в л о. Ну, пане-брате, стій! Ми з тобою як два апостоли: ти, бач, Петро, а я Павло; Петро хоч старіший, а усе їх малюють умісті. Давай руку! Спасибі і простибі тобі за твоє щире серце, та за твою ласку, та за твоє частування. Поділимось лишень чарочкою та вип'ємо за твоє здоров'я.

Все пьют с восклицаниями.

Дай тобі, Боже, чого забажаєш: сина оженити, щоб було кому старості твоїй глядіти...

П е т р о. Мені нічого так не хотілось би, тільки щоб своїй неньці рідної Україні послужити.

С т е п а н. Так, так! От добра душа пан Петро Чалий. Та який ласкавий: от скільки разів уже він нас частує!

П е т р о. Що біг послав, призволяйтеся, панове; медку ще! *(Пьет, за ним все)*.

П а в л о. А що твій син такий оспалий сьогодні? За цілу бесіду рота не роззявляв. Ей, Савко! Хіба ти такий був, коли ляхів, мов зайців, по чистому полю цькував та слави собі залучав?

С а в а. Був мед, та гості попили. На страшній неділі весілля не справляють! Ви кажете, чого я такий оспалий? А хто не буде оспалий у сюю злющу годину, коли проклятий недовірок мучить та катує православний люд без ласки? Ви кажете, чого я такий смутний та сумний? А хто не сумуватиме за своєю волею, що самі у себе віднімаємо? Хто веселитиметься, дивлячися на те, що там послідню худобу у людей забирають, дітей від матерей однімають, у православні церкви не пущають, сповідатися та причащатися не велять... Скоро із християн перевернуться на нехристей, а тут думки й гадки об тім нема! Мов не одної матері діти! Панове братці! Гуляли й діди наші, та й вороги від їх трусилися. А у нас... Де кричать, а де співають, де кров іллють, а де горілку п'ють. Аби мені гаразд, а об других нема заходу! Не таке вам пиво пити подобає, коли наша Вкраїна пропадає!

П е т р о. Синку! Кажеш ти правду, та й дуже правду! Далебі, правду. Ми хоч старіші від тебе, та молодих слухати мусимо.

А н д р и й. На славу собі і нам вигодовав ти сина, пане Чалий! Голінний молодець! Ще й тридцяти літ нема йому, а вже дві пісні співають про його. Ану лишень, хлопці, про Саву пісню!

П е с н я

Ой то ж наш Сава в поход виступає,
На конику вороному жахом виграває;
Бухо ляхів дві тисячі, зосталося двісті,
Ще й багацько та за ними візьметься користі.
Як подивиться пан Сава на правую руку:
Ей, вискочи, коню, коню, із лядського трупу.
Як подивиться пан Сава через праве плече,
Позад його, поперед його кровавая річка тече.

С а в а. Колись і справді се було під Немировим, тому вже два роки. Се тоді, як вибрали Остряницю. Та й тепер би, може, зложили пісню, коли б було з ким йти на ворогів! О, дайте мені лишень тільки поміч та волю! Я б показав себе недовіркам... почоломкались би вони зо мною, із колишнім друзякою! Береженого, кажуть, Бог береже, а козака шабля стереже. Поки оця *(указывает на саблю)* не защербилася, Сава знатиме, що робитиме! Бачив мене Конецпольський, приглядиться він до мене ще й ближче.

М н о г и е г о л о с а. Молодець, молодець пан Сава!

П а в л о. А біс їх батькові, ляхи добре взнали нашого Саву під Немировим, та ще двічі!

С т е п а н. Не менш того і під Случчю!

А н т и н. А як він, із Остряницею тоді він був, та пробивсь крізь ляхів та іззаду їх дошмигав!

М о с и й. Усім молодець; не гарний тим тільки, що горілки не п'є.

Г р и ц ь к о. А, мовчи вже ти.

И г н а т. Та що й казати. Якби усі такі, не така б тоді й наша Україна була.

С а в а. Спасибі за теє, що ви мене не забуваєте. Але мені б миліше було слухати, якби ваші шаблі забряжчали або самопали заревли, ніж отаку честь на мене одного. Ех, братці, братці, пора б нам уп'ять на война. От скоро рік сплине, як ляхи нас позабули.

П а в л о. Сто чортів їх батькові, щоб вони нас і на два дня не позабували! Братці! Пан Сава хоч і попріка нас, так за діло. Як таки ми позабули свою рідну матір боронити. А? Чи таки не гріх нам? Далебі, ми обабилися, братці!

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Що? Хіба в нас козацька кров застигла? За шаблі, братці! *(Обнажают сабли)*. Го, го! На ворогів! На ворогів! Ходім!

П е т р о Ч а л ы й. Посідаємо лишень оп'ять, братці! Ляхів тут чортма, так і биться ні з ким. Наколихаєтесь з їми тоді, як ляхів споткаєте. А тепер поховайте їх. Та посідайте та мене послухайте. Я, бачите, вже і старий; хоч трошки п'яненький, а все ще розума не пропив! От, бачиться, з такими голінними молодцями чого журиться? Та, бач, нічого не зробите! А від чого се? Від того, що без Бога світ не стоїть, без царя земля не правиться. Бачиться, що у колоді багато бджіл, та усі слухають одної матері. Отак і се! Через що наша Україна у такій славі була при Сагайдачному? Через що нас добрі зважали, а злі лякалися? Через те, що тоді усі одно думали, одно й гадали, одного й послухáли, а той слухав одного Бога, царя небесного! Отоді-то у нас і справа була, і божа ласка нас потішала! Тепер... як сучі ляхи убили нашого гетьмана Остряницю, що ми? Які позабігали катзна й куди, які пішли у Січ, а які попереверталиcь на ляхів... От тобі на! Нагибала коса каменюку! Гарцювала воля та й перестала; гуляла воля, налигала й неволя! А якби у нас тепер гетьман був та справа, давно б ми католикам баньки повибивали!

И г н а т. От що праведно каже пан Петро, так праведно; як череді без личмана, так Україні без гетьмана!

А н д р и й. А що! виберемо собі гетьмана та тоді й гайда! Знатимемо, що починати.

Г р и ц ь к о. Та воно так, та де тих у диявола й козаків набрати! Вся козаччина запустіла, мов перед кінцем світу.

П е т р о. А хіба забули, як Остряницю вибрали? Зійшлися панове енеральні та й вибрали; тоді до усіх козаків на раду. От і усе! Не бійтеся, аби вибрали гетьмана, а то де вони й наберуться! От тепер хоч і ми тутечки, усе люди шляхетні, виберемо собі! Чого бариться?

П а в л о. А що ж, панове, хіба ми не старші у війську?

М н о г и е г о л о с а. Що се за попитка? Оце ще!

П а в л о. Коли так, помолимося Богові та виберемо собі гетьмана!

М н о г и е г о л о с а. О!

П а в л о. Далебі! Чи таки нам тут і заснітиться без діла! А ми без гетьмана нічого не зробимо! Хіба ми не козаки! Що це... Гетьмана! Панове! Гетьмана!

А н д р и й. Кого ж?!

П а в л о. Як ви скажете?

А н д р и й. А ти?

П а в л о. Пана Петра Чалого?

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Гарно, гарно!

Г р и ц ь к о. Мов шаблею усік! Пана Петра! Пана Петра!

С т е п а н. Лучшого у нас немає!..

В с е. Немає, немає...

П е т р о. О ні, панове, ні: я вже старий, немошний, ослобоніте: у вас є й молодші, і достойніші.

П а в л о. Ні, ні, нам старого треба, та щоб розумний був, та управляти над нами умів.

М н о г и е г о л о с а. Пана Петра Чалого!

П е т р о. Ослобоніть, будьте ласкові!

М н о г и е г о л о с а. Ні, ні, гетьман наш! У Терехтемирів козаків скликати! Гетьман у нас є! Пана Чалого! Пана Чалого!

И г н а т. Ні, панове, тут є дотепніший від нього.

М н о г и е г о л о с а. Хто? Хто? Нікого нема!

И г н а т. Ні, є. От хто! *(Указывает на Саву)*. Хто ляхів, як снопи, валяв? Від кого пан Конецпольський трусився? Хто під Немировом кровавую річку переплинув? Про кого наші дівчата співають? Чия слава по всій Україні як грім гримотить! От хто! Пан Сава Чалий, голінний, хоробрий, славний наш пан Сава!

П а в л о. Молодий іще, нехай послужить!

М и к и т а. Він гаразд воювать, а не вправлять: дуже сердитий!

С т е п а н. Таже ж ми вибрали батька! Як же можна синові над батьком старшинувати?

Ч а л ы й. Ні вже: у сім я вас не пораджу! Він хоч і хоробрий, та ні. Не можна: норов у його не такий. Ні, ні! А коли порадить, то от... пана Павла, а мене, буде ваша ласка, ослобоніть!

Сава скоро уходит, за ним Игнат.

П а в л о. Дякую. Пана Чалого, панове! Так!

В с е. Так, так!

П а в л о. Ну, тепер поїдемо у Терехтемирів.

В с е. Поїдемо! Поїдемо!

П е т р о. Ну, панове, коли вже вам так бардзо забажалося, щоб я був у вас гетьманом, так тепер і я не прічки.

В с е. Гетьмане наш! Гетьмане наш! *(Уходят с шумом)*.

СЦЕНА II

На дороге. С одной стороны лес, с другой — Днепр. И г н а т и С а в а.

И г н а т. Що тепер казатимеш, пане Саво!

С а в а. Нічого. На Вкраїні є гетьман: ми ще не пропали.

И г н а т. Порвалися, мов з мотикою на сонце, бісові!

С а в а. Вони про теє знали, що починали. Ігнате, кажуть люди, що хто дбає, той у себе має. Брехня, не вір.

И г н а т. Ти бачив, як я бивсь за тебе.

С а в а. Багацько дякую! Піди, товаришу, до мого батька, шановного та вельможного пана українського гетьмáна, та кажи йому чолом од мене і вічне опрощання!

И г н а т. Ні, друзяко, преж хмель потоне на воді, ніж я тебе покину.

С а в а. Прив'язать до його залізяку, так і потоне! Мені казали козаки, після того як я їх із полону аж сто та одинадцять вислобонив, знаєш, що вони мені казали? Тоді із оцеї правої руки текла кров, я лежав обомлілий, хворий, як навіжений плигáв з ліжка, не знав, куди сховаться од хороби, а край мене стояли козаки і говорили мені схоже на теє, що ти зараз мені промовив: «Дознались, ка', ми було лиха, прийшлось було б і нам покуштувати від того бенкета, що ляхи Остряницю частували, коли б не пан Сава! Камінь попливе по воді — тоді хіба ми тебе забудемо!» І от! Мабуть,

бісові, умудрувалися, здоровий байдак добули та й узвалили. Атож! Дурний же і я був, що повірив!

Игнат. Що ти тепер замишляєш?

Сава. А от що: відправлю собі молебень, заберу свою худобу, що колись оцею *(указывает на саблю)* собі залучив, поклонюся свому батькові і усім добрим людям, та ще по поклону на всі чотири сторони, та ще один на вісход сонця, поцілую рідну землю, заплачу трошки та й... поминайте як звали! Піду, куди очі дивляться! Коли я їм не до мислі, так і вони мені байдуже! Виженуть горобця із-під оселі, так він і до другої полетить! У ляхів землі багато: може, вони, як спом'януть про теє, яке колись їм лихо я завдавав, та узнають, яка мені за се заплата була, приймуть мене до себе та ще більш зважатимуть, чим ті, за кого я отут *(указывает на грудь)* аж шість ран залучив. Поблукаю по білому світу, а там, може... Та вже мені шаблею не маяти! Пройшли мої літа із світа, як лист із дерева!

Игнат. Як? Так і закончиш? Такий молодий та голінний! Ні. Не для того сіють пшеницю, щоб сарана поїла. Не для того тебе Бог такою силою та завзяттям наділив, щоб ти себе марно занапастив. Буть тобі гетьманом! Коли не сокол, так рябець; коли не козак, так поляк, а Конецпольський тебе добре знає! Заходила і в ляцьку землю твоя слава! Знають тебе старії й молодії, чули про тебе й дівиці і молодиці! Йти до ляхів — не їсти пирогів! Тільки Конецпольському сказати — зараз дасть війська, і будеш гетьманом!..

Сава. Ні, друже, страшно! Хай мене зневіряють, аби честь моя не була зуривочна!

Игнат. Так що ж! Ти думаєш, що як підеш до ляхів, так вони тебе так і приймуть? На тобі, скажуть, пане Саво, життя-биття, живи у нас та їж хліб, що ми для тебе зготували, за те, що ти колись нам так у печінки в'ївсь. Ні, вони з тобою ще умовляться, щоб ти їм служив, а вони й тобі тут же помагатимуть. Коли змовишся, так тоді й гетьманом будеш. А то сподіваться на ляхів, та ще й чогось лякаться! Вони не такі — сам здоров знаєш! Ік нечистій матері шлях покажуть!

Сава. А коли так, я зостанусь тут!

Игнат. Що ж, волю маєш! Зоставайся при батькові, служи, хай тобою помикають, та оті, що горілку п'ють та тільки багато кажуть, а нічого не роблять, хай вони гордують тобою! Га, нашим Савою! Тим, що колись Остряниця казав: «Оце буде парень! Голову мені одріжете, коли він нас та не

визволить колись з-під ляхів, бо я ще такого молодця та розумника не бачив». Отак казав Остряниця, так говорило ціле військо наше, так об тобі судив весь люд православний. Та ще й ляхи-католики, і татари-бесурмени, і усі так говорили про нашого Саву! Тепер Сава підніжок якого Гордія або Завалченка! Гаразд! Гаразд! У очах темніє, як подумаєш, чим би той Сава бути мусив і чим він тепер зоставсь! От як оддякують люди!

С а в а *(с жаром хватает его за руку)*. Слухай. Чи винен я? Коли у нас живий був Остряниця, тоді от що таке було: як оттепер і бачу, і чую. Діялося те навпісля Стариці. Старшини тільки поховали Левона і сиділи собі на відпочиванні край намету, а мене тоді меж їми не було, я ще з ляхами бився. Прийшов і я, вони почали мене розпитувати, я їм усе, як треба, повідав, про усе їм розказав, а вони тоє як зачували, та лясь-лясь у долоні: «Ай,— кажуть,— Саво, ай, Саво!..» Після того вони меж собою рахували та й не знали, що починати. Гетьман казав — як пани рішать; а пани старшини — то теє, то сеє, нема пуття! Тоді я підійшов до їх та й кажу: «От ви не знаєте, що робить?» «А що?» — кажуть вони. «Нехай,— кажу,— які зостануться тутечки задній шлях стерегти, а пан гетьман хай незабаром поспіша Конецпольського доганяти». Усі согласились. «От,— кажуть,— молодий та розумний: порадив нас!» Пішли ж вони зброї зготовляти та коні сідлати, а пан Остряниця призвав мене до себе та й каже мені: «Я тебе боюся, Саво!» — «А від чого ти мене боїшся, пане гетьмане?» — «А від того,— каже,— що, бач, який ти голінний, та моторний, та розумний, та як тебе усі люблять та поважають. Як ти схочеш, то й мене колись із гетьманства зженеш».— «Ні,— кажу,— при такому гетьманові я хоч посліднім козаком радніш служити!» Тоді ми обнялися та й поцілувалися! *(Отирает слезы)*. Добрий Остряниця! Я присягавсь відомстити за його, і дознались лиха ляхи! Тепер у мене зоставалася одна думка: щоб мене вибрали гетьманом. Бо як сиджу собі коли один, то все й думаю, що із сього буде, коли ми по кутках ховатимемося! Треба гетьмана, та треба такого, щоб усіх повернув на добрий лад та совладіти з усіма умів. От, кажу, якби мене вибрали, я б і те зробив, і те змінив, і те врядив; начав із батьком рахувати, а батько і обіщавсь мені. Созвав собі панів старшин на бенкет, і вибрали вони батька! Спасибі й простибі йому! Нащо його? Він молодий, та й у його норов нехороший! Лучче кого-небудь, аби не мого сина! Отак роблять на світі! Що ж я робитиму?

И г н а т. Що робитимеш? Не гнівайсь, будь ласкав; на читай лишень оце! *(Дает ему лист бумаги).*

С а в а. Що се? Від пана Конецпольського?

И г н а т. Еге!

Сава читает, приходит в смятение, потом садится на землю и погружается в задумчивость.

И г н а т. А що, бачиш, вони ще не задумували, а вже поляки уперед нарікають, кому гетьманувати.

С а в а *(вскакивает).* Нікуди діватися! Коли Сава не гетьман, то хай він не буде і той, про кого пісні співають! Хоч і напротив батька піду, та за діло! Нехай так не робить! Хоч і поляки нарікуть, та зрадником не буду: оп'ять достанеться послужити рідній Україні. А вже ж, який помай Біг, такий і бувай здоров! Пан Конецпольський уже мене бачив на полі, нехай подивиться на мене у світлиці!

Уходят.

СЦЕНА III

В Трахтемирове. На площади множество к о з а к о в и т о л п а н а р о д а. Около церкви с т а р ш и н ы. Колокольный звон.

А н д р и й *(выходит на церковную паперть).* Братці, панове козаки! Оце ми созвали вас усіх раду порадити та діло поладити! Вже два роки уплило з тої пори, як ляхи нашого шановного пана Степана Остряницю загубили, хоробрих старшин та єнералів наших у себе в Варшаві закатували, лихом та напастю бідную нашу Україну посипали. Два роки; за два роки багацько води утекло! Між тим католики нашу віру женуть, церкви плюндрують, святе наше жидові на поругу віддають, над людьми православними ізнущаються, жінок та дівок наших поганять, худобою нашою отцевською та дідівською поживляються. Жалкується Вкраїна, як бідна вдовиця! Молить Бога й не вмолить; блага діти свої і не вблагає. Настигли нас злії невзгодини: вороги нас, безталанних, подоліли! Розбіглися козаки, забули матір свою боронити! Оце так ми помеж собою, зібравшися, рахували та й замишляли, як би нам усім на ворогів своїх одностайно стати, рідну землю свою до себе єднати, а недовірків із її повипихати. Та навкінець утямили, що так як череді без личмана, так козакам без гетьмана. Та й думали ми собі й гадали, кого б нам то, щоб такого хороброго та дотепного чоловіка узяти. Думали ж ми та й думали, та й гетьмана собі

вибрали. А вибрали ми собі пана Петра Чалого. Знаєте ви його усі: він чоловік і під літами, і розумний, і хоробрий, та ще сина ма, такого сина, що й ляхи од його трусилися, і козаки йому дивувалися. Отак же, як ви тепер скажете? Чи до мислі він вам буде, чи ні? А меж нами лучшого немає!

Глухой шум.

1-й козак. Аби зараз нас на ляхів повів!

2-й козак. Та щоб козацьку лицарську волю шанував!

3-й козак. Та ми його знаємо, він іще при Сагайдачному полковником був.

4-й козак. Аякже! Се ж Савин батько!

Постепенно шум увеличивается. Слышны слова: «Під Чигирин на ляхів! О, о, о! У нас буде гетьман!» Потом раздаются звуки саблей и слышны торжественные крики.

Игнат. Слухайте лишень, що я вам казатиму! Ігната Голого послухайте!

Шум вполовину умолкает.

Братці! Що вам за радість вибирати старого діда? Що? ви думаєте, що він вас гаразд поведе? Не родить столітній бабі дитини; не шерегувати йому козацького війська, не рихтувати йому на супустатів! Та й не гріх таки вам позабути свого хороброго, голінного пана Саву! А! От кого виберемо, так оце так! Лиха усидить ляшок! І унія к чорту шелехне!

Петро. Панове козаки! Коли я вам не вгоден, може, я й старий, і немошний, і війська вашого мені не шерегувати, ані на ворогів рихтувати, нехай так! Тільки не вибирайте мого сина. Бо він молодий, та ще як хочете, а я хоча й батько йому, а правду треба казати: учився він у ляхів!.. Коли ж вас радити, так от пана Павла виберіть. Так! Або пана Гордія, тільки не мого сина!

1-й козак. От Голий! Нагадав! Коли сам батько про його не гаразд говорить!

2-й козак. Та хай йому болість! Він такий злий та усіма гордує.

3-й козак. Коли б добрий чоловік, так не став би перебивати батька.

4-й козак. Інший би сам сказав: не хочу!

5-й козак. Атож! Таки Петра Чалого, та й тільки!

Все. Петра Чалого волимо! Чолом тобі, наш гетьмане!..

Старшины подносят ему булаву, бунчук и знамя с крестом. Чалый целует крест, берет бунчук и булаву и становится на паперти с торжествующим видом, лицом к народу и козакам. Восклицания умолкают. Все с почтением слушают нового гетмана.

Петро. Ну, пани козаки! Тепер, як ви самі мене вибрали, то ви тепер вже мене й слухати мусите! По старому нашому обичаю, як виберуть гетьмана, то він поступається усіх горілкою частувати, а у нас сього не буде. Гріх тоді гуляти, коли Вкраїні лихо приходиться; зараз добувайте шаблі та самопали, та на ніч у поход під Чигирин. Тоді, як Бог нам поможе і ми щасливо назад звернемося, тоді й веселості собі завдати можна! Збирайте, панове полковники, ваших козаків, та щоб усе незабаром у вас уво знаряді було! Чуєте? Панове Максим Горленко та Микита Завалченко хай зостаються на сторожі — Терехтемирів боронити! Ідіть, козаки, та на вечір сходіться!

Восклицания: «Здоров'я нашому гетьманові!»

Петро. А ми з вами, панове старшини, підемо у церкву та Господові помолимось, та розсудимо, як що кому треба чинити, а там, перехрестившись,— гайда! Може, кому прийдеться за віру умерти: дай, Боже, мені!

Голоса старшин. Не дай, Боже, наш гетьмане!

Петро. Чом? Хто терпен, той спасен, а хто за віру умирає, той собі царство заробляє!

Уходят в церковь. Козаки идут в разные стороны, поя песню:

Ой дай, Боже, за гетьмана нового
Жити, як за старого!
Хліба-солі його уживати,
Лядські городи плюндрувати,
Слави, лицарства козацькому війську доставати!
Ой дай, Боже!

СЦЕНА IV

Около Савы собирается толпа козаков. Игнат стоит в отдалении.

1-й козак. А що ж, пане Саво? З тебе тепер могорич: що бо не дурно було, щоб і ми знали, що не тебе гетьманом, а твого батька вибрали!

2-й козак. Ну його! Ач як запишнівсь, і говорити з нами не хоче!

3-й козак. Ходім від його!

СЦЕНА V

Сава стоит в задумчивости. Игнат медленно приближается к нему. За ним Лисецкий.

Игнат. Пане Саво, Саво! Схаменись! Се я, твій Ігнат! Бідага! От тобі! Тепер зусім розщитавсь з козаками? Оддяковали вони тобі за вірну службу.

Сава *(с жаром)*. Ігнате, прощай!

Игнат. А що ти надумав?

Сава. Або до Конецпольського, або топитися.

Игнат. Нащо топиться? Конецпольський ще провожатого дає. *(Лисецкому)*. Оце, пане, той пан Сава Чалий, що вороги шанують, а свої глумують.

Лисецкий. Пан му й каже свій чолом вам, посила оцей лист і приказує увірити пана, що він панові тепер буде і другом, і оборонником! І просить пана до себе.

Сава. Гарно! Багацько дякую панові. Приїду через два тижні.

Лисецкий. Та, видиш, пане, ваші козаки у похід зібралися, так пан із тобою має порадитися.

Сава. Не бійсь! Не довго находяться. Скажи своєму панові Конецпольському, що я йому, моєму оборонникові і добродітелеві, у всім радніш услужити, та скажи ще, щоб він не сумлівався — я тепер вірний і щирий послушник його милості короля і Посполитої!

Действие второе

СЦЕНА I

В светлице Вапулихи сидит в горестной задумчивости с заплаканными глазами одна Катерина.

Катерина *(встает и поет песню)*.

Чи я в лузі не калина була?
Чи я в лузі не червона була?
Нащо мене порубали і гіллячки поламали?
Така доля моя!

Чи я в полі не травина була?
Чи я в полі не зелена була?
Нащо мене покосили і в копиці зволочили?
Така доля моя!

Чи я в батька не дитина була?
Чи я в батька не кохана була?
Нащо мене засватали і світ мені зав'язали?
Така доля моя!

Чи не було річеньки утопиться мені?
Чи не було кращого полюбиться мені?
Достанеться стиду-бриду цілувати повновиду!
Така доля моя!

Бідна моя головонька! *(Плачет, наклоняется к столу и закрывает лицо руками)*.

Н а с т я *(входит)*. Катерино! Чого се? Боже мій милесенький! Уп'ять! Чого ся зажурила? Оце яка зарюмана! Ходім лишень! Там у нас дівчат зібралося: танок заведемо!

К а т е р и н а. Бодай тебе з твоїм танком!.. Мені дихати важко, а вона з веселостьми розносилася!

Н а с т я. Що там за лиха година?

К а т е р и н а. Еге, сміх, бач, а коли б тобі те, що мені...

Н а с т я. Та що ж там? Ану лишень скажи!

К а т е р и н а. Заміж мене віддають. *(Плачет)*.

Н а с т я. За кого?

К а т е р и н а. А за кого?! Бодай би він не діждав! Ігнат Голий, казала мати, свата.

Н а с т я. Тільки що свата!

К а т е р и н а. Але... Так вона мене позавчора призвала та й каже: «Щоб ти, доньно, знала: свата тебе пан Ігнат Голий, чоловік важний, ще із старших, чи підеш за його?» Я було замиркотала, а вона на мене як погляне — так... А я й злякалася та й сказала: «Як хочеш, мамо, а мені як ти волиш, так твоя воля нехай і буде!» А вона мені й каже: «Ну, так от же, як вернуться з походу, так зараз і рушники подаєте». А мені не те щоб жити з ним... дивиться на його вадить!

Н а с т я. Так нащо ж ти придалася? Аже ж мати тебе питала, чи хочеш за його!

К а т е р и н а. Так я боялася.

Н а с т я. Ох, сміх і горе з тобою, та й годі! Хіба ж ти забула того... свого... по кім не одна дівчина уздихає, а він те й зна, що до тебе!

К а т е р и н а. Ох, сестрице, душечко! Якби ти знала, як я люблю його! Далебі, оце як днів зо два не побачила, так неначе зувсім світ ізмінивсь, та так серце уривається, що не дай його Боже!

Н а с т я. А він оце і в поход не пішов. Усі пішли, він зостався.

К а т е р и н а. А він тут?

Н а с т я. Та я його сьогодні вранці бачила, та такий чогось смутний та невеселий.

К а т е р и н а. Ох, моя матінко! Мабуть, узнав! Що ж я йому й казатиму?

Н а с т я. А він щодня бува у тебе? Давно ти його бачила?

К а т е р и н а. Та от уже з півтижня.

Н а с т я. А чого доброго? Батько його тепер гетьманом: сі чоловіки коли добрі і ла́скові, а як піднімуться вгору, так і забули! Аже ж хоч і мій: який був дошпетний та приязний, як він мені боживсь та присягавсь!.. «Не покину,— каже,— тебе ніколи, поки живий буду, тебе не забуду». А от як його зробили полковником, так тепер і мимо пройде — мов ніколи не бачилися! Та Біг з їм! Коли він мене позабув, так і я його. Гляди, щоб і твій з тобою того не подіяв.

К а т е р и н а. О ні, Настусю, далебі, ні. Він такий добрий та вірний,— він мене повік не забуде, швидче сам собі смерть заподіє, ніж мене любить перестане! Ох, кращого молодця на світі нема. Про кого пісні співають? Кому молоді й старі дивуються? Куди не поглянеш, куди не прислухаєшся, усе про мого Саву! О, колись і мені лежало це радістю на серці! Було, як зійдуться дівчата: кожна вихваляється своїм коханком, а як до мене дійдуть, усі притихнуть. «Ні,— кажуть,— від Катерининого краще і моторніше немає!» Його й хвалять, його й славлять, а він каже: «Що мені оця слава? Мені щоб тільки віра наша була ціла та вороги нас не зобижали, об сім тільки й Богу,— каже,— молюся!» А як один раз ми сиділи тутечки удвох, а він мені так жалко розказує, як ляхи наших зобижають та віру женуть, та й каже: «Гарно, Катю, за віру свою вмерти: і Біг тому на тім світі заплатить і пам'ять його люди шануватимуть. Що,— каже,— якби нам з тобою ув один час присудила доля за свою віру вмерти, поховали б нас у одній ямці, а душі наші у Господа Бога тішилися!» Тоді мене аж у сльози кинуло! Та якби ти почула, як він візьметься розказувати, як він воював, та де бував, та які біди йому прилучалися... І Боже мій! Подумаєш, чого то він не одбув на своєму віку, а все ж то Бог доброго боронить!.. Ох, Настусю, Настусю! Не бути мені за ним — не бути мені ні за ким! Понесуть мене на гробовище: я умру з печалю! *(Плачет)*.

Н а с т я. І мені вже жалко стало. Кріпко ти його любиш!

К а т е р и н а. А ти думаєш ні? Далебі, люблю. Коли б не любила, так я б так і не говорила.

Н а с т я. Та коли ти певне знаєш, що він тебе не зоставить...

К а т е р и н а. Далебі, знаю, сестрице. Він мене любить! Його хотіли сватати на великих паннах, так він одмагався! Та він мені сам казав, що мене не покине!

Н а с т я. Так що ж ти? Бух матері в ноги та й скажи, що я, мов, ні за кого не хочу іншого; люблю Саву — йому й жінкою буду.

К а т е р и н а. Так я боюся.

Н а с т я. Так що ж будеш робити?

К а т е р и н а. Та я й сама не знаю, що мені робити на світі! Ох, бідна ж моя головонька!

Н а с т я. О, та чудна ж бо яка ти, сестрице! Справді, з тобою і наплачешся, і нарегочешся. Коли ти боїшся, так я сама піду та й скажу твоїй матері.

К а т е р и н а. О ні, Настусю, не кажи, будь ла́скова, не кажи: я боюся...

Н а с т я. Так ти, мабуть, хочеш за Голого?

К а т е р и н а. Хай його лиха година поб'є! Я ні за кого не хочу, тільки за мого Саву.

Н а с т я. Ну, так на тебе нічого дивиться! Плакатимеш — очі виплачеш, а доброго нічого не буде. От тобі побожилась: піду та й скажу, що ти любиш Саву. Сьогодні увечері скажу. *(Идет к дверям)*.

К а т е р и н а *(бросается за нею)*. О, не кажи, Настусю, стривай!..

Н а с т я. Хай не Настя буду, коли не скажу! *(Уходит)*.

К а т е р и н а. От тобі на! Що, як вона скаже? Як мені матері відказати? Ох, матінка моя!

СЦЕНА II

С а в а входит.

С а в а. Здорова, Катю.

К а т е р и н а *(кидается к нему на шею)*. Мій Саво, мій миленький!

С а в а. Ох, моя душенько! *(Прижимает ее к груди)*. Погано нам приходиться; душно мені на світі!

К а т е р и н а. А сьогодні жарко.

С а в а. Жарко, Катю, дуже жарко *(указывает на голову)*; отут горить *(указывает на грудь)*; отут пече! Катю,

Катю, може, недовго нам тішитися; недовго нам бачитися! Розлучає нас злая доля!

К а т е р и н а. Як? Ти мене покинеш? *(В сторону)*. Ох, матінка моя рідна — узнав!

С а в а. Покидать тебе! Хай Бог того покине, хто свою кохану покидає! Ні, Катю: не я, а ти мене покинеш... Розлучає нас лиха доля.

К а т е р и н а *(с трепетом в сторону)*. Якраз! *(Саве)*. Оце ж твій батько як став гетьманом, так ти ізмінивсь.

С а в а. Ох, не рви мого серця, вже його і так трохи не розшматували. Я до тебе біжу для розваги, а ти мені знову труда завдаєш. О, якби ти знала... Катю, ти не знаєш, як оддякують люди; ти молода, ти сього не знаєш! Тепер уже я не той, що був колись: за мою службу, за мою працю з мене знущаються, цураються мене, наругаються надо мною. Не той уже я Сава! Покинули мене брати мої, одступивсь од мене рідний батько, нема в мене ні друга, ні приятеля — один я зостався! *(Смотрит на нее с нежностью)*. О ні, я помилився, є ще у мене ти: іще я не зусім сиротина!..

К а т е р и н а. Саво!

С а в а. Ох, Катю, Катю! Прощай, я піду, мені жити тошно — я хочу вмерти!

К а т е р и н а. О, не вмирай, Саво! Коли ж умирати, так помремо обоє.

С а в а. Серденько, душенько моя! О, якби тільки вмерти! Може, цілий вік достанеться блукати по світу, усіма забутий, як приблудна вівця. Знаєш, мені вже не можна тута жити, не хочуть, щоб я жив тута... Я піду відсіль, піду куди очі дивляться. Може, де на чужині загину, тоді хоч ти згадуй мене! Не забувай мене!..

К а т е р и н а. Я піду з тобою.

С а в а. О ні! Тяжко-важко тобі йти за мною: у тебе мати, родичі, ти жалкуватимешся навпісля!

К а т е р и н а. А в тебе хіба батька нема?

С а в а. Батька? Не кажи мені сього, я загубив, я протесав свого батька, або він мене, проте нехай нас Біг розсудить! Ледащу шкапу поганий їздець у сто разів лучче поважає, ніж вони, сі козаки, мене, бідного.

К а т е р и н а. О мій миленький! Та щоб же їх недобра година узяла, як вони тебе зневіряють!

С а в а. Спасибі, що хоч ти обо мні пожаліла! Мені і на світі жити вадить. Коли б не теє, я б утопився.

К а т е р и н а. І я з тобою!..

С а в а. Ох, ти моя миленькая, добрая Катя! Вона на усе готова!..

К а т е р и н а. На все, далебі, на все! Як ти підеш, я за тебе вчеплюся, хоч ти мене відженеш, я оп'ять-таки піду, усе-таки не одстану од тебе!

С а в а. А мати, а родина?

К а т е р и н а. Матінка! *(На глазах ее навертываются слезы)*.

С а в а. От бач, тобі й жалко!

К а т е р и н а. Жалко? А як же не жалко! Бач, тобі не жалко мене покидати.

С а в а. О, щоб мені смерть на сім місці!

К а т е р и н а. Коли смерть, так обидвом вмісті! Я від тебе не одстану. Щоб мене грім убив, коли я хоч часиночку без тебе житиму! Мати!.. Мені без тебе ніщо не дорого; коли ти справді задумав іти — я покину матір, таки піду за тобою!

С а в а. Без тебе мені тож світ божий — темниця, тільки мені тебе жалко! Я піду, сказано, куди очі дивляться: наберусь і лиха, і горя. Може, де коли і хліба не їстиму, і сльозами умиюся... як ти усе те терпітимеш?

К а т е р и н а. Бач, який ти: ти так зможеш стерпіти, а я й не зможу! Я люблю тебе.

С а в а. Я піду у лядську землю.

К а т е р и н а. Хоч і к татарам, хоч на край світа! Я все-таки тебе не покину. Далебі, не покину: що хочеш роби, а коли ти справді надумав іти — я не зостанусь!

С а в а. Квіточка моя весняная! Ягідка моя червоная! Біля тебе й горе забудеш. Геть, каталажна думка! Я уп'ять Сава, той Сава, що був і преже. Нехай з мене знущаються, нехай з мене глумують — є у мене хто мене приголубить! *(Обнимает ее)*. Сердечко, рибонько! Катречко моя! *(Целует ее со слезами)*. О, якби наші душки отак обвилися та заразом і вилетіли з тіла!..

СЦЕНА III

П а р а с к а входит.

П а р а с к а. Що це, Катю! Оце так... От невіста!..

К а т е р и н а *(в испуге отскакивает)*. Матінко!..

П а р а с к а. Пан Сава! Ну, до діла! Гетьманський синок! Ні, се вже як хочеш, а тільки вернеться батько з похода — я піду до його: ти взнаєш, як дівчат зводить! Не погляжу, що ти таке єсть! І ти, бісова, що се ти робиш! А, невіста ти! Та ти мене на цілий вік осоромила. Стривай, я покажу тобі! Ач як міцно обнялися! Дивіться, які наші молоді!

К а т е р и н а. Ох, бідна ж я.

П а р а с к а. Ач! Така-то ти, мабуть, будеш, як і заміж підеш!

С а в а. Пані моя! Хоч я і виноватий тим, що нищечком вчащав до твоєї доньки... та вже як покоритися, так і Біг простить. Я на її нічого поганого та худого не замишляв: я її любив... вона мене; нам обоїм одно без другого жити не любо. Що ж, кажуть добрі люде, що вірному коханню і Біг не противник! А я любив її, і люблю, і вічно любитиму! Вона мене тож... Ані я до другої, ані вона до другого не підемо! За таке кохання нема гріха; ми не винні, що нам Біг серце дав.

П а р а с к а. Так ти хіба не знаєш, що вона заміж виходить?

С а в а. І не знаю, і не чув, і не вірю. Хіба ти її приневолиш? Що ж із цього буде?! Загубиш нас обох, і зятеві журба вічно буде, і сама собі печалю завдаси! Я тільки знаю, що моя Катречка щиро і вірно мене любить, як і я її. Коли ж лиха доля нас розлучить і не дасть нам умісті жити, то ми й тому раді будемо, що не витерпимо розлуки, а справедливий Господь хоч не на сім, так на тім світі наші душі усе-таки докупи злучить!

П а р а с к а. І ти любиш Саву, донько?

К а т е р и н а. Ох, матусю, люблю!..

П а р а с к а. Так нащо ж ти, як Ігнат Голий тебе сватав, сказала, що хочеш?

С а в а. Як? Ігнат Голий! Тебе сватав? Ти согласилась, Катерина?

К а т е р и н а *(кидается к ногам матери)*. Матінко, ненечко! Прости ж мене! Я побоялась: так, сама не знала, що сказала — сказала, та й сама не рада. З тої пори оце мені така мука, що і хліб на думку не йде. Я люблю Саву, до віку вічного його любити буду! А Ігната Голого... як він мені на мисль прийдеться, так аж у грудях важко стане. Далебі, матінко, я тільки злякалася, а я люблю і любитиму одного Саву. Не розлучай мене з ним, матусю, бо і він мене любить!

П а р а с к а. Так нащо ж ти сказала? От дурна! Хіба я тебе приневолювала, чи що? Ач! Сама собі жалю завдає! Біг з вами, діточки! Коли вже так собі любитеся, то і Біг з вами! Я вам не розлучниця! Хоч куди, так я нічого. От вам моє благословення! Я не буду супротив... Пан Сава чоловік гарний і добрий і великого роду, і все... Біг з вами! По мені, так хоч зараз до вінця.

К а т е р и н а. Ох, матусю, миленька матусенька, як же ти мене звеселила! *(Бросается на шею к Саве)*. Саво, ти мій тепера!

С а в а *(кланяется Параске)*. Не знаю, моя нене, чим тобі і дякувати: ти мені віку прибавила.

П а р а с к а. Господь з вами, діточки: любітесь собі — мене не забувайте, от уся й дяка.

Н а с т я входит.

К а т е р и н а *(бросается к Насте на шею)*. Сестрице, Настусю! Тепер Сава мій! Мати така добра — як узнала, так зараз нас і благословила.

Н а с т я. Ну, що! Не правду казала я тобі: признайсь матері — вона тобі нічого, а ти тільки й знаєш, що рюмаєш. *(Параске)*. Здоровенька була з молодими, тітко!

П а р а с к а. Спасибі. Бач, яка ти, Настю: знала, що моя Катя любить Саву, а мені не сказала. Я б тоді зараз згодилася, а то, сердешна, що одбула! Бач, як з лиця спала! А все то через журбу! *(Берет Катерину за голову)*. Яка головка гаряча, а очі які червоні! Піди, моє серденько, умийся холодною водицею, може, воно полегшає.

К а т е р и н а. Ні, мамо: мені й так легко на серці.

Н а с т я. Сказано — жених та невіста! Тепер тільки помолитись богові, та й до шлюбу.

С а в а. А я попрошу тебе, мати, чи не можна так, щоб на сім тижні і весілля у нас було.

П а р а с к а. А батька твого підождати? Хто ж у нас на весіллі буде?

С а в а. Нема у мене батька! У мене тепер є мати! Справимо весілля і без гостей, а то мені треба поспішати...

П а р а с к а. Правда. Твоє діло військове. Та у теперішню годину як веселитися — то тільки гріха набираться.

Н а с т я. Ану лиш ти, молода зарученая, ходім у твій садок, либонь, рясно цвіте!

К а т е р и н а. Ходім, Саво!

С а в а. Ходім! *(В сторону)*. Ігнат Голий! Оце ще мені карлючка!

Уходят.

СЦЕНА IV

В городе Герахтемирове. Колокольный звон. Толпа, крик, множество народу бегут, теснясь в беспорядке.

1-й. Наші вертаються з похода.
2-й. Де?!
3-й. Та ондечки. Не бачиш? Уже у гóроді.
2-й. А, тепер і я бачу.
3-й. Насилу доглядівся.

Микита с козаками выходит навстречу гетману и старшинам, которые сходят с коней. За ними едут козацкие полки. Народ толпится около гетмана. Восклицания. Расспросы.

Народ. А що? Ну? Чи щастя, чи нещастя? Чи побили ляхів?

Гетман Петро Чалый. Багацько заходу, а день празнику. Бачите, пішли ми у поход, а нас мало. Зустрівся з нами отряд ляхів, так ми його й побили. Та ще й два табора полонених навезли. Та все то не важность. Хотілось було у Чигирин убратись та самé лядське гніздо поворушити, та ні, не з силою! Треба більш козаків понабирати: і за те спасибі, що деякі поприставали до нас, учувши об нашої справі. От як більш позбираються та ще запорожці злучаться з нами, тоді сміло можна сподіватися, що додамо лиха супостатам.

Народ. Ну, а все ж таки наші одоліли?

Петро. Та наші, та що із сього пуття ще? Треба більш!

Народ. Що ж? І за се дякуємо Богові. Гей, наші одоліли! Гетьмане наш, милий гетьмане наш!

Петро *(обращаясь к козакам)*. Ну, тепер, хлопці, я вас одпущу. Спасет Бог за вірну службу! Ідіть собі та поділітесь здобичею та без свари, без чвари, тихенько та хорошенько. А потім відправте собі молебень та панахиду по вбитих, хто у кого прилучиться, або родичі, або приятелі... Що ж робить! Військове діло — терпіти треба. Та і того не забувайте, що хто за віру свою загинув, то того Біг на тім світі не зоставить. Та глядіть, багато не гуляйте, бо тепер такове діло, що як ляхи узнали об нашій справі, то так і стерегтимуть, щоб нам напасть учинити. А через тиждень оп'ять: я куняти не люблю. Мені щоб усе жваво, та бойко, та моторно було. Ну, ідіть собі! *(Козаки начинают расходиться)*. А ви, панове старшини, будьте лáскові, ходімо до мене. Після похода відпочити треба.

Микита. Чолом твоїй милості, високовельможний пане гетьмане!

Петро. Здоров, здоров, пане Завалченко! Чи все гаразд було без нас: у городі? дома у нас? Чи не чув чого? Чи не бачив?

Микита. У городі то, пане гетьмане, нічого. А чув я тілько, що вискакують тут ляхи та ходять перевдягнуті.

Павло. Треба глядіти. А то вони, сучі, лукаві як біси. Появиться один, а там другий, а там — гляди — чого доброго! Та ще оця жидова... Ік злидню б усю її повипихати!

Микита. Але... Вони самі повтікали. Бо як народ розсердивсь, то яким ще сторчака у воду завдали.

Андрий. Так бісовій жидові і треба!

Петро. Ну, більш нічого не чути?

Микита. А що, пане гетьмане, не любо і тобі то буде слухати, як я тобі повідаю. Та що ж, треба!

Петро. Що таке?

Микита. А от що, пане гетьмане: син твій по кривому шляху поїхав.

Петро. Що таке?

Микита. Да так, що його тепер і у гóроді чортма,— поїхав, а куди, хто його зна! Та ще й оженився. Та забрав свою жінку, і худобу, і челядь та й майнув. А було се... коли? У понеділок! Так! у той понеділок!

Павло. От тобі на!

Андрий. Оженивсь без батька!

Степан. Та й майнув казна-куди!

Грицько. Та вже хто батька не слуха, то з того добра не буде.

Петро. На кім же він оженився?

Микита. На Вапулівні Катерині: її мати удова, жінка полкового обозного: він умер років зо два тому. Оженивсь та й поїхав. Бідна теща от як убивається!

Петро. Господи!

Микита. Вона зовсім була заручена з паном Ігнатом Голим.

Все смотрят на Голого.

Петро *(подумавши)*. Ходім, Микито, розкажи мені, як се діялося? *(Уходить с Микитою)*.

Павло. Се ж він розсердивсь на нас, що ми батька вибрали, а не його!

Андрий. Падлюка ж він, коли батьку завистує!

А н т и н. І де се видано, щоб жениться без батька?

О н и с и ф о р. Та ще й відняв у свого приятеля невісту!

Н и ч и п и р. Бач, Ігнате, ти за його заступавсь, а він чим тобі оддякував.

К а р п о. Ач, бідний, як змінивсь!

А н д р и й. Не оступавсь би за його. А то, бач, грів гадюку у пазусі — вона й укусила!

П а в л о. А голінний хлопець був сей Сава, та звів його лукавий!

А н д р и й. Так що ж, що голінний! Хіба ми його й не честили за те? Йому усе було, чого він стоїв. Що гетьманом не вибрали? А те б знав, бісів, що хоча він і був молодець — не через батька се. Якого напусту про його напустили! Чим ми його не шанували: і подарунками, і честю.

П а в л о. Ну, а він усього того й стоїв.

А н д р и й. Те! Оддякував він гарно за се! Не по щирій любові служив він родині, а з користі.

Н и ч и п и р. Атож. З чого він нажився! Все з нашої ласки. Нехай би вернув усе!

О н и с и ф о р. Та вже се йому не минеться.

К а р п о. Ну його к злидню! Що ви з їм розвозилися! Баба з воза — кобилі легше.

Г р и ц ь к о. От Карпо хоч як, так вигадає.

Расходятся.

И г н а т *(остается один, стоит несколько минут, как вкопанный, потом с досадою топает ногами и рвет на себе волосы)*. Побила мене лиха година!

СЦЕНА V

В Немирове у Конецпольского. К о н е ц п о л ь с к и й и С а в а.

К о н е ц п о л ь с к и й. Так, Саво. Нехай кажуть, що ми не шануємо тих, що нам коряться — ти не те скажеш.

С а в а. По віки вічні дяковатиму за вашу ласку.

К о н е ц п о л ь с к и й. Що казав, усе те сповнив: і земля у тебе є, і хутір, і усякові статки. І от наказав дом вибудувати, живи та служи нам.

С а в а. Поки сили буде на все радніш для вас.

К о н е ц п о л ь с к и й. А меж тим я напишу об тобі. Хоча ваші козаки так розгнівили короля і Посполиту, що їх повернули у хлопи, та ми такі — коли з щирим серцем поко-

ритеся, оп'ять положимо ласку! А я таки настою на тім, щоб оп'ять гетьмана поставили — і тоді, Саво, узнаєш мою правду! Будеш українським гетьманом!

С а в а. Тоді, пане, перше діло моє буде вірною службою оддякувать його мосці королю і тобі, моєму батькові і добродітельові.

К о н е ц п о л ь с к и й. Тоді інак буде. Ти чоловік розумний і дотепний. Під тобою швидше вони увіймуться, шизматики сі. Тоді, сподіваюсь, унія вже візьметь своє.

Сава показывает вид презрения.

А що ти? Чого ти так дивишся! А, я знаю, ще не розвикся з козацьким духом! Ну, побудеш у нас — змінишся! Їдь тепер до своєї вотчини, а у неділю до мене, та я таки й сам у тебе на новосіллі буду.

С а в а. Унія! *(Помолчав немного)*. До зобачення, пане!

Действие третье

СЦЕНА I

В Немирове, в доме Конецпольского. К о н е ц п о л ь с к и й, Л и с е ц к и й.

Л и с е ц к и й. От диво, пане!

К о н е ц п о л ь с к и й. Що таке?

Л и с е ц к и й. Як би пан думав! Той Ігнат Голий, що здавна зо мною перемовлювався, як би пан думав?! На Саву тепер наріка!

К о н е ц п о л ь с к и й. Як?

Л и с е ц к и й. Каже, мов сей Сава нароком прийшов, щоб до нас підсусідиться, та взнавать про наше! А він, каже, од козаків посланий, щоб одвод зробить. Нехай, каже, пан йому не вірить, бо він його ізражати мислить.

К о н е ц п о л ь с к и й. Як же? Коли він сам тебе до Сави проводив!

Л и с е ц к и й. Отож і мені чудно. Нате вам оцей лист від його.

К о н е ц п о л ь с к и й *(читает)*. «Многі діли дивні діються. Іздавну я вам був радніш, а оце і мене було підрадили. Я думав, що сей Сава з щирою правдою до вас, аж тепера взнав, що він з козаками в ладу і перемовляється з їми через

листи. Хай його високовельможний пан бережеться: він ізрадник, він вам лихує! Вірний і найпослідній панський слуга і підніжок Ігнашка Голий». Лихий же їх розбере!

Лисецкий. Та я на се, пане, не дуже потураю.

Конецпольский. Тільки сей Сава недобре щось на мене позира, як я йому про унію стану казати.

СЦЕНА II

В Терехтемирове. Толпа старшин и козаков прохаживается, разговаривая между собою.

Максим. Що, панове, казали, уп'ять у поход?

Ничипир. Бодай його возилася з походами! Ходиш, а нічого не виходиш.

Карпо. Панові Ничипорові усе б пожива була.

Ничипир. А що ж марно биться! То не козацьке діло, коли воюєш без поживи.

Андрий. Та що, братці? Щоб сього гетьмана трясця взяла! От уже вісім місяців гетьманує, а що ми зробили? Дальш Терехтемирова носу не ткнем! Преж казав, що нас мало, от уже й ціле військо зібралося, а все нічого нема путнього.

Антин. Мов нароком усе бариться!

Степан. Та ще й спесивий який став: ото колись я прийшов до його, так він такий, що ну!

Грицько. Щось, панове, та недаром він... Хай мені не зна що, коли у його поганого немає на думці.

Павло. О ні, панове, за се я стою! Оце що він рахманний здається — побачимо!

Карпо. Та вже як хочеш, а я став помічати: батькові його лихо, коли мені щось та недобрим воня!

Игнат. Та й дуже недобрим, пане Карпо! Вам, панове, тільки так здається, а я навірняка знаю, що нам скоро біда прилучиться.

Голоса. Яка?

Игнат. Така, що здорово біга! Коли ми не випережемо її, так пропадемо: ляхи усіх живцем заберуть.

Павло. Від кого так?

Игнат. Від одного зрадника, сучого сина! Від тої гадюки, що, казали, я у пазусі грів. Від Чаленка. А що, панове, ви ще не знаєте, де він?

Антин. А чорт його зна, пішов кудись блукати!

Грицько. От уже півроку і чутка об йому пропала!

И г н а т. Так знайте ж, панове. Він живе біля Немирова та й панує. Зазнавсь з ляхами, купив маєтку, вибудував хоромину, звівсь з Конецпольським та на нас на усіх тепер лихо замишля.

П а в л о. Не минує він наших шаблюк, коли се правда.

Г р и ц ь к о. Я вже заздалегідь об сім прочував.

П а в л о. Прочував, та й гадки не взяв.

Г р и ц ь к о. Ні. Се вже я такий, що від мене ніякий чорт не сховається. Провідаю, як не вихиляйся!

И г н а т. Ти чи провідаєш, чи ні, а я вже і провідав, і узнав. Нате вам, панове, оцей лист: коли хочете допевнитись, що се не брехня — прочитайте лишень!

Г р и ц ь к о. Я не вчений, так хоч і не глядіти. Чому можна, я й так повірю; а чому не можна, так хоч ти цілий оберемок паперу принеси, так, далебі, не повірю.

П а в л о. Давай! *(Читает)*. «Кгди би нам із тобою побачитися, так щоб ти од вражеских помислов слабоден був, то я упевнив би тя, щоб ти не лякався, бо тебе не ошукають, але вельможним войска запорозького гетьманом поставлять!»

Г р и ц ь к о. Бачите. Що ж оце він затіва?

А н т и н. Еге, перся, бач, у гетьмани, так не дали; так він от куди вдаривсь.

М о с и й *(раздвигая старшин, скоро)*. Ану, стривайте! Ще? Що дальш буде?

К а р п о. Тю! дивіться лишень! От іще і він нехай прочита! Дайте йому. Він там розбере лисого діда.

М о с и й. А що, не розберу, думаєш?

К а р п о. А дай йому, пане Павло, нехай він похарамарка.

П а в л о *(дает ему письмо под нос)*. Ну на, дивись!

М о с и й *(разбирает)*. Аза, ні! помуливсь трошки: здається *земля*, а воно, бач, *живіте*. Чортова ляхова писать не вміє. Як погано!

К а р п о. А що, розібрав?

М о с и й. Чорт його розбере! Погано написано.

К а р п о. Ні, ні, почав, так кінчай!

М о с и й. А, ну тебе! *(Отходит)*.

К а р п о. Ач, вирвавсь, як Пилип з конопель! Та ні: не при тобі, мабуть, написано.

М о с и й *(покачивая головою)*. Еге!

П а в л о. Ну, слухайте дальш: «А як твоє жоланье єсть послужити крулєвству і щоб ти не боявся ворогів, бо єсли вони увідають, мусут тебе у заліза утрончити або забити, то ти спішно утікай до нас, а у нас пристальний приют тобі на-

лізен буде, і од жадного неприятеля небезпеченство, але шана як потреба». От що робиться, панове, а ми сього й не знаєм!

С т е п а н. Ну, спасибі тобі, Ігнате, що ти зумів ізвідати, а то ми б усі пропали.

П а в л о. Ну, як же ти, Ігнате, сей лист добув?

И г н а т. Бачите, він то ще іздавна замишляв, як би нас загубити, а собі щастя від ворогів залучити. Іще з тої пори, як ляхи забили нашого покійного Остряницю, то хоч він і такий і сякий, і воював гаразд,— а все у його на думці погане було. А Конецпольський то й шукав такого, щоб йому про нас звістя давав. Чого шукав, то і наліз! Обізвався коростявий до шолудивого! Ізвів їх дідько! От Конецпольський і присила йому листи та подарунки, а він його за те звіщав, що у нас робиться. Після того Конецпольський і пише до його: зрадь, каже, Саво, своїх, а ми тобі за се... А Сава то й дума-гада: нехай виберуть гетьманом, тоді усіх ляхам віддам! От і я, дурний, за його заступавсь. Чорт його знав: спасибі, що ви мене не послухали! Ото вже як вибрали батька, а не його, так він і майнув. А Конецпольський того не знав, що Чаленко вже уїхав до його, та й прислав посланця, а я того посланця й піймав і оцей лист одняв, та ще й кажу йому: «Я Саві приятель: я йому оддам». Затим, панове, відпустив я посланця, що мені хотілось узнать, що дальш із сього буде. Ото і вам нічого не казав, та до Сави присусідився і йому давай писати, що я на його нічого і щоб він мені звістя дав, як він собі має і що робить. От він мені і присила лист. Нате його вам, оцей лист. Прочитайте.

П а в л о *(читает)*. «Та вже мені не жити з козаками: дякую за те, що ти мене не забуваєш — є з ким із своїх розмовляти,— але мені Конецпольський обіщує гетьманство. Тоді я тебе не забуду». Та ще й підписався: «Був колись козак, а тепер лях». Що скажете, панове?

Г р и ц ь к о. Ач що? бачите!

С т е п а н. Смерті предать його! Такого злодія земля терпіти не мусить.

П а в л о. Як то ти його вкусиш! Смерті предать!..

И г н а т. От диковина! Тільки на мене поважтеся, а я вас прямо на його наведу, нишком — ніхто й не взна. Дней у вісім доскочимо до Немирова, а відтіль він за дві милі.

А н т и н. Такого ірода, мабуть, і на світі не було. Як же? Батька свого, рідного батька ворогам продає!

О н и с и ф о р. Іюда, бісів син!

И г н а т. Що ж ти будеш робить!

М и к и т а. Або, ну як йому не соромно: товариша свого як підвів! Га, невісту перемовити! Пропала бідна й дівчина.

И г н а т. Але! ото ж воно! Чи мене то вже, мабуть, Біг святий спас! *(Крестится)*. Слава йому, вічному создателеві! Попавсь було я у дияволові шпони. Ви ще, панове, не знаєте, що це за дівчина? Сохрани мати божа!

В с е *(с любопытством)*. Що? Що? Як?

И г н а т. А що? *(Вполголоса, с таинственностью)*. Відьма, чарівниця.

К о з а к и *(толпятся около него)*. От! як! Ану! розкажи! А що там таке?!

И г н а т. Хай мені очі вилізуть, коли вам неправду скажу. Ото, братці, прямо кажеться, що на вовка помовка, а злодій кобилу вкрав. От, року півтора тому, усі казали про Гапку Мотрошиху, що буцім вона відьма та що до неї із синього кута змій літав. Або яка шкода у кого зробиться,— усе вона! Або болість кому прилучиться,— усе Гапка винна! А як її убить хотіли, а вона утекла, тоді всі казали, що у сороку перевернулась та й улетіла к дияволу. Аж, братці! ото вона спасенна душа: перетерпіла що, та ні за віщо! Після того я її бачив! Та де бачив? У монастирі. Не їсть, не п'є, Богу молиться! А ми он що на її узворотили. А се, панове, що не ділось, так от нехай мене хрест поб'є, хай я крізь землю провалюсь живий, коли се не так,— се все ота бісова дівчина! Вона і Саву так зурочила. Хотіла вона і мене загубити, і ото, бачу, таку мороку напустила, що я її сватати став, так сохранила мене цариця небесна! Подумав я тоді божої матері молебень відправити. Тільки що відправив, а у мене очі й розкрились. Воно, бачиться, молитва й одоліла дияволову силу; так вона бачить, що ні, не на того напала, учепилась за другого та й поволокла. У мене ще тоді догадка була, та все так та так, а ото вже, тижня зо два, був я на луці, що на праву руку од ліса. Сонечко стало сідати, дивлюсь: зміяка такий престрашенний летить, а з хвоста так іскри й сиплються; приглядівсь... аж на зміяці сидить вона, Савиха, а на голові у їй такі предиковинні квітки, що й розгадати не зумієш. Я як перехрестивсь, та як тричі плюнув, та як крикну: «Во ім'я отця й сина і святого духа амінь!» Як же по всьому лісу підніметься вітер, та як загирує, та під зміяку, а зміяка той так і шелехнув! Тут де не возьмись ключа чортів, і чорних, і синіх, і вишневих, і всякових: як підняли вони за волосся Катрю та й шмогонули оп'ять к злидню! А се ж, мабуть, летіла вона яку шкоду нам вчинити. Отаке, панове! Щоб мене Бог убив, коли я хоть на ниточку збрехав!

М а к с и м. Ну, Біг же тебе спас, що ти на їй не оженився!

Г р и ц ь к о. Воно й по лицю видно було, що вона відьма. Мені ще тоді, як усі казали на Гапку, не вірилось. «Ох, не Гапка се, кажу,— інша, мабуть!»

Н и ч и п и р. Бідна Гапка; от согрішили ми, що казали так! Тепер вона свята буде.

С т е п а н. За се нам треба перед нею опрощення прохати.

О н и с и ф о р. А ту, бісову, покарати!

А н д р и й. Покарати, покарати. Хіба спершу Біг смерті завдасть, а то сучий син буду, коли не уб'ю її.

С т е п а н. Воно так на світі діється, що вже хоч як, а хто по закону іде, то той законне й робить, а хто ні людей не слухає, ні Бога не почитає, того й діла казна-які. Бо хто по-божому іде, то у того тільки те й на думці, щоб як то угодне Богові зробить, а вже хто супротивник Богу, то той і до людей уже не такий, і не те, сам собі вадить! Так я кажу, панове?

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Так, так.

С т е п а н. Ну, от бачите, хоч би оця відьма! Вона, бач, не на те пішла, що Біг звеліва, а все як би насупротив, мов нечистому угоднеє, а не Богові, так от її діла казна по якому! А то вже хоч і сей Сава; аже ж вона що робила панові Ігнатові, а він, як чоловік Богові угодний, не зразу на її поважився, а преж у божу церкву пішов та божої матері молебень відправив, так от його й Бог не зоставив. Сказано, що хто який до Бога, такий і Бог до його! От доброму не попустить Господь ввійти во іскушеніє, а як поганий та стане у його на думці недобре, так і Біг од його одступиться, так він так і пропаде. Далебі, так і пропаде, панове!

К а р п о. Та що ти свою мову так розпустив — бач, який мудрений!

С т е п а н. А хіба ж я не так кажу!

К а р п о. Вірим, вірим. Та ти ж чоловік розумний!

С т е п а н. Може, я розумний, а може, і ні, тільки що я кажу, так се воно так і є.

П а в л о. Що Сава зрадник, то я і сам бачу, і вам скажу, що його, бісового сина, коли він не схотів по правді робити, треба убити, а ото, що пан Ігнат казав про відьму, то я вам, панове, скажу, що я сим балам про чари не дуже вірю.

Г о л о с а. Як?

П а в л о. Так, що треба винного, а не безвинного карати. Як заслужив Сава, таку й заплату нехай бере, а за що ж бід-

на жінка пропаде! Се вже, панове, не лицарське діло, за се нас Господь покарає.

А н д р и й. От тобі на! Ну, жалкий же ти дуже, пане-брате: таку злодійку не те що вбити — живу спалити!

С т е п а н. Атож! Гріх доброму чинити зло, а супротивника божого карать подобає.

И г н а т. Пан Булюк, мабуть, мені не вірить!

П а в л о. Да таки і не вірю.

И г н а т. Хай Бог спасає, щоб я душу свою к злидню ні за віщо оддавав! Коли хочете, панове, я іще вам побожуся: хай мені руки й ноги вигниють, хай мені очі вилізуть, хай мене воші живого з'їдять, коли се брехня! Хай мені душу чорти у пекло потягнуть, коли се неправда! От вам Христом-Богом клянуся!

В с е. Вірим, вірим! Павло недовірок.

П а в л о. Як, панове, я недовірок?

А н д р и й. Та коли ж ти брату свому не віриш! Хіба ж таки козак стане дурно божиться?

П а в л о. Як хочете... ви волю маєте, а я з вами одповіту за невинну душу не беру.

И г н а т. Ну що ж! Знатимемо і без тебе, що робити: завтра, панове, їхати б туди, бо щоб дияволова сила чого не наробила. Ге, батько! Цитьте!

СЦЕНА III

П е т р о Ч а л ы й приходит.

П е т р о. А об чім, панове, радитеся?

И г н а т. Об тім, пане гетьмане, що ти не гаразд робиш.

П е т р о. Як?

И г н а т. Так, що ми вже скілько отут сидимо без діла, сорочки прудимо!

А н д р и й. А меж тим ляхи скоро православну віру ізженуть.

П е т р о. Панове! І гріх і стид вам так на мене казати. Ви жалкуєтесь на мене, що я вас у поход не веду, а ви б самі мене ганьбували, коли б я вас в несправності повів. Я тим часом і пороху, і куль, і самопалів, і всяких знарядів надбав, щоб усе у справі було. А тепер тільки сподіваю запорожців, бо вони обіщались злучитися з нами. Тоді можна і в поход: хоч що зробимо, так не без слави. А то що з того, що лякати ворогів! Та, панове, нащо викільки накидати: знаю я, що не об тім ви рахували, а об моєму синові розмовляли.

А н д р и й. А хіба ти підслухував?

П е т р о. Хоч і не підслухував, та знаю.

П а в л о. Ти догадавсь, старий. Так: об твоєму синові розмовляли.

П е т р о. А чи не можна батькові знати про се?

П а в л о. Батькові то, може, й не можна було б, та гетьманові треба. Дізналися ми, що твій син ізрадник і нас усіх згубить замишля. От листи, прочитай!

П е т р о. Я вже їх бачив, мені показував Ігнат Голий.

П а в л о. А що ти об сім думаєш?

П е т р о. Заставив він мене на старості сльози проливати!

П а в л о. Із сльоз нема пуття, а ми поїдемо та уб'ємо його.

П е т р о. Не знаю, як вам і одказати на се: просити вас — скажете, що оступаюсь за ізрадника! Панове! Я ваш гетьман: ви самі мене вибрали — я зложу з себе гетьманство, бо гетьману не пристало вам кланяться. Ні, панове, я не гетьман ваш: я простий козак, старий, чахлий — я прошу у вас: змилуйтесь надо мною!

А н д р и й. Як?

П е т р о. Не робіть мене навіть безщасним! Не убивайте мого сина! Коли вже він став такий зрадник — я й сам бачу... поїдемо до його, він покається, він посоромиться батька свого рідного! Панове... він таки наш чоловік! Далебі! Бачите, у мене нема ні роду, ні племені, він у мене один одним, та й того хочете у мене відняти!.. Та лучше ви мене преж убийте, щоб і до моїх ушей не доходило, що його на світі немає! Панове! що якби ваш син так... пожаліли б... так і мені! Пожалуйте його: за сеє вас і Бог не зоставить, що ви мені, бідному, уважите!.. Нащо ж ви мене і гетьманом вибрали, коли останню радість хочете одняти?.. Перший раз простити можна — а я сам з вами поїду. Далебі, він оп'ять буде вірний наш! Коли вже на його не хочете положить ласки, надо мною змилуйтеся!..

А н д р и й. Бач! Таких зрадників багато буде, так усіх без хлости й зоставляти?

П е т р о. Та я йому сам перед вами таку дам хлосту, що не дай Боже! Та ви самі хоч як його покарайте, хоч у глибку на скільки запріте, все що хочете — він на те заслужив — все, тільки до смерті його не забивайте! Хіба вам хороше буде, як я на вас цілий вік жалкуватимуся? Коли я не вгоден вам, я хоч зараз оддаю булаву свою; і не хочу, і цур йому і пек... Вибирайте собі кого знаєте, тільки мого Саву не забивайте!.. Він же колись був такий хоробрий і такий приязний і до віри, і до людей! Тепер-то я вже бачу: на що погані

люде не призведуть? А він собі молодий!.. Одхлостуєм його та й привеземо додому... Я його тоді держатиму! Панове мої ласкавії, нехай уже тоді, як у другий раз що затіє — тоді я не тільки вас не стану просити — сам перед усіх приведу та так своїми руками голову й відсічу! А тепера уже змилуйтеся, простіть, пожалійте свого гетьмана!

П а в л о. Бачите, як він жалібно просить! Треба його пожаліти. Він чоловік добрий, та ми самі вибрали його гетьманом. Ну, панове, ми пожаліємо його! Так, пане гетьмане, для твоєї милості можна, да тільки щоб ти його одхлостував.

П е т р о. Далебі, одхлостую... Самі, кажу, що хочете робіть, тільки до смерті не забивайте.

П а в л о. Треба пожаліти гетьмана; та і Сава був чоловік — молодець. Так, вельможний пане гетьмане; тобі ми зробимо вслугу. Гарно, панове!

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Гарно!

П е т р о. О, спасибі вам! О, дай вам, Господи, усякового добра, і вам, і дітям вашим!

Д ж у р а *(входит)*. Приїхали посланці од запорожців...

П е т р о. Кому угодно, панове? От бачите, сього я і дожидавсь!

Уходит. За ним Павло.

СЦЕНА IV

И г н а т *(хочет идти)*. Щасливо, панове!

А н д р и й. Куди ти?

И г н а т. А що мені з вами тут робити? Хотів я вам добра, так ви мене не слухаєте! Біг з вами! Будете каяться і про мене згадуватимете, та пізно буде!

А н д р и й. Я не соглашавсь простить і не хочу.

И г н а т. Так бач, ви сього Павла слухаєте! А того не бачите, що він із гетьманом заодно! От він і мені не йме віри, і на хрест мій великий не поважає; каже, що я ізбрехав. Що ж, коли я збрехав, так нехай і збрехав!

О н и с и ф о р. Ні, пане Ігнате, як? Ми тобі віримо!

С т е п а н. Ну, а що ж ти тепер нам порадиш?

И г н а т. Я вам нічого не буду радити: я тільки спитаю вас, чи можна простити і пожалувати зрадника, бісового сина, невірного, онцихриста, знахаря, вовкулаку, що із чортами запанібрата? Та ще у бісового сина аж жижки трусяться, як би нам лихо та напасть ізробити. А! ну, як ви на се скажете?

С т е п а н. Та воно так, та батька жалко.

И г н а т. Батька жалко! А сього ще до пуття не знаєте, що у того батька на думці. Чого він нас так забавля? Чорт його віда! Може, він сам із сином заодно!

С т е п а н. О ні! Він, здається, чоловік добрий.

И г н а т. Добрий, щоб йому добра не було! Ну, та нехай... Нехай він і добрий, як ти кажеш,— нехай буде по-твоєму! Він каже: «Я йому дам хлости, коли хочете, перед моїми очима його самі поб'єте». Так, та трошки не так! Нехай би той Сава простий чоловік був, а то він знахар, а жінка у його чарівниця... Що ти нечистій силі дошкуляєш? Що ж, що ми його поб'ємо, а він із своєю відьмою такого лиха нам наробить... Тоді самі не раді будем, що й побили! Тоді вже навірняка пропадемо. А що ви на се скажете?

А н д р и й. Ну що ж, панове; не можна його пожалувати. Ніяк не можна: коли б він не такий, а то бач... Ніяк не можна! Як скажете?

В с е. Цур йому! Смерть йому умісті з його відьмою!

И г н а т. Оце так! А щоб той сідий з своїми хлипами вас не турбував, то одберемо собі козаків та порадимо, кому їхати, та сьогодні увечері й гайда!

А н д р и й. Ну, хто поїде? Я їду.

М и к и т а. І я.

И г н а т. Ти, Грицько?

Г р и ц ь к о. Як же?

И г н а т. Ничипір?

Н и ч и п и р. О, як би я ще не поїхав! Мені пуще то, що у бісового сина худоби до чорта.

М о с и й. Та вона у його нечистою силою воня. Хай їй цур!

Н и ч и п и р. А ми її свяченою водою обіллємо. От нечиста сила і одлигне!

С т е п а н. І я ж поїду: мені от як хочеться подивитися, як нечиста сила із сучи відьми к злидню піде.

И г н а т. Поїдемо, поїдемо. Сьогодні увечері до мене, усе ізготуємо та й гайда.

Г о л о с а. До зобачення, пане Ігнате.

И г н а т. Щасливо!

Козаки расходятся.

Га-га! Буде і нашому тижню свято!

Появляется Л и с е ц к и й и, озираясь, подходит к Игнату. Игнат показывает ему знаками в ту сторону, куда ушли козаки, берет его за руку и скоро уходит.

Действие четвертое

СЦЕНА I

В доме Конецпольского в Немирове. Конецпольский, Сава. Конецпольский потчевает Саву вином.

Конецпольский. Ну, хоробрий козаче, вип'ємо лишень! Я знаю, що у тебе такого нема дома.

Сава. Ми, українці, жити у розкоші не звикли. Не тим сеє вино мені добре, що смачне, а тим, що дорога для мене приязнь та ласка твоя. *(Выпивает)*. Щоб тобі Господь віку прибавив!

Конецпольский. Дякую. Ну, думав таки я, коли ми з тобою воювали, що вино умісті питимемо? А здорово ти нас дошкуляв!

Сава. Що було, то за вітром по воді поплило: нащо прошле згадувати! Не противу тебе та й не против короля ми воювали, а против неправди. А я, пане, ніколи вам не ворогував, а хоч коли, так усе бажав, щоб між нами ладно було.

Конецпольский. Правда. Тоді се й було. Тепер, бач, ти покаявся, так і ми простили тебе. О, коли б усі такі покорливі були!

Сава. Мені б самому ніщо так не приязно, якби ми помирилися і один другого, ляхи й козаки, за братів щитали.

Конецпольский. Не за братів — за панів, бо всетаки ми старіш од вас. А що я тобі зараз подам, то ти довго мені будеш винуватий, щоб такою приязною новиною мене на оддячку привітати. *(Вынимает бумагу)*. От, мій коханий Саво, із Варшави мені лист прислали. Ти знаєш, що я писав об тобі, що ти прийшов до нас і прохав визволить тебе од козацької злоби і обіщався нам вірою й правдою служити; і що ти чоловік розумний і дотепний, і так як нам треба супротив бунтовників, що своєю волею собі гетьмана вибрали, другого гетьмана поставити, то я — як ми тоді й радилися, сам знаєш — і писав, що не знаю, мов, нікого, опріч тебе, щоб кому можна було булаву уручити. Тепер мені відписали з Варшави, що нехай буде по-моєму, і сам круль нарік тебе гетьманом війська козацького.

Сава. Вірою й правдою служитиму мому добродітельові.

Конецпольский. Та велять мені ще, опріч тих козаків, що нам вірні зосталися, іще чотири тисячі ляхів відправити, що з їми ти угомонив бунтовників та на законне, Богом і королем наречене своє панство уступив.

С а в а. Що мені король наказує, то усе к його честі і славі робити маю.

К о н е ц п о л ь с к и й. Та ще писав я про те, що бунтовники батька твого рідного гетьманом поставили; на се відписали мені, що коли його візьмуть, то йому ніякої кари не буде. Круль добре твою віру й правду бачить, бо ти й батька не жалієш, аби тільки вволити волю його милості. Тим тобі сеє й уважається!

С а в а. За се вічно Бога молитиму за його крулевську мосць...

К о н е ц п о л ь с к и й. От і все. Та ще велять мені з тобою умовиться.

С а в а. І без умови, пане, служитиму я просто; не прийшов би я до вас, коли б вам лиховав.

К о н е ц п о л ь с к и й. Ти чоловік добра душа, я знаю се. Тільки те, що наказують, треба уважить. А се, бач, щоб я тебе до присягѝ привів, що ти будеш вірний послушник Посполитій!

С а в а. Хоч я і без присяги у вірності не змінюсь, та присягнутися у правді не гріх. Добре, пане.

К о н е ц п о л ь с к и й. Іще одна умова: круль і рада наша хочуть, щоб ти заприсягнувся, що усім зусиллям будеш унію на Україні вводити і волею і неволею заставлятимеш козаків бути нашими, щоб вони свою шизматицьку віру покидали, а унію приймали. У сім тобі треба нам присягнутися. Воно, я знаю, і без того ти б сеє робив, і без присяги, та все треба, щоб діло до діла було.

С а в а. Унію, пане?

К о н е ц п о л ь с к и й. А що? Ти сам знаєш — без сього не можна. Не лиха ми вам хочемо, а добра, щоб і ви, як треба, Бога чтили і царство небесне з нами залучали!

С а в а. Ні, пане: я своїй вірі не зрадник.

К о н е ц п о л ь с к и й. Як се?

С а в а. Тілом і душею радніш я вам служити, а на свою віру війною не піду. Я сам хотів прохати сеї одної ласки, щоб нашу віру не давили, а тут іще на мене самого накладають, щоб я своїй вірі ворогував. Ні, пане, як хочеш, цур тому й гетьманству! Моя віра мені над усе дорожче.

К о н е ц п о л ь с к и й. А коли так, чого ж ти і приблудив до нас?

С а в а. Королю свому законному прийшов я служить, а не віру свою отцевську й дідівську зрадити!

К о н е ц п о л ь с к и й. Граться з нами захотів, хлоп?

С а в а. Буде твоя ласка, не гнівайся на мене, що я тобі

казатиму: я чоловік простий і казатиму просто. Може, коли не так здаватиметься, та я знаю, що ти пан добрий і милостивий, вибачатимеш мене! Сподіваючися, що ти мене не зоставиш і що, може, чим услужу свому королеві, я прийшов до тебе. Ти, дай, Боже, тобі здоров'я, усім наділив мене і своєю милістю потішав; живу я з твоєї ласки, і ні в чім мені жалкуватися. Тільки служить вам вірою та правдою, та дякувати вам од щирого серця, та Бога за вас благати! Але, пане, я не прийшов до тебе, щоб ми, мов купці на ринку, об своїй вірі торгувалися. Ти ж, пане, сам чоловік і розумний, і вчений, уваж сам. Воно правда, против сього нічого казать, що наказують, то треба сповняти, але так... З твоєї мислі, з твого щирого серця, скажи мені, пане... як тобі здається се, що нас так налигають та втісняють? Що, хіба ми нехристи, бесурмени? Усе така ж віра! Що ви Богові та Спасительові молитесь, що ми — усе рівно! Що ви святих божих чтите та шануєте, що ми — усе однакове! Один Бог, одна християнська віра — за що ж нам така напасть? За що нас, бідних, так зневажати? Далебі, не знать, що ви робите з нами! Не було б у нас ні чвар, ні бунтів, жили б ми як брати рідні із собою, коли б ви нас хоча як людей важили! От бач, старі люде кажуть: за покійного короля Стефана... Аже ж як ми вірно служили йому, і нічого поганого тоді не було! А тепера... Господи мій милостивий! Далебі, як ти знаєш собі, а я правду говорю — воно так! Ми б вам вірно служили, коли б ви на нас лиха не покладали.

Конецпольский. Досць! Шизматика нічого слухати. Роздобаривать з тобою — воду товкти.

Сава. Шизматика, пане! Отак у нас робиться: ви нас лаєте шизматиками, ми вас недохристями. А нема нічого із сього доброго, пане! Ще й попрікаєте, кажете: бунтовники. Ми не шизматики і не бунтовники. Ми не шизматики: наша віра християнська, свята і непорочна; віруєм ми в Господа Ісуса Христа, і матір його пречистую, і святих його, віруєм так, як діди наші віровали, і зостанемось кріпкі у тій вірі, що хочете ви з нами робіть! Дай, Боже, щоб і діти наші так же вірили! А що ми не бунтовники, то то ж я тобі скажу: хіба ми вам вірно не служили? Хіба ми вас од ворогів не боронили? Скільки разів бусурменів од вас відгонили? Скільки разів супротив москалей ми вам поміччю помагали? Подивітесь лишень у старосвітські описи ваші, чи нема там козацької слави? Чи не проливали ми за вас своєї крові? Чи відмагалися ми коли-небудь вам служити? А яка за се була дяка? Що скажеш, пане? Що нам тепер од вашої неправди нікуди

діваться! Що нам ніде голови прихилити! Що нам не дають молитися Богові! Що нами, як скотиною, помикають! Так ще й кажете, що ми й такі й сякі, і бунтовники, і розбійники! Ніколи б ми не бунтували, коли б ви з нас не глумовали! Так, пане, хоч гнівайся, хоч що хочеш роби — твоя воля, твоя міч — а я правди казати ні перед ким не побоюся!

Конецпольский. Що ж він тепер думає починати!

Сава. Що ти прикажеш, пане, я у твоїй господі. Волю маєш мене у кайдани залити та у Варшаву відіслати, нехай там мене смерті предадуть: мені та потуга буде, що я за свою віру загину!

Конецпольский. Коли б із іншим, я б справді теє учинив. Тебе я поважаю за твою дотепу та завзяття. Я тебе не гаятиму. Іди собі, тільки од мене більш ласки не сподівайся! Що я тобі дав, усе беру назад, бо ти не хочеш уволити волю королевську!

Сава. Ти мені подарував — твоя воля й назад узяти. Все твоя воля, пане.

Конецпольский. Що ж? Ти думаєш, оце тобі й лучче буде? Від козаків ласки не сподівайся! вони вже давно смерть тобі нарікли!

Сава. Се я знаю. Та що ж тут? Крий Боже, я не боюсь смерті! Візьмете мене ви — мені те легко буде на душі, що за віру свою доведеться вмерти; уб'ють мене козаки — я весело мушу умирати: знатиму, що за короля свого предаю душу!

Конецпольский. Ну йди, я тебе не держу!

Входит слуга.

Слуга. Приїхав до пана Сави Хомка, та такий запирханий! Нишком щось має панові сказати.

Конецпольский. Нєх сюди прийде!

Входит Хомка, оглядываясь.

Сава. Не ховайся, Хомко, кажи правду, чо́ ти?

Хомка. Пане, лихо нам приходиться! Край твого двора блукають козаки, усе визирають з-за лісу. Жінка твоя боїться, не знаєм, що й діяти; поспішай швидче, пане!

Конецпольский. А що? Оце ж вони почули, де ти, та й приїхали убить тебе!

Сава. Божа воля!

Конецпольский. Послухай, Саво! У мене є війська довіль! Положу на тебе милость! Тільки змовимось *(лаская его)*, ну, Саво, на уговор — рядну! Ну!

Сава. Ні, пане, твоя воля, сього не буде!

К о н е ц п о л ь с к и й. Що ж? Ти пропадеш! Вони тебе заб'ють, дарма що твій батько над їми панує. Він первий підніме на тебе руки. Хоч ти й проситимешся, так не змилуються.

С а в а. Проситься мені шкода! Я умру, яким уродився. Ні до кого у вік свій не уклоняв, так і перед смертю не поклонюся.

К о н е ц п о л ь с к и й. Пропадеш, Саво! Лучче підпишись отут та й іди собі з громадою.

С а в а. Ні, пане, далебі, ні! Сказав, що сього не буде, так і не буде!

К о н е ц п о л ь с к и й. Та ти ж пропадеш! Такий молодий, хоробрий, у тебе жінка, і син, кажеш, є маленький! Саво, мені тебе жалко: пожалуй сем'ю свою!

С а в а. Коли вони живі зостануться, Біг їм буде отцем! За сиротою, кажуть, Біг з калитою. Він милосерд, на його сподіватися треба! Коли ж і їм смерть буде, то ж божа воля!

К о н е ц п о л ь с к и й. А, та який же ти непокірливий! Вчепивсь за одне, так одне те й твердить. Коли ж так, далебі, мені тебе жалко — зоставайся поки у мене.

С а в а. Твоя воля і пустить мене, і не пустить; тільки коли ти мене пускаєш, то я по своїй охоті не зостанусь: у мене сім'я, покидати її гріх.

К о н е ц п о л ь с к и й. Ну, іди! Хто не слухає тата, хай послухає ката! Іди — я тебе не гаятиму!

С а в а *(помолившись Богу)*. Спасибі. Прощай, пане, може, не доведеться більш бачитися, дай, Боже, тобі, що в його просиш, і сем'ї твоїй; дай, Боже, королеві нашому щастя і славу, і всім добрим людям дай, Боже, долю добру!

К о н е ц п о л ь с к и й. Іди собі к злидню.

Сава с Хомкою уходят. Конецпольский стоит в задумчивости. Входит Л и с е ц к и й.

СЦЕНА II

Поле, лесок. Из кустов вытекает источник. С а в а и Х о м к а едут верхом.

С а в а *(поет песню)*.

Вилинула галка з зеленої балки:
Сіла-пала галка на зеленій сосні!
Вітер повіває, сосенку хитає!
Не хитайся, сосно: мені жити тошно!

Не ламайся, гілко, мені жити гірко!
Нема в мене роду, ні отця, ні неньки,
Покинули мене і брати рідненькі!
І брати рідненькі, і вірна дружина:
Один сиротина, як в полі билина!

Хомко, набери лиш мені води, от як пити хочеться!

Хомка слезает с коня, набирает воды. Сава выпивает.

Сава. Хомко!

Хомка. Чого, пане?

Сава. Бачиш ти ондечки широку долину: он-он меріє, кругом ліс, по ліву руку річка?

Хомка. Бачу, пане.

Сава. Там колись відомщав я за Остряницю ляхам, там колись клювали тіла їх орли та ворони, а я з своєю кравчиною вертавсь додому: били у котли, сурмили у сурми, весь люд зустрівав мене, усі кричали: «Ай Саво, богатир Сава!» Тоді мені й пісню проложили. Тому вже два роки, а швидко пройшли! Ще, мабуть, зосталися сліди мої на тій долині, зосталась і пам'ять моя у ляхів, а слава моя, що я там залучив — за вітром полетіла... Поїдемо, Хомко?

Уезжают.

Действие пятое

СЦЕНА I

Катерина и Мотря только что купали дитя. Катерина, обвивши, кладет его в колыбель. Мотря выносит воду.

Катерина. Ох, Боже ж мій! Та як же мені страшно! Коли поїхав Хомка, а досі Сави немає!

Мотря. Та воно, кажуть, далеко!

Катерина. Ох, та як же я ізлякалася! Досі усе так і труситься!

Мотря. Та куди ж воно пішло?

Катерина. Та хто його зна! Як я встала, так щось забовваніло біля ліса...

Мотря. Спаси, Господи! *(Выходит за дверь)*.

Слышно карканье ворона.

Катерина. Що це?

Мотря. Геманів крук! Тричі уже зганяла з бовдура, оп'ять сів було!

Катерина. Ох, се ж воно та недаром!

Мотря. А оту ніч — так сова те й зна літа коло хати та все угука!

Катерина. Щось воно та є! Мотря, далебі, се недаром! Коли б хоч Сава швидче!

СЦЕНА II

Катерина сидит на лежанке и колышет дитя. Сава приходит. На лице его заметно глубокое душевное волнение.

Катерина *(бежит к нему)*. Саво, мій миленький! Ну, насилу я тебе діждалася! А тут така напасть — з усім було біда приходилась без тебе.

Сава. Що, моє серденько?

Катерина. А що? Сиджу отам сама собі та й колишу дитину; тільки ненароком зирк у віконце, аж там щось замеріяло, та таке страшне... Я так ізлякалася... Само у козацькій одежі, а лице так схоже на Ігната Голого.

Сава. Ні, моя милáя, се тобі так здалося. Чого вони сюди зайдуть? Не принесе їх нечиста мати. Та на Ігната Голого, ти кажеш?

Катерина. Еге!

Сава. Якби Ігнат Голий, так би я і не боявсь.

Катерина. А я так так його боюся, що не дай, Боже! Ото колись він мені уві сні приснився: наче йде до мене, та простяг руки, та й хоче мене обняти, а я од його... Та так мені страшно стало, що коли прочнулась, так перевернуться на другий бік не посміла! Мені усе здається, що коли-небудь він нам лиха завдасть.

Сава. Ні, моя мила, він не такий; ми уп'ять помирилися, і я писав до нього, а він до мене. А тобі, либонь, без мене страшно?

Катерина. Страшно, мій миленький! Як ти куди поїдеш, так мені стане так, що хто його знає й як. Усе б то плакала та журилася хтозна-чого! Як бачу тебе окрай себе, що ти зо мною, так тоді тільки мені й легко, й весело, а як тебе немає, так така туга та нудьга нападе, що сама не знаєш, що б собі і заподіяла! Чого ти все так часто у той Немирів їздиш?

С а в а *(со вздохом)*. О моя Катю, більш, мабуть, ніколи не поїду.

К а т е р и н а. Та таки й не їзди! Як таки тобі не жалко мене саму зоставляти! І маленька дитина тебе до себе не тягне. Мені якби днів зо два його не побачити, так я не знаю, що б тоді зо мною і було!

С а в а *(целует дитя)*. Кришечко моя! Синочку мій! Ох, тяжко-важко мені на серці. Здається, що я вже послідній раз лащу мою крошечку. Катю, моя Катю, ти плачеш!

К а т е р и н а. Сама не знаю, чого сльози ллються! Дивлюсь на тебе, що ти такий став смутний, та й заплакала.

С а в а. Ох, Катерино, погано на світі! Хто його зна, нащо се Бог так учинив; безпереч усе горе та смута; інший раз голову б собі розбив — та ні, усе є щось таке, що не пускає, усе-таки знайдеться таке, що і серце потіше, поневолі і горе забудеш, і світ божий оп'ять стане світ білий та хороший. Катю, Катю! Дай мені свою рученьку, підійми головку, подивлюсь я у твої очі! Катю! *(Обнимает ее)*. Сонечко моє ясненькеє! Як мені біля тебе сидіти любо! Як мені на тебе дивитися мило! О моє сердечко! А вже що надворі діється, у світлиці забудеш! Як не суйся біда, куди не жени вона, а біля жінки та дитини нічого вона не зробить. Усе-таки буде серцю розвага. *(Встрепенувшись)*. Боже мій милий! Якби ти знала... така кручина! Вона мене зв'ялить, зсушить, із'їсть, бісова! Ви, жінки, не знаєте, що бува іноді на серці у чоловіка! Вам, як миленький вас любить, та дитина здорова, та дома усе гаразд, так вам і журби нема. А нас, якби ти знала, яка наша натура, Катерино!

К а т е р и н а. Що се ти кажеш, Саво? Я нічого й не втямила, що ти й казав мені.

С а в а. Куди не підеш, усе люди! Тому тільки життя на світі, хто з їми у ладу. Той тільки щастя бачить, хто до їх покірливий. Я не вмію з їми жити, не вмію їм коритися — ще не теє: хочеться, щоб то старшим бути над усіма!.. Ізмалку я нікого не слухавсь, дитиною хотілось розумніш над старих бути. Що ж? Як ув'язалась суча недоля, та і не одчепиться... Жене мене сам не знаю куди! Твоя воля, Боже! Що буде, то хай по-твоєму буде! *(Смотрит с нежностью на дитя)*. Нащо ми тебе на світ породили, мій малесенький! Тепер ти собі лежиш, нічого не знаєш; прийде пора, хто зна, що тобі доля нарікає! Не дай, Боже, того, що твоєму батькові!.. *(Катерині)*. Послухай, Катерино, що, як нас відсіль виженуть і нам прийдеться блукати, одберуть у нас усе, ми мандруватимемо з кутка в куток... що тоді?

К а т е р и н а. Що ж, воля Божа! Бач, який ти! Казав, чого я така боязлива, а сам як сумуєш! Що ж мені, крий Боже, хоч яке нещастя, я все терпітиму, аби з тобою нерозлучно бути!

С а в а. О, моє серденько! Одним одна моя радість на сім світі! Так, терпітимемо, Катю, коли доля терпіти веліла!.. А все мені щось на серці трудно та нудно! *(Обращается к дитяти)*. Заснув мій маленький! Нехай спить! *(Целует и ласкает его)*. Який гарячий! Мій синочок, мій маленький! Васю, Васю! Цитьте, не стукайте, нащо його будити? *(Качает колыбель)*. Люлі, люлі! Вибачай, Катерино, що я твоє на себе беру. Адже ж ти знаєш, моя мила, що як голубка полине, так голуб діточки годує! Так і ми з тобою, моє серденько! *(Целует ее)*. Ніяк не налюбуюсь, дивлячись на тебе; не намилуюсь з тобою! Хоч до смерті милуватимуся — усе здаватиметься, що мало! О, чого ти така смутна? Ач які очі заплакані! Не журись, моя душенько.

К а т е р и н а. Та як же мені не журиться, коли ти журишся. Бач, тут іще щось недобре під нас підліза!

С а в а. Не бійсь, моє серце, нічого не бійсь: поки я з тобою... усе гарно буде. Я сам не знаю, чого мені сумно так було... тепер пройшло! Я от який веселий! Гей, Хомко! Піди лиш у пивницю та принеси горілки та меду. Увесь вік свій не пив горілки, тепер нап'юся... далебі, нап'юся! Не знаю сам, перед чим дуже так захотілось. Та й бісова, онцихристова журба... Чого вона справді так ув'язла? Стривай! я її вижену.

Х о м к а приносит горилки и меду.

Оце так до діла!.. *(Пьет)*. А, суча, яка гірка! Як се й п'ють багато! Випий лиш ти, Катю.

К а т е р и н а. О ні, цур їй! Я одроду не пила і не знаю, яка вона й є.

С а в а. Та й я сам не пивав її ніколи. Тепер тільки так... Тим що і я був колись козак! Колись!.. А того, що було колись, того нема уже і не буде! Геть, дияволова журба! Щоб тебе пранці з'їли! Випий-бо, Катю!

К а т е р и н а. Далебі, не хочу, дай лучче меду.

Сава подает ей меду, Катерина пьет, дитя просыпается.

От бач, дитину годувати треба.

С а в а. За твоє здоров'я, Катю! *(Поёт)*.

О, щось мені, братці, горілка не п'ється,
Печаль коло серця, як гадина, в'ється.
Нехай вона в'ється, вона увійметься,
Тоді увійметься, як добре нап'ється!

От і повеселіло. Гарна пісня, Катю?

Катерина *(улыбаясь)*. Як же.

Сава *(обнимает ее)*. Сміється моя Катя, моє серце. Ач, які у тебе очі карі та ясні, дай поцілую!

Катерина. Стривай,— дитина! *(Целует Саву, потом дитя)*.

Сава. Воно оп'ять уснуло. Полож, нехай спить собі у колисці. Не руш, положи!

Мать кладет дитя, Сава целует Катерину.

Катерина. Буде вже.

Сава. Чого там буде, коли пити навчаюсь. Козаки наші навчаються пити у таборі, а я так у світлиці з жінкою. Ха-ха-ха! Оце так! Сава Чалий горілку п'є! Треба записати той день, коли почав. Стривай! І ви нап'єтеся сьогодні, чуєш, Хомко? *(Садится к столу и пишет)*.

За сценою раздается сильный шум, Хомка стремглав выбегает из светлицы. Сава бросает перо из рук. Катерина подбегает к окошку и с криком отскакивает.

Сава. Що там?

Катерина. Лишечко!

Сава *(глядит в окно)*. Що се? Либонь, наші козаки! Чи чорти, чи що? Чого вони пруться, аж ворота ламають? Чого вони од мене хочуть?

За сценою слышны голоса: «Пустіть нас! Старих товаришів! Пустіть нас!»

Сава. Оце ще!

СЦЕНА III

Двери отворяются: входят Андрий, Микита, Грицько, Степан и другие козаки.

Микита. Здоровенький собі живеш, пане Саво! Як ся маєш? Що, пане Саво, признав нас?

Сава. Як не признать старих товарищів? Ну, що скажеш?

М и к и т а. А що скажемо? Бач, ми тебе одвідати приїхали. Як ти тут живеш собі? Огидло вже без тебе. *(Увидев Катерину).* А, здорова була, моя пані! Мати тобі чолом наказує. А що, пане Саво, мабуть, несподівані гості приїхали? Чим їх привітаєш?

С а в а. Жалко мені, що ви опізнилися, мої друзяки. А то от Господь дарував сина, ви б у мене на хрестинах погуляли, коли б преж сього тижнів за три сюди приїхали. Буде ваша охота, призволяйтеся — у мене є ще недоїдане та недопиване...

А н д р и й. Гарно ж ти нас привітаєш! Ні, пане Саво, не пити і не гуляти прийшли ми до тебе, а тебе розщитати!

Н и ч и п и р. Еге! Лагодись лиш, пане Саво, скоріш, та веди нас у комору свою, що збудував для своєї худоби, та оддавай нам ті подарунки, що ми тобі колись підносили.

С а в а. Я заплатив за їх. Тоді, як під Немировим отут недалеко за вас бився. Тоді я заплатив за їх своєю кровію. Якої ще худоби вам треба? Є у мене худоба, та не з вашої ласки надбана... Не я вам, а ви мені були винуваті, так ви вже мені заплатили,— тоді, як надо мною познущалися, тоді ви мені заплатили.

А н д р и й. Правду кажеш ти, що ми були тобі виноваті. Ми тобі й досі виноваті, і оце прийшли з тобою розплатитися. За твою окаянну зраду та бісовське лихо, що ти на нас усіх замишляв, ми не заплатили тобі. Розщитаємось лишень, пане Саво!

С а в а. Кажіть напрямки, розбійники, ви хочете мене вбити?

Г р и ц ь к о. Ні, пане Саво, ми ік тобі на хрестини приїхали.

С а в а. Надвоє баба ворожила! *(Обнажает саблю).*

Н и ч и п и р. Бач, який бойкий. Ану лишень покуштуй оціеї. *(Бросается на Саву с копьем).*

Сава ударом сабли перебивает древко и сваливает Ничипора с ног.

Одоліла дияволова сила!

А н д р и й. А, бісів син!.. Здорово йому диявол помага!..

Все козаки, перекрестившись, бросаются на Саву. Сава с отчаянным видом долго махает саблею, которую, наконец, Андрий выбивает. Сава, подпертый со всех сторон копьями, опускает руки.

Г р и ц ь к о. А що? Годі тобі вередовати! Заколемо його!

К а т е р и н а *(которая во все это время бледная и оцепенелая стояла позади Савы, бросается из стороны в сто-*

рону). Ох, моя матінко! Ох, Боже ж мій!.. Та спаси ж нас, бідних!.. Ой!

Степан. Відьма, відьма! Дивіться!

Катерина. Саво, мій Саво!..

Сава. Боже милосердий! Твоя воля небесная! Не зостав моєї жони та дитини! Прости мене за гріхи мої! Не покинь сиріт твоїх!

Игнат Голый *(врывается в двери)*. Чого ж ви закуняли над їм, братці? Хіба не бачите, що вона вже шепче... Уже й хмара находить... Ну, отак його... *(Прокалывает Саве живот)*.

Катерина в исступлении бросается в окно.

Андрий. Оце тобі, бісів син, знаєш тепер, як свою родину зрадить!

Все козаки колют Саву с приговорками.

Катерина. Ой! *(Бросается из окна к Саве)*.

Сава. Прощай, мо-я Ка-тя... *(Умирает)*.

Катерина. Ох, дитина, дитина...

Игнат Голый *(подбегает к Катерине)*. Катерино, будем любитися... Я тебе обороню...

Катерина бьет его кулаками.

Игнат *(притворно падая)*. Ох... відьма!.. Не здолієш... Пропадаю...

Все устремляются с копьями на Катерину.

Андрий *(колет Катерину)*. А, бісова, уміла чарувати; мабуть, козацького списа і чари не беруть!..

Игнат Голый *(встает и колет ее вместе с прочими с адскою радостью)*. А, добравсь я до тебе!..

Катерина. Си-нку!.. *(Умирает)*.

Между тем Мотря схватила дитя и отдает Хомке, который стремглав выбегает.

Ничипир *(подходит к колыбели)*. А, те ще маленьке! Там такі пелюшки багаті!

Андрий. А що, і його хіба?

Степан. Атож! Коли мати відьма, так се вже й воно

чорту предане! Та воно таки й нехрещене!.. Далебі, нехрещене!..

Андрий. Ану, хлопці, того байстрюка! Ну, швидче!

Козаки бегут за Хомкою.

Степан. Ну, слава тобі, Господи, рішили супостатів! Праведно сказано, що Господь милосерд. Вже хоч як не прись дияволова сила, а хто з благословенієм божим супротив її піде, так хоч як, а все-таки одоліє.

Андрий. Вічно будем ми дякувати пану Ігнату: він дияволову силу поконав! Йому й слава, йому і честь.

Грицько. Та що ж, як ти хочеш, Ігнате, а я і преж провідав про се. Далебі, се я знав усе, пане-брате!

Игнат. А коли знав, так чому ж не сказав?

Грицько. Та я ж казав!

Игнат. Так?

Грицько. Та, мабуть, що так!

Андрий. А що, панове, послухайте лиш мене. Уже Чалому над нами не гетьманувати: він і сам не схоче після того, що ми йому наробили. Виберімо лиш собі пана Ігната Голого!

Грицько. А що? Хіба достойнішого нема?

Степан. Він диявола одолів!

Все. Так, так!

Игнат. Що се ви задумали?

Слышен шум за сценою.

Ге, дивіться, мабуть, батько!

Андрий. Нехай почоломкається з сем'єю своєю!

СЦЕНА IV

Павло с козаками и Лисецким. Хомка возвращается с дитятью.

Павло *(в ужасе закрывая глаза)*. Боже мій міцний! От що наробили! Вовкулаки! І дитину маленьку, невинну!.. І ту хотіли убить було!.. Боже мій праведний!

Игнат *(в сторону)*. Лишечко!

Павло. А, ти тут! Добре! Може, пане Ігнате, другого зрадника треба покарати!

Все. Що се? Що се?

П а в л о. Шалені! Поплелись з їм здуру, як з дубу. А ми з паном гетьманом полонили ляхів, що їхали Саву обороняти і поспішали зупинять вас, та ні, пізно! За що ж ви жінку убили? Нехристі! А се все він! Ану лиш, кажи ти, ляшку!

Л и с е ц к и й. Ви загубили Саву за те, що він до нас був приязний, а Ігнат Голий іще більше вас зрадив. Коли у Сави Чалого і думки не було до нас приїздити, він усе звіщав пана Конецпольського. Він і Саву на се підмовляв, і мене до його проводив. А після того й на Саву писав, що він обманює Конецпольського. Ігнате, чи пізнав мене? Коли виїздили із Терехтемирова, я був у тебе і ти мені казав, що таки Саву згубиш, а ми щоб нехай вас стерегли і всіх старшин переловили; іще ти й сам божившсь мені, що у сім ділі помагатимеш. Що? Відрікатися станеш?

И г н а т. Я тебе і не знаю, і ніколи не бачив!

Л и с е ц к и й. Е! а оці листи не ти писав? Дивітесь, панове! *(Показывает бумаги)*.

Все стоят остолбенелые от удивления.

Г р и ц ь к о. А що? не казав я? От щоб мені теє та сеє, коли я та не пречував оцього! Тим-то він мені так і вадив! Еге! Я вже коли що знаю, так воно так і буде!

И г н а т *(на коленях)*. Панове мої! Се хтось підписавсь під мене. Крий Боже! Я сього не знаю! Щоб я луснув, щоб мене чорти живого розшматували, коли я що знаю! *(Крестится)*. От щоб мому батькові і матері казна-що було, коли оце правда!

В с е. Брешеш! ізрадник!

И г н а т. Ой, простіть мене, батечки! Виноват! Далебі, се нарошно на мене! Отже я вам скажу: щоб увесь рід мій чорти взяли, коли я винен! Велике слово! Не буду! Простіть!...

П а в л о. Чорт!

И г н а т. Ой, пустіть душу на покуту!..

П а в л о. Нема покути для диявола! Здихай, шельмованець! *(Колет его)*.

Все устремляются на Игната и поражают его копьями. Игнат с глухим стоном умирает.

С т е п а н. Обніс сучий син неповинних. Ох! покарає нас Господь за се! Гетьман наш бідний! Що ми йому й казатимемо!..

За сценою слышен пронзительный крик. Вбегает П е т р о Ч а л ы й. Убийцы потупляют глаза в землю.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НІЧ

Трагедія

Тако свободився народ руський
з-під іга лядського єгипетського.

Ой у нашій у славній Україні
Бували колись престрашнії злигодні,
бездольні години.
Ніхто вкраїнців не рятував,
Ніхто за їх Богові молитв не посилав,
Тільки Бог святий наших не забував...
Отже й пройшли, і зійшли злії незгодини:
Немає нікого, щоб нас подоліли!

Переяславський староста.
Анастасій, священик.
Семен Герцик.
Петро Корженко.
Опанас, його племінник.
Чужестранець.
Жид Аврам.
Зацвіліховський, офіцер польський.
Марина, сестра Лисенкова.
Козаки.
Переяславці.
Польські жовніри.
Хор.

Дієтся в 1649 році в городі Переяславі під Великдень.

СЦЕНА I

Петро, чужестранець.

Петро

Чи се б то й правда, так, як ти казав?

Чужестранець

Чи Дніпр у вас так широко розлився,
Що чутка з тої сторони доходить,
Як із Московщини?.. Все Задніпров'я,
Мов грім його ударив, запалало.
З лугів, з ярів виходять гайдамаки;
Вівчар міня на спис свою гирлигу;
Забув плугатар ниву — лемеші,
Серпи ідуть на військовеє діло;
Старі на конях їздять, і жінки,
І діти поробились козаками.
Щодня біжать до гетьмана кравчини,
Страшенне військо стало. Лях і жид
Не мають місця голови сховати.
В Покуті, по Подолі, по Волині
Всі городи повизволялись: скрізь
Побили старостів, повипихали
Жовнірів, замки оддались із сили,
В церквах ніде служить нема поміхи,
І скрізь, скидаючи кровавую одежу,
Йдуть козаки до церкви дякувати Богу.

Петро

Не дурно кажуть: сподівайсь на Бога!
Він милосерд; хоча і покарає,
А все-таки змилується уп'ять.

Чужестранець

Хіба об сім у вас нема і вісті?

Петро

Та що тобі сказати, чоловіче!
І рад був в царство, та гріхів багацько!
Що зможе бідний город... Як свіріпи
У просі, так у їм ляхів.
Які були ще дужчі і завзятші,
Ті порозходились, або й побиті;
Зостались тільки діти, немощнії,
Жінки та зрадники. Знайшлись би, може,
Що й стать на ворогів були б охочі,
Так проклятущі все в нас одняли.
Ані шаблюки, ні рушниці, ані грошей...
Що діяти? Гаразд, де сила є!

Чужестранець *(показує на груди)*

Тут наша сила!
(Показує на небо).
Там надія наша!
Я чоловік бувалий; много бачив;
Багацько й сам одбув і бід, і лиха:
Бач, ока правого нема, і права
Рука відрублена, і тут, у грудях,
Дві кулі вліплено...
Хоч золотом всього мене обвісь,
Воно не буде того кошту мати,
Як оці рани; через їх я мушу
Усякому вкраїнцеві сказати:
Дивись і знай, що й я служив родині;
І ти, мій брате, так служить їй мусиш!
От і тобі, добродію, скажу я:
Ви, бачу, всі жалкуєтесь на лихо,
А вислобонитись — нема в вас сили.
Коли б хто оступавсь за вас, так так!
Тоді б ви добре зачимчикували!
Нехай чужі на смерть за вас ідуть,
А ви кричатимете: ото слава!
Нема ляхів, вже ми усіх побили!..
Наш пан Хмельницький ма велику силу
І помогти всім городам радніш;
Але він тільки посилає поміч
До тих, котрі самі попіднімались.
От, бач, в Каньові; се вже я сам бачив.

П е т р о

А розкажи, як діялось в Каньові.

Ч у ж е с т р а н е ц ь

А от як: бач, в суботу се було,
На масниці. Усі ляхи й жиди,
Понапивавшись, звечора гасали,
А ніччю, п'яні, де хто впав, там ліг.
Опівночі задзвонено у дзвін;
Скрізь запалав огонь; шумить, бражчить;
«Смерть ворогам»,— луною віддалося!
Ляхи, котрі при розумі були ще,
Почувши чвару, та мерщій збиратись;
Звістили старосту,— той, проклятущий,
І в городі не був: весь день гуляв
В монастирі, відкіль він, супостат,
Прогнав ченців і паплюг позаводив.
Поки прочумались, аж зирк — вже трупом
Повнісінькії улиці набиті;
Ізбіглось військо; поки вшикувались,
Нарихтували самопали і гармати,—
Обвидніло. І почалася валка!
Години не пройшло — вже руським гибель
Зовсім припала. Староста у город —
І висилає каштеляна: «Ке, скажи їм,
Що я на всіх їх ласку покладаю;
Нехай лиш скоряться». Той тільки вийшов,
Не вспів роззявить рота, так і гепнув!
— Коли вмирать, так помремо! — усі
Ув один голос закричали.— Ріжте,
Канайте нас — ізгинем козаками! —
Скажений староста велів за сеє
Губити всіх, все різати й губити:
Старих, малих — ні жодної душі
Щоб не зосталось. На такі закази
Піднялося кровавеє ігрище;
Зачадівся зо всіх кутків Каньов,
І сніг од крові танув, як од сонця.
Аж до півдня їх різали без шани;
І всяк, кому приходилась черга,
Закриє тільки очі, скаже: «Боже!
Твоя єсть воля!» — з тим і вік кінчає...

Як тут Господь зласкавився над їми:
Де не візьмись кравчина гайдамаків
З Лисенком — геп! і оступили город!
Ляхи, почувши, кинули різню
І поспішали боронити замка.
А руські, одлигнувши, попридбали
Оружжя — та зсередини на їх...
Мик-мик, мик-мик, а вже Лисенко
Й у замок скочив. Сучі вороги
І ухи попускали. А Лисенко
Як подививсь, який справляли бенкет
Вони над руськими, гукнув своїм,
Щоб всіх ляхів, жидів і уніатів,
Всіх до останку ізгубити. «Се,—
Казав,— їм буде дяка за невинних».
Із половини прощоного дня,
Весь понеділок, до вівторка вранці,
Давали недовіркам добру шану:
На Тясмині аж горку нагатили
Жидівським трупом, ввечері, і вранці,
І вніч, і вдень все різали; сім тисяч
Католиків пропало, як собак;
Жінок, дітей, і винних і безвинних,—
Всіх ізгубили...
В вівторок нікого було вже бити;
У монастир по старосту послали:
З своїми, все мосцівими, панами
Приїхав він, залитий у кайдани.
Увечері усіх панів спекли,
А старості злупили шкуру. Так
Помстилися над ворогами наші!
У середу усі церкви відперли
І правили молебень Богу в дяку.

Петро

Гаразд так лучилось. Бач, козаки
Наскочили, а то б усі пропали
Ані за віщо. Так-от, брате, й нам.
Що зробим ми, хоч і піднімемося?
Поб'ють, як ту траву; у нашім краї
Од козаків не діждешся підмоги.

Чужестранець

Нащо вам їх? Ви самі козаки.
Хіба чого каньовці сподівались?
Кому неволя замоторошніє,
Тому все рівно — жити чи умерти,
Той смерті сам жада. Ні, пане-брате!
Або вже ви ляхами поробились,
Або ляхи не зобижають вас.

Петро

І де-то вже не зобижають, брате!
Якби ти бачив — вчора, о срамота!
Як уніатський біскуп до костьолу їхав
На літанію, а його колясу
Везли дванадцять чоловік із руських,
А жид був візником! Он погляди,
Сьомиця біла — завтра Великдень,
А ми не знаєм свята, і в церквах
Всі дні служення не було: прокляті
Жиди не упускають в божу церкву;
На одкупі святеє держать. Добре,
Як завтра скинемось чим заплатити,
То прийдеться і празника не знати.

Чужестранець

І се у вас ніхто й не ворухнувся?

Петро

Дві чвари, брате, в нас було за рік.
Та що ж з того? Ляхи зара́з узнали;
Переловили, пов'язали, повели
До старости — там їм була погибель.
Надіялись було ми на одно́го,—
Того уже нема!..

Чужестранець

На кого ж?

Петро

От на того Лисенка, що казав ти.
Бо він, коли ти знаєш, чоловіче,
Із нашого Переяслава. Років
З п'ять є тому, як він нас одцурався.
Він був козак і не злюбив кормиги,

Коли на нас Господь наслав недолю,
Так він не стерпів, позбирав декого,
Та й учинив проти ляхів тривогу.
Але було не з силою. Ляхи
У сто разів були од наших дужчі.
Поки вони зібрались, аж Лисенко
І всі його козацькі товариші
Якраз у глибці в пана опинились.
От староста і призива до себе
Лисенка і допитуватись взявся;
А той, як з їм балакав, та як хватить
Пістоль у його, та як свисне в груди —
Та у вікно; юрба ляхів за їм —
Кричать, гукають,— він собі байдуже;
Та набіжав до Альти на провалля,
Та в Альту; тут за їм, мов та крупа,
Посипалися кулі. Бог поміг,
Ні жодная його не зачепила,
І переплинув він собі щасливо
Аж на той берег. З тій пори вже ми
Не бачили його. Ляхи шукали,
Півчварта ста червоних намагались
Тому, хто приведе його, та дарма.
Оце ж як чутка пронеслась у нас,
Що він воює та ляхів псує,
Так поговорював у нас народ,
Що, може, він, як не забув своїх,
То, може, й прийде вислобонить нас.
Ех, братику! Надіялись було ми,
Та й те надіяння уже пропало.

Чужестранець

А чом?

Петро

Хіба не чув про ту причину,
Що з їм була: сердега воював,
Та вже довоювався. Вишневецький
Піймав його в Немирові, казали.
Не знаю; кажуть, може, і брехня...
Та вже б тобі про сеє знати лучче.

Чужестранець

Та чув і я... носилась чутка всюди.

Дзвонять.

Петро

Ну, слава Богу!
(Здіймає шличок і хреститься).
Се, мабуть, панотець наш Анастасій
Вблагав жидів; дозволили служити.
І то, сердешний, вчора цілий день
Ходив збирати гроші по дворах;
Так суча жидова за кожну службу
По півдесятка злотих дубить. Ох,
Тепер-то... може, й завтра на Великдень
Достанеться ще Богу помолитись.
Як спом'яну я прошлі давні роки,
Аж серце рветься. То була година!
Було, сподобить нас Господь діждати
Великодня, то аж неначе світ
Повеселіша; все так приязно,
Так радісно; як прийде світлий день,
Кожнісінький і горе позабуде;
Ніхто тобі смутненько не погляне;
І всі од серця дякують все Богу.
А що тепер! О Боже милосердий!
Навіщо так дітей своїх караєш!

(Здихає).

СЦЕНА II

Опанас прибігає і ревно плаче й голосить.

Опанас

Ох, дядечку! ох, бідна голова!

Петро

Господь святий з тобою, Опанасе!

Опанас

Ох, дядечку-голубчику! Ох, лихо!
Біда, та й годі! Матір узяли...

Петро

Хто? Як? Куди?..

Опанас

До старости жовніри повели;
Голодна смерть, казали, буде їй.

Петро

Ох, мати божа!

Опанас

Ох, дядечку! біда зусім, та й годі!
І говорив же: «Мамо, цур йому!
Ну що, як чорт який ізійде?» — «Ні!
Ти,— каже,— тільки ляку напустив:
Вони тепер не зайдуть».— От
І празник нам! Ох, лихо нам, та й годі!

Петро

Що ж лучилось? Кажи-бо швидче!

Опанас

Та все ж паски! Бач, здумала пекти!
Я і казав, крий Боже, як казав!
Що ж? Не послухала. Як я казав,
По-моєму і вийшло! Тільки в піч
Саджати стала, тут вони й прибігли.
Як крикнули, так мати, як стояла,
Аж через силу встояла. Вони
Як ухватили бідну за волосся
Та з хати,— я до них, вони мене
Штирхнули в груди — отже як,
Крий Боже, досі, дядечку, болить.
Вони її поволокли із хати;
А я за ними, кланяюсь, прошу їх:
«Змилуйтеся,— кажу,— панове добрі,
Не поробіть безщасного мене!
Не мучте бідной матері!..» Прохав,
Прохав, прохав, вони ні півсловечка.
Я все за ними йду та все прохаю.
Один мені і каже: «Йди ти к злидню!
Псяюха твоя мати, руська сучка,
Іздохне з голоду в льоху у панськім».
Та як схватив мене, та й кинув геть.
А мати — більш її уже й не бачив!

Петро

Сестра моя, безщасниця!!

Опанас

Ой дядечку, дай ти ж мені пораду!
Що ж тут мені вже на світі робити?

Петро

Яку тобі пораду дам, небоже?
Хіба з тобою плакать та терпіти?
О Боже наш! Нащо так прогнівився
На нас! Молися Богу, Опанасе!
Де чоловік не в мочі помогти,
Так треба помочі од Бога ждати.

Опанас *(хлипа)*

Що буде з матір'ю!.. Ох, лихо! лихо!

Чужестранець

Чого ж голосиш там? Чого нявчиш
Дівчачим голоском? Срамота! Хлопець,
Козак!.. Мала дитина так не буде
За матір'ю ревіть, як ти, ломака!
Чи ляльки батько не привіз із міста?!

Петро

Послухай, чоловіче; це уперше
Побачилися ми. Я ще й не знаю,
Відкіль ти й що такеє. Ти удався
Мені таким і приязним, і добрим,
І я признав за наського тебе.
Тепер не знаю... Будь ти, чим єси,
Тільки, коли хто вірує у Бога,
Той уважає за великий гріх
З чужого лиха глумувати. Ти чужий,
Тебе ніхто не утісня, не мучить;
Іди ж, будь ласкав, пріч од нас, безщасних,
І не глузуй над бідностю, бо є
Такий на небі, що той глуз почує.

Чужестранець

Тебе-бо, дядьку, лихо з глузду збило!
Коли б ти втяв був, що я говорив,
Так ти б цього іcправді не варнякав.
(Опанасові).
Жінкам да дітям можна квасить губи,
А не такому гайдуку, як ти.

Чи таки сльози помогтимуть лиху?
Чи вернуть тобі матір? Се вже справді
Переродились наші руські... Як?
Прохать ляхів, до ніг їм припадати,
Дорогу злодіям сльозами гладить!!
Не сльози поміч в лісі, а залізо!

П е т р о

О, що-бо ти се кажеш, чоловіче!
Ну, хоч би деяк він на те пішов,
Із матір'ю нещасною що б сталось?

Ч у ж е с т р а н е ц ь

Нікчемні ланці! Кваші ви, лапури!
Та вам ще не такого лиха треба!
У сто разів Господь на вас послав би
Нещастя, бо ви стоїте сього!

СЦЕНА III

А н а с т а с і й з плащаницею, за ним н а р о д.

А н а с т а с і й

Нащо, кажу, ви біжите за мною?
Гріх дарма лихо накликать на себе.
Гей, братці, розійдіться, розступіться...
Подумають, що чвару затяли.
Кажу вам, розійдіться: ви нічого
Тут помочі не вдієте, собі
Пеню тільки з дурниці вчините.

Н а р о д *(кричить)*

Як можна! Як се можна? Плащаницю
Святую! Як? Жидівськими руками?
Ми гроші заплатили; ми насильно
Закажем, щоб молитись нас пустили!!

А н а с т а с і й

Святеє діло — боронити віру,
Родину і закон свій. Бо которі
Те уробляють, ті пред вічним Богом
Велику честь і славу залучають.
І ви б так добре, діти, учинили,
Коли б при іншім се було случаї.

Бо хто без всякой помочі іде
На смерть, хоч будь воно й за праве діло,
Той душу й вік свій загубляє дурно
І сам собі погибель заподіє.
Отак, бач, вам: що зробить ваша кучка?
І вас пов'яжуть і поб'ють, і другим
Наробите ще горя: дозиратись
І більш втісняти стануть; і тоді
Не те, щоб Бог прийняв усердя ваше,
А ще за тих, кого в напасть введете,
Пред Богом одповіт дасте. За кого
Оце ви піднялися? За мене?
Та я од сього умиваю руки!
Коли вже Бог священика свого
Не рятував, чого ж ви заходились?
За церков, за Христа? — Господь небесний,
Коли б йому було угодно теє,
Без вашої помочі їх покарав би:
Огненні ріки ниспустив би він
На ворогів своїх, коли б схотів.
Бог милосердий. Його милосердю
Кінця нема. Він ворогів своїх
Прощає й милує. Смертельний гріх
Занапащати душу дурно. Відступіться.
Я боронить святую церков мушу,
Бо я її послужник. Хай потягнуть
Мене в темницю, хай катують, мучать:
Не перший мученик од їх я буду;
А ви ідіть собі, молітесь Богу;
Терпіте, плачте, вп'ять-таки молітесь
І вп'ять терпіть, бо й Бог терпів наш.
От лик святий; із їм я умирати
Готуюсь: іменем його — ідіте!
Чого ж ви ще хиляєтесь? Розходьтесь!
Воістину скажу вам: хто не піде,
Той буде супротивник Богу й церкві.

Народ

Та як же ми тебе покинем?

Анастасій

Хто вам сказав, що я
Боюся смерті? Ні. За віру вмерти —
Моя потреба перша. Вам же, діти,

Не подобає погибати. Діти!
Прошу вас, будьте ласкові, уважте
Мені, священику свому! Ради Христа
І матері його пречистій і святих,
Ради Великодня, що наступає...
Розходьтесь, діти... Що ви стоїте?
Ідіть же! — Проклят той, хто з вас посміє
Не слухати мого глаголу!!

Народ почина розходитись.

Добре!
Скажу вам: добре, сто разів скажу.
Неначе камінь спав з душі у мене!
Тепер я весело піду на смерть!
Благословить вас Бог, отець небесний!
Моліться, діти! Він, отець наш милий,
Змилується над дітьми.

Петро

Скажи, будь ласкав, що це за новина?
Дивлюсь, і слухаю, й не втяв нічого.
Дзвонили к службі: панотець з народом
На ринці опинились! Чи нова
Пеня настигла?

Анастасій

Не дуже-то й нова.
Зібрав був грошей я і заплатив
Жиду Овраму за святую службу,
З умовою такою, щоб сьогодні
І завтра не було запрету. Він
Оддав ключі; ударили у дзвін;
Ізбігся люд; я службу був почав
І, так як то закон повеліває
Христові страсті споминать сьогодні,
Взяв плащаницю з олтаря й несу...
Як тут у двері жид і закричав:
«За плащаницю треба особливе
Платити». Я йому й кажу: «Змилуйся;
Я вже оддав тобі. Чого ж ти пнешся?
Ти ворог божий, жид, не слід тобі
Ходить сюди, як служиться». А він
Схватив із рук у мене плащаницю

Й давай її ірвати та тріпати...
Народ не стерпів, збив його із ніг,
Він закричав, побіг із церкви й прямо
До старости — жалітися на нас.

СЦЕНА IV

Зацвіліховський з жовнірами й жид Оврам прибігають.

Зацвіліховський

А ось де він, мурмило довгогривий!

Оврам

Так, він, вельможний пане! Він, розбійник!
Він, бунтовник! Се утікать хотів!

Зацвіліховський

Не утече, кабан. Гей, хлопці, швидче!
Гей, оступіть лишень його шаблями!
Ось ми йому дамо, як утікати!

Анастасій

Не думав я й не думаю втікати.

Оврам

Ні, ні... Вельможний пане, ні! Він бреше.

Анастасій

Язик жидівський бреше. Що ви привели
По одного ватагу цілу?

Зацвіліховський

В тюрму тебе узяти, вражий руський.

Анастасій

Озьміть. І коли б ви малу дитину
Прислали взять мене, я все б сказав:
Озьміть!

Зацвіліховський

Ач, дьяволове руське серце!
І не змінивсь в лиці.

Анастасій

Чого ж змінятись?
Ви думаєте, страху завдали,
Як вас сюди ватага приплелася;
А що казав Христос наш, як жиди
Прийшли по його? — «Легіони б цілі
Небесних анголів явились зразу,
Коли б я захотів».— Тим я скажу вам,
Що проти вашого заліза в мене
Є оборона й поміч ще кріпчіша.
П'ять слов сказать, і де б взялася поміч...
І вся б ватага ваша порозбіглась.

Зацвіліховський

А що він каже се, сей хлоп, шизматик?

Анастасій

Те я кажу, що лишні оці шаблі;
Вони б мені нічого не зробили,
Коли б я сам не покоривсь.

Зацвіліховський

Мовчи!

Анастасій

Мовчатиму.

Зацвіліховський *(Оврамові)*.

Кажи ти, що він діяв?

Оврам

Аякже, пане! Чвару піднімав!
Ісправді чвару.— Заплатив він гроші
За службу... Але в їх є полотенце,
Що на сей день розстелють серед церкви,
Та поспівають трохи, та усі
І лізуть цілувати. Він же грошей
Не дав за се, та ухопив, та й хоче
Нести посеред церкви розіслати...
А я стою біля порога й бачу...
І тільки він на голову нап'яв.
А я у церкву. «Гроші,— кажу,— гроші!»
А сучий піп не те щоб покоритись —
Ще лаятись, а люд увесь на мене,

Та так, що трохи не забили, пане.
От справді, пане, трохи не забили!!

Анастасій

Ти брешеш, жиду!

Оврам

Ні, то він все бреше;
А я так от як правду 'говорю!
Він з церкви вкрав його: спитайте лиш!

Зацвіліховський

Украв? А? А?

Анастасій мовчить.

Мовчить, так кориться. Ну, де ж сховав?

Анастасій мовчить.

Кажи, де дів те полотенце?

Анастасій мовчить.

Кажи!
(Б'є його по щоці).

Анастасій *(підставляє щоку)*

Бий удруге.

Зацвіліховський б'є.

Чужестранець *(підходить)*

Стривайте. Чи не гріх се таки вам
Так ізнущатись? За що ви б'єтеся?
Мерзенному жиду, бач, захотілось
Поглумувати з християнина! Ти, Оврам,
Чи як тебе зовуть, жидівська пика!
Скільки тобі за плащаницю грошей?

Оврам

Та вже дасте хоча десяток злотих.

Чужестранець *(кида йому гроші)*

Возьми хоч двадцять, сучий син, падлюка!
Та й убирайся ік чортам у пекло.

О в р а м

Ще й лається!

(Тихо).

Так, справді двадцять злотих.

З а ц в і л і х о в с ь к и й

Що ти за чоловік!

Ч у ж е с т р а н е ц ь

Я прохожалий.

З а ц в і л і х о в с ь к и й

Се гарно. Гей, сюди лиш, хлопці!
Озьміть лишень оцього мацапуру!

Ч у ж е с т р а н е ц ь

За що?

З а ц в і л і х о в с ь к и й

За те, що ти мені здаєшся бісом.
Як подивитись на тебе, так тільки
Тобі йти по дворах шматків прохати;
Сліпий, кривий, обшарпаний з одежі,
А гроші, як полову, розсипає!

Ч у ж е с т р а н е ц ь *(підходить до нього й показує йому тихо щось похоже на лист паперу)*

Не комизись. Гляди...
Я завтра сам до старости піду.
Погано глядите ви своїх руських.
Ідіть собі, а я до їх пристану.

З а ц в і л і х о в с ь к и й

А, добре, знаю. Розступіться, хлопці!

(До Анастасія).

Іди собі хармаркати у церкву
Над полотенцем, як казав Оврам.

(Овраму).

А ти, жидівська пико, щоб не смів
Ти цілий тиждень докучати нам,
Бо гроші оддали тобі усі.

О в р а м

Твоя в сім воля, мій вельможний пане,
Я б і не те, та сеє вам ізвісно...

Велику пошлину за одкуп правлять.
Ще тільки попрохав би щось вас, пане,—
Бач, завтра в їх аж двічі з корогвами
Крест церкви ходять...
Так щоб іще за корогви що-небудь.

Чужестранець

А скільки?

Зацвіліховський

Як, жидівськая утроба!!
Стривай, от ми дамо тобі! Гей, хлопці!

Оврам

Ох, паночку! Ой лишечко! Простіть!..
Змилуйтеся — не буду, я не буду...

Зацвіліховський

Гляди, не дуже...

Оврам

Ні, я так... нічого...
І справді, так... нічого... я нічого...

Зацвіліховський

Ач, бісів жид, злякався!
(Тихо Чужестранцеві).
Добре, добре.

Уйшли.

Анастасій

Що ти не єсть, чи з добрістю, чи з смислом,—
Ти добре діло нам зробив. Спасеть
Тебе Господь! — Тепер, хто хоче, люде...
Збирайтеся. Ходім молитись Богу.

Народ збирається.

СЦЕНА V

Герцик з товпою хлопців.

Герцик

Ні, братці, ні, се вже хоч як, так ні!
Терпіте, коли хочте, я ж... спасибі!
Хоча і пропаду, нехай же знає
І він, як зачіпать мене.

Петро

Що він?

Один з хлопців

Послухай, брате; що ти зробиш криком?
Почують...

Герцик

Що? Ти думаєш, що я
Такий, як ви? Ні, братці, знайте те,
Що батько мій полковник був. Еге!
Він, бісів, що хіба? Адже, я бачу,
Він дума, що тепер, як вже Лисенка
Нема, так він що хоче, те і робить!
Ні, друже, стій! Ще я живий-здоровий
На твою голову.

Дехто з народу

Що, і тобі погано?!

Герцик

О, трясця їм! Погано? От! Та їм
Ще поганіше буде.
(Оглядається кругом).
Е, тут багато вас! Та все знакомі,
Усі колись були нам приятелі.
Ото лиха година! Преж як часто
Бувало бачились, як ще покійник
Отець живий був, а тепер забули.

Один з хлопців

Ні, пане. Вже за кого, а за тебе
Головами радніші наложить!

Герцик

Ви знаєте, хто я?

Другий з хлопців

Пан Герцик.

Герцик

Мій батько вмер за вас, як із покійним
Лисенком ви хотіли підніматись,
Умер за всіх у муках, у тортурах...
Не показавши ні на кого, все
Прийняв на себе, ви ж мене забули!

Один з народу

Його отець був добрий чоловік!

Другий

Спасенная душа!

Один з хлопців

Ні, пане, не забули. Що ти хочеш,
У всім тобі радніші послужити!

Герцик

Якого ви ще лиха не терпіли?
Ще як, хіба, з вас ворог не глумивсь?
Псу лучча честь, ніж кожному із вас!
Чого ж ждете ви?

Анастасій

Божоєї ласки!

Герцик

Бог бачить наші біди, Бог нам буде
Помощником. Послухайте лиш, братці:
Ви терпите усі, а я не хочу.
Із вас глумуються; ви їм покірні,—
Я не такий! — мене не зачіпай!..
Послухайте лиш, товариші. Вчора
Й мене зобидив староста проклятий:
Одняв у мене заручену дівку,
Лисенкову сестру, мою коханку,
Одняв і держить в себе місць паплюги.
Я був хотів до себе на весілля
Вас звати після свят, а він украв,
Вхватив її, як вовк ягня, до себе.

Почувши, що Лисенка вже забили,
Він дума, що тепер його вже воля
Знущатись над його сім'єю. Братці!
Багато вам ляхи робили лиха;
Ви все терпіли — я терпіть не хочу!
Піду до його зараз та й уб'ю...
Уб'ю... Оцим пістолем встрелю! От як!!
Що після буде, хай і буде! Лучче
Смерть, ніж така недоля і поруга!

Один з хлопців

Молодець!

Другий

Добрий Герцик чоловік!

Третій

Щире серце!

Четвертий

Його батько вмер за нас!

П'ятий

Він сирота!

Шостий

Сирота! Бідний сирота!

Сьомий

Не дамо погибати Герцикові!
Самі погибнемо за його!

Один з хлопців

Лучче смерть, ніж наруга,— говорили діди наші.

Народ турбується; шум, шепітня.

Анастасій

Пан Герцик! Нащо ти людей турбуєш?
Схотів пропасти сам, так пропадай.
Навіщо ж ти підмовлюєш і других!

Герцик.

Панотче!..

Анастасій

Послухайте, миряне. Хто з вас піде
За їм, той буде ворог християнству,

І я, по власті, Богом мні наданій,
Запрет на всіх кладу. Проти закона
Так діяти. Тепер свята субота:
Тоді хотіли в церкву, от і можна!
Відперта церква. Що ж ви стоїте?
Ходімо.

(Повертається).

Народ стоїть.

Г е р ц и к *(в серцях кидається до його)*

Ти, мабуть, з'їв од ляхів прочуханів,
Ну, їж; ну, кланяйся їм — вони ще раз
На щоцях обірвуть тобі волосся!..
Чого ж ти люде добрі зводиш, попе??

А н а с т а с і й

Ходімо, добрі люде, швидче в церкву,
Бо сонечко звернуло вже на захід.

Г е р ц и к

Стій, стій — не ворушись! Я дам тобі!..

П е т р о

Семене, що ти? Блекоти об'ївся!!
Гов! Хлопці! Що ви стоїте, безумні!
Не бачите, він — мабуть, одурів!
Священика!.. Ах, бісів син — анцихрист!
Ох, супостат!! Рука твоя проклята
Посміла!!!

Народ обступа Герцика.

В'яжіть його!

Г е р ц и к

В'язать?! Ах ти, стара собака!.. Як?
Мене в'язать?.. Кишки тобі скоріш
Я розв'яжу шаблюкою сією,
Ніж ти до мене смітимеш торкнутись!!

(Обмахує коло себе шаблею).

Стонадцять вам чортів! Гидкі поганці,
Підніжки недовірців, отщепенці,
Ви — байстрюки, жіноцькії підхвістки!

Іуди всі — Христа продали вдруге!!
Вам всім, бачу, дать по десятку злотих,
Так ви хоч зараз в нехристи радніші...
Чорт з вами!

(Обертається назад).

Будьте ви прокляті повік
Од Бога! Хай забуде вас, як ви
Його забули! — Йдіть собі на піч
Коло жінок качатись — ото ваше!
А я — за себе сам-один ісправлюсь...

Народ

Семене! Брате! — Ми твої усі:
Роби із нами, що ти схочеш, всюди
Веди нас вправо, вліво — хоч куди,
На муку, на смерть, в пекло... Ми радніші...
За віру православну, за родину!..

Анастасій

Семене Герцику, утихомирся!
Послухай лиш мене... Твоя єсть воля —
Хоч вважиш, хоч не вважиш, се як знаєш,
Тільки послухай...

Герцик

Що там буду слухать?
Небісь, хоч ти і піп, і свят закон
Толкуєш, та я й сам, що діять, знаю.

Анастасій

Я знаю й вірю, друже. Ти на мене
Розсердився, то овсі дурно, друже.
Хіба я раджу, щоб ляхам коритись,
Абощо? — Ні, Семене мій коханий!
Хай Бог спаса: душа у мене руська.
І так мені на світі жити важко...
Так важко, брате, що огненну муку
У вічнім пеклі я б радніш прийняти,
Ніж мучитись, на теє дивлячися,
Як віра православная страждає
І добрий наш народ бідує гірко...
Та тільки те, що все мені вас жалко,
Тим жалко, що, місті визволення й щастя,

Залучите ви нове бідування!
Бо з чвари вашої добра не буде;
Половлять тільки, та ще більше будуть
Втісняти — от і все! А моя рада:
По-моєму, відправить до гетьмана
Хмельницького тихенько і прохати,
Щоб він ізмилувавсь — прислав нам поміч;
Бо ми вже страждемо не в міру. Так!
Тоді б ми вислобонилися, вражих
Ляхів повиганяли б геть відсіль,
І то не так, як виганяли другі,
Що переріжуть всіх та перетоплять!
Спаси від сього, Боже! Гріх великий
Відплачувать злочинцям по-злодійськи;
Бо нам не помсти треба, а слободи.

Чужестранець

Пан гетьман вам поклон свій посилає,
І оцей лист велить вам прочитать.

(Чита).

«Дознались ми, що у Переяславі
Ляхи втісняють руських і що досі
Не вислобонились переяславці.
Отим оце, кохані православні,
П'ять тисяч війська посилаю в поміч.
Повибивавши всіх ляхів проклятих,
Умісті з нами славте, діти, Бога,
Що спас свій люд від тяжкої недолі».

Петро

Як?

Чужестранець

Так.

Шум між народом.

Герцик

Вони сього не стоять та й не хочуть.

Чужестранець

Готове військо: я його привідця.
Увечері, як стане вже смеркати

Й католики в костьол свій ізберуться,
Намітьте кожний дом, де лях живе,
Ударте в дзвін і ріжте супостатів;
А ми, почувши, явимось зараз,
Оступимо кругом весь Переяслав,
І ні одна проклятая душа
Не вихопиться відсіля із пекла.
Уранці всі ви будете слободні,
І день святий Великдень буде двічі
Святіш для нас: умісті з воскресенням
Христовим ми святитимемо й наше
З пекельної неволі визволення.
Уранці всі ми будем християне,
Увечері сьогодні будем звірі.
Щоб шани із ляхів не дать нікому,
Щоб ні єдиний не утік від смерті,
Катуйте їх; маненька дітвора
Щоб іспеклась у полум'ї сьогодні...
Щоб завтра не було тут лядського і духу,
Бо так велить вам Пан Вельможний Гетьман!

Всі

Смерть католикам! Смерть їм, супостатам!
Весь рід скоренимо!

Чужестранець

Не дуже-то гвалтуйте, щоб не вчули.
Ти, Герцику, вернеш свою коханку;
А ти, роззяво, свою матір. Всім
Розвага буде вранці.

Петро

Хто ти,
Кумедний чоловік? Скажи, будь ласкав,
Наш визволителю, хто ти такий?

Чужестранець

Лисенко!

Усі з криком до його кидаються; розпроси, шум, гвалт.

Тихше, тихше!

Голоса

Як? Що? Хіба вже мертві устають?
Коханий, милий батьку! Визволитель!

Чи, мабуть, се брехня, що вражі ляхи
Тебе убили? Ні, увесь на ранах! Правда!
Чи ти живий, чи ти воскрес із мертвих?
Мана! Мана!

Лисенко

Ні, не мана — Лисенко, люду добрий!
Лисенко я... Вам чудно, дивно бачить
Мене з труни уставшого? Вам страшно
Мерця живим углядіть! Не дивуйтесь,
Що для свого народа милосердий
Господь творить такії дивні дива.
Я знаю, братці, рознеслася чутка,
Що вороги Лисенка доконали,
Закатували голодом в темниці;
Що обомлілі руки вже не в мочі
Висмикувать серця у їх; що ноги,
Швидкі на їх погибель і мучення,
Вже не піднімуться, і що одна
Душа його безсильна, дивлячися
На гірку долю милої родини,
Літа над нею соколом по хмарах,
І, бачачи братівське лихо, стогне,
І даром поривається, як хвиля,
Що по Дніпру в негоду походжає,
Клекоче, рветься, сивим пилом хлиська,
Хотіла б наче берег весь залити,
І вихопитись із стрижня не мусить...
Так, братці, так; ся чутка справедлива.
Я справді вже мертвець: я вмер для миру
І для себе. Вже я не чоловік;
Вже я не той Лисенко, що між вами
Колись найліпшим козаком здавався
Й поперед різвої кравчини жахом
На коню вороному вигравав...
Того Лисенка вже нема... Зостався
Якийсь каліка, хворий, перебитий,
Як дерево підрублене... Отой,
Що називається Лисенком. Чудо,
Опудало — шульпік лякати, стовп
Потрухлий — от тепер Лисенко ваш!
Так, братці, я вже вмер. Се тінь моя
Прийшла до вас, свій рідний Переяслав
Кохаючи, спасти своїх братів:

Тобі, Семене, узвернуть коханку,
Тобі — твою безщасну матір, церков
І божу службу для тебе, панотче;
Усім оддать худобу і слободу
І відомстити ворогам за смерть,
Так відомстить, щоб через двісті років
Їх правнуки Лисенка споминали...

Петро

Так, він! Лисенко він! Лисенко наш!!
Як се тебе я не признав і досі?

Герцик

Мій брате!

Один з народу

Скажи ж нам, як ти визволивсь?

Лисенко

Через господню поміч. Вишневецький,
Не переспоривши мене у муках,
Що він і я вигадували порізь —
Я на ляхів, а він на руських, хитро
Хотів мене ізлапать і миритись
Був захотів... А я собі на думці...
Ми вмовилися дати війську пільгу
На місяць. Я ж тим часом намагався
Убратись у Немирів... Аж на лихо
Вони самі й над нас були лукавіш!..
Увосени стояв я нишком з лагрем.
Як гульк! — опівночі мене збудили
Якісь крики... Я прочиняю й бачу:
Стоять ляхи із голими шаблями.
Я спохватив шаблюку і рішився
Хоч і пропасти, так щоб не без слави.
Отут-то, братці, я руки ізбавивсь
І ока правого, і сі шрами
Скрізь по лицю зостались з тої ночі...
Я бився, як скажений вовк, одначе
Мене зв'язали й повезли в Немирів...
Аж затрусився Вишневецький, як
Ізблизьку подивився на Лисенка!
Велів вести мене зараз в тортури...
Мене пекли, сікли, обидві ноги

Гарячими залізами скували
І кинули у льох, щоб з пацюками
Та з жабами голодну смерть прийняти.
Вже сьомий день ісходив — я лежав,
Охлялий, хворий, слабий... Ледве-ледве
Душа у тілі, й смерті дожидався...
Як тут мої голінні гайдамаки
В Немирів увірвались. Горе й лихо
Настигло на ляхів! Пан Вишневецький
Мерщій утік. Котрі ляхи поспіли,
Пішли за ним; котрі зостались там,
У полум'ї та у залізах гибли...
Почувши мою долю, гайдамаки
Мене мерщій вислобонили.— Братці!
Багацько лиха я ляхам подіяв,
Багацько християнських городів
Повизволялись через мене...
А рідний Переяслав мій... Останній
Раз, може, я над ворогом потішусь,—
Нехай же раз сей буде за родину!
Сьогодні ввечері ви всі слободні:
П'ять тисяч війська к вам прийшло на поміч,
П'ять тисяч, братці! — Тільки з тим варунком,
Щоб ні одна душа з вас не посміла
Над ворогом ізмилуватись! В серце
Тому меч гострий, хто жалує серцем
Католиків! Удесятеро їм
Відплатимо за наші біди!.. Смерті
Їм мало! Братці! Болісті і лиха,
Скільки їх є на світі, зберемо
На супостатські голови триклятих!..
Хто вигада сильнішую наругу
Над недовірками, тому більш честі!
Той буде перший поміж козаками!..

Голоса:

1-й

Кості їм потрощим!

2-й

Огнем палить!

3-й

В багні топить!

4-й

Всіх догори ногами перевішать!

Анастасій

Лисенко! — Ось лиш розкажу тобі
Я приказку.

Лисенко

Аби була коротка!

Анастасій

Коротка.— Був собі отець із сином.
Син, на лихо йому, був непокірний
І все грубив проти отця й не слухав,
Одначе добрий батько все терпів,
Все одбував і був до його добрий.
Раз син вельми нашкодив у господі.
Тоді отець розсердивсь та й прогнав
Дитя своє із дому. Син пішов,
І тільки вийшов із рідного двора —
Прийшлось йому іти через ріку...
Міст розламала половідь. Наш хлопець
Пішов уброд, як ось попав у яму
І топне... Бачачи те, батько
З вікна та до його — по саму шию
Ускочив в воду й витягнув його.
Що ж син? На другий день, мість дяки,
Бив батька!.. Ну скажи ж, будь ласкав,
Що батько з сином мусить ізробити?

Лисенко

Що? Батько хай покине злого сина
І прожене навіки із господи.
А ти, панотче, хоч і замовчи,
Бо бачиться, кого ти хочеш...

Анастасій

Добре.
Ти кажеш — замовчи; одначе батько,
По-твоєму, покинуть сина мусить.
Так знай же, сину, знай й ти, люду добрий,

Що батько єсть — Господь наш милосердий,
А непокірливе дитя — Лисенко.
Бо він в святім своїм писанні каже
Не діять лиха й ворогу лихому.
Ти знаєш се, одначе скільки крові —
Не тільки винної,— такої скільки,
Котра колись покуту переважить,—
Скільки пролив ти? Бог усе терпів,
Терпів, поки його святая воля
Терпіть воліла, ждав, щоб ти одумавсь.
Ти не одумавсь — Бог тебе скарав,
Оддав тебе суровим ворогам,
Одняв у тебе руку, око, тіло
Твоє лишив, щоби душа спаслася.
І вп'ять зласкавивсь, як над сином батько,
Од смерті визволив, із пекла виніс
Всеміцною десницею своєю...
Що мусиш ти робить? Гарячим серцем,
Молитвою та добрими ділами
Принести Богу дяку... Ти ж що робиш?
Ти б'єш його. Бо знаєш, що Спаситель
Сказав: усе, що робиш ти для брата,
Ти робиш для його — добро чи лихо.
А брат твій лях, такий же, як і руський,
Все чоловік, все божа твар такая ж...
І вам усім не гріх-таки? Господь
Почув молитви ваші і нещастя,
Послав до вас свою святую поміч,
А ви зараз, місць дяки, проти волі
Його йдете! Великий гріх вам, діти,
Великий гріх!.. Коли ви хочте щастя
І визволення милій Україні,
Так дійте вгодне Богу, а не бісу...

Лисенко *(бере Анастасія за руку і обертає до церкви)*

Он, бачиш, церківка твоя, панотче;
Іди туди молитися за нас.

(Бере у Герцика шаблю).

Одна душа посмій його послухать —
Всю голову мечем сим потрощу!..
Недурно я прийшов вас визволяти,
Недурно шлявся переодягнутий,

Недурно випрохав в гетьмана поміч:
Усе ж для вас, усе за вас... Так знайте ж,
Що я старший над вами! Смерть і лихо
Усім ляхам! І маломальське хто
Із вас не так — усіх зараз покину!

Народ

Що ти приказуєш, ми те і зробим!

Анастасій

Не погубляйте своїх душ за помсту!

Лисенко

Не погубляйте своєї родини!

Анастасій

Послухайте — Господь вас покарає!

Лисенко

Коли не так — усіх покину зараз!

Анастасій

У церкву, братці! День велик сьогодні!
Хай проклят буде той, хто злим жаданням
День смерті Бога Спаса закаляє!..

Іде — за ним ніхто. Лисенко йде у другу сторону, за їм усі.

Хор

Хор усіх

Та вже засвітила зоря весняна!
Ущухнули криги на рідній ріці,
І золотом ся горицвіт по луці,
І стали понурії нетрі вдягатись,
І стали к лещиннику бджоли збиратись,
І звір'я іграє, і птаство співає,
І коник дорожку, ржучи, починає:
Всім радощі й щастя звістила весна,
І щастя не має Вкраїна одна!
Вкраїно! Вкраїно! Така твоя доля!
Забули тебе рятувать із неволі!
Забули сусіди і діти родини;
Чи й ти, милий Боже, забув Україну!

Хор хлопців

Дівчата-небожаточка,
Не чуєте весни?
Чому ви не співаєте,
Не водите танків?
Чому ви не квітчаєте
Чорнявих кіс своїх?
Чи хочете співаночки
Щоб ми вам почали?
Чи хочете віночечки
Щоб ми вам заплели?

Хор дівчат

Не треба подаруночків,
Готуєм їх для вас.
Ой знаєм ми співаночки,
Ой є у нас вінки!
Іспершу ви родиноньці
Слободу узверніть,
Іспершу чужестранців ви
З родини проженіть.
Тоді приходьте гратися
Із нами на луку,
І кожному дівчинонька
Співанку заспіва,
І кожного коханочка
Квітками заквітча!

Хор усіх

Сніг спорив з землею: «Мовчи ти, земле!
Не страшне мені тепер сонце твоє!»
А сонце почуло і сніг розтопило,
І землю квітками і зіллям скрасило.
І ти, ворог пишний, на нас так казав
І Бога, безумний, на сміх підіймав;
А Бог нас послухав — і суд твій настиг,
І ти перед Богом розтанеш, як сніг!

СЦЕНА VI

Лисенко виходить. Марина біжить до його.

Марина

Де він? Де він?

Лисенко

Тут, сестро, тут.
Дивись на його, коли ще признаєш...
Моя безщасниця! Моя голубка!
У шпонях в рябця... Ох, моя миленька!

(Цілує її).

Марина

Мій Боженьку! Чи се ще ти, мій брате!
Каліка, старець!! Ох, моя головка!..

(Припада йому до грудей).

Лисенко

Не приторкайся, сестронько, лицем
До моїх грудей: ляцькі кулі щоки
Тобі замулять... Кості вийшли з м'ясом —
Лице твоє біленькеє надавлять...

Марина

Дозволь, мій брате! Чи не змиють сльози
Шрамів твоїх... Губами висмокчу
Весь гній із ран тобі... Ох, Боже!
Немає ока!.. О, мій брате любий!
Хоч би одно у мене можна вирвать
І вставить в ямку! Я б була радніша...

Лисенко

О, не кажи сього!.. Не плач, мій анголь...
Бо швидко й я не втерплю і заплачу...

Марина

Мій брате!!!

(Плаче).

Лисенко

Не плач же, сестро! Хоч тепер не плач,
Бо плакать ніколи. Я на часинку

Зійшовся тут з тобою. Треба діло
Налагодить...

М а р и н а

О, знаю, знаю, серце!
Щоб вороги тебе не назорили.
О, я тебе сховаю!

Л и с е н к о

Ні, сестрице!
Не об схованні річ... Тебе з неволі,
З позора визволить, і цілий город
З-під бусурманської кормиги. От
Чого прийшов сюда я. Вранці будем
Ми вже слободні. Ввечері сьогодні
Ні один лях від кари не втече...
Різати, пекти,
Знущатись, наругатись над ляхами
Ми будем усю ніч. Твому злодію
Таку вже кару вигадаєм вкупі,
Що й чорт злякається... Чого ж ти, сестро,
Поблідла так? Чого ти затрусилась?
Ей, баба, баба! Що то вже за рід
Жіночий ваш! Ну добре, тим, сестрице,
Оце тебе я викликав, щоб часом
Чого й тобі у чварі не зробили.
Побіжимо скоріш к Дніпру до мене,
Там я тебе сховаю... Чом ти зблідла?
Не бійсь!.. Там знайдеш ти свого Семена.

М а р и н а

Як, зараз?!

Л и с е н к о

Зараз, зараз. А! тепер я бачу,
Чого жахнулась ти! Ти пригляділась.
Що в мене правої руки нема;
І що коли твій злодій навздогін
Пошле по тебе, я не в силі буду
Оборонить тебе. О ні, кохана!
Не дасть ще ліва ганьби. А й хоч ліву
Згублю — у зуби застромлю шаблюку,
А все-таки сестри не дам в поталу.

Марина

Брате, брате!..

Лисенко

Ану тебе! Ходімо швидче...

Марина

Мій братоньку! Убий мене, заріж —
Я не піду з тобою.

Лисенко

Що це, сестро?!

Марина

Семена я ніколи не любила.
Тобі сказали дурно, що і досі
Я убиваюся за їм душею.
Тобі сказали, що я поневолі
Живу у старости, що він мене
Украв, одняв... Ох, брате мій! Для чого
Не трісне грудь у мене, щоб з після́днім
Диханням вилетіло страшне слово!!
Бий, ріж мене — я старосту люблю.
Бий, ріж мене — я по любві до нього,
Щоб відв'язатись од Семена, перейшла...
Я, родом руська, ляха-недовірка
Як душу полюбила і за його
Радніша йти на смерть, на катування!

Лисенко

Ти?

Марина

Я.

Лисенко

Моя сестра?

Марина

Твоя сестра.

Лисенко

Лисенкова?

Марина

Лисенкова сестра.

Лисенко

Іди за мною.

Марина

Не піду.

Лисенко

Не підеш?

Марина

Ні, не піду.

Лисенко

Так я тебе насильно
Озьму, заставлю позабути ляха
Свого, заставлю вийти за Семена.

Марина

Насильно не заставиш і не озьмеш.

Лисенко

Чом?

Марина

Преж, ніж ти мене із міста здвинеш
Я кров'ю розплинуся пред тобою!

Лисенко

Ах ти, змія!! Ти ще мене лякати?!
Іди, кажу тобі, зо мною зараз!

Марина

Я вже тобі сказала — не піду.

Лисенко

Так я тебе уб'ю на оцім місці!

Марина

Бий. Вбить себе я дамся, тільки
Іти в неволю — ні.

Лисенко

Ох ти, паплюга!
Так се тобі у козаків неволя,
А у ляхів так воля?!

Марина

Так!
Мені і воля, і слобода з милим...

Я вже тобі сказала раз, мій брате,
Що не насильно затягнув мене
До себе староста, що я сама
Злюбилась з їм. Та ти б таки подумав:
Коли б і справді він мене в неволі
Держав, як полюбовницю свою.
Чи я б оце до тебе вийшла?.. Він би
Так і глядів за мною, куди б я
Не повернулась. Я його невіста,
Не полюбовниця; у мене досить
Ще є душі на се. Ти дуже мало
Узнав свою сестру... Ні, брате! — Преж
Обняв би він моє холодне тіло,
Ніж взяв за теплу руку, коли б так
Як полюбовницю схотів нелюбий
Мене держати біля себе... Він
Мене не силував — сама прохалась,
Щоб защитив од Герцика мене,
Коли б ти не прийшов сюда з ляхами
За прежнє розплатитись, чесним шлюбом
Ми б спарувались після свят. Тепера
Вже нам не жити на світі укупі...
Як вірна заручена ляжу з ним
В одній могилі.

Л и с е н к о

Гаспид! Диман!
Не ляжеш з ним в одній могилі! Зараз
Мечем тобі я груди рознесу,
Його ж живого спечемо уранці...
Здихай!

(Замахується на неї шаблею і,
бачачи, що вона сміло стоїть
і нітрошки не ворушиться,
остановивсь).

Ти не боїшся смерті??

М а р и н а

Не боюсь.

Л и с е н к о

Ну, ти Лисенкова сестра!

М а р и н а

Його.

Л и с е н к о

Ти скажеш полюбовнику свому,
Ти все йому повідаєш зарані
І визволиш його від смерті?..

М а р и н а

Ні,
Сього не буде! Визволять від смерті
Не буду я ляхів. Святую помсту
Моїх братів не зраджу я. Я руська!
За глуми, за наругу, за неволю,
За кров, за сльози рідних ти прийшов
Із ворогами розплатиться глумом,
Наругою, неволею і кров'ю,
Прийшов защитить од посміху віру,
Позбавить рідних горя, із родини
Сміття чужеє вимести... Багато
Терпіла й терпить бідная родина!
Як грішників у пеклі дьяволи —
Катують нас католики... Але
Господь рішив — родина слобониться,
І лядська кров із неї рідну змиє...
Ох, брате мій! Душа ще в мене руська,
І руське лихо дуже, дуже серце
Мені ворушить... Ти об сім не гайся!
Не зраджу вас. Не тільки що не зраджу,—
Того, котрого я люблю як душу,
Як божий світ, як, братику, тебе,
Я не спасу його! Я нишком не скажу
Йому: «Біжи, тебе убити хочуть...»
Сама вам помагатиму. Недурно
К йому приходив пан Зацвіліховський
І щось казав, щоб він берігся! Може,
Він поміча, бо щось вже турбувався,
Почувши, що народ чогось стовплявся...
Я відведу його од стереження,
Я заведу його сюди, як смеркне,
Й сама тобі коханка передам!..
І вкупі з ним, обнявшись кріпко, кріпко —
Під братниною шаблею загину...

Лисенко

Як смеркнеться й почнуть дзвонить в костьолі —
Щоб ти була з їм тута й дожидалась.

Марина

Буду.

Лисенко

Та ти ізрадиш?..

Марина

Ні, не зраджу!

Лисенко

Добре.
Будь проклята од мене і од Бога!!!

І Марина уйшла, й Лисенко уйшов.

Хор

Перша половина

Славим великую силу кохання,
Чудне й предивне твоє панування.
Над усе ти на світі сильніш!
Те, що і доля сама розлучає,
Те, що натура забороняє,
Ти паруєш докупи й мириш.

Друга половина

Славим велику любов до родини!
Ти зогріваєш те серце, що стине,
Холодиш, що пала чим другим!
Ти розриваєш, що доля зв'язує,
Нівечиш те, що натура вказує,
Приязнеє ти робиш гидким.

Перша половина

Серце коханням у їй загорілось,
Все воно з милим своїм розтопилось,
Нерозривнеє вічне кохання його.

Друга половина

Мення «родина» для їй не новеє.
Серце в їй руськеє, а не чужеє.
А родина для руського вище всього.

СЦЕНА VII

Ніч. Марина з старостою ідуть умісті.

Староста

Коли б не твої чорні очі, дівко,
Що, так на мене глядячи, либонь,
Аж тягнуть за собою, побожусь
Всіма святими, не поплівсь би дурно
Сюда я. Люди наші в церкву йдуть,
А староста, що влітку не видали
Ніколи пішого, блукає ніччю
По вулицях!.. Куди мене ведеш?

Марина

Сюди.— Бач, ти казав, що мене любиш,
А вже й пеняєш!

Староста

Душко ти моя!..
Хоч би у річку ти мене вела,
Я б і туди радніш! Но, ради Бога,
Що ти задумала оце такеє?

Марина

Послухай, мій Францішку: аж ти поляк?

Староста

Я твій коханий, твій жених...

Марина

Е, ні!
Кажи мені, що я в тебе питаю.
Ти поляк?

Староста

Нащо споминати те,
Що я радніш був сам забути часом?

Марина

Ти поляк, а я руська.

Староста

Ох, не рви
Ти мого серця бідного!.. Що хочеш
Проси в мене, кажи мені... Але
Оце що ти вигадуєш?.. Марино!!

М а р и н а

Руська!

С т а р о с т а

Ти анголь божий, з неба
Злетівший, руська для народу тільки,
Як я для нього поляк, а між нами
Нема різниці. Ми дружка дружку
Не станем попрікати. Наші душі
Одна пред другою, як перед Богом.
Я знаю, що ти вірно мене любиш,
Як я люблю тебе: от з нас і годі!

М а р и н а

Ти мене любиш! Я люблю тебе!
Одначе, все ти поляк, а я руська.
Ти мене любиш, як і я тебе!
Хіба се нам що-небудь запевняє?..
Та хто мене запевнить, що, словами
Ласкавими годуючи мене,
Ти не ховаєш в серці злої думки?..
Ти, може, хочеш обманить мене,
Погратись, як із дівкою простою,
А потім поглумитись і прогнати!..
А може, що і гірше... Хто запевнить
Тебе у тім, що я, одною
Рукою обіймаючи тебе,
Тим часом другою не вихопляю
Ножа із пазухи... І може, в чарці,
Що коли піднесу тобі з вином,
Усипані отруї.. Спать без ляку
Не мусиш ти, коли у одній хаті,
Під одной стріхою з тобою спить
Душа вкраїнська! Ти на себе скажеш:
«Я так божився, коли їй казав,
Як я її кохаю, так по щоцях
Лилися сльози,— я кохаю вірно...»
Хіба сльозам та клятьбам мусить вірить
Од поляка вкраїнець? Де, скажи,
Зосталась на Вкраїні одна церква,
Де б лях із руським не клялися дурно,
Обманюючи Бога і себе?..
Скільки разів, цілуючи вкраїнця,
Для його гибель поляк зготовляв?
Ви вмієте і плакать... і божитись,

І раді стать навколішки, і Бога
Призвати дурно — тільки б ворогá
Лукаво обманити й загубити...
Чи не погибло ціле військо наше,
А вслід за їм увесь народ наш бідний.
Як клятьбами, божінням і сльозами
Опутали Остряницю ляхи?..
Із тій години кожний поцілунок,
Що лях вкраїнцеві дає, похожий
На той, що Йуда Господу давав...
Дарма і клятьби, й сльози! Я не вірю
Твоїм сльозам і клятьбам! Ти на мене.
«Вона божилась,— скажеш,— так по щоцях
У неї лились сльози; ні, вона
Мене кохає вірно...» А хіба
Як руські, так ляхам і не платили
Тим, чим ляхи їх жалували? Сльози
І клятьби руського для ляха те ж,
Що клятьби й сльози ляха для сього...
Хіба Лисенко, той Лисенко самий,
Що ви недавно тільки перестали
Лякатись, він, кажу, хіба не клявся
Й не плакав перед вами для того,
Щоб лучче погубляти вас? Лисенко
Робив з ляхами те, що й думать страшно.
А я Лисенкова сестра!!. Францішку!
Чи чуєш? *Я Лисенкова сестра.*

С т а р о с т а

Марино!

М а р и н а

Погляди на город
Оцей. Чи так він устрівав Великдень
Преж, ніж лиха година нанесла
Вас, злодіїв...

С т а р о с т а

Марино! Мила, люба!!
Коли хоч трохи ти мене кохаєш,
Змилуйся, не нагадуй; хоч і мусиш
Нагадувать: я не один в сім винен.
Не я старший, не нарікай на мене
Одного...

Марина

Ти в сім винен, ти в сім винен! —
Бо ти старший у всім Переяславі.
Між тим в Переяславі жидова
На одкупі церкви святії держить,
Ксьондзи на людях їздять до костьолу,
І кожний день десятки неповинних
В тортурах або з голоду здихають...
Весь Переяслав стражда і бідує,
А ти старший у всім Переяславі!!!

Староста *(кидається навколішки)*

Марино, пошануй!..

Марина

Ви шанували
Нещасних руських, як у вас прохались?
Пошанував сьогодні ти ту жінку,
Що привели до тебе? І за те,
Що бідна нишком напекла пасок,
Ти на три дні її всадив у льох...
На три дні празників!.. Пошанував!!

Староста

Марино! Лихо!..
Біда мені! Мороз дере!.. Пусти!
Пусти... Ходімо швидче!..

Марина

Стій, Францішку!
Ще я тобі скажу, зачим сюди
Тебе я привела. Вночі сьогодні
Лисенко, брат покійний, появився
І став над постіллю моєю. Страшно
Текла із його кров; увесь на ранах,
Посічений, опалений, без ока,
Став він передо мною. Я злякалась,
Підняла крик... Він підійшов до мене
І так казав: «Не бійся, сестро! Сором
Твій знаю; але не прийшов того,
Щоб попрікать тебе. Сеї ночі,
Коли задзвонять у костьолі, ти
Свого коханка приведи до Альти.
Там покажусь йому...»

С т а р о с т а

А от і дзвонять!
Ні, мабуть, він пожартував з тобою.
Немає, бач, і досі! Ну, ходімо!

М а р и н а *(вихватує у його шаблю і біга, махаючи нею)*

Так! Дзвонять, дзвонять, дзвонять!!! Гей, злітайтесь
Ви, чорні ворони, на Переяслав!
Тут добра вам потала буде!!! Дзвонять!!!
Се дзвонять ще до церкви... Католики
Збираються молитись Богу тихо...
А що, як інколи задзвонять інак,—
Задзвонять так, що в кожного поляка
Волосся настоборщаться?! А, бачиш,
Дзвонили так, ти сам казав, по інших
Вкраїнських городах...

С т а р о с т а

Ох, що се? що се?
По всіх церквах вже й руських дзвонять...

М а р и н а

Дзвонять!!

(Регочеться).

Буває страшний дзвін, як, разом з дзвоном,
Скрізь понесеться: «Смерть ляхам!!»

Г а л а с

Смерть ворогам!!!

Пожар, гул, крик, плач.

С т а р о с т а

Ізрада! Чвара!

М а р и н а

Ні,— розправа! Помста!
Багато лиха руські одбували,
Нехай тепер поплатяться й ляхи!..

С т а р о с т а

Марино! Шаблю, шаблю!..

Марина

Ні! Не дам
Тобі я шаблі!
(Кидає в річку).
В Альту! Хай
Лежить вона на пам'ять нашим внукам!..
Так, милий мій, коханий мій Францішку!
Нема надії, ми загинем вмісті,
Загинем разом! День страшний настиг:
Лисенко встав із домовини, грізно
Гукнув-крикнув на грізную кравчину...
Уранці Переяслав слобониться;
Сьогодні пощитаються з ляхами.

Староста

Марино! Що се?!

Марина

Помста і слобода!

Староста

Куда мені біжати? Що робити?
Пожар! Різня!..

Марина

І помста, і слобода!

Староста

Змія!! Я задушу тебе!! Ти перша
Ізгинеш...

Марина

Перша, із тобою вкупі.
Ось зараз налетять сюди козаки,
Лисенко й Герцик. Тут, обнявшись кріпко,
Ми згинем вкупі: я тебе кохала
І за кохання згину.

Староста

Мати божа!!!

Марина

Молитись дарма! Божий суд настигнув!

Староста

Марино, серце! Що ти робиш?!

Марина

Те, що
Робить я мушу. Як дівчина руська —
Я помогла братам своїм і ляха
Старшого привела на згубу руським,
А як твоя коханка — вмісті згину
Під руськими шаблюками.

Староста

Я чую —
Сюди біжать... В мене немає шаблі...
Немає бережіння... Лихо! Смерть!..
Марино! Що ти наробила?

Марина

Серце
Моє! Мій милий! Мій коханий! Мій
Францішку вічно любий!.. Чую, чую!
Йде смерть до нас!.. О серце, дай прилипнем
Губами дружка к дружці і загинем!..

(Кидається йому на шию і цілує його).

СЦЕНА VIII

Лисенко, Герцик, козаки з списами, з ліхтарнями, з шаблями прибігають товпою.

Лисенко

Тут, тут вони! Сестра не обманила!

Герцик *(кидається з шаблею на старосту)*

А, злодій! А!.. Добравсь до тебе!..

(Хоче його ударить, та, побачивши, що Марина його обіймає, остановився).

Марина

Бий... Що ж ти став, Семене? Бий нас двох!

Герцик

Марино!.. Що се? Ти його цілуєш!!

Марина

А що ж таке, що я його цілую?
Коли його заб'єш, я жить не хочу!
Бий нас обох!.. Бий, ласкав будь, Семене!..

Герцик

Чи я оце зустріти думав?.. Боже
Мій милий... Ти, моя Марина люба,
Моя невіста, котру я кохаю
Одну на світі, для котрої чвару
Почать рішився...

Марина

О душа нікчемна!!!
Так ти не за своїх братів недолю,
Не за родину шаблю піднімаєш —
За дівчину, паскудний бахур!.. Знай же,
І ви всі знайте, добрі люде. Правду
Скажу вам перед смертю. Я Семена
І не люблю, ніколи і не хочу
Любить! От мій Францішек милий, любий,
Із ним радніша вмерти. Брате, чуєш?
Я діло сповнила своє, сповняй же
І ти своє!
(Обнімає Францішка).
Убийте нас укупі!

Лисенко

Гей, хлопці! Розлучіть їх!

СЦЕНА IX

Анастасій *(убігає)*

Горе! Горе!
Гнів божий обертається на гордих!
Рука господня помстників карає!

Лисенко

Що ти, панотче?

Анастасій

Пошануйте, ради
Христового святого воскресення!
Жиди боялись тіла у суботу

Зоставить на хресті. Ви, християне,
В ту ніч, коли Спаситель, люби наша,
Замучений за грішних чоловіків,
Воскрес і сущим в гробі дарував
Живот, ви кров ллєте й пожар підняли!..
Народ, як дикий звір, розлютувавсь,
Все б'є, і ріже, й палить... Бідні діти
Об каменюки розбиває!.. Горе
Та лихо нам! Ох, пошануйте, братці!..

Лисенко

Панотче, дарма просиш!

Анастасій

Діти! Братці!
Ви закаляли празник божий... Ви
Глумуєтесь із божой благодаті.
Ви зводите його святую ласку! Горе
І лихо помстникам!..

Герцик

Панотче!!

Анастасій

Не позирай на мене так гнівливо,
Щоб Бог на тебе не поглянув так же.
Бо я вже бачу: много світового
Добра тебе позбавив він сьогодні!
Семене! Ти полковник переяславський!
Ти маєш волю: пошануй ляхів!

Герцик відвертається, Анастасій прийма його за руку.

Семене! Ти ще молодий, ще мало
Господь тобі на світі дав пожити,
Ще мало твоє серце одбуло... Тепер
Для його наступа дві радості, і перша —
То християнська радість, щоб простити
Своїм врагам. Ти ще її не знаєш!
А друга — то диявольськая радість,
Щоби потішитись над їх бідою: ти
Не знаєш і сеї... Ох, брате! Друга
Тобі здається приязніше першой!..
Семене, ти ще молодий!.. Ох, друга

Страшная радість і недовга, скоро
Її туга і мука заміняє —
А перша радість продовжиться довго,
Весь вік твій буде розважать тебе
І після смерті в вічну райську радість
Перейде... Змилосердися, Семене!

Г а л а с

Ге! Бісів син! Тепер прохатись вмієш?
А як колись мій батько у тортурах
Прохавсь! Забув?! В вогонь, розсучий сине!..

Г е р ц и к

Панотче, чуєш?

А н а с т а с і й

Чую, синку!.. Чую...
Ти спом'янув і про свого отця,
Що мученицьку смерть прийняв за правду...
Його душа тепер у божім царстві
Ликує; з ангелами... Не турбуй
Її покоя помстою. О, гірко
Душі на світі тім, коли на сім
Гріх за її творять! Тепер твій батько
І в царстві невеселий став... Він бачить,
Що ти за його хочеш відомщати;
А праведнії душі дуже плачуть,
Коли побачать, що на світі роблять
Худеє кровні їх... Семене, синку!
Ради душі покійника отця,
Ради спасенія твоїй душі...
Ось я, старий, аж в ніжки поклонюся
Тобі — змилуйся! Пошануй!.. Слізьми
Всі ноги обіллю тобі — змилуйся!..

(Становиться навколішки).

Г е р ц и к

Панотче, встань! Що-бо ти робиш се?

А н а с т а с і й

Ні, я не встану — буду тут лежати,
Поки або тебе вблагаю в ласку,
Або заб'єш мене... Ти чоловік,

Ти християнин... Змилосердись, синку,
Коханий брате, батьку милий мій,
Змилуйся!..
(Кланяється до ніг).

Герцик *(кидається до його навколішки)*

Устань, свята душа... Я винен, винен!!
Ох, я тебе зобидив... Ох, прости
Дурного! Бачу я: великий гріх
Мені!.. Прости мене...

Анастасій

Ні, ти не винен...
Крий Боже, ти не винен! Я прощаю
Тобі усе — уваж же й ти!.. О, ради
Христа, змилуйся... Погляди, із кожною
Часинкою десятки душ там гибнуть...

Герцик

Панотче... Що мені робити?.. Я
Не властен, є старший: прохай Лисенка!

Анастасій

Лисенку!.. Змилосердись!

Лисенко

Годі, годі!
Сього не буде!

Анастасій

Не гріши, не вводь
Своєй душі у напасть... Мало літ
Вже, може, жить тобі: пора подумать!
День прийде, коли Бог тебе заставить
Дать одповіт за все твоє життя.
Ох, тяжко буде в день той одвічати!
І рани не спасуть тоді тебе!..

Лисенко

Ще раз тобі скажу: сього не буде.

Анастасій *(кидається йому в ноги)*

Ні, буде! буде!.. Чи хіба не жінка
Тебе вигодувала? Чи ти в лісі
Родивсь між звір'ям? Чи в тобі немає

І серця чоловічого?.. Лисенко!
Багацько крові й сліз, що ти пролив,
Пред Богом справедливим ізібралось...
Багацько ти проти закона діяв...
Одно хоч добре діло на віку
Своєм зроби — і Бог тобі простить...
Простить! Одна сльоза, що проливає
З покути грішник, істирає гріх,
І злодій робиться вп'ять сином божим.
Змилуйся!..

Лисенко

Сього не буде!

Анастасій

Змилуйсь!..

Лисенко

Хоч не проси — сього не буде.

Герцик

І я із їм тебе прохати хочу.
Він правду каже — нащо гріх нам брати
На душу?.. Бог оп'ять за се скарає.

Лисенко

Ти просиш визволить ляхів?

Герцик

Еге.

Лисенко

Ти баба — не козак! Гей, хлопці! Хлопці!
Озьміть оцього рюму од мене
І закажіть, щоб швидче всіх губили!
Всіх перерізать до півночі! Так,
Кричіть, що я велю...

Анастасій *(встає і одвертається)*

Тепер хоч годі!
Роби, як знаєш. Я іду відсіль...
Піду у ліс або в болото. Лучче
З гадюками, з вовками жити, ніж
З тобою!..

(Йде пріч).

Лисенко *(довго дума; потім обертається,
дивиться пильно у ту сторону,
де пожар і різня; потім підходить
до Анастасія і тихо говорить)*

Панотче! Ти казав — багацько крові
І сліз зібралось перед Богом. Правда!
Багато. Що, як я їх пошаную,
Простить мені Господь?.. Кажи тихенько!

Анастасій

Простить, усе простить.

Лисенко *(трошки подумавши, кричить)*

Гей, хлопці!
Біжіть, щоб зараз перестали різать
Ляхів! Щоб всіх живцем зібрали
І дожидались ранка.

Хлопці біжать.

Правда, правда!
Пора знести покуту...

Герцик

Брате рідний!..

Анастасій

Спасенная душа!..

Анастасій і Герцик обіймають його.

У сей час радість
Великая на небі настає...
Моліться, діти!

Герцик і Лисенко скільки там разів хрестяться на схід сонця.

Лисенко *(обтирає сльози)*

Швидче, швидче, хлопці!
Біжіть іще і зупиняйте їх!
Кричіть, що я велів всіх шанувати!..
Панотче! Дай, я руку поцілую

Тобі, мому спасителю. Ти серце
Мені звернув, ти з Богом помирив
Мене... Святий!

(Цілує руку).

Анастасій

Не нарікай святим!
Єдин-бо свят Господь наш Ісус
Христос. Йому молись і дякуй, сину.

Лисенко

Так, правда, правда: ізробити добре
Солодче в сто разів, ніж злеє!
О, як мені тепер на серці легко!..

Козак *(що держав старосту)*

А з сим же що робити?

Лисенко

Відпустить.
Коли усіх прощать, так всіх.. А справді,
Як Герцик зна! Я за родину
Йому простив, простиш ти за невісту?

Герцик

Марино! Дітьма ми росли укупі.
Тоді батьки, любуючися нами,
Зарані в жартах спарували нас.
І ми росли, і те ж кохання наше
Росло із нами. Батько твій покійний,
Вмираючи, благословив нас. Ти
Перед їм хворим поклялася вірно
Любить мене, клялась мені і потім —
Клялась і зрадила... Бог із тобою!..
Іди з тим, кого кохаєш. Хай
Господь тобі дарує щастя й долю!..
А я... Дай, Боже, щоб моя погибель
Тобі на душу не лягла!.. Дай, Боже!

(Відходить).

Лисенко

Нехай іде собі — чорт з нею!

Староста до Марини протяга руки.

Марина

Геть!
Я не піду з тобою, бо я руська.
Ще раз тобі скажу, Францішку, руська!
Тим не піду з тобою... В ті години,
Коли брати мої і одновірці,
Вислобонившись од неволі й лиха —
Од вашої кормиги, чистим серцем
Приносять Богу дяку за спасення,
Я буть ізрадницею їх не хочу!
Я не піду із вами, з ворогами
Моїй родини, шлятись із прокляттям
На серці — і від Бога, і від рідних...
Я не твоя, Францішку, не твоя!
Кохання наше закінчилось. Годі!
Коли не довелось з тобою вмерти —
Тепер уже я не твоя!.. Прощай!
Прощай, мій милий, мій єдиний, любий!
Прощай навічно...
(Обійма і цілує його).

І ви прощайте, добрі люди! Боже,
Спаси й помилуй вас!.. Семене, я
Зобідила тебе — я каюсь: винна,
Бо я тебе обманювала! Лихо
І гріх мені!.. Бо я не раз казала,
Що я тебе кохатиму й кохаю,
Що ти мені миліше світа... Я
Брехала!.. Ох, Семене! Я брехала!
Ніколи зроду серце до тебе
Не налягало, я ж тобі брехала!..
Прости мене, забудь мене і вірно
Служи родині й Богу... Милий брате,
Прощай і ти! Дай, Боже, щоб, одбувши
І горя й лиха, навкінець спокоївсь
Ти на родині з вірними братами
Та приятéлями, щоб твоє серце
Було чисте́ і радісне, мов небо
Після дощу, як сонце хмари згонить.
Щоб, дивлячись на милу Україну,
Слободную й щасливую, тобі
І весело, і радісно було!..
Прощайте, люде добрі! Хай Господь

Хранить родину нашу! Хай вона
Цвіте собі, як маковая квітка!..
Благослови мене, панотче добрий:
Я йду у монастир. Прощайте, добрі люде!

(Пішла; усі дивляться на неї з дивуванням).

Лисенко

Озьміть його й ведіте к недовіркам.
Уранці хай під вашим нагляданням
У дом свій піде ізібратись.

Староста

Кохавши за життя такую душу
І утерявши нáвік це кохання —
Мені збирати нічого на світі...
Чого я тут не долічивсь?.. Лисенку!
Ви одоліли: завтра вранці наші
Ляхи, котрі сьогодні вас топтали,
Із города повийдуть як вигнанці,—
Із соромом, з наругою, за посміх
Блукати по світу... Ви одоліли!
Кровава свара наша закінчилась...
І ви ще, одолівши нас, як добрі
Нас милуєте!! О, ви добросерді!..
. . . .
. . . . Я не дивуюсь —
Тобі огидло все одно та те ж:
Ти й вигадав сильнішую наругу
Над ворогом своїм... Ти молодець,
На вигадки голінний! Ох, козаче!
Чи справді думаєш, що, один раз
Пошанувавши нас, ти стер всю кров,
Що проливав два роки по Вкраїні?
Чи справді думаєш, що одним разом
Ти розщитався з нами?.. Рідна кров,
Що вслід тебе текла, і сльози бідних,
Випалені, винищені країни —
Кричать мені о помсті проти тéбе.
Життя мені не дороге. Лисенко!
За всі твої наруги і мучення,
За всі біди, і лиха, і напасті,
Що так колись на нас розтошно сіяв —
Тепер зо мною пощитайся! Бийся!!
(Вихоплює із рук у козака шаблюку).

Герцик

Безумний.

Лисенко

Е, ні! Він ще й хвабрувати!!
Отак-то, бач, їх шанувать, проклятих!

(Вихоплює шаблю).

Січуться.

Лисенко *(проколює старосту)*

У пекло, к шайтанам, своїм братам!..

Староста захитався; потім ухопив обидвома руками шаблю, рвонувся на Лисенка, ударив його, Лисенко його удруге, і обидва попадали на землю.

Герцик

Лисенко! Брате! Ранили!.. Лихо! Лихо!.. Швидче сюди! Перев'язати...

Лисенко *(лежачи)*

Не ранили, а вбили. Дарма, брате,
Всі перев'язки... Я кінчаюсь... Ляше,
Нам смерть обом... Прости мене
За смерть твою — я за свою прощаю...

Староста *(лежачи)*

Лисенку! дякую!.. Ти слобонив
Мене зо світу, де нема нічого
Для мене... Помремо братами. Друже!
Дай руку, і нехай в примир'ї нашім
Примириться із Польщею Вкраїна!..
Ой!.. Герцику... перекажи Марині,
Що я її кохаю...

(Умирає).

Козаки збігаються коло Лисенка.

Лисенко

Ох, душно!.. Підведіть мене хоч трошки...
Де панотець?.. А! Осьде він. У мене
Вже й очі мутяться... Прощай, панотче!

Анастасій

О! Господи! Твоя і власть, і воля!

Козаки і народ *(прибігають з криком)*

Слобода! Слобода!.. Нащо се і хто приказав
шанувати ляхів?..

Анастасій

Мовчіть... Вже й так Господь вас покарав!
Згляніть: ваш визволитель осьде мертвий...

Народ *(кричить)*

Лисенку! Батьку! Хто його! Ох! Дайте
Сюди убійника! Розірвемо!
Іспечемо!!. Наш батьку рідний! Нащо
Покинув нас?!

Лисенко *(тихо)*

Ох!.. Розстебніть мені... Я хочу трошки
Сказать їм щось, та дайте мні водиці...

Анастасій побіг за водою; Герцик піддержує йому голову; Лисенко п'є.

Народе православний!.. Знайте всі,
Що і вояк буть мусить чоловік
І християнин... Усіх ляхів
Повипускайте завтра вранці... Хай
Ідуть собі із Богом до родини...
Прощайте, братці!.. Хай вам Бог поможе!
Моліться всі за грішну мою душу!

(Вмирає).

Герцик

Не дише, вмер!..

Голоса

Умер!.. Умер!..

(Голосять).

Анастасій *(над тілом)*

Умер, як лицар і як християнин.
Його душа, покутою й добром
Очищена, увійде в боже царство,

В збір праведних воїтелів Христових.
Прощай, рачителю слободи й віри!
Нехай на пізні годи твоя слава
Останеться на пам'ять українцям!..
Несіть його до церківки святої...
Своєю смертю дав він нам слободу.

(Обертається до народу).

Народе вірний, православний, добрий!
Бог вчув молитви ваші, приклонивсь
До нашої недолі, слобонив
Од вражої кормиги і нарік
Своїм народом! Славте, славте Бога!
Ходімо в церкву; ніч велика; все
Ісповнилося світу; кожна твар
Да веселиться, бо Христос-Спаситель
Воскрес із мертвих! Радуйтеся, люде.
Й хваліте Господа!

Крик народа

Слава Богу!
Слава Богу!

Усі ідуть; за ними несуть тіла.

Герцик *(позаду їх)*

А як мені — і празника немає!!

УКРАИНСКИЕ СЦЕНЫ

из 1649 года

СЦЕНА 1-я

**Киев. Перед Софийским собором.
Звон по церквам. Зима.
Козаки проходят в разрушенные Золотые ворота.
Народ встречает их.**

Бурсаки из Академии *(поют)*:

Te, Moysen salvatorem
Canamus!
Russiae, Liberatorem
Celebramus! [1]

Дети из школы *(поют)*:

Честь Богу, слава!
На віки хвала
Війську Дніпровому,
Що з Божой ласки
Загнали ляшки
К порту Вісляному!
А рід проклятий
Жидівський — стятий,
Чиста Україна!
А віра святая
Крином процвітає —
Іщезла унія!

Хмельницкий. Честь Богу, слава Богу, милії браття! Після многих віків недолі і кари поглянув на нас милосердий з своєго найвищого трону, не дав до решти імені нашому загинути! О, коли б то милость єго була довіку, а не на годину, не для того, щоб горе наше стародавнє стало гірше

[1] Тебе, рятівника Мойсея, звеличуймо! Збавителя Русі славимо! (Тут і далі — *латин.).*

після недовгої потуги! О браття! браття! Чи вже така бідна доля присужена від пана Бога нашій Україні, що і в час побід, коли, з добрим скутком завершивши тяжкую працю висвобожения церкви і народу руського з неволі лядської єгипетської, звитяжноє військо наше уступаєть у град сей великий,— навіть і у сей час туга замість радості мусить серця наші обважати. *(Оборачивается к козакам)*. Чиє серце не обважиться скрухою, помишляючи о судьбі града сього, колись славна і горда столиця вольного і самостоянного народу руського, предків наших, град, повний злата, і срібра, і каменії честних,— тепер бідна руїна, могила перейшлої слави! Чиї очі не обіллються слізьми, дивлячись на красоту храмів Божиї, на землю ниспроверженную? А особливе — на храм сей, де сідали на столи старосвітські князі наші, де лежать, забутії потомками, сирітські кості їх,— на плац сей, де збиралось стародавнє віче, де руськії люде стверджали устави своєї волі. Куди не поглянемо — усюди зобачимо пилом припалії сліди слави і свободи предківської і недавнії сліди недолі, поруги і неволі нашої! О земле, земле руськая! Довго стогнала ти, посіяна костями і руїнами, полита сльозами і кровію дітей твоїх! Чи не кончиться ж ся довга ніч твого запустіння? Чи не взійде тепер над тобою щироясная зоря визволу? Помолимось, братія, єдиним серцем і єдиними усти всещедрому Богу, да сотворить пам'ятен для потомків наших і богат плодами щастя і обнови Русі день сей, день нашого приходу у стольний, старий наш Київ!

СЦЕНА 2-я

Входят: Хмельницкий, Выговский, Немирич; полковники: Вешняк, Чорнота, Джеджала, Адамович і другие; Кисель и племянник его, ксендз Лентовский, Мястковский, Позовский и прочие поляки.

Хмельницкий. Будьте гостями милими та любими, шановні панове, просимо найнижче бідну мою хатину навідати і хлібом-сіллю не побрезгувати. Що Бог нам дав, полагаємо од чистого серця. А що було, то нехай не вертається; возьмемо приклад з сім'ї: де ворог чоловічеського рятунку розгнітить вогонь ворожди, і брати спираються, сваряться, а іноді й подеруться між собою, а напотім помиряться, заїдять та зап'ють свою свару і знову вкупі братами живуть. А що добро, що красно, аще не жити братії вкупі! Так і ми вчинимо. Наша свара — домова; ласкавий король пробачить

нам виступки наші, дасть нам охранні привілеї, а жінка наварить борщу та поставить горілки на стіл,— так ми заїмо й зап'ємо усю першу колотню та й житимемо щирими приятелями. Знаєте, панове вельможні, у нас здавну єсть такий обичай, що коли миряться після колотні, то жінка наварить страви, і тою стравою заїдають лихо та більш уже не поминають старого; як добре говорять москалі, що хто староє помянет, тому глаз вон. Оце, прохаючи ваших милостей на обід, я заказав, щоб не наймичка і не стряпка готовила страву, а жінка моя сама своїми руками. Так вельмо поважаю я ваших милостей, бо ви єсть вістники нам ласки короля нашого.

К и с е л ь. In principium [1] подобає вашой милості, пане гетьмане Війська єго королевськой милості Запорозького, урожоний, значний пане Богдане сполне зо всім Військом єго милості Запорозьким, gratiam agere [2] найвищому маєстату Божому, же conservit vos [3] в нерозірваному союзі с Реччю Посполитою, terra libertatis [4], де латво було вам домовитися, що в вас боліло, де вольность процвітає, як не можна того налізти нігди, ні в християнстві, ні в поганстві,— бо всюди неволя, сама тілько Корона Польська вольностію слине. В єдиній Короні Польській ваша милость моглесь од найяснішого короля єго милості такий consuetudinem [5] одібрати.

Д ж е д ж а л а. Та король як король,— але ви, королевенята, броїте много і наброїли. А ти, Киселю, хоч не хвали своєї Польщі, бо то не годиться. Ми знаємо, що ти єси кість од костей наших; а тепер одщепився і пристав до ляхів.

М я с т к о в с к и й. Пане полковнику запорозький! Шануючи вашу милость, повини-сьмо занотовати вашей милості, що річ єго милості воєводи не до пана полковника, а до пана гетьмана належить.

К и с е л ь. Ваша милость, ясновельможний пане гетьмане, знаєш, що я єстем твоїй милості з давніх літ найщирший amicus [6]. Я того доказав. Син — в справі отцевській, servus fidelis [7] — в панській так щире non possit [8] ходити, як єм я

---

[1] На початку.
[2] Подякувати.
[3] Зберіг вас.
[4] Землею волі.
[5] Спосіб життя.
[6] Друг.
[7] Вірний слуга.
[8] Не міг би.

ходив у тій нещасливій колотні Війська Запорозького з Річчю Посполитою; як я, diebus et noctibus [1] правдиве працюючи, аби illam iridem [2] нового життя in coelum patriae evocare [3], проводив — у тім Бога найвищого testem facio [4], а що я pativi [5] в тій традиції, не тільки в Польщі, але в чужих краях, то тим єдине утишалемся, же все то для інтересу отчизни і віри нашої православної передсявзято, которую віру купно зо мною ваша милость приймаєш і для prosperitatem [6]. Війська Запорозького на той конець, жеби не прийшло in postremum exitium [7]. Любо тож мене omnes [8] опочно шецовали, а я cum gaudio [9] з Варшави виїхалем і тих їх милостей панов, которих мені колегами дали, з собою маючи, до вашої милості поспішали-сьмо, приносячи пробачення прешлих виступков вашої милості, libertatem videbis religionis [10] грецької, аукцію реєстрового війська, restaurationem [11] давніх прав і свобод запорозьких і вашей милості дозор і обмишлєванє з належачими signis [12]— туркусовою булавою і червоною хоругвою з написом «Johanni Casimiri Regis nominis» [13]. Приймаючи такі великі упоминки од єго милості короля, пана своєго, aequum est [14], пане гетьмане, жеби вдячним parere [15], з татарами foedus nefandum [16] розірвати, хлопов од розляння крові утримовати, не приймуючи тих colluvies [17], которі понинє perfidissime sanguinem nobilem [18] прагнуть под свою protectionem [19], але, розказуючи їм послушенство панам і на горло караючи ребелянтов, ad arandum vulqus insanum reddere [20], нарешті, до комісії з нами, комісарами єго милості Речі Посполитой, celerrime [21] приступити.

[1] Днями і ночами.
[2] Ту провісницю (досл.: Ту Іріду — богиню райдуги, вісницю богів).
[3] На небо батьківщини запросити.
[4] Свідком роблю.
[5] Потерпав.
[6] Благополуччя.
[7] До крайнього загину.
[8] Всі.
[9] Радо.
[10] Свободу віри побачити.
[11] Відновлення.
[12] Знаками.
[13] Імені короля Яна-Казимира.
[14] Належить.
[15] Бути.
[16] Угоду злочинну.
[17] Наволочі.
[18] Найпідступніше панський рід.
[19] Заступництво.
[20] До рільництва повернути несамовиту чернь.
[21] Якнайшвидше.

Джеджала. Се, пане Киселю, що ви поприносили з собою оці клейноди, булаву, та червону хоругву, та грамоту,— то се все — вибачайте на сім слові — цяцьки, а більш нічого. Ми не діти, і не дурні, і тямимо добре, що ви хочете нас приборкати, щоб ми ярмо панське, з себе скинувши, та вп'ять наділи на шию. Нехай злизнуть ваші солодкії дари: шаблею розправимось, а коли щире хочете миру, то майте ви собі свою Польщу, а нам, козакам, Україна нехай зостається.

Хмельницкий. Пане полковнику! Пане полковнику! Чи ви пошаліли сьогодні, панове, що наперед старшого суєтесь та у мене одвіт з голови вибиваєте? За таку великую ласку, що мені єго милость найясніший король оказав, і уряд над військом дав, і прошле преступство моє пробачив,— за те дякую найнижче. А щодо комісії, то вона зараз зачатися і отправоватися не може, війська в загаєню немає, пани старшина далеко, а без намови з ними я не мушу і не смію нічого учинити. Та й нащо у сей веселий і любезний для мене час об тім рахувати? Усе добре буде. У нас з старовини так водилось, що гостя спершу нагодують, а потім вже розпитують: відкіль він і по що прибув. Вибачайте, пане комісари, коли не доладу. Сідайте, та вип'ємо по чарці. Ганно! почастуй лишень з своїх білих рук дорогих гостей горілкою, як звичайно добрій господині подобає!

Ганна обносит гостей водкою; она потчевает из золотых чаш; за нею Настя с большою бутылью.

Вибачайте, панове,— чим багаті — тим раді. Ми люди прості і не дуже виховані: п'ємо горілку, просту сивуху, а з кубків золотих, бо то нам дає шабля, як правдивим воїнам належить. Та у нас єсть-таки й венгерські, і німецькі вина; давно ми сього не знали, а як Бог став особливе благословляти наше оружіє, то ми і грунтовніше, і багатше почали жити. Просимо панів за стіл.

Садятся.

Я разом радий і не радий, що отримав такую честь, що ваші милості не побрезгували увійти у мою козацьку хатину і моєї хліба-солі покуштувати. Радий я тим, що од ваших милостей таку прихильність бачу, а не радий тим, що ми, по своїй простоті, не вміємо ваших милостей належите прийняти. Самі бачите, як у нас все просто, по-хлопськи. Дяка

Богу, що поборов за нами на пилявецьких полях, де панове ляхи в страху порозгубили дорогії креденси, та кубки, та лижки срібні й золоті, а то б прийшлось таких шановних дорогих гостей з дерева частувати. Нехай же наша щира приязнь допевняє нашу простоту.

Молодий Кисель. Добрий антипаст!

Кисель. Ваша милость, ясновельможний пане гетьмане, рачив би доповнити ту простоту, на котору ся так ускаржаєш, щирим наперед послушенством Речі Посполитой, вірним захованєм в повинності своїй, оддаючи запомнєню, як було перед тим, взаємні долегливості.

Хмельницкий. Істинно так, пане воєводо. Давайте ж нам на стіл, жінки, все, що припасли.

Подают кушанье.

Лентовский. Шануючи вашу милость, ясновельможний пане гетьмане, і всіх вас, панове старшина козацькая, повинен я на quid quam [1] одважитися, як смиренний служитель олтаря Божого. Хоча всходня греческа віра і не належить до єдиної святої апостольської церкви, однак ми згодимся з вами in dogmatibus [2], але завше повинні-сьмо оддалитися от богомерзких єретиків, апостатів, наслідовцов проклятого Арія. Мабуть, добре ненавидите ви нас, козаки, що навіть побратимство тримаєте з ворогами нашої і вашої церкви. Чи знаєте ви, кого до себе прийняли in persona [3] Юрія Немирича, которого з великою скрухою виджу перед собою. Сей зополний зрадник віри, і костьола, і отчизни, кривоприсяжник, розсіванєм насіння душевредного на ниві Христовій наволок на себе праведний суд костьола, котрий присудив єго, як члена зловонного і прокаженого, одсікти, для спасенія вірних, а він, як зрадник, утік і пристав до вас. Ви жахнетесь, козаки, коли я скажу вам, у чім його преступство.

Все слушают с изумлением. Немирич потупляет глаза.

Хмельницкий. Коли його виступок костельний, то до нас не належить, бо ми не духовного чину люди, і не час і не місто нам об тім теперче диспутовати: бо ваша милость не суддею до нас прибув єси.

---

[1] Щось.
[2] В догматах.
[3] В особі.

Л е н т о в с к и й. Не суддею, але обличителем. Немирич! Перед шановною громадою козацькою я кажу, що ти haereticus, apostata [1], наслідовець Ария проклятого. Я читалем твою libellam [2], де ти написалесь, що більш et clarius [3] Бога познаєш in natura quam in libris sanctorum patrum [4], що Iісус Христос страждав за свою doctrinam [5], а не як victima irae coelestis [6], тим же Spirito veritatis [7] надхнутий, который і sapentiae humanae causa erat [8]; і же для спасенія чоловіка не sunt nesessariae [9] обрядки і церемонії костьола святого. Тебе присудили спалити, а ти утіклесь і присталесь до козаків, розносячи всюду venenum foetidum haeresiae [10]. Каждий правовірний християнин повинен з тобою nec edere, non dignus es [11] голови своєї піднести, coelum ac solem videre [12]; non debet [13] земля кості твої accipere [14]; pulver tuus [15] буде in potentia infernali [16]; ім'я твоє — поношеніє hominibus a genus [17], коли fuerit semen diaboli [18] буде per soecula soeculorum [19]. Кажи при панах козаках,— віруєш у Святую Тройцю?

Н е м и р и ч. Не тобі, пане ксьондзе, мене питати, не мені тобі одвіт давати, але скажу тобі ради козаків, братів своїх.

Д ж е д ж а л а. Се, пане Немиричу, вилами писано, який ти брат козакам; нам здається, що ти ближчий брат сему ксьондзові, що так на тебе озвірився.

Н е м и р и ч. Коли, панове, я не варт того, щоб називатись вашим братом, то все-таки я ваш слуга. Бо, здається, я був під Львовом і під Замосьцем, і, може, хоч за сю перев'язану руку дасте ви мені і заборонитись і наречитися вашим слугою.

---

[1] Єретик, відступник.
[2] Книжечку.
[3] І славніш.
[4] У природі, ніж в книгах святих отців.
[5] Вчення.
[6] Жертва гніву небесного.
[7] Духом правди.
[8] Мудрості людської причиною був.
[9] Необхідні.
[10] Відворотну отруту єресі.
[11] Не їсти, ти не гідний.
[12] Небо і сонце бачити.
[13] Не повинна.
[14] Приймати.
[15] Порох твій.
[16] В силі підземній.
[17] Людям, а рід.
[18] Насінням диявола.
[19] Во віки віків.

Молодой Кисель. З пана — слугою! О tempora, o mores! O perfidia! [1]

Немирич. А пан Ісус Христос не зробився хіба слугою усім? Панове ксьондзи добре знають святе письмо і на кожний случай приведуть textum [2], а од того пильно уникають, що їх милостям очі виїда. Ти питаєш, пане Лентовський, чи вірую я у Святую Тройцю? Вірую, та ще хочу, щоб на землі була imago [3] тієї Тройці у трьох видах: перший вид той imaginis [4] — то правда,— і ви сього не приймаєте, бо завше говорите неправду і sensum verborum [5] Христа перевертуєте задля вашої користі, ошукуючи несмисленнії люди; другий вид тей imaginis — то братолюбіє,— і ви сього не приймаєте, бо клянете і гоните братів ваших і направляєте брата на брата, народ на народ, землю на землю; третій вид той imaginis — то розумна воля,— і ви сього не приймаєте, бо втісняєте слабих і кланяєтесь сильнішим од вас, і других тому навчаєте. А козаки те знають і те приймують, бо встали за правду, за братство і за свободу, і тепер раді з вами, як вольнії з вольними і рівнії з рівними, побрататися,— а ви не хочете!

Хмельницкий. Що пан Немирич сказав, то все те справедливо. Коли ваша святая інквізиція, знайшовши у його книжці, которой ми не читали, щось геретицьке, присудила його спалити живцем, а він, того уникаючи, до нашої восточної віри утік, то такеє вибавення Божої волі приписати маємо. У нашій святій восточній церкві ніколи не було й не буде інквізиції, ми нікого не палимо, а хто, по немощі розума, зблудить з правого путі, того ми відсилаємо до пастирів наших чесних, самі, по простоті своїй, у те не уступаючи. А вашу милость, пане ксьондже, повторне і найнижче прошу — тую розмову перервати, бо і мені і всім нам вона не подобна.

Лентовский. Єднак, ясновельможний пане гетьмане, розваж, ваша милость, чи подобно слухати богопротивнії речі мені, который єстем membrum Ecclesiae... [6]

Хмельницкий. Пане ксьондже! Я тут господар. Утретє і останнє кажу вашій милості мовчати!

---

[1] О часи, о звичаї! О віроломність!
[2] Текст.
[3] Подобизна.
[4] Подобизни.
[5] Зміст слів.
[6] Часткою Церкви.

Вешняк. Мовчи, попе! Твоє то діло нам те задавати! Їж пиріг з грибами, а язик держи за зубами, а то — ходи-но, попе, надвір, там я тебе поучу запорозьких полковників шанувати!

Хмельницкий. Тихо! Полковнику!

Выговский. Пане полковнику! Ти всю нашу справу нівечиш.

Вешняк. А що він убравсь сюди, як свиня у двір, та ще й носом риє!

Лентовский. Правий Боже! Будь нашим свідком! Чи се ж на новії кривди і інжюрії ми до вас приїхали, козаки? Чи се ж нам recompensum [1] за те, що ми отримали стільки праць і нещастя, поки прибули до вашої милості, аби принести вашой милості пробачення і ласку од короля, пана вашого?

Хмельницкий. Пане ксьондже! Вашій милості не подобало починати тії защипки. Ваше милость знаєш, що народ у нас простий, звичаїв лагодних не знає, а ваша милость — чоловік учений і розсудний: нащо ж чіпляти простоту і налізати на свару. Пане полковнику! За кривду, що учинив єси панові ксьондзові, повинен єси пробачення прохати або виходити зараз з хати.

Вешняк. Прохати пробачення у ксьондза! Та запорозький козак не погне спини навіть і перед самим метрополитою. Я піду лучше з хати. А ти, вражий ксьондз, не хочеш йти з мною? Я б тобі дав там доброго прочухана! *(Уходит)*.

Хмельницкий. Тепер покуштуємо вина оцього, що мені прислав єго милость Ракочі, мій щирий приятель. Гарне вино, столітнє. Жінко! Підносьпанам.

Ганна подносит вино.

Вип'ємо перший кубок на здоров'я нашому найяснішому королеві, панові нашому милостивому!

Кисель. Нехай панує згода і мир між Руссю і Реччю Посполитою! За ціле єго корольованнє, і нехай далекії потомки со сльозами радості читають в гісторії про день сей — початок тривалого покою і щастя обоїх людів!

Молодой Кисель. Як то мило, як то любо пити за здоров'я свого пана в домі у того, з ким постановляється мир, а звлаща з рук гарної господині.

---

[1] Відшкодування.

Х м е л ь н и ц к и й. Дякую за похвальбу моїй жінці вашей милості. Істинно, вона для мене великий скарб на світі.

Л е н т о в с к и й. І добрий малжонок для жони теж найвищий скарб на світі. Пані Хмельницька тим найбарзій щаслива, що у приязні малженській з вашею милостю знайде одраду од недавнього горя, що її милость постигло.

Х м е л ь н и ц к и й *(с удерживаемым гневом)*. Про якеє недавнє горе ваша милость говорить?

Л е н т о в с к и й. Про нещасливу смерть отця її милості, старого пана Здешанського, которого окропно замордовали козаки в Барі, коли він не схотів прийняти всходньої віри, fidelis filius matris suae verae Ecclesiae Romanae [1].

Ганна роняет поднос с кубком и закрывает глаза руками. Все оборачиваются. Немирич подбегает к Ганне и говорит ей что-то, а потом уводит ее.

Х м е л ь н и ц к и й. Не турбуйтесь, ясновельможнії панове комісари: моя жінка — баба. Будемо пити!

К и с е л ь. Жалко, що пан ксьондз, при своїй ерудиції, не відає leges hospitalitatis [2].

П о з о в с к и й *(тихо ксендзу)*. Немирич приємну офіцію виконає у козаків: cicisbeo galante [3] молодої гетьманової.

Л е н т о в с к и й *(тихо Позовскому)*. Добра пара: апостата з чужоложницею. Немиричу fas est Хмельницького gloriosissima facta cornibus coronare [4].

Х м е л ь н и ц к и й. Здається мені, що жінці моїй горе об отцю добавила притомность його милості пана Лентовського, ксьондза римської віри: бо того не можна забути, як мою жону, мою душу — мою Ганну, заручену зо мною, гвалтовне хвачено за шию в костьол і примушено до шлюбу з тим бенкартом литовським, п'яницею польським, розбишакою українським. Того і я не забуду, бо того не забудеш, хоча б і хотів, що дуже вгризлось у серце. Ха-ха-ха! Чи можна, панове ляхи, забути Україні всі рани і болісті, що од вас терпіла вона — бідна, обшарпана сирота? Чи можна навіть дальнішим потомкам забути поношення імені нашого, наругу над вірою нашою, окропні муки і тортури наші,— священиків Божих, посажених на палі, дітей, в казанах зварених...

---

[1] Вірний син своєї правдивої Церкви Римської.
[2] Закони гостинності.
[3] Коханець.
[4] Дозволено увінчати рогами найславніші діяння Хмельницького.

Ні! ні! *(Ударяет в стол рукою)*. Швидше огонь з водою поєднаються, ніж Русь наша з Польщею вашою!

Кисель. Єжелі в Речі Посполитої єсть люди, которі чинили вашей милості кривди і тепер не зичливі, то найбільше таких, которі щире жадають здоров'я і сполного миру і згоди вашій милості і всьому Війську Запорозькому. Ціла отчизна неповинна за одного або за кілька зухвальців. Полецаймося на Бога і на Пречистую Матер Єго, жеби нам з неба одібрати такую мисль і скруху, щоб могло все то ся в лєпше обернути. Я не апробую поступков тих, которі до вашей милості негречні. Lavo manus meas [1] і прошу найнижче умирити справедливії афекти, позираючи на нас, комісаров, як на щирих приятелів, вашей милості приносячих згоду отчизни, которої вірним сином ваша милость бути маєш.

Хмельницкий. Шкода говорити! Все, що ви говорите,— то все на вітер іде. Ваші трактати і комісії пальцями на воді пишуться. Знаю я вас, ляхів, добре; коли вас лиха година пристигне, то ви тоді до нас «padam do nóg, calujemy rączki» [2]; а як скоро біда минула, то ми у вас «psia krew» [3], найпослідні з тварі, хужче собаки. Просто реку, пане воєводо,— ви приїхали не для того, щоб щиро мир і згоду постановити, а на те, щоб нас одурити. Іде об здоров'ї нашем і цілості всієї Руської нашої отчизни на дальнії потомки і годи: того легко важити не можна. Ваша милость ладно мовиш о пробаченні королівськім, та споминаєш про наші преступства,— а об тім ані слова, щоб нас удовольнити. Бо Реч Посполитая повинна оказати нам справедливість на всіх наших ворогах і злочинцях. Не скажу про Чаплинського: то мій власний ворог; але, наприклад, пан Вишневецький: він-то найбільша причина розлитія крові, бо скоро ми розгромили кварцяне військо і стали у Білої Церкви шукати примир'я і заспокоєння од короля, князь, його милость, почав тривожити козаків, священиків лупив, мучив, на палі вбивав, свідрами очі викручував і іншії муки задавав. Треба конечне, щоб його скарали за те, і не буде нічого доброго, коли його не скарають. Винен і пан Краковський, що на мене наступав, коли я in angustus Borysthenis [4] свою душу уносив, але той одібрав своє; винен і пан хорунжий, і всі, що козаків, молодців заслужених Речі Посполитої, у хлопів обертали, лупили, волосся таргали, у плуги запрягали. Треба, щоб над всіма їми суд нарядили

---

[1] Вмиваю руки свої.

[2] Падаю до ніг, цілуємо ручки *(пол.)*.

[3] Лайка *(пол.)*.

[4] На бистринах Дніпра.

і всіх винних скарали. От і тепер: ви приїхали з комісією, а в Литві Радзивілл кров ллє; з одного боку — нас лагідними листами та компліментами обсипають, а з другого — на нас наступають. Нещирістю, панове ляхи, нічого не зробите. Коли хочете миру, так миріться так, щоб уже ніколи не було повадки нас запрягати, а коли ви то сеє, то онеє,— то будемо лучче воювати: або мені зо всім Військом Запорозьким пропасти, або всій Польщі і всім дукам, королькам і шляхті згинути.

К и с е л ь. Вздихнувши de profundis cordis meae [1], мушу я слухати тої орації, так не згодні з тим, що перед сим за годину ваша милость мовив єси. За що, ваша милость, докоряєш мені нещирістю? Чим dignus sum [2] тей ганьби? Тим хіба, що терпів од своїх і од чужих обелги і кривди? Боже милостивий! Чи мало ще мені хреста сього поносити? Козаки спалили мої маєтки, хлопи мої власні, приставши до ребелії, шукали життя мого, без притулу profugus et pulsus [3]; не міючи де голови приклонити, прийшов я до своїх братів — урожоного шляхетства: там мене vocabunt [4] зрадником; докоряли мені за те, що я говорив їм о згоді з козаками, а я все терпів, все переносив, все одно тільки verbum [5] було на устах моїх: мир і згода! А чого не набрали-сьми, ідучи до вашої милості по розруйнованій і спаленій країні,— і холоду, і голоду, і кілька разів приходилось мені за душу свою tremolare [6],— я все запомнив, скоро, приїхавши до тебе, почув од тебе ласкове verbum pacit et fidelitatis! [7] Ах! Ненадовго! Ти докоряєш нещирістю нашу комісію; чому ж перед сим не спитав єси: в чім буде та комісія? Чи можна осужовати те, quid fierit? [8] Приступи до трактатів, тоді й говори, чи щиро, чи нещиро ми прибули до тебе!

Х м е л ь н и ц к и й. Шкода говорити, пане Киселю! Знаємо ми ваші комісії! Не Павлюк я вам і не Острянин! Я наперед знаю, що з сеї комісії нічого не буде. Война! война у тих трьох або чотирьох неділях! Виверну я вас, всіх ляхів, догори ногами і потопчу так, що будете під моїми ногами, а наостаток вас цареві турецькому у неволю оддам. Король королем буде, щоб вільний був собі та стинав шляхту, дуків,

[1] З глибини моєї душі.
[2] Я заслужив.
[3] Втікач і вигнанець.
[4] Нарекли.
[5] Слово.
[6] Хвилюватись.
[7] Слово миру і вірності.
[8] Що буде.

князів... Согрішить князь — уріж йому шию; согрішить козак — і йому те ж зроби! Я собі лихий, малий чоловік, але мені так Бог дав, що я тепер єдиновладний самодержець руський. Не схоче король королем вільним бути — як ся йому видить. Скажіть се королеві і всім станам вашої Речі Посполитої. Що? Чи не шведами мене застрахаєте? І ті мої будуть; а хоч би й не були, хоч би їх було п'ятсот тисяч,— не переможуть вони руської запорозької і татарської мочі. Бог покарає, окропно покарає вашу Польщу! Згине Польща, згине Польща — і Русь буде пановати на цілий світ!

Кисель. Пане Богдане, урожоний, почтивий гетьмане Війська Запорозького! Хоча я і чую од вашої милості таку мову, єднак приписую її афекту, властивому найбарзій великим душам, которії скоро обачуться, латво приходять ad meliorem mentem [1]. Будучи здавна щирим твоїм приятелем і найнижчим слугою, не смію помислити, щобись ваша милость оддав в руки поганих без причини не тільки лядську і литовську землі, але і віру руськую, всходнюю, і церкви святії, тим найбарзій, що король його милость і Реч Посполитая полецають нам докінчати з вами mitiores conditiae [2]. Єжелі вашій милості кривда сталася од Чаплинського, уже одибралесь того з лихвою, ставши головою і гетьманом Війська Запорозького; єжелі Військо Запорозьке жалується на лічбу або на грунти, то король єго милость обіцує удовольнити вас у тім: нехай козацького війська буде не тільки десять, але і дванадцять тисяч, навіть і п'ятнадцять; од вашої милості то єдине потребується, жеби ваша милость розірвав зв'язок з татарами, прироженими ворогами народу руського, вернув бранців польських, узятих козаками в час замішання, одступив од черні, щоб хлопи орали, панам своїм слуговали; коли хочете,— лучче йдіть на турків або на татар: Реч Посполитая в тім вам не запинає: ліпше поганих бити, ніж християн. На такі кондиції пан гетьман запевне позволить?

Хмельницкий. Шкода говорити! Ще раз скажу: шкода говорити! Було б у той час трактовати зо мною, як мене Потоцькі ганяли за Дніпром, і на Дніпрі, і після Жовтоводської й Корсунської іграшки,— тепер уже часу не маєш: тепер я уже зробив те, об чім і не мислив,— зроблю тепер те, що замислив: виб'ю із лядської неволі народ руський — весь! Перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер воюватиму за віру православну нашу; допоможе мені вся чернь по Люблін, по Краков; я од неї не одступлю, бо то права рука наша, щоб

[1] До кращої думки.
[2] Лагідніші умови.

ви, хлопства не знісши, у козаків не вдарили. Двісті, триста тисяч своїх матиму; вся орда прийде на поміч; ногайці стоять на Саврані; мій Тугай-Бей, брат мій, душа моя, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я схочу: вічна наша козацька приязнь; світ її не розірве. За границю войною не піду; шаблі на турки і татари не підніму,— буде з мене місця на Україні, на Подолі, на Волині, досить мені часу й достатку в землі і княжестві своїм — по Львов, по Хелм, по Галич. А ставши над Віслою, повідаю дальнім ляхам: сидіте, ляхи, мовчіте, ляхи! Дуків, князів ваших туди зажену; а будуть за Віслою кричати — я їх і там знайду; не зостанеться мені жодного князя, ні шляхтюка на Україні, а который схоче з нами хліба їсти — нехай же Війську Запорозькому послушний буде, а на корм не брикає.

Д ж е д ж а л а. Уже минули ті часи, коли нас сідлали ляхи нашими людьми, християнами; були нам сильні драгунами, тепер ми їх не боїмось; дізнали під Пилявцями, що то за ляхи: не ті вже се ляхи, що перед тим бували та били турка, москву, татари, німці,— не Жолкевські, не Ходкевичі, не Конецпольські, не Хмілецькі, але Тхоржовські та Заєнчковські,— діти, в залізо поубирані, померли од страху, скоро нас узріли; не було нас в середу тільки три тисячі, а коли б до п'ятниці почекали,— ні один би лях живцем до Львова не утік!

Х м е л ь н и ц к и й. Мене патріарха в Києві на сю войну благословив, і з жінкою моєю дав мені шлюб, і гріхи мої розрішив, і кінчать ляхів розказав. Як же мені його не слухати, великого, старшого голови нашого, гостя любого? Уже я й полки обіслав, щоб коні кормили та у дорогу були готові, без возів, без гармат,— знайду я то у ляхів! А хто б з козаків взяв одну колясу на войну — кажу йому голову стяти. Не возьму і сам з собою жодної, хіба юки та сакви.

П о з о в с к и й *(тихо к Лентовскому)*. Ото зажарта бестія!

Л е н т о в с к и й *(к молодому Киселю)*. Що то за патріарха такий? Чи то його милость митрополита київський?

М о л о д о й К и с е л ь. Ні; то proscriptus [1] якийсь, excommunicatus ob gravia scoelera [2]; мотавсь по світу, ніде його не прийняли, а в Україні знайшов собі овечок.

Х м е л ь н и ц к и й. А що ви говорите, щоб я відпустив бранців ваших,— того не буде. Нехай того і сам король не думає. Бо то реч завойована.

---

[1] Проскрибований, оголошений поза законом.
[2] Відлучений від церкви за тяжкі злочини.

М я с т к о в с к и й. І погані, пане гетьмане, звикли бранців одпускати на знак приязні доброї. Через мене самого, літ тому з дев'ять, Ібрагім-султан Оттоманський цезар — даровал королеві його милості кілька сот в'язнів з галер і Сарая свого. А ваша милость, пане гетьмане, будучи подданий короля його милості і слуга, взявши булаву і хоругов од пана, не хочеш слуг панських і дворян рукодійних панові своєму оддати,— не шаблею, не на плацу битви, але кондиціями, трактатами забратих,— не хочеш через нас послів і комісарів одіслати, але їх в тяжкім голоді і неволі тримаєш: що ж ми об твоїй зичливості й послушенстві розуміти маємо?

Х м е л ь н и ц к и й. Я їх пущу тоді, коли мені жодної защипки не буде од ляхів, і тепер би навіть пустив би їх, бо я чоловік милосердий: але панове ляхи хочуть виманити у мене своїх братів на те єдино, щоб безпечніше наступати на нас. От пан Потоцький молодий заїхав у місто моє Бар на Подоллю; от я послав йому сказати, коли не послухається, то пошлю війська і скажу його живцем до себе привести. Тоді одного брата поставлю на палі на єднім кінці города, а другого — на другім: нехай дружка на дружку дивляться!

М я с т к о в с к и й. А хіба козаки того не роблять? В Києві мало що за час замішання скільки побито шляхетського стану, і тепер Нечай, полковник брацлавський, як звір, лютує: ляхів останки шукають навіть під землею, і неповинна кров струменями тече у Дніпр, взиваючи до Бога, як кров Авеля.

Х м е л ь н и ц к и й. Не казав я неповинних забивати, але тих, которі над вірою православною знущалися; мій Київ — я князь і воєвода київський, бо мені його Бог дав навіть і без шаблі.

К и с е л ь. Пане гетьмане запорозький! Non vides [1] пришлих речей, coecus [2] фортуною настоящою, спущаємия на patronatum [3], которая скоро кому почне надміру ludere [4], того скоро і відступить: ad vitrum [5] подібне, которое скоро упаде, то і розіб'ється. Рач дати fidem [6] зичливості моїй, коли Війську Запорозькому хочеш добра. Уже досить маєш фор-

---

[1] Не бачиш.
[2] Засліплений.
[3] Патронат, право патрона — опіка.
[4] Сприяти.
[5] До скла.
[6] Віру.

туни; не спущайся на децизію войни, покинь contra polonos [1] розгніваних consiliares iram et spem victoriae [2]; не усилуй Польщу згубити, Русь хотячи tollere [3]. Одступи татарів. Чи ти думаєш, що ради піднесення віри руської і народу руського вони вам помагають? Вони на розлучення наше самі сподівають. То для них bonum [4], коли ляхи, Литва, Русь, козаки будуть inter se [5] битися і єдин другого губити, а вони всіх sparsim [6] заберуть. Розваж, пане гетьмане, і те: тепер король його милость з тобою cum gratia [7] цертує, а коли ти його ласку поспонуєш, то рушить на тебе військо всею силою. Повір, пане Хмельницький, коли погордуєш моєю радою, нічого не знайдеш, тільки одну згубу віри і народу руського, і неповинна кров пролита упаде на твою душу.

Хмельницкий *(тронутый)*. Пане воєводо! На оборону отчизни коханої взяв я в руки оружіє і поти його держатиму, поки життя мого стане і поки вольності не діб'юся. Ліпше голову положити, ніж у першу неволю повернутися. Знаю, що фортуна слизька, але надію певну полагаю на справедливість своєї справи і вірую, що Бог потягає за правду. Короля як пана шануємо; панів і шляхту ненавидимо, і ніколи одні другим не будемо приятелями. Єднак завтра я подаю вашим милостям пункта до трактатів; коли щиро схочете на те шлюбовання позволити, то і замиритись нам не трудно буде, а коли — ні, то я не устану од упартої войни, а зрадливого покою — не хочемо!

---

[1] Проти поляків.
[2] Виявляти озлоблення і надію на перемогу.
[3] Звеличити.
[4] Благо.
[5] Поміж собою.
[6] Звідусіль.
[7] По-дружньому.

КРЕМУЦИЙ КОРД

Cornelio Cosso et Asinio Agrippa consulibus, Cremutius Cordus postulatur novo ac tunc primum audito crimine quod, editis Annalibus laudatoque M. Bruto C. Cassium Romanorum ultimum dixisset.

Tacit. Ann. Z. IV. XXXIV[1].

Незабвенной А. Л. К.
на память 14 июня 1847

Lecz dotąd w mojém zachowałaś łonie
Też same oczy, twarz, postawe, szaty:
Tak motyl piękny, gdy w bursztyn utonie,
Na wieki całą zachowuje postać...

A. Mickiewicz
(Konrad Wallenrod)[2].

[1] У консульство Корнелія Косса й Азінія Агріппи до судової відповідальності притягується Кремуцій Корд по доти нечуваному й тоді вперше пред'явленому обвинуваченню в тому, що у виданих ним «Анналах» він похвалив Брута і назвав Кассія останнім римлянином (Тацит. Аннали. Кн. 4. XXXIV.— Тацит.— Соч.: В 2 т.— Л.: Наука, 1969.— С. 130).

[2] Я в серці, друже, зберегла донині // Ту саму постать, в тих часів одежі. // Метелик так, потонувши в бурштині, // Свою красу навіки зберігає...

А. Міцкевич, «Конрад Валленрод».
Переклад М. Рильського.

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Тиверий, римский император.
Сеян, его любимец.
Кремуций Корд, историк.
Пинарий Натта, историк.
Сатрий Секонд, поэт.
Фирмий, сенатор.
Вибий, старик, изгнанник.
Юний Вибий, сын его.
Сенаторы.
Рабы Кремуция Корда.
Помпилия } римские гражданки.
Аврелия }

Действие в Риме, в царствование Тиверия, в 25 году от рожд[ения] Хр[истова].

Действие I
ДОНОСЧИКИ

I

Зала во дворце Сеяна. Стены обложены мрамором, карнизы — черепахою, колонны с серебряными завитками, кресла слоновой кости, столы белого мрамора. У дверей стоят Сатрий, Пинарий, Юний Вибий и несколько клевретов Сеяна. Дворецкий ходит на цыпочках.

Дворецкий. Тс,— идет!

Все выпрямляются и приготовляются к встрече. Сеян выходит в прозрачной шелковой тунике, в белой торе с золотыми кистями, с золотым венком на голове. Толпа восклицает: «Да здравствует возлюбленный богами!» Все кланяются до земли. Сеян отвечает гордыми поклонами.

Сатрий *(подходит с подобострастием и подносит Сеяну тетрадь из пергамента)*. Дозволь, достойный преемник Мецената, светлый покровитель наук и искусств, высокий любимец Аполлона, дозволь со страхом благоговения насладиться неизреченным счастьем воззрения милостивых очей твоих на слабое произведение моей музы, которая перестанет завидовать музе Вергилия и Горация, если звуки моей кроткой свирели раздадутся под живительной сенью стоп твоих.

Сеян. Хорошо, хорошо! *(Берет тетрадь)*. Право, половина всех посланий Горация! Ты поэт плодовитый. *(Перелистывает)*. Фи! Что это? Троянские герои, нимфы, боги?! Да никак и меня ты производишь от какого-то полубога?

Сатрий. По высокой душе твоей,— я мечтал в моем поэтическом восторге,— ты отрасль великого Диомеда.

Сеян. На поэтах не взыскивается! Благодарю за усердие, но я, мой добрый друг, не люблю лести в глаза... Возьми свое произведение, читай его с друзьями, знакомыми,— распространяй его как можно более... я дам тебе тысячу сестерций на переписку... Должно поддерживать в публике хороший вкус: в наше время так мало хороших поэтов... Но я не люб-

лю лести,— повторяю тебе. Распространяй, продавай свое сочинение, и я прикажу эдилам предлагать покупать его гражданам, дабы ты получил достойную награду за свой поэтический труд. Но опять-таки скажу — я не люблю лести. Впрочем, я всегда буду к тебе милостив.

Сатрий. Милость твоя выше всех твоих благодеяний!

Сеян *(обращается к Юнию Вибию)*. У тебя что это?

Ю[ний] Вибий. Донос на врага императора и отечества.

Сеян. А! На кого же?

Ю[ний] Вибий. О, если бы язык мой присох к моему поднебенью, прежде чем выговорить это ужасное, некогда столь сладкое моему сердцу имя! О, если б сердце мое разорвалось на части от снедающей его горести, прежде чем погаснет в нем чувство, вложенное природою! Но — клянусь бессмертными! — нет для меня уз священнее тех, которые обязывают меня верности к цезарю! Это... донос на преступного отца моего.

Сеян. Сколь похвален и изумителен твой поступок, если донос справедлив, столь же ужасен он, если донос твой противен истине — чего я не хочу предполагать. Твой отец был сослан за то, что, не зная хорошо дела, ложно впутался в донос на Либона Друза; хотя Либон Друз оказался преступником, и доносители получили достойное возмездие за свою ревность к истине и правосудию, но открылось, что твой отец, не зная дела, свидетельствовал на Либона единственно из желания не потерять участия в награде, ожидавшей обличителей преступника. Цезарь, наградив прочих, наказал, однако, отца твоего, ибо цезарь наш есть образец справедливости. Ты должен помнить это, мой добрый друг... Что сделал твой отец?

Ю[ний] Вибий. Не довольствуясь неизреченным милосердием цезаря, оставившего ему жизнь и отечески наказавшего его ссылкою в Галлию, он рассеивает преступные и ложные слухи о тебе,— дерзает клеветать, обвиняя тебя в убийстве, прелюбодеянии, говорит, что Тиверий держит Рим в оковах, а сам находится в рабстве у тебя,— и возмущает нелепыми выдумками глупую толпу. С ним в соумышлении Корнут, который присылает ему деньги для произведения мятежа в Галлии.

Сеян. Ужасные, потрясающие душу клеветы достойны, без сомнения, примерного наказания. Я должен представить твой донос цезарю. Но, восхваляя твое усердие, мой друг, я не могу воздержаться, чтоб не сделать тебе упрека. Ты сде-

лал примерное дело, не жалея и родного отца для блага отечества, но... ты наполнил грудь мою тоскою. Я не мстителен от природы и склонен более простить отца твоего, чем преследовать; но, к несчастию, дело, касаясь меня, касается целого отечества, и тяжелый долг заставляет меня подавить врожденную наклонность — забывать обиды. Впрочем, я все-таки постараюсь облегчить своею просьбою у государя участь отца твоего. *(Обращается к Сатрию)*. Похвально служение музам, а еще похвальнее, когда с ним соединяется служение отечеству. Рим полон разврата, лихоимства и тайных замыслов против общественного порядка. Искоренять плевелы есть дело достойное каждого верного сына отечества, также и поэта. Видишь ли, каков Вибий? Для цезаря и отечества он не пожалел и отца родного: вот пример, который я поставлю для подражания всем молодым гражданам Рима. Ты — поэт, бываешь в кругу поэтов, ученых, софистов; между ними много злонамеренных; будучи незамечаемы правосудием, они втайне, как змеи, извергают яд своих мнений; обнаруживать их заранее и лишать возможности причинять дальнейший вред обществу есть дело важное и спасительное. *(Обращается к Пинарию)*. Ты — историк и часто бываешь, конечно, между своими собратьями; к сожалению, они мало оправдывают покровительство, оказываемое императором искусствам и их служителям. Например, мне попадается в руки история под названием «Анналы Римской Республики» Кремуция Корда... просто вещь возмутительная! Автор хвалит злодея Брута и называет убийцу божественного Юлия Цезаря — Кассия — последним из римлян! Каково?! Да за это одно следовало бы отрубить руку, которая осмелилась написать подобные выражения! Вся эта история, с начала до конца, наполнена если не явно преступными, то двусмысленными выражениями и неуместными похвалами прежней свободе, а следовательно — неблагорасположением к настоящему порядку вещей. Цезарь не любит этих возгласов о свободе и правах гражданских, о славе старого Рима, под которыми обыкновенно стараются укрыть возбуждения к необузданности и безначалию. Без сомнения, за подобные выходки Кремуция Корда следовало бы предать суду сената. Злодей, которого преступные намерения не вполне раскрыты, получит ничтожное наказание и — станет еще дерзновеннее. Справедливость требует, чтобы все тайные замыслы неблагонамеренного человека были обнаружены, дабы можно было истребить, так сказать, самый сок зла. Без сомнения, если Кремуций Корд, дерзнув

написать подобные строки в своей истории, нагло похвалил убийц Юлия Цезаря, то конечно питал злобу к императору и существующему порядку вещей. Надобно доказать это яснее. Император желал бы, чтоб вся тайна души этого зловредного человека была обнаружена... разумеется, сообразно строгой истине и нимало не примешивая клеветы, которая наказывается более всех преступлений.

Сатрий. Молю богов, да даруют нам возможность заслужить твое внимание! Но — сколько бы мы ни напрягали свои слабые силы — все наши заслуги не будут достойны единого милостивого взгляда нашего цезаря.

Сеян. Прекрасно, мой добрый друг. Прощайте. Надейтесь на мою благосклонность. *(Уходит)*.

Толпа кланяется.

II

В саду Кремуция Корда. Сатрий, Пинарий, Фирмий — входят.

Сатрий. Тише, тише! Чтоб нас не увидали в окна! Садитесь, друзья, между деревьями да смотрите — не испортите дела. Вы будете свидетелями, а потому напрягайте слух, когда будет говорить Кремуций Корд. Ни одно слово не должно миновать ушей ваших.

Пинарий. Я вскарабкаюсь на этот бук: он так ветвист, что на нем не увидят меня, хоть бы подошли к его подошве. *(Влезает на дерево)*. Дерево так высоко, что если б меня увидели с улицы, то сочли бы за орла.

Фирмий. Смотри, чтоб кто-нибудь не пустил в тебя стрелы. Что касается меня, то я, во-первых, сорву себе одно мидийское яблоко и залезу в шиповник. Хотя там сидеть неприятно, зато слышнее и безопаснее: туда никто не полезет... А когда иглы станут меня колоть, то я буду прохлаждаться яблоком.

Сатрий. Хорошо. Сидите смирно. Я иду. *(Идет назад; потом возвращается с другой стороны и подходит к окну дома)*. Кремуций, друг!.. Ах, боги! Возможно ли... У тебя такой прекрасный сад, теперь такой восхитительный вечер, а ты сидишь закупорясь в своей конуре, где так душно и тесно. Я пришел вызвать тебя и, чтоб вернее успеть, вбежал в твой сад. Хочу и тебя завлечь сюда. Мне скучно, друг: я пришел разогнать скуку с тобой. Выходи скорее.

Кремуций *(из дома)*. А! это ты, любезный Сатрий? Добро пожаловать, войди.

Сатрий. Куда? в дом? Ни за что! Что за неволя жариться в стенах, когда заходящее солнце позволяет наконец перевести дыхание от убийственного жара? Кто войдет в такой сад, тот не скоро из него выйдет.

Кремуций входит.

Что за прелесть! Какие роскошные деревья! Какие блестящие цветы! Сядем здесь, друг.

Кремуций. Сядем, пожалуй.

Садятся.

Сатрий. Ты вечно занят своей историей; погрузился в прошедшее и знать не хочешь ничего, что вокруг тебя. Правда, многое так дурно, что спрятался б от него не только в дом, но в могилу; однако все-таки это голубое небо нашей счастливой Авзонии, эта яркая зелень, эти отливы даров Флоры и Помоны — все это, право, стоит того, чтоб пожить на свете, Есть еще много на земле такого, что заставляет, хоть на время, забывать и тиранов, и доносчиков, и льстецов... Ну, как идет твоя работа?

Кремуций. Я кончил свой труд.

Сатрий. Как? Довел свою историю до нашего времени?

Кремуций. Я довел ее до Филиппинской битвы. С концом республики оканчивается моя история.

Сатрий. А далее не хочешь продолжать? Правда, друг,— и не советую. Даже с написанным будь осторожнее; теперь время такое, что могут придраться и за сказание о временах давно прошедших. Я о себе скажу: мне очень дороги музы, но иногда приходит печальная мысль расстаться с ними.

Кремуций *(в сторону)*. Как бы музы были довольны... *(Ему)*. Отчего же?

Сатрий. Да оттого... между нами будь сказано... музы там обитают, где цветет свобода. Тираны не любят даров Аполлона, хотя и приносят ему жертвы. Что такое поэт? Прежде — истолкователь воли богов, возбудитель смертных к добродетели, хранитель чувства прекрасного, теперь — он самое жалкое создание. На его восторг наложены оковы: он — паяц, забавляющий сильных, раб, обязанный усыплять своего господина от бессонницы после жирного обеда. Или хвали Ливию, Сеяна, или — не пиши. Да что я говорю? И хвалить их опасно. Скажут: «Он под лестью хочет укрыть

злые замыслы», а иногда просто скажут: «Что это он хвалит настоящее и живых? Он думает об них... А когда думает, то что-нибудь и надумает!» А попробуй воспевать старину... «Он не любит настоящего,— закричат тогда,— он хочет восстановить прошедшее». Не трогай ни старого, ни нового — воспевай луга, леса, полевых нимф... «А — скажут тут,— он удаляется от похвал цезарю, стало быть, не любит его; он не смеет заговорить о настоящем, стало быть, боится проговориться, стало быть, у него на душе есть такое, за что бы его наказали». А не то — отыщут, пожалуй, какую-нибудь аллегорию, какой никогда поэт и не предполагал; да, наконец, он уже и тем виноват, что он поэт, а не все поэты угодны цезарям. Захочет ли он разбить свою лиру и осудит себя на пифагоровское молчание — и тут не уйти ему от подозрений: «Почему он прежде писал, а теперь молчит? Следить за ним!» А нужно только сильному сказать: «Следить за таким-то»,— и такой-то как раз попадет в беду. Цезари и поэты не уживаются в одном государстве.

Кремуций. С этим я не соглашусь. Мне даже кажется напротив, по крайней мере, у нас. Во времена республики муза латинская склоняла голову пред чужеземной, греческой музой; только со времен Августа услышали мы звучные песни мантуанские, сульмонские, на родном языке Лациума.

Сатрий. Песни сульмонские! Песни сульмонские! А о певце сульмонском забываешь?! Хороша была ему милость от покровителя муз. Бедняжка изныл в чужой земле, среди варварских народов. А все отчего? Он долго не хвалил ни Августа, ни Мецената, ни Агриппы, жил себе в мире богов или шутил над римскими прелестницами. «А! — говорили тогда при дворе Августа,— он человек неблагонамеренный, он не ищет покровительства сильных, он вреден»,— и все поставили ему в вину, даже его элегии, потому что они соблазнительны. Да у Горация больше соблазнительного, но Гораций курил фимиам Августу, и все было объяснено в хорошую сторону. Довольно, чтоб раз почли тебя неблагонамеренным — не поправишь дела. Как ни льстил Овидий на Дунае — все напрасно. «Вздор,— говорили в Риме,— он хочет только выкарабкаться из беды, а не думает так, как пишет».

Кремуций. Дарование везде пробьет себе дорогу, и талант не угаснет под бременем несчастья; а без несчастий нельзя обойтись на земле. Поэт недаром сказал, что боги мешают в урну жизни счастье и горе поровну: не то, так дру-

гое, а, живучи на земле, не уйти от горя: у иного такое, у другого иное, а всякому равно тяжело свое горе; один томится в изгнании, пораженный немилостию владыки, другой изнемогает от неизлечимой болезни, жизнь третьего отравлена семейным несчастием... Есть одно самое ужасное горе, перед которым бессильны все бедствия: это горе — нечистая совесть и тяжесть чужой крови и чужих слез. Вот истинное горе, любезный Сатрий! Да сохранит от него Юпитер нас всех... Прочее все услаждается терпением и чувством собственного достоинства; страдания добрых возвышают их душу, а страдания злых прибавляют к их порокам еще новый порок — малодушие. Надобно избегать этого порока. Не предавайся тоске; помни, что, собственно, не горе, а тоска, происходящая от горя, нас мучит. Равным образом, не слишком предавайся радости — и удобнее перенесешь неприятность, когда она постигнет тебя.

С а т р и й. Ты справедливо говоришь, что нет ничего горестнее нечистой совести; но, знаешь ли, наш век таков, что человек честный может легко сделаться негодяем.

К р е м у ц и й. Это может быть только тогда, когда твой честный человек не был честным, а только казался таким,— в самом же деле был всегда скрытый негодяй. На свете нет силы, способной поколебать честного человека.

С а т р и й. Не говори этого! А Сеян? А Тиверий? Скажу тебе про себя. Я мирно занимался поэзиею; вдруг приходит ко мне клеврет Сеяна и говорит, что любимец желает, чтоб я написал ему что-нибудь.

К р е м у ц и й *(в сторону)*. Проговаривается — или заговаривается...

С а т р и й *(продолжает)*. Что будешь делать? Не послушайся — начнет мстить! Обвинят тебя в неблагонамеренности, подслушают двусмысленные слова, перетолкуют,— и вот дом твой окружен воинами, и тебя ведут на суд или в темницу... Сообразив все последствия, я увидел, что благоразумие требует исполнить волю Сеяна. И я написал ему оду. Ха-ха-ха! Ты себе представить не можешь, что за глупое создание вышло из моей оды! Бавиевы творения — «Энеида» перед моею одою! Я производил в ней Сеяна от Диомеда, и Сеян принял ее благосклонно и велел распространять ради хорошего вкуса!.. Ну скажи, друг мой, не подлость ли это? Я презираю любимца, а должен величать его в стихах своих. Знаю, что этим я уронил себя в глазах ценителей искусства, между тем, согласись, я не мог поступить иначе. Что бы ты сделал на моем месте?

К р е м у ц и й. Я не поэт и в таком положении быть не могу.

С а т р и й. Хорошо, ты — историк. Ну что бы ты сделал, если б Сеян вдруг поручил тебе описать царствование Тиверия?

К р е м у ц и й. Мне этого не предложат, потому что всегда найдут людей, более меня сведущих в современной истории, которою я не занимаюсь.

С а т р и й *(помолчав немного)*. Друг мой! Я пришел к тебе за важным делом. *(С таинственным видом)*. Я пришел предупредить и предостеречь тебя по дружбе.

К р е м у ц и й. От чего и от кого?

С а т р и й. Да хоть бы от доносчиков, зложелателей, клеветников.

К р е м у ц и й. Я не боюсь доносчиков, потому что не делаю ничего противозаконного; презираю клеветников, потому что на то они клеветники, чтоб их презирать.

С а т р и й. Однако надобно быть осторожным. Поговаривают, будто в твоих анналах есть что-то вольное, будто ты слишком хвалишь свободу. Я советую тебе пересмотреть твою рукопись и не пускать ее в свет, пока не заменишь кой-каких мест другими; для друзей, разумеется, ты можешь оставить в надлежащем виде и даже еще более написать правду.

К р е м у ц и й. Я готов то же самое читать перед целым Римом, что читаю с друзьями. Я не живу в настоящем, я — историк, я — гробокопатель: мертвые не потребуют от меня отчета. В Риме нет закона, который бы судил историков, говорящих свободно о том, что уже унесено временем.

С а т р и й. Нет закона?! Да какой же есть в Риме закон, кроме произвола тирана и его любимцев? Закон попран, поруган; закон исчез вместе с добродетелью: обман, раболепство воцарились на месте прежних добродетелей! «О времена! О нравы!» — восклицал Цицерон. Но что бы сказал ты, великий вития, если б теперь поднял из могилы почтенную свою главу, принесенную в жертву возникающему тиранству? Где форум, комиции, где трибуны — охранители слабых?.. Их заменили теперь доносчики! Доносчики! Ничто не может выразить весь ужас этого слова, неизвестного в старом Риме. Скоро ремесленники покинут свои мастерские, а купцы свои лавки и начнут терзать друг друга доносами, потому что это выгоднее и легче. Донос сделался теперь средством для достижения почестей, как прежде храбрость и любовь к отечеству... Горе гражданину, если в театре он не посмеется

над фарсом комического актера, когда он понравился Тиверию и Сеяну! Ужинаешь ли ты с друзьями — прикажи слугам посмотреть под столом, за колоннами, не спрятался ли где-нибудь доносчик. Если не найдут — бойся гостей твоих, особенно когда фалернское начинает путать язык твой; повторяй про себя стих Овидия: «Галлюса погубило невоздержание языка при употреблении вина». Бойся жены твоей: если коварный обольститель найдет дорогу к ее сердцу — он донесет на тебя, жена подтвердит донос, и тебя отправят в ссылку или в тюрьму, а имение твое отдадут доносчику; и если врагу твоему скоро не надоест твоя жена, он женится на ней, и дети твои должны будут называть его отцом, а о тебе не посмеют вспомнить. Бойся собственных детей твоих, которым ты даровал жизнь и дыхание. Если дочь твоя хочет выйти за отпущенника — не препятствуй ей, иначе она донесет на тебя! Если сын твой впал в распутство — не останавливай его, иначе он донесет на тебя! Ты думаешь, его накажут, как отцеубийцу, по старине — нимало: его поставят в пример юношеству как образец верности государю и отечеству. Бойся рабов твоих и не наказывай их, если они обкрадывают тебя,— иначе они донесут на тебя! Не надейся на то, что, по старым законам, раб не смеет свидетельствовать на господина своего: закон об оскорблении величества не знает этого права, потому что перед ним — все рабы; да, впрочем, у тебя купят раба твоего, так что ты не посмеешь не продать его, отпустят — и все пойдет законным порядком. Бойся отпущенников своих, бойся каждого, кому ты оказал благодеяние; теперь в обыкновении платить за добро доносами, и когда узнает император, доносчику причтется в большую добродетель его неблагодарность... Вот положение римского гражданина под правлением тирана, который, порабощая Рим, достойно сделался сам рабом! Да еще чьим?! Отпущенника, вышедшего в люди тем, что в молодости продавал себя старикам, потом сводничал, а наконец подавал доносы — верховный источник благополучия! Все знают, что он убил Друза, живет с его вдовою,— один Тиверий этого не знает, потому что любимец утешает его вымыслами разврата. Но скоро, кажется, придет чреда и Тиверию: любимец отправит в Елисейские Поля сперва семейство Германика, потом и Тиверия — прикажет пожаловать его Богом, а потом захватит власть, и мы падем ниц перед новым владыкою, которого также со временем поместим на Олимп.

Кремуций. Не прерывая слушал я речь твою, но понял в ней мало, потому что ничего этого не знаю и ничто из

этого меня не занимает. Впрочем, ты сам себе противоречишь. Несколько раз ты восклицал: «Бойся, бойся!» — а сам не боишься говорить о том, чего так надобно бояться. Из этого я заключаю, что бояться надобно мне, а не тебе, и что поэтому мне опаснее тебя слушать, чем тебе говорить.

Сатрий. Кремуций! друг! Что говоришь ты? Зачем холодностью отвечаешь на мою горячность? Или тебе не нравится, что я, почитая себя в безопасности, считая тебя за честного человека, едва ли не единственного в Риме, заговорил с тобою нараспашку, излил заветное горе о родине?.. Ах, Кремуций! Другой бы подумал, что и ты способен приобщить свое почтенное имя к числу доносчиков. Прости мне это слово, вырванное огорчением! Я далек от такой мысли о тебе. Но мне слишком прискорбно, что я не нашел в тебе друга... Видно, я недостоин быть твоим другом.

Кремуций. Я — друг всем добрым людям и доброжелатель как добрым, так и злым: последним, разумеется, нельзя пожелать ничего лучше обращения на путь истины.

Сатрий. Ты стоик, это я вижу. Люблю тебя от всего сердца, но, признаюсь, мне не по душе суровая мудрость закона: ее последователи честны, прямодушны, но слишком холодны.

Кремуций. У нас в Италии очень жарко, а потому недурно, если внутренняя холодность крови будет умерять внешний жар.

Сатрий. Да, в Италии очень жарко, настоящий ад: Флегетон разливается из дворца Плутонова; есть все принадлежности ада: и Мегера — Ливия-Августа, и Тизифона — Ливия, вдова Друза, и перевозчик душ на муки — Сеян, и кривые судьи и Гарпии — доносчики.

Кремуций. Я хочу сказать не это, а то, что солнце у нас жжет, больше ничего.

Сатрий. По странному капризу Аполлона жжет да не греет; по крайней мере, сколько ни пробуждала весна умершей зелени,— свобода Рима спит непробудно.

Кремуций. Сатрий! Если ты хочешь быть со мною знаком,— не говори о настоящем порядке вещей: я не могу ни хвалить, ни хулить его, ибо не знаю его; иначе ищи себе других собеседников, более способных ценить твое красноречие.

Сатрий. Кремуций! Я тебя не понимаю... Ты хочешь, чтоб я, будучи твоим другом, сдерживал пред тобою свои чувства, как на площади?

Кремуций *(встает и подходит к розам)*. Как тебе

нравятся эти белые розы? Неправда ли, они очень милы? Это любимые цветы мои — какой прелестный запах! Я для тебя срежу. Ах, нет! Вот здесь получше. *(Идет к тому кусту, в котором спрятался Фирмий)*. Ах! Что это? Змея? Нет, подобие человека! В шиповнике! Воры! Воры! Эй! Люди! Сюда!

Вбегают р а б ы.

С а т р и й *(в сторону)*. О, проклятый дурак.

К р е м у ц и й. Что я вижу? Сенатор Фирмий! Сенатор римский в шиповнике, с полуобъеденным плодом! Сенатор залез в чужой сад, конечно, с намерением воровать яблоки или груши?

Ф и р м и й. Осторожнее! Если ты узнал, что я сенатор, то не каркай об этом пред своими слугами.

К р е м у ц и й. Осторожнее, сенатор. Ты порвал свою латакливию о шиповник. Видно, у тебя велика охота до моих плодов, если ты решился наслаждаться ими в таком неприятном месте; но зато, видно, они тебе очень понравились, если ты не чувствовал, как иглы царапали твое тело. Не лучше ли было придти прямо ко мне и попросить: я бы дал тебе из уважения к твоему сенаторскому достоинству. Слуги! Нарвите яблок, груш, мидийских яблоков и наполните ему всю тунику; заворотите ее вверх и завяжите около шеи; наполните плодами рукава, а руки завяжите назад, чтоб плоды удобнее могли держаться.

Слуги исполняют это.

Между тем, поищите по саду, нет ли еще подобных посетителей. Да заприте калитку, чтоб кто-нибудь не ушел отсюда.

С л у г а. Господин! Господин! Еще кто-то сидит на буке, да так высоко, что не достанешь.

К р е м у ц и й. Кто это? Да это Пинарий Натта, историк. Немудрено, что, пришедши красть плоды, он попал на бук вместо яблони: ему не в первый раз делать промахи; он и в своей истории принимал Сципиона Африканского за Азиатского... Слезай-ка с бука, историк, да сядь лучше под тенью бука и, как Титир, поведай нам, какому богу ставишь алтари?

П и н а р и й. О стыд! О поношение! Нет, Сатрий! Горе тебе! Ты ввел меня в этот срам! Я отомщу тебе! *(Слезает)*.

Ф и р м и й. Ах, задушаюсь! Кремуций, сжалься, освободи меня, не бесчесть меня...

Пинарий. Кремуций! мы в руках твоих, и ты, конечно, можешь нас обесчестить, но что тебе из этого пользы? Отпусти меня — я отблагодарю тебя.

Кремуций. Чем? Не историей ли своего изделия?

Пинарий. Смейся над моей историей сколько хочешь, но я не променяю ее на твою, потому что твоя привела в сад гостей, подобных нам. Мы не воры — мы доносчики; мы — свидетели, призванные Сатрием для подтверждения доноса его на тебя. Сатрий научил нас спрятаться между деревьями, а сам вызвал тебя и завел с тобой разговор о событиях настоящего времени для того, чтоб ты проговорился и таким образом попал в расставленную сеть. Всему виною Сатрий. Отпусти меня — и я донесу на него вместо тебя.

Сатрий. О злодейство! Измена!

Пинарий. Я донесу на тебя, бездельник! Чего свидетелями можем мы быть теперь? Что слышали мы от Кремуция Корда, кроме неохоты отвечать на твои речи? Мы испытали Кремуция Корда: он человек благонамеренный; но мы слышали от тебя дерзкие речи о правительстве и не знаем, к чему ты произносил их — быть может, ты действительно так думаешь. А если и не так, если ты хотел только завлечь историка,— думаешь ли ты, что божественный Тиверий станет потакать твоему коварству? Может быть, Кремуцию и в голову не приходило ничего подобного, а ты заронил в него подозрение. Рассеватель ложных слухов! Поноситель властей! Трепещи — я донесу на тебя! Кремуций будет свидетелем, Фирмий подтвердит донос, ибо великодушный Кремуций сжалится над нами и отпустит.

Сатрий. Умыслы наши открыты, но, Кремуций! я не враг тебе, а только друг самому себе, как и ты, как и каждый человек. Все равно, другой бы воспользовался твоею ошибкой и получил бы за то выгоды: так почему же было не воспользоваться мне самому? Для чего распустил ты в публике свои анналы, которые столько же прекрасны, сколько недостойны настоящего времени? Они возбудили подозрение в Сеяне и Тиверии, тебя признали человеком неблагонамеренным и нерасположенным к правительству, потому что ты любишь старину и свободу, о которой даже не вспоминают при нашем дворе. Одним словом, тебя сочли преступником, но прежде хотели изведать твои мысли, и Сеян выбрал меня в числе других. Если б я отказался, то заслужил бы гнев Сеяна, а тебе не принес бы никакой пользы: все равно — другой сделал бы то же.

Пинарий. Вот новое доказательство преступности

Сатрия Секонда. Он клевещет на любимца: он говорит, что Сеян научил его. Возможно ли это? Да и как осмелились уста твои изрыгать клевету на того, кому ты вчера подносил стихи, где сравнивал его с богами?

Фирмий. Ради богов, сжалься надо мной, Кремуций! Я буду полезен тебе.

Кремуций. Слуги! Перебросьте сенатора через ограду сада. Пусть он там, лежа на улице, кушает плоды мои!

Фирмий. Кремуций! Заклинаю тебя памятью отца твоего! Я не перенесу этого посрамления, я убью себя.

Кремуций. Тем лучше. Исполняйте, слуги, что вам сказано.

Слуги выбрасывают Фирмия.

Теперь, слуги, вытяните у Сатрия язык и дайте ему несколько щелчков за красноречивое описание событий настоящего времени; его язык привык болтать, лгать и клеветать,— пусть на несколько дней припухнет: это будет полезно для жителей города Рима.

Пинарий. О Кремуций! Благодарю тебя! Ты сделал доброе дело. Я напишу на него донос, а тебя оправдаю и выставлю свидетелем. Рабы твои также слышали.

Кремуций. Ты и в своих поступках столько же глуп, как в своей истории. Трое вас замыслили погубить меня и при первой неудаче обратились друг на друга; теперь каждый из вас думает только о самом себе и хочет выкарабкаться по спине другого; но ты — всех подлее... Терзайте же теперь друг друга: это достойное вам возмездие. Погуби Сатрия, погуби дурака Фирмия, погуби, наконец, самого себя. Доносите друг на друга и запутайтесь в своих доносах так, чтоб один другому служил палачом. Слуги! Свяжите их вместе: они теперь задушевные друзья. Выбросьте обоих на улицу!

Пинарий. Кремуций! Я донесу на тебя, если так; я скажу, что ты потакал Сатрию. Я донесу на вас обоих.

Сатрий. Врешь, негодяй! Я признаюсь во всем и пойду на смерть, но не солгу на Кремуция. Хотя он обесчестил меня, но я достоин этого. Мы не сумели погубить его — погибнем сами! Я уважаю тебя, Кремуций!

Слуги выкидывают за ограду обоих, вместе связанных.

К р е м у ц и й. О Рим! О несчастная Италия! Бедная моя родина! Что бы ни сталось со мною,— никакое горе, никакая мука не в силах преодолеть той горести, которая терзает мне сердце при мысли о твоем унижении! Горесть моя застарелая, затаенная навеки: я умру с нею. Некому завещать ее!.. За что людям хочется погубить меня? Подальше, подальше от них! Если успею вывернуться из этой сети — покину Италию, уйду в Германию, даже в Сармацию... Там, по крайней мере, я не буду видеть падения моего народа, не услышу латинской речи в устах злодеев и предателей. *(Уходит в дом)*.

Действие II
ТИРАН

I

Во дворце Тиверия. Стены обиты бронзовыми листами с выпуклыми изображениями разных мифологических событий, хрустальные колонны, серебряные кресла и скамьи. Т и в е р и й лежит на богатом ложе, занавешанном с одной стороны ковром. Подле него С е я н.

Т и в е р и й. Горесть моя неисцелима, как невозвратима потеря моего Друза. Ах, если б было справедливо, что тени умерших являются живым! Почему бы сыну моему не навестить меня, хоть на миг, в легком сновидении? Я теряю веру в богов, я склоняюсь к мудрости Эпикура: все дело случая; иначе, если бы боги существовали, они не отняли бы у меня преждевременно сына, а скорее повергли бы во мрак могилы меня, изможденного летами и неудачами. Сеян! напрасны усилия твои развеселить меня. Словно поток, который, когда его запирают, сильнее стремится разорвать преграды и бурлит,— так тоска моя: чем более ты хочешь потушить ее дружеским своим участием, тем неумолимее она терзает меня! Мне противны воздух, свет... Я желал бы в могилу, я желал бы не существовать! Все бессильно против моих страданий; одно ничтожество может излечить их, ничтожество, образом которого дарован нам сон! Ах, какое наслаждение спать! А я так несчастлив, что и сон убегает очей моих! Я мало спал сегодня. Ах, Сеян! Если бы кто-нибудь сделал меня Эпименидом? Ух, какое страшное, невыносимое стеснение в груди!

С е я н. Преодолевай себя, государь, удаляй от себя черные мысли. Утром сильнее твои припадки, к вечеру станет легче. Выпей живительной струи Вакха! *(Падает ему чашу)*.

Тиверий *(пьет с жадностью)*. Да! Что б за жалкие создания были мы, если бы не существовало на свете вина? Но мне хуже со дня на день. Я чувствую, это вино не только не облегчает меня, напротив, еще усиливает болезнь!

Сеян. Вспомни, что есть еще другая утешительница рода человеческого — добрая Афродита.

Тиверий. И она скоро оставит мне одно томительное о себе воспоминание. Я, кажется, скоро вовсе не буду в состоянии пользоваться дарами пафосской богини. Ты говоришь, добрая Афродита? Она добра и щедра только для молодых, а для нас, стариков, скупа, ревнивица! Напрасно медик мой дает мне дары Эскулапа: чем чаще я к ним прибегаю, тем более чувствую, что силы мои слабеют и охлаждается пыл пожеланий. Иногда мне хотелось бы лучше быть нищим, чем государем: нищий спокойно перенесет такое лишение: и при здоровье женщины отвращаются от его лохмотьев; но я, повелевающий миллионами, я, для которого прекраснейшая матрона готова изменить мужу, покинуть детей, забыть стыд, я — как оный страдалец в аде, томимый голодом: смотрит на вкусные кушанья и не может насладиться ими, потому что рот у него мал...

Сеян. Как власть твоя безгранична, так неистощимы твои наслаждения. Или у нас, верных слуг твоих, не достанет воображения, чтобы новыми вымыслами разнообразить твою жизнь...

Тиверий. Все надоедает мне. Новизна занимательна на день — на два: потом одно и то же прискучает, и, наконец, ничего уж и не выдумаешь, чем бы приглушить гнетущую тоску.

Сеян. Сегодня я приготовил тебе новое развлечение в саду.

Тиверий. Что такое? Что-нибудь вроде спинтрии или что-нибудь подобное?

Сеян. Не скажу. Неожиданность увеличивает наслаждение.

Тиверий. Хорошо, хорошо. Но, право, кажется, ничто не в силах развеселить меня. Сегодня мне очень дурно.

Сеян. Быть может, это вследствие вчерашнего ужина. Повар с особенным искусством сжарил германского кабана. Не принять ли тебе рвотного, чтоб с свободным желудком приступить сегодня к наслаждению?

Тиверий. Не хочу. Я делаюсь суров и жесток. Что еще могло бы развлекать меня — это страдания врагов моих, слезы их жен и детей. Я жесток, Сеян. Я презираю род чело-

веческий, ибо люди достойны презрения, потому что их легко обманывать и порабощать. Римляне хуже всех!

Сеян. Благодаря верности слуг твоих враги твои бессильны. Сенат всегда осуждает их на казнь, а ты милуешь и прощаешь.

Тиверий. Милую, говоришь ты. Нет, Сеян, не милую я их, а усугубляю их муки. Вот удовольствие, драгоценнее Вакха и Венеры!.. Оно мне не надоедает. Что пользы убить врага своего? Мгновение, несколько часов — и его нет, и он спокоен, он счастливее меня, потому что, несмотря на мое могущество, ко мне все-таки возвратится убивающая тоска! Что пользы даже мучить его самыми ужасными орудиями? Несколько дней страдания — и он спокоен, а я все-таки страдаю! Но лишить его чести, обесславить его имя, отнять у него жену, детей, достояние — и отдать доносчику, врагу его, а его самого заслать в чужую землю и давать ему жалкий кусок хлеба, чтобы в бессильной злобе он долго терзался и проклинал каждую минуту своего существования; или запрятать в тюрьму, лишить света и воздуха, и вместе с тем ножа, яда,— всего, чем можно прекратить жизнь, приковать его к стене, как собаку, и посылать ему из среды живущих на свете только такие вести, которые острее всякого кинжала режут ему сердце,— вот наслаждение! А тут еще и другое: видеть глупость целого народа, глупость тысячей, чувствовать себя выше их и умнее... да!.. Я преследую благородного человека и уверяю всех, что он негодяй,— и все верят этому и величают меня добродетельнейшим и справедливейшим. Ты не раз упрекал меня, зачем я слишком много даю воли сенату, зачем оставляю следы старой республики; ты даже советовал мне с помощью войска утвердить самовластие. Ах, Сеян! Ты знаешь, что приятнее приготовляться к наслаждению Венерою, нежели тогда, когда уже насытишь страсть свою; приятнее ловить зверя на охоте, чем поймать его... Только голодный пролетарий — волк, поймав добычу, снедает ее; благородный тигр, прежде чем задушить ее, потешится над нею, выпустит ее из лап, будто даст ей свободу, но потом бросится за нею и опять накроет убийственною лапою. Я люблю смотреть на своего кота, когда он поймает птичку и оставит ей настолько силы, что она может подлететь; кот выпустит ее из своих когтей раз-другой — и как измученная бедняжка рада! Но каждый раз мучитель снова ловит ее и таким образом доводит до смерти продолжительным томлением. Когда я смотрю на подобную сцену, всегда думаю о себе и о римской республике. Я не хочу сразу

уничтожить свободы Рима: я люблю — уничтожать ее! Эти проблески сопротивления моей власти, эти порывы пылких душ, легко уничтожаемые доносами и раболепным судом,— как это мне нравится! Здесь есть какая-то борьба, в которой я чувствую себя победителем. Мое положение подобно положению страстного игрока, которому всегда везет счастье в игре... А стая доносчиков, которые мне служат, стараются отличиться подлостью, а потом нередко губят самих себя тем же оружием,— ах, как это весело, как это забавно! Римский народ глупеет, подлеет, сам того не замечая. Один я это замечаю; один я разумею, что благородно, что низко; один я уважаю тех, которых преследую, и презираю тех, которым благодетельствую. Я торжествую, я чувствую, что я выше всех, потому что вижу истину, обманываю всех и имею право смеяться над всеми. Уже в Риме мало остается благородного и высокого — я начинаю стравливать доносчиков между собою; а когда эти собаки перегрызутся и заедят друг друга — я отпущу узду своей власти, дам римлянам подышать свободнее, начну покровительствовать литературу, любовь к истине, для того чтобы снова явились люди, а не бессмысленные скоты, для того чтобы снова было кого истреблять. Это — охота... Но займемся делом, Сеян. Что нового?

С е я н. В сенате производилось презабавное дело. Оно представляется на твое окончательное решение. Сенаторы ждут во дворце. Дело началось по поводу Кремуция Корда.

Т и в е р и й. А! по поводу историка, о котором ты говорил мне. Это человек благородный и, следовательно, недоброжелатель ко мне. Ну что?

С е я н. Он, как известно тебе, цезарь, написал «Анналы».

Т и в е р и й. И в них расхвалил римскую республику.

С е я н. Расхвалил Брута и назвал Кассия последним из римлян.

Т и в е р и й. Это одно не дозволяет ему жить на воле. Но этого, казалось мне, недостаточно, чтоб осудить его законным порядком. Я велел найти в нем вину поболее.

С е я н. Так, цезарь. Я хотел поймать его на большем преступлении и поручил сделать это дело Сатрию Секонду, поэту, т. е. приказал ему завлечь Кремуция в разговор о настоящем времени; таким образом, мы могли бы найти предлог осудить его за оскорбление величества.

Т и в е р и й. Что ж твой поэт?

С е я н. Обделал дело чересчур поэтически, т[о] е[сть] как нельзя глупее: сам попался.

Т и в е р и й. Поделом дураку! Каким образом?

С е я н. Вместе с историком Пинарием Наттою и сенатором Фирмием они зашли в сад Кремуция Корда. Пинарий и Фирмий спрятались меж деревьями, а Сатрий вызвал Кремуция, но вместо того чтоб искусно заставить проболтаться хозяина, он начал бранить тебя и говорить дерзко о таких предметах, о которых вспоминать не следует. Кремуций не разделял его мнений и не отвечал на его возгласы, потом пошел по саду и открыл спрятавшихся. Пинарий, взбешенный неудачею и сердясь за бесчестье, которым их наградил Кремуций, подал донос на Сатрия, прописал в нем речь его, и Сатрий, дурак, сознался во всем и усугубил свою вину, прибавив, будто я научил и настроил его.

Т и в е р и й. Глупец! Негодяй! Он достоин приличной казни. Ты, разумеется, явился в сенат и потребовал справедливости, не так ли?

С е я н. Конечно, и искал защиты против клеветы. Желая спасти себя, Сатрий отказался от своих слов, оскорбительных для твоей особы, но тем не менее говорил, что он хотел испытать Кремуция по собственному желанию.

Т и в е р и й. А Кремуций?.. И на него доносил?

С е я н. Пинарий сначала уверял, что Кремуций отвечал двусмысленными, возмутительными выражениями, но Сатрий и Фирмий отвергли это, и сам Пинарий отказался от своих слов, но только доносит, что Кремуций в своих «Анналах» поместил возмутительные возгласы, похвалил Брута и назвал Кассия последним из римлян.

Т и в е р и й. Этого нельзя опровергнуть. А Фирмий?

С е я н. Он зарезался, оставив записку, что бесчестие, опозорившее его сенаторское достоинство, принудило его к самоубийству.

Т и в е р и й. Ну, что ж сенат?..

С е я н. Признал Сатрия виновным в произнесении непристойных речей об императоре с желанием поймать Кремуция и приговорил его к ссылке в Галлию без отобрания имущества. Пинария Натту признали виновным в ложном доносе на Кремуция, будто бы последний отвечал одобрительно на преступные речи Сатрия; но как другой его донос на Кремуция Корда, относительно «Анналов», оказался справедлив, то решили ограничить его наказание кратковременным заключением в темнице. Что касается до «Анналов», то дело о них постановили предать личному усмотрению твоего величества.

Т и в е р и й. Хорошо. До сих пор я убавлял наказания,

теперь прибавлю. Надобно проучить доносчиков, чтобы они были умнее и осторожнее; притом надобно, чтоб в Риме не думали, будто мы потакаем доносчикам; напротив, пусть думают, что мы к ним еще строже, нежели к другим. Строгость эта не отымет охоты к доносам: мы накажем двоих и наградим пятьдесят. А между тем — и чрез наказание двоих приобретем в народе похвалу нашему правосудию. Чтобы погубить Кремуция Корда, мы прежде приласкаем его, отдадим ему имение доносчиков, а потом придеремся к «Анналам», и народ будет говорить: «Вот справедливость цезаря! За ложный донос на Кремуция он наградил обиженного, а за вину наказал!» Я спрячусь за ковром, а ты будешь играть мою роль. В отчаянии Сатрий скажет что-нибудь такое, чего не должно мне слушать.

Тиверий пишет на сенатском приговоре, потом прячется за ковром. Сеян выходит, а потом возвращается с несколькими сенаторами; за ними Кремуций Корд, Пинарий Натта и Сатрий Секонд.

II

Один из сенаторов. Сенат римский, решив дело об оскорблении величества гражданином Сатрием Секондом, к которому делу прикосновенны граждане Пинарий Натта и сенатор Фирмий, сенат с благоговением ожидает утверждения решения его величеством.

Сеян. Государь нездоров и не может вас видеть, отцы. Он препоручил мне, верному слуге своему, передать вам приговор. Вот подпись священной руки его. Надобно сказать, что закон de lesu majestatis, установленный сенатом и утвержденный императором, имеет ту цель, чтобы в самом зародыше подавлять преступные замыслы и не допускать их распространяться ко вреду республики. Каждый обязан доносить, если услышит что-нибудь зловредное. Но главное достоинство доноса — истина. Объявитель о зле предупреждает зло, потому и достоин награды, как и всякий, кто окажет услуги отечеству; оттого отечество и награждает доносителя; но сколь похвально обнаруживать пред законом злоумышления действительные, столь же глупо и преступно доносить ложно на гражданина. Закон de lesu majestatis установлен не с целью умножения, а с целью уменьшения доносов. Император желает, чтоб добрые граждане жили спокойно, вкушая плоды трудов своих, не обеспокоиваемые клеветниками. Что может быть хуже клеветы? Клевета губит

честь гражданина, расстраивает его семейное благополучие, чернит его заслуги отечеству. Цезарь более всех пороков ненавидит клевету. Милосердый ко всем преступникам, к одним клеветникам он неумолим. Пинарий! Ты не устыдился клеветать на гражданина Кремуция Корда и потом собственными словами обличил клевету свою.

Пинарий. Однако, высокий господин, то, что я сказал об «Анналах»,— справедливо, и, следовательно, мой донос не вполне ложен.

Сеян. То, что ты говоришь об «Анналах», не может относиться к твоей особенной заслуге: сочинение, которое читает всякий,— не тайна. Но ты оклеветал Кремуция Корда в произнесении непристойных речей о цезаре. Сенат присудил тебя к кратковременному тюремному заключению, но цезарь, всегда смягчавший приговоры сената, ныне изменил для тебя своему обычному милосердию и прибавляет тебе наказание. По воле его, изъясненной в написанных собственною его рукою словах, кроме тюремного заключения, следует тебя отправить на жительство в отдаленную Палестину, а имение твое отдать обиженному тобою Кремуцию Корду, лишив на него права жену твою и детей.

Пинарий. Господин! Заступись за сирот моих перед державным цезарем.

Сеян. Не могу, Пинарий Натта, просить за тебя: цезарь очень гневен. Что до Сатрия, то злодеяние его выше всякого милосердия. Цезарю угодно было избрать меня вестником его воли. Прежде всего, я повторю сказанное уже вам, почтенные отцы, что я, по незлобию моему и всегдашнему нежеланию причинять зло даже врагам, прощаю его за клевету. На коленях я умолял цезаря о пощаде его, но Тиверий непоколебим в своем праведном гневе. Сатрий, по собственному признанию и показанию граждан Пинария Натты, сенатора Фирмия и Кремуция Корда, обвиняется в следующем: он вошел к Кремуцию Корду и начал противозаконный разговор с целью завлечь Кремуция и услышать от него что-нибудь преступное. Но речи его были столь наглы и заключали в себе столько нелепого, что произнесение их,— хотя бы с целью испытать другого, есть уже величайшее преступление, и если допустить такие поступки для изведывания мыслей граждан, то это все равно, что оставить произнесение хульных речей без наказания; таким образом, распространители зловредных слухов и хулители властей будут прикрывать свои дерзости благовидным предлогом испытания других; притом же, цезарь желает, чтоб каждый наслаждал-

ся спокойно под его правлением, отнюдь не страшась доносов, вынуждаемых хитростью: а потому повелевает — Сатрия Секонда, в пример другим, подвергнуть смертной казни, а его имение также отдать обиженному Кремуцию Корду, лишив на него права жену его и детей.

Кремуций. Я изъявляю желание отказаться от предоставленного мне имения Сатрия Секонда и Пинария Натты и отдаю его их семействам.

Пинарий. Да ниспошлют тебе бессмертные боги свои благодеяния!

Уводят Пинария.

Сатрий. Я иду на смерть, и последнее слово мое будет проклятие тебе, Сеян,— убийца, прелюбодей, наушник! Я унизился до того, что решился служить тебе, и за то получаю достойную награду. Кремуций Корд! Я хотел тебе зла... праведен суд неба! Прости меня, Кремуций, прости меня! *(Его уводят; он кричит)*. Прости меня, душа благородная, прости меня!

Сеян. Теперь поговорим с тобой, Кремуций Корд. Сенат предал на личное рассмотрение его величества дело о твоих «Анналах». Цезарю угодно было поручить предварительно мне прочитать их, чтоб заключить: следует ли об них производить дело судебным порядком или оставить их без внимания. Ты писал эти «Анналы»?

Кремуций. Я.

Сеян. Я уже прежде читал их. Некоторые прекрасные места восхитили меня, и я представлял их его величеству: государь удостоил их милостивого своего воззрения. Но зато другие места невольно заставили меня просить тебя уделить мне объяснения. Я далек от того, чтобы подозревать в тебе какое-нибудь злоумышление; но есть в твоем сочинении такие двусмысленности, которые показывают, будто ты предпочитаешь прошедшее настоящему. Конечно, ты писатель умный и ученый, ты понимаешь, что только со времени богоподобного цезаря отечество наслаждается спокойствием и порядком. Но вот, например, почтенный писатель, объясни мне, как должен я понимать твои похвалы Бруту и выражение о Кассии — что он был последний из римлян.

Кремуций. Это само по себе ясно. Это относится к Бруту и Кассию.

Сеян. Но Брут и Кассий были злодеи, возмутители. Не так ли?

К р е м у ц и й. Брут и Кассий принадлежат истории, которая не знает ни гнева, ни пристрастия партий...

С е я н. Об этом мы знаем... Но я желаю слышать от тебя: какого мнения ты сам о Бруте и Кассии? Тебе нравятся эти люди?

К р е м у ц и й. Я не жил с ними. Мое мнение выражено в моей истории, в которой, однако, я судил об них не так, как о живых, а как о мертвых.

С е я н. Однако, если бы они были живы, то ты пристал ли бы к ним? Из одобрительного об них мнения я могу от тебя этого опасаться.

К р е м у ц и й. Кассий и Брут невозможны в настоящее время. Если б я родился в их время, то не был бы таков, как теперь, да и ты, господин, в то время не был бы тем, чем теперь.

С е я н. Ты уклоняешься от прямого ответа на мои вопросы... Я не люблю этого... Твои выражения о Бруте и Кассии указывают, что ты не доброжелательствуешь Юлию Цезарю, а следовательно, и Августу Цезарю, а следовательно, и Тиверию Цезарю.

К р е м у ц и й. Я не могу доброжелательствовать ни Юлию Цезарю, ни Августу — их нет на свете; я ничего не говорю и не смею говорить о Тиверии.

С е я н. Вся твоя история наполнена возгласами, обличающими, что ты любишь старину и хотел бы ее возвращения.

К р е м у ц и й. Люблю отечество, люблю его историю, потому что занимаюсь ею; а желать возвращения старины значило бы сделаться безумным. Что прошло, то не может возвратиться: это всякий знает.

С е я н. Ты решительно не хочешь понимать меня и скоро заставишь, против собственного моего желания, заговорить с тобой посуровее.

К р е м у ц и й. В каком преступлении желаешь ты обвинить меня, господин?

С е я н. Желаешь! Можно ли так говорить? Я никого не желаю обвинить. Твои поступки заставляют меня, против моего желания,всем добра, обвинять тебя в неблагорасположении к твоему государю и благодетелю.

К р е м у ц и й. Где доказательства, господин?

С е я н. Доказательства? *Он* требует доказательств! Да каких еще нужно доказательств, когда в твоей книге такие возмутительные вещи? Ты называешь Брута и Кассия последними из римлян! Стало быть, мы — что же? — не римляне? Варвары, что ли? Ты хвалишь отцеубийц и злодеев: стало быть, ты сам таков.

Кремуций. Я не называл нигде и никогда варварами тех римлян, которые жили после Цезаря. Я не отцеубийца и не злодей, ибо не сделал ничего такого, за что бы заслуживал этих наименований. Вижу, что история моя не нравится тебе; не нравится она, быть может, Тиверию Цезарю; но это значит только, что я не имею настолько дарований, чтоб написать иначе. Я не сказал ничего оскорбительного против Тиверия Цезаря или его семейства, одним словом, закон об оскорблении величества не простирается на мое поведение.

Сеян. Послушай, мой добрый друг,— прими мой искренний совет. Увертки твои ни к чему не послужат, уверяю тебя. Похвала лицам, признанным вредными, есть уже преступление. Твоя история написана с хитрым намерением волновать умы: вот что я тебе должен прямо сказать, мой добрый друг. По обязанности верного слуги государя моего и отечества я должен представить твою историю в сенат с объяснением, что цезарь находит ее подлежащею суду. Но есть еще способ спасти тебя... Для меня собственно все равно: я ничего не выигрываю, ни теряю, но я хочу добра тебе и потому предлагаю тебе средство. Лучше всего смиренно признайся своему государю *(Сеян с чувством ударяет себя в грудь)*, что ты виноват и жалеешь о том, что написал; можешь сказать, что это случилось невольно — от увлечения, а вовсе не от злонамеренности. Уверяю тебя, что все это тебе простится; цезарь милосерд с теми, кто искренно повергает к стопам его свои заблуждения, а я, мой друг, на коленях попрошу его за тебя. Быть может, его величество будет столь милостив, что дозволит тебе вымарать те места, которые невольно бросаются в глаза, и заменить их новыми, и вообще прибавить в твоей истории такие мысли и выражения, которые показывали бы в тебе доброжелательство и искренность. Лучше так поступить: право, выиграешь, мой добрый друг.

Кремуций. Я не сделал ничего противозаконного. В Риме нет закона, осуждающего историка за изображение событий прошедшего времени. Я не признаю себя виновным, ибо никто не может быть назван виновным без суда, а я не подлежу суду, потому что не сделал и не сказал ничего, что бы обнаруживало мое нерасположение к настоящему правительству. Я готов оправдываться в сенате, если тебе, господин, угодно будет представить на меня обвинения за мои «Анналы». Только воля цезаря — не закон — может погубить меня; пусть поступает цезарь как ему угодно, но я никогда не скажу, что я виноват, когда я прав: этого я не могу,

хотя бы мне грозили смертью. Добрая слава мне дороже жизни, а ложью я не стану покупать себе спасения. Сочинения своего я не стану переправлять: оно написано так, как я не умею лучше написать. Есть другие, более меня достойные люди: пусть цезарь поручит им написать достойнейшую историю. Обвинения твои, высокий господин, не дело закона, а просто — исторические вопросы; но с высокими лицами я не смею вдаваться в рассуждения об истории.

Сеян. Значит, тебе угодно, чтобы дело твое об «Анналах» поступило в сенат? Очень жалею, что лишаешь меня удовольствия спасти тебя.

Кремуций. Если бы я был преступник, то, при всей твоей силе и при всем твоем доброжелательстве, ты не мог бы спасти меня; ты бы извлек меня из-под орудия палача, но ты не властен был бы извлечь меня из-под мучительных орудий совести, которая казнит злее и продолжительнее всех палачей.

Сеян. Послушай, Кремуций Корд. Ты ссылаешься на закон: это похвально. Но не забывай, что есть закон выше всех начертанных в сенате; этот закон есть верность своему государю: он должен быть необходимо написан в сердце каждого.

Кремуций. Я не нарушил этой верности. Так, по крайней мере, говорит мне моя совесть.

Сеян. Хорошо, если тебе говорит так твоя совесть; желаю, чтоб и сенат сказал сообразно твоей совести... Ты пренебрегаешь моими увещаниями: очень жаль, очень жаль! Прошу тебя, по крайней мере, об одном: не думай, чтоб я искал тебе зла: по воле цезаря и по твоему собственному упорству я принужден сделаться твоим обвинителем; но вместе с тем я употреблю все меры к твоему оправданию. Прощай, мой добрый друг.

Кремуций уходит. Сенаторы тоже.

III

Тиверий *(выходит из-за ковра)*. Этот Кремуций Корд должен погибнуть. Его бескорыстие, его видимая неохота пользоваться нашими милостями показывают в нем благородную душу: если таких будет много, наша власть не тверда. Как он опирается на закон! Ты ему говоришь о моей воле, а он твердит о законе! И этот человек — историк! Историк — важное лицо в государстве. Историк — истолкова-

тель судьбы народа, объяснитель прошедшего и, следовательно, провозвестник будущего. Таких историков, как Кремуций Корд, мы уважаем, но они нам не нужны. Нам нужны историки, которые бы хвалили то, что нам нравится, порицали бы то, чего мы не любим; историки, которые бы за горсть монет, за ласковый взгляд сильного человека переворачивали бы наизнанку события, даже бесчестно сочиняли небывалое... Чем привлечешь Кремуция Корда? Золото — он презирает, милостей — он не ищет. Заметил ли ты, как решительно и как ловко он отрекся от твоего предложения — переделать историю! О, это человек республики! Это — опасный человек! Это — ужасный человек! Предать его суду!.. Что за беда, что нет закона против него? Разве нельзя толковать закон в разные стороны? Да что, в самом деле, они так ссылаются на закон? Я покажу им, что уважаю закон только потому, что *мне* так хочется; закон — для слабых тварей, а для цезаря — нет иного закона, кроме его собственного произвола... А каковы доносчики? Все они достойны своего жребия!.. О Рим, Рим! О народ, жадный к рабству, как игрок к деньгам, как сладострастный к женщине! Ты сам подаешь на себя бич! Я бью тебя — и уверяю, что люблю тебя; я запрягаю тебя — и уверяю, что я хранитель твоего спокойствия! Подлейте, подлейте, римляне, утешайте презирающего вас Тиверия!

Действие III
ИСТОРИК

I

В доме Кремуция Корда. К р е м у ц и й и т о л п а р а б о в.

К р е м у ц и й. Обряд эмансипации совершен! Вы свободны, друзья мои. Благодарю богов, что я успел оказать вам благодеяние. Вчера я продал свою виллу: вот деньги, вырученные за нее. Жены и детей у меня нет, родственников близких тоже нет, раздаю это вам по равной части. Прощайте и не забывайте вашего господина!.. Вы служили мне верно... благодарю вас. Кажется, я ничем не заслужил ваших проклятий. Я обращался с вами кротко; вы не испытывали бича на своих спинах; вы были сыты и одеты; я любил вас, как детей; если же я сделал кому-нибудь из вас неприятность — простите и забудьте!

Один из рабов *(бросается к ногам его, обливаясь слезами)*. Господин наш! Отец, благодетель наш! не отойдем мы от тебя, пока не доверишься ты нам, верным своим. Я не грек,— я не оставлю тебя, моего благодетеля, хотя бы ты бил меня, я не отойду от тебя! У тебя на душе что-то недоброе... Или враги хотят погубить тебя? Скажи, кто враг твой; да хоть бы он был кто такой, а я умею владеть кинжалом. Маленьким меня отняли от отца и матери; остались они, бедные, далеко, на Дунае; может быть, их убили римляне или куда-нибудь запродали... Мучил меня, как скотину, свирепый воин; не раз я хотел утопиться... на счастье, продал он меня тебе: ты меня приласкал, ты меня приголубил, а я не видел ни от кого другого ласки с тех пор, как разлучился с семьей. Нет у меня на свете никого, к кому бы я мог приютиться... Что мне в деньгах твоих? В нашей стороне не знают денег, а живут счастливо. Не отталкивай меня от себя!.. А коли, быть может, цезарь на тебя разгневался, так уйдем с нами; нас у тебя, дунайцев, семь: уйдем в нашу далекую землю; там мы будем тебя поить, кормить, как отца родного лелеять. У нас народ добрый: примут тебя за своего. Убежим, отец ты наш!

Кремуций. Добрый дунаец! Ты знаешь, что я люблю народ твой. Я всегда с участием слушал рассказы твоих отцов. Ах, там несравненно лучше, чем в нашей Италии!

Раб. Лучше, отец мой! Во сто раз лучше! Ваша Италия — проклятая земля; а у нас хорошо, мирно было, пока вы к нам не приходили. Но подальше к северу есть земля, где еще не была нога римская. Убежим туда! Правда, там холоднее, чем в Италии, но зато люди добрее...

Семь рабов бросаются к ногам Кремуция.

Отец наш! убежим с нами! На руках понесем тебя!

Кремуций. Напрасный труд, друзья мои! Вы меня не спасете, а сами себя погубите. У цезаря есть кому догнать. До вашей земли далеко. Пользуйтесь лучше свободою и скорей убирайтесь из Италии. Вы слишком простодушны. Вы говорите все, что вам взбредет на ум... Вы не годитесь жить в Италии.

Раб. Так это цезарь, отец мой, это цезарь — враг твой?.. Да разве он бессмертен?

Кремуций. Молчи! Ни слова более. Ступайте от меня: я вам приказываю.

Р а б. Да кто ж тебе будет служить? Оставь кого-нибудь. Ведь ты всех отпустил.

К р е м у ц и й. Ступайте, повторяю вам!

Рабы удаляются.

Р а б *(удаляясь)*. Цезарь, цезарь! Чтоб тебе не дожить до вечера! Тронь только нашего доброго господина!.. Мы не греки, мы сумеем жизнью заплатить за нашего благодетеля. *(Уходит)*.

Два другие раба, не из числа дунайцев, идут в угол. Кремуций сидит задумавшись.

1-й р а б. Этот варвар не любит греков за то, что греки умнее всех народов. Друг Филоктет, вот случай продраться нам в порядочные люди! Мы теперь вольные. Донесем на этого дунайца!

2-й р а б. Дело, друг,— донесем. *(Уходят)*.

К р е м у ц и й *(один)*. Участь моя решена заранее. Нет тому спасения, кого сенат захочет погубить. Они для виду призовут меня к оправданию и потом все-таки погубят. Погибнуть во цвете лет. Не успев даже и отведать наслаждений жизни, погибнуть тогда, когда впереди улыбалась мне слава, ожидала любовь!.. Но почему бы мне не довериться моим добрым дунайцам?.. Увы! — суетная мысль. Меня поймают, и конец мой омрачится трусостию. Не последовать ли Катону?.. *(Задумывается)*. Нет! Отомстим тирану собственным судом его! Если меня осудят — это будет ужаснейшее, неправосуднейшее дело, какое когда-либо случилось в Риме! Пусть мучитель совершает его и тем обесславит еще более свою память! Пусть накопляются его злодеяния! Чем их будет больше, тем он явится отвратительнее, тем неумолимее обрушится над ним суд провидения и суд потомства!..

Входит Э д и л.

Э д и л. Гражданин Кремуций Корд! Сенат призывает тебя к ответу.

К р е м у ц и й. Я готов. Идем.

Уходят.

II

Заседание сената. Тиверий сидит на возвышенности.

1-й сенатор *(подносит ему дело)*. Вот, государь, дело Вибия. Сын его, Юний Вибий, доносил на отца, будто он рассеивает возмутительные слухи и поносит гражданина Сеяна, пользующегося твоею милостью, и сверх того, будто бывший претор, Целилий Корнут, присылал ему деньги для исполнения возмутительных намерений. Рабы Вибия под пыткою подтвердили показания сына его. Сверх того, истина доноса Юния Вибия доказывается еще и тем, что Цецилий Корнут, конечно, чувствуя себя виновным, поспешил избавиться от казни — самоубийством. Поэтому сенат признает Вибия виновным и осуждает на смертную казнь; но Юния Вибия лишает награды за донос и подвергает его временному удалению из Рима по причине оскорбления сказанного закона, предписывающего безграничное уважение к родителям.

Тиверий. Поступок Юния Вибия должен быть признан примером честности и верности отечеству.

2-й сенатор. Цезарь! Возвращаясь с допроса, Вибий был окружен яростною толпою народа и едва было не лишился жизни. Толпа кричала: «Отцеубийца! Отцеубийца! Свергнуть его с Тарпейской горы!» Предупреждая народный мятеж, сенат счел благоразумным, не раздражая толпы, показать, что уважение к родительской власти существует.

Тиверий. Собрание избранных отцов должно презирать криками необузданной черни. Я прикажу разыскать зачинщиков волнения и наказать безжалостно. Пресечение злоумышлений не будет действительно, пока узы семейства будут связывать верность государю и отечеству. Надобно уважать родительскую власть — я это уже показал, карая непокорных детей; но отечество выше и драгоценнее всего. Отдать сыну Вибия все достояние отца и, сверх того, выдать ему десять тысяч сестерций в награждение за столь примерную верность к общему благу и спокойствию. Преступнику Вибию я смягчаю наказание и смертную казнь заменяю ссылкою на отдаленный остров.

1-й сенатор. Я предлагаю заключить его на остров Донузу или Гиару.

Тиверий. Эти два острова лишены воды. Я хочу, чтоб самое наказание преступника было услаждено попе-

чительностью правительства. Сослать его на остров Алюргос. Объявить.

Вводят Вибия в цепях. Входит сын его.

Вибий. Цезарь! Повели прежде всего выколоть мне глаза, чтоб они не смотрели на стыд мой! Какое бы наказание меня ни ожидало, я достоин его за то, что дал жизнь такому чудовищу...

1-й сенатор. Молчи, преступник.

2-й сенатор! Запирательство послужит к усугублению вины твоей. Раскайся!

Вибий. Я невинен.

3-й сенатор. О закоренелый злодей!

4-й сенатор. Вибий! За распространение ложных слухов о цезаре, за клевету на Сеяна, почтенного милостью государя, и за попытки к возмущению Галлии сенат признает тебя виновным противу закона об оскорблении величества и осуждает тебя на смертную казнь; но цезарь, по неизреченному своему милосердию, смягчает тебе наказание, повелевая заменить смертную казнь ссылкою на отдаленный остров Алюргос.

Вибий. Цезарь! Не отвращай от меня высоких очей твоих, хотя я в оковах. Я был один из обвинителей Либона Друза. В то время, когда другие получили награду, меня осудили томиться в Галлии: это было мне наградою за службу тебе! Теперь, единственно по доносу сына, поправшего все чувства человеческие, меня признают виновным без явных доказательств. *(Бросается на колени)*. Цезарь! Великий отец римского народа! Я приношу тебе жалобу на сенат. Меня осудили несправедливо.

Тиверий. Я слишком уважаю избранных отцов и не хочу принимать на сенат жалоб от бездельников, недовольных нашим милосердием. Сенат не осуждает безвинных. Уведите его прочь!

Вибий. О судьба! Достойно покарала ты меня за донос на Либо́на Друза! Я поражен собственным оружием. *(К сыну)*. Оставляю тебе вечное проклятие. Пусть сон убегает очей твоих! Пусть каждый кусок пищи будет тебе медленным ядом! Пусть жена твоя будет прелюбодейница, а дети превзойдут тебя преступлениями и меня — несчастиями! Проклинаю весь род твой, все потомство твое! Пусть все, в которых будет течь кровь Вибиев,

обрекутся судьбою на болезни, мучения и всеобщее презрение!

3-й сенатор. Юний Вибий! В признательность за твои доносы цезарь и сенат награждают тебя всем достоянием преступного отца твоего и, сверх того, десятью тысячами сестерций.

Юний *(бросается на колени)*. О великий государь!

Тиверий. Оставь чувства благодарности в груди твоей и не выгоняй их на свет. Постарайся верностью твоею государю и отечеству заслужить оказанную тебе милость. Ступай!

Юний Вибий уходит.

1-й сенатор. Теперь следует рассуждать о деле Кремуция Корда.

2-й сенатор. Напомню собранию отцов, что дело Кремуция Корда потому и было представлено на усмотрение цезаря, что сенат не почел себя вправе решить его на основании существующих узаконений. По обращении его в сенат снова, мы находимся в таких же обстоятельствах, как и прежде. Надобно предварительно издать закон, под который бы подходило преступление Кремуция Корда.

3-й сенатор. Подобный закон необходимо издать, но судить по нем Кремуция Корда мы не имеем права: дело его поступило к нам до обнародования этого закона. Правда, закон об оскорблении величества не простирается на него прямо, но книга его может быть признана преступною по суду сената. При божественном Августе издан был сенатус-консультус, обязывающий преследовать и уничтожать сочинения, явно развращающие нравы. А что может более развращать нравы, как не сочинение, возбуждающее к безначалию, неповиновению властям и неуважению к ним? Дерзкие выражения в книге Кремуция Корда о Бруте и Кассии возбуждают умы к предпочтению старого безначалия новой тишине и порядку; притом сочинитель, хваля Брута и Кассия — отцеубийц и злодеев, одобряет поступки таких преступников. Сенат вправе осудить сочинение Кремуция Корда на публичное сожжение как в высшей степени безнравственное и возбуждающее к безначалию и недовольству, вменить эдилам в непременную обязанность отобрать экземпляры этой книги у частных лиц и в лавках и предупредить всех граждан,

что скрывшие у себя его сочинение подвергнутся наказанию. Самого же автора предоставить воле императора, прося, однако, его величество, чтобы Кремуций Корд был лишен средств вредить общественному спокойствию зловредными сочинениями на будущее время.

Т и в е р и й. Я одобряю твое мнение. Надеюсь, что все отцы примут его. Оно здраво и сообразно с законом.

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Мы подаем голоса свои!

Т и в е р и й. Составьте приговор немедленно.

2-й с е н а т о р. Судебный порядок требует — осуждать преступников, выслушав их оправдание.

Т и в е р и й. Его оправдания напрасны. Но, ради святости закона, позовите его. Между тем изготовьте приговор.

В то время как один из членов пишет приговор, вводят К р е м у ц и я К о р д а, который, поклонившись, становится в отдалении со спокойным видом.

1-й с е н а т о р. Кремуций Корд! В написанном тобою сочинении «Анналы Римской Республики» сенат, сверх многих неуместных возгласов в старине, обличающих твое нерасположение к настоящему правительству, нашел похвалы Бруту и выражение о Кассии, что он был последним из римлян. Сенат признает твое сочинение преступным, во-первых, потому, что оно оправдывает отцеубийц и разбойников, во-вторых, потому, что, выхваляя убийц божественного Юлия Цезаря, оно возбуждает недоброжелательство ко всему его божественному дому и, следовательно, к его величеству Тиверию Цезарю. Поэтому сенат почитает твое сочинение развращающим добрые нравы и возмущающим общественное спокойствие. Что можешь сказать в свое оправдание?

К р е м у ц и й. Отцы избранные! Вы обвиняете слова мои, а не дело: преступных деяний вы за мной не знаете. Но слова мои не касаются ни Тиверия, ни матери его и никого из тех лиц, которые охраняются законом об оскорблении величества. Вы укоряете меня за похвалы Кассию и Бруту; но из всех историков, прежде меня писавших, ни один не упомянул об них, не отдав чести их дарованиям. Тит Ливий, знаменитейший из дееписателей как по красноречию, так и по верности, столько похвал расточал Помпею, что Август называл его помпеянцем. И это, однако ж, не нарушило между ними доброго согласия. Тит Ливий не называл, подобно новейшим историкам, разбойниками и отцеубийцами ни Афрония, ни

Сципиона, ни Кассия, ни Брута: напротив, именовал их людьми знаменитыми. В сочинении Азиния Поллиона говорится о них с похвалою, Мессала Корвин называл Кассия своим полководцем — и оба они осыпаны были почестями и наградами. Марк Цицерон вознес Катона до небес: что сделал диктатор Цезарь? Он не позвал его к суду, но возразил ему сочинением, в котором опроверг его мысли. Письма Антония, речи Брута, оскорбляющие Августа, конечно, несправедливо, стихотворения Бибулла[1] и Катулла, полные неудовольствия против цезаря, не запрещены и читаются свободно. Божественный Юлий, божественный Август не преследовали этих сочинений — и как не превозносить их умеренность и мудрость? Если властелин пренебрегает оскорблением, то оно само собою теряет всякую силу; напротив, оскорбление получает веру в народе тем сильнее, чем более возбуждает гнева в том, на кого оно направлено. Не стану говорить о греках: у них свобода достигала своевольства; всякому, кого оскорбляли словом, предоставляли и разделываться одним словом. Но и у нас никогда не отнимали права свободно говорить о тех, которых смерть избавила от ненависти и пристрастия. Неужели кто-нибудь подумает, что я хочу возбудить граждан к междоусобной войне и привести Кассия и Брута с оружием в руках на поля Филиппинские? Неужели думают, что, по прошествии шестидесяти лет, память их не сохранится в истории, как черты лиц в их изображениях, которых сам победитель не велел уничтожать? Потомство беспристрастно раздает каждому принадлежащую ему славу, и если меня постигнет ваше осуждение,— потомство вспомнит не только о Кассии и Бруте, но и обо мне [2].

3-й сенатор. Сенат признает оправдательную речь Кремуция Корда недостаточною. Сочинение его заключает выражения, которых смысл явно преступен — без всяких объяснений, и потому сенат осуждает его — как развращающее добрые нравы и возмущающее общественное спокойствие — на сожжение и уничтожение, а Кремуция предает воле императора, прося его величество принять меры к отнятию у него возможности вредить

---

[1] Треба: Бибакула. *(Ред.)*.

[2] Вся эта речь действительно была произнесена Кремуцием Кордом *(приміт. авт.)*.

обществу распространением подобных мыслей — как письменно, так и словесно.

Тиверий. Желаю, по возможности, сочетать правосудие с милосердием. Желаю, чтобы Кремуций Корд увидел свое заблуждение и раскаялся в нем! А потому наказываю Кремуция Корда тюремным заключением на бессрочное время до нашего усмотрения. Имение его повелеваю взять в казну до освобождения владельца для сохранения. Одобряете ли это решение, отцы?

1-й сенатор. Отеческое наказание.

2-й сенатор. Гнев твой милосерд, государь!

3-й сенатор. Сенат приносит тебе благодарность за облегчение трудов его твоею мудростью!

4-й сенатор. Это неизреченное милосердие должно поколебать упорную душу преступника!

5-й сенатор. И извлечь из очей его слезы раскаяния!

Кремуций. Не слез, отцы избранные, а смеха должны вы ожидать от меня в моем положении, смеха, говорю, потому что суд ваш показывает, что римляне уже недостойны более слез! Как не смеяться над тем, что, решившись меня погубить, вы изготовили заранее приговор свой, да еще призвали меня говорить оправдательную речь, которая не могла спасти меня? Вы не боитесь попирать правосудие, а стыдитесь снять с вашего судилища одежду правосудия! Неужели власть, не превышающая кратковременной жизни одного человека, может заглушить голос веков?.. О великий цезарь! Я не имел никакого против тебя зложелательства, я гибну невинно, не осужденный даже и собственными твоими законами, пораженный единственно твоим произволом! Ты велик и могуч — я ничтожен и бессилен. Легко тебе раздавить бедного историка, истребить даже писания его; никто не посмеет заступиться за него и сказать тебе истину. Но и ты смертен, как я. И для тебя настанет потомство... И тогда явится историк, который отомстит за меня и отомстит безжалостно. Он призовет тебя пред грозный суд — не раболепного сената, а холодной, неумолимой истории, и некому будет защищать тебя! Не страшась доносчиков, он передаст имя твое и все твои явные и сокровенные деяния в отдаленное потомство; он расскажет о суде надо мною всем народам до конца земли. Не станет, быть может, Римской империи, потоки времени унесут с лица земли и народ римский, но не погибнут

страницы грозного судии твоего, и чуждые племена через тысячелетия будут произносить проклятия над убийцами Кремуция Корда!

Уходит; за ним стражи.

3-й сенатор. Неслыханная дерзость!

4-й сенатор. Удивительное долготерпение цезаря!

Тиверий. Закон осудил его — а я не мщу врагам моим: я презираю их. Теперь, отцы избранные, постановите закон, который бы отнимал у подобных врагов порядка и добронравия возможность оправдывать себя юридическими изворотами. *(3-му сенатору).* Предложи отцам.

3-й сенатор. Я предлагаю навсегда установить закон, по которому всякий писатель — историк, поэт, философ, оратор — за малейшую похвалу тому, что несогласно с настоящим порядком, за малейшее нерасположение к тому, что входит в правила настоящего правительства, а равно за всякое выражение, которое, прежде рассмотрения его сенатом, было бы признано волею цезаря обличающим преступные намерения, подвергался бы суду по силе закона об оскорблении величества. Вместе с тем сочинения преступника должны быть сожигаемы и навсегда уничтожаемы, а все те, которые, в противность судебному приговору, осмелятся хранить у себя такие сочинения, подлежат суду по силе того же закона.

Тиверий. Следует при этом прибавить, что осуждение их должно последовать не иначе, как после явных улик. Да сохранят нас боги от несчастия осудить когда-либо невинного или самому виновному назначить наказание свыше его преступления! Вредно для блага отечества допустить злоумышленных людей избегать достойного наказания; но мы всегда готовы скорее простить десять виновных, чем подвергнуть незаслуженной каре одного невинного!

4-й сенатор. Мы принимаем единогласно предложение о новом законе.

Голоса. Принимаем совершенно.

2-й сенатор. Сообразно обычному милосердию цезаря, я предлагаю сенату ограничить строгость постановления включением условия, что под этот закон будут подходить только такие сочинения, которых противоза-

конное направление будет признано всеми голосами. Слова подвержены толкованиям. Слишком строгий закон совершенно убьет всякую охоту к литературе.

Тиверий. Условия путают законы. Чем закон проще, тем яснее.

3-й сенатор. Кто искренен и доброжелателен к своему государю и отечеству, тот не испугается этого закона. Закон преследует злых, а не добрых. Добронравный и верный гражданин лучше хотя бы великого поэта, но развратного или мятежного.

1-й сенатор. Закон состоялся. Теперь следует написать его на табулах и распространить обычным порядком.

Тиверий *(вставая)*. Прощайте, отцы сенаторы; благодарю вас за труды ваши в соблюдении правосудия и хранении благосостояния государства.

Выходит, за ним идут сенаторы; 2-й и 5-й сенаторы идут вместе.

2-й сенатор *(5-му, указывая на 3-го)*. Заметил ли ты, как он подбивается в милость цезарю? Как он прыток ему услуживать! Его надобно остерегаться... А ведь мы засудили совершенно напрасно бедного историка!

5-й сенатор. Мало ли кого мы судили и засудили напрасно? Я бы тебе не советовал включать условия в закон, который заранее составлен в уме цезаря. Тиверий посмотрел на тебя сердито сегодня. А на кого Тиверий посмотрит сердито, тому бывает худо. Что толковать об историке! Мы двое его защитить не могли. Будем лучше думать о себе.

2-й сенатор. Правда твоя. Несправедливость задела было меня сегодня... Впрочем, кажется, я не сказал ничего резкого. Да, лучше быть сенатором и спокойно отдыхать в своей вилле после судебных занятий, чем томиться где-нибудь в ссылке... Пойдем.

5-й сенатор. Разумеется, нам хорошо... Будем же остерегаться, чтоб не было худо.

Уходят. 3-й и 1-й сенаторы останавливаются.

3-й сенатор *(указывая на 2-го)*. Заметил?.. Он пристально посмотрел на меня, потом заговорил шепотом... Сегодня цезарь остался им недоволен. Завтра будем у Сеяна и докажем ему, что тот, кто предлагает

внести в закон такие условия, которые явно клонятся к ограничению власти цезаря сенатом, уже некоторым образом подлежит суду по силе закона об оскорблении величества.

1-й сенатор. Пойдем.

3-й сенатор уходит; 1-й останавливает 4-го.

1-й сенатор *(указывает на 3-го)*. Приглашает меня к Сеяну — доносить завтра...

4-й сенатор *(с живостью)*. Предупредим его. Пойдем сегодня.

Уходят. Зала пустует.

III

Улица в Риме.

Помпилия, Аврелия.

Помпилия. Доброго утра, Аврелия! Ты идешь с площади?.. Что это народ собирается туда? Там горит огонь, сказали мне, но не сказали для чего.

Аврелия. Ты не знаешь? Ну, так ты и не пойдешь туда, когда узнаешь. Это сжигают «Анналы Римской Республики», сочинение несчастного Кремуция Корда.

Помпилия. О боги! До чего мы дожили!

Аврелия. Тише! Подобные восклицания нетерпимы, особенно на улице. У вас в доме есть это сочинение?

Помпилия. Эдил спрашивал об этом вчера моего мужа. Он отвечал, что у нас его нет.

Аврелия. Заройте его в землю, если оно есть у вас. Иначе твоего мужа будут судить за оскорбление величества.

Помпилия. Бедный Кремуций! Я не знавала его лично, но сердце мое затосковало о нем, как о друге, когда я услыхала, что его посадили в темницу и, может быть, он просидит в ней целую жизнь...

Аврелия. Утешься! Он — римлянин и предпочел смерть неволе.

Помпилия. Он убил себя?

Аврелия. Его лишили возможности пронзить себе грудь: он отказался от пищи. Напрасно стражи грозили ему, напрасно даже поднимали на его бич. Геройски

перенес он мучительные девять дней, несмотря на то что пища стояла пред его глазами; на десятый — он испустил дыхание и произнес последнее слово: «Скажите Тиверию, что история отмстит за историка».

Помпилия. Великий человек! Достойный служитель истины! Да будет лучезарная память твоя запечатлена в сердце римлян! Да послужишь ты предметом уважения в лучшие времена, если боги, сжалившись, пошлют нам их! Позволили ли, по крайней мере, предать труп его огню и погребению?

Аврелия. Как преступник он брошен недостойными руками в бесславную землю, за Тибром!

Помпилия. Спросим стражей, хоронивших его, о могиле страдальца, найдем землю, освященную его прахом, украсим ее цветами, почтим возлияниями.

Аврелия. Что за безумие? К чему губить самим себя, когда от этого не будет никому пользы? Память Кремуция Корда украсится неувядаемыми цветами страдания за истину, а доброе слово, произнесенное о нем втихомолку честными гражданами, драгоценней всех возлияний!

ЗАГАДКА

Із народної казки

Іван Миколайович Розумний, пан.
Хома, **Ярема** — слуги і потішники його.
Іван Поклоненко, селянин.
Маруся, дочка його, а потім пані.
Олексій, прикажчик.
Селяне.
Панська двірня.

I

У пана в будинку. П а н, Х о м а, Я р е м а.

П а н. От, друзяки, як я знудивсь, якби ви знали! Кажіть лиш мені казку.

Я р е м а. Хочете, я?

Х о м а. Ні, я.

Я р е м а. Геть! Чого ти в'язнеш? Пан твою казку так хоче слухать, як собака мову.

Х о м а *(штовхає Ярему)*. Гвалт! Пане, чого він б'ється!

Я р е м а. Пане, хай він іде відсіля! Йому в хліві з свинями бути, а не тута з панами.

Х о м а. Яремо, не лайся! А то так учешу, що аж у вуха задзвенить.

Я р е м а. Хомо, розквашу тобі ніс так, що й батько не пізна.

П а н. Ну вас! Годі! годі, кажи, Хомко, казку. А ти, Яремо, мовчи, а то...

Х о м а. Добре, пане! Яку ж вам казати? Стривайте, оцієї ви ще не чули... слухайте. Був собі цар, а в царя троє синів: два розумних, а третій дурний...

П а н. Ану тебе з такими казками! Се все на одну стать: цар та три сини, третій дурень, а там вийде, що розумні зостануться дома ханьки мняти, а дурень яку-небудь королівну собі запобіжить. Кажи ти, Яремо, а ти, Хомо, нічичирк; а коли ти в мене хоч слово скажеш, так я тебе тут так і вб'ю! Що се справді! За вашою лайкою ніколи казки не послухаєш! Ярема стане казати — Хома перебиває; Хома почне — за Яремою не кончить. Гляди, Хомо, не дай тобі Боже!.. Ну, кажи, Яремо.

Я р е м а. Слухайте, пане. Був собі старець, та такий старець убогий, що й сказати не можна. От пішов він добувати хавтурки. Увійшов ув одне село, питається на ніч — ніхто не пускає. Так усе село пройшов — ніде його не приймають ночувати, а зима була. Пройшов уже все село — тільки на ріжку остання хата стоїть. Дума ста-

рецьː як уже тут не пустять, так тоді ляжу на дорозі та й замерзну. От і став стукати: а чоловік з хати й каже: «Пущу, та тільки щоб ти трошки поспав, а опівночі устав та до самого світу казки казав». А старець каже: «Добре! казатиму». Чоловік і впустив його. Він ліг, трошки поспав, прокинувсь та й дума: «Як же я буду казки казати, коли не одної не вмію?» Та й давай навдиранці! Надійшов до порога, аж щось кричить: «Стою! Пробі рятуйте, стою!» Він за поріг — кричить щось: «Мокну! Пробі рятуйте, мокну!» Він не попав у двері, та у комору, а там дві свічки стоять і два голуби цілуються. Він відтіля та у другу комору, аж і там дві свічки горять і дві гадюки кусаються. Він відтіля, та надвір, та під повітку, а там щось кричить: «Стримлю! Пробі рятуйте, стримлю!» Він на город, аж там два стоги стоять — один більший, другий — менший, а з меншого у більший жито сиплеться. Він з огороду в поле, а там щось кричить: «Стирчу! Пробі рятуйте, стирчу! Хоч зотніть, хоч зірвіть та покиньте!» Він і вернувсь. Увіходить у хату до господаря та й пита його: «Що то, чоловіче, у тебе, що я вийшов до порога, так кричить: «Стою! Пробі рятуйте, стою?» Ну, пане, як думаєте, що се таке? Одгадайте, що воно таке оце усе?

Пан. Ні, не відгадаю. Кажи, так знатиму.

Ярема. От як він спитав про те, що кричить: «Стою, пробі рятуйте, стою!» — а господар і каже: «То невістки йшли спати, та рогачів не поклали».

Хома. Так оті рогачі й кричать!..

Ярема. По шкоді й лях мудрий. Ну, пане. «Що ж то,— каже,— що я вийшов у сіни, а там щось кричить: «Мокну, пробі рятуйте, мокну!» — «То,— каже,— невістки пили та коновку у воді покинули».— «Ну, а те, що я не попав у двері, та у комору, а там дві свічки горять і два голуби цілуються?» — «То,— каже,— один мій син із жінкою у любові живе».— «Ну, а те, що я попав у другу комору, а там теж дві свічки горять і дві гадюки кусаються?» — «То,— каже,— другий мій син з своєю жінкою несогласно живуть».— «Ну, а те,— каже,— що я побіг під повітку, а там щось кричить: «Стримлю, пробі рятуйте, стримлю!» — «Та то сокирою хлопці щось робили та й покинули сокиру, устромивши у дрівотню».— «Ну, то ж що таке,— каже,— що я побіг на город, а там стоять два стоги — один більший, другий менший, і з меншого у більший жито сиплеться?» — «То,— каже,— мої сини возили з ко-

пицького та украли, так се з їх та у хазяїв стіг пересипається».— «А те що,— каже,— як я вийшов у поле, так щось кричить: «Стою, пробі рятуйте, стою! Хоч зотніть, хоч зірвіть та покиньте!»— «То,— каже,— зостались колосся на ниві, так вони перестояли своє врем'я, так того й кричать... Ну, тепер сідай та снідай».— Сказав казку.

Пан. Мудро зложено, біс його батькові.

Хома. Стривайте, пане, я вам загадаю, так так!

Ярема. Куди тобі, кваша!

Пан. Цитьте, йолопи! Я вам загадку загадаю, що вам і не снилась.

Хома і Ярема лащаться коло пана.

«Що є на світі над усе ситніш, швидчіш і миліш?»

Ярема. Хто його зна! Ситніш — либонь, ваша милість?

Пан. Дурню!

Хома. Свиня — та, що ік Різдву на сало годують.

Ярема. А швидчіш над усе заєць.

Пан. Шалопаї!

Хома. Ні, пане, швидчіш над усе кішка.

Ярема. Е, пане, знаю: швидчіш над усе блискавка.

Пан. Не втяли, хлопці.

Хома. А що, пане, мені дасте, коли відгадаю?

Пан. А що б ти хотів, щоб я тобі дав?

Хома. Жупан ваш, пане, що комір червоний та цвяхований золотом. Уже б як вийшов на вулицю, ото б дівчата задивлялись!

Пан. Ну, добре — дам.

Ярема. Хоч лизни гарячої сковороди язиком, так не одгадаєш. Звісно, панська загадка: куди нам, простим!

Пан *(погладжує пузо)*. Знаєте що, хлопці?

Хома та Ярема коло його лащаться.

От що, хлопці. Тепер неділя, люде всі в селі, ідіть і зберіть усе село — і мужиків, і жінок, і дівчат,— і скажіть їм оцю загадку, і скажіть, що, мов, «пан звелів об'явити усім, що хто сю загадку відгадає, то з теї сім'ї пан за себе буде дівку сватати». От як!

Ярема. А що ж, пане: ніхто не відгада!

Хома. Та таки ніхто.

Пан. Як думаєте, хлопці, ніхто не відгада?

Хома. Ніхто, ніхто. Се вже хоч як, так ніхто не відгадає.

Пан. Ну, йдіть, хлопці; тепер неділя, так люди всі дома; йдіть... Ну так як же, хлопці,— іменно ніхто не відгада?

Ярема. Далебі, ніхто.

Хома. Де її відгадати! Ніхто не відгадає.

Пан. Ну йдіть та так і кажіть, що де відгадають, так обіщав пан з тієї сім'ї дівчину за себе сватати. Ідіть, а я тим часом вип'ю чарку горілки та чого-небудь попоїм. Ох захляв!

Ярема. Та таки попоїжте, пане. З півдня крихта в роті не була, а до вечора ще далеко.

II

У пана ж таки в будинку. Прибігають **Ярема** з **Хомою**, один другого попереджують.

Хома. Пане, загадку відгадали!

Ярема. Мовчи, товстопуза пляшко! А то бебехи повідбиваю.

Хома. Замокла сопілко, мовчи! А то я тобі такого третячка на зубах виграю, що аж за вухами залящить!

Пан. Цитьте, навіженні! Кажи ти, Яремо, що там таке?

Ярема. Прийшов до вас чоловік, пане.

Хома. Бреше. То Іван Поклоненко.

Пан. Чого ж йому треба?

Хома *(швидко)*. Що дочка його, Мар'єю її звати. так ту загадку, що загадували, так прийшов її батько...

Ярема. Ач яка пелька! Узяв би та й запхав.

Пан. Покличте того чоловіка, що прийшов,— вас і до півдня не розбереш.

Увіходить **Іван Поклоненко.**

Іван. Здравія жолаю, Іван Миколайович! З добрим здоров'ям вашу милость поздоровляю. *(Кланяється)*.

Пан. Здоров був. Ти Поклоненком прозиваєшся?

Іван. Тошно-с так-с, судир!

Пан. Чого ти прийшов?

Іван. До вашої милості, по вашому господському приказанію...

П а н. Коли я тебе звав?

І в а н. Не положіть панського гніву *(кланяється в ноги)*. Я б і не теє... не посмів би був,— так боявся, щоб гірше вашої милості не прогнівити. Не положіть гніву. *(Ще кланяється)*.

П а н. Прощаю, прощаю! *(З слізьми на очах)*. Ти гарний чоловік. Я от як люблю, як мені хто у ноги кланяється!

І в а н. Ми суть раби ваші зовемося, не сміємо ослухатись вашого приказу, довжні те сповнять, що ваша милость велить.

П а н. Так, так. Се я люблю. На тобі четвертак, Іване.

І в а н. За що зволите жалувать? Ми не заслужили.

П а н. Озьми, братець, за твоє щиреє серце, що ти мене шануєш.

І в а н. Як же ми сміємо вашої милості не шанувати! Ви нам єсть пан, ми через вас ситі й одіті. Подозвольте поцілувати вашу ручку.

П а н *(з радістю)*. На! *(Протягує руку, Іван цілує)*.

І в а н. Не положіть гніву, будьте ласкаві. По вашому приказанію я прийшов до вашої милості по тій часті, що вашій милості вгодно було нам, простим людям, премудру загадку загадати, і звеліти, коли хто одгадає, то щоб до вас явитись. Так у мене є дочка, так вона послала мене до вашої милості, буцім вона ту загадку відгадала.

П а н. Коли се було, що я загадку загадував?

І в а н. У неділю, пане.

П а н. Я щось забув, який сьогодні день?

І в а н. Вівторок, пане.

П а н *(дума)*. А, згадав! Що на світі є ситніш, швидчіш і миліш? Так, так!.. Хлопці казали усім людям, і ніхто не відгадав.

Х о м а. Ніхто.

Я р е м а *(мота на його головою)*. Осика!

П а н. Що ж я тоді сказав, що я дам тому, хто відгадає? Га? Як пак я тоді сказав? Сто рублів грошей дам, чи як?

І в а н *(кланяється)*. Ізволили запомнить, судир: ваша милость обіщались з тієї сім'ї дочку брати, де загадку відгадають.

П а н. Так, так! Тепер згадав. Ну що ж? Відгадав? Кажи: що на світі над усе ситніш, швидчіш і миліш?

І в а н. Ситніш над усе земля, швидчіш — око, а миліш — сон. Не положіть гніву, пане.

П а н. Як? Відгадав?

Х о м а. Так і є: стало буть, швидчіш над усе земля, ситніш — сон, а миліш — очі. Так воно й є!

Я р е м а. Тюлю! Ситніш над усе очі, швидчіш — сон, а миліш — земля. От як ти, квач!

П а н. Ну що ж мені тепер робити? Тебе за себе заміж брати?

І в а н *(кланяється)*. Воля ваша, пане.

П а н. Та се овсі не знать що! Се халепа!

І в а н. Не положіть панського гніву: се одгадала дочка моя.

П а н. Дочка? Так у тебе дочка є? Як її звати?

І в а н. Мар'я, пане.

П а н. Так се мені її заміж брати? А що ж вона, хороша?

І в а н. Не так-то, поганенька.

П а н. Погана? Оце так! От наробив я діла!

І в а н. Не положіть панського гніву. Я б не осмілився, та ваше приказаніє.

П а н. Ну, ну, ти добрий чоловік. *(Думає)*. Ну що ж тепер робити?

І в а н. Воля вашої милості.

П а н *(ходить по кімнаті)*. Жениться! Ах, біс його батькові! Що ж тут діяти? Нічого! Ах, кати його батька!.. Ну, іди собі! Пошлю старостів!

І в а н. Ми суть вірнії і примірнії раби ваші!

П а н. Ну, ну, ти хороший чоловік. Хома, або ти, Яремо, дайте йому чарку горілки!

Хома і Ярема побігли.

Х о м а. Стій!

Я р е м а. Не втни!

Х о м а *(штовхає Ярему)*. Уб'ю!

Я р е м а *(штовхає Хому)*. Уб'ю!

П а н. Як ви смієте при мені биться? *(Б'є Ярему)*. За що ти його б'єш? За що ти його б'єш?

Я р е м а. Ой, ой!

Х о м а *(навколішках)*. Помилосердуйте, пане.

П а н. Іди горілки неси.

Хома пішов.

А ти в мене *(б'є Ярему)* отакечки, отакечки!

Я р е м а *(плаче)*. Він мене попереду зачепив.

П а н. Не бреши, не бреши! От тобі ще! От тобі ще! *(Проганя Ярему. До Івана)*. Прощай, чоловіче.

І в а н. Не положіть панського гніву. *(Пішов)*.

П а н. Оце халепа! Як тут мені бути?

Хома з горілкою іде.

Ти що?

Х о м а. Горілку несу Іванові.

П а н. Я вже його вислав.

Х о м а. Так вернути?

П а н. Як вернути? Вернути? Ах ти падлюка! Давай сюди чарку. *(Бере чарку і випиває разом)*. А! *(Утирається)*. А! *(Тупа ногами)*. А! *(Копилить губи)*. А! *(Бере його за груди)*. А! *(Б'є кулаками)*. От тобі, от тобі! Знай, що я твій пан! Знай, що я твій пан!

Х о м а *(біжить плачучи)*. Матінко моя, навіщо ти мене породила!

П а н *(оставсь один, скреготче зубами; очі налились, кулаки стулив і кричить)*. Увесь світ сокрушу!

III

В хаті у Йвана Поклоненка. М а р у с я сидить в одній сорочці і тче. Уіходять Х о м а т а Я р е м а, Хома з хлібом, а Ярема з яйцями. Ярема вихватує у Хоми хліб, а Хома у Яреми яйця.

Х о м а *(виступає до Марусі)*. Його благородіє Іван Миколайович посила тобі поклон і жалує тебе на велике опекунство... Давай хліб!

Я р е м а. А дзуськи!

Хома вириває хліб. Ярема не дає. Хліб розломили на дві половинки.

М а р у с я *(тим часом співа пісню)*:

Ой коли б я, мій паночку,
Трошки багатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька.

Х о м а. Що ж ти тепер наробив!

Я р е м а. Се ти...

Х о м а. Брешеш, ти!

Я р е м а. Брешеш, онцихристова довбешка! *(Заміряється кулаком і кидається на Хому).*

Хома підставля кошіль із яйцями, Яремин кулак вибиває кілька яєць з кошеля.

М а р у с я *(скочила)*. А що се за харцизяки такі найшли у хату! Чого ви завелись! Ач! Убрались у чужу солому, ще й шелестять! Та вас тут пов'язати треба.

Х о м а. А що! От ми тепер зв'яжемо оцього бісового сина!

Я р е м а. Дурню! Се так на сватанні кажеться?

М а р у с я. Ох, ви виросли — уму не винесли! Сідайте лишень, та я вас стану питати. А будете лаяться,— візьму та й роздягну... Ну, отак. Не кушіть мовчаночка. Кажіть, чого єсте прибули до нас?

Я р е м а. Од пана.

Х о м а. Цить! Не так треба.

М а р у с я. І на се, мабуть, кебети не стало! І самі не знають, чого прийшли. Так я ж вам скажу: прийшли ви за тим, що всяк купує, а ніхто не продає.

Я р е м а. Як се так?

М а р у с я. Овва! Умієте з паном своїм загадки загадувати, а одгадувати — так і ні. Авжеж я одгадала вашу, і ви б мою одгадали. Та де вам! Прийдеться самій сказати. Ви прийшли мене сватати, а звісно, що усяк сватається, а ніхто з невістою не набивається. От воно й виходить, що всяк купує, а ніхто не продає.

Х о м а. Так.

Я р е м а. Так.

М а р у с я. Ну, ви знаєте, що старости ходять з хлібом на сватання. Де ж ваш хліб, панове старости?

Я р е м а. Оцей навіжений, бузувірний...

Х о м а. Оцей єретик, щоб йому на тім світі...

М а р у с я. Бачу, бачу, що пристало вам старостувати, як собаці в човні сидіти. Ну та чого барилу з кухви глузувати! Хороші старости! Та й молода незгірша: старости без хліба у хату увійшли, а молода в одній сорочці їх зустріває. Ви тим без хліба, що дурні, а я тим ув одній сорочці, що в мене хата без очей і без ушей, а хоч є очі, так зав'язані.

Х о м а. Як се?

М а р у с я. А! умієте загадувати, а розгадати так не

вмивались! Та й куди вам, таким бейбасам! Якби собака дзвякнула, то я б і почула; а якби віконниці у хаті незачиняті, то я б подивилась, та все б таки й пізнала, що ви йдете!

Я р е м а. Бач!

Х о м а. Де ж твій батько?

М а р у с я. Поїхав до млина.

Х о м а. А коли вернеться?

М а р у с я. Коли поїде на об'їзд — так вернеться увечері, а як навпростець, то у полі й заночує.

Я р е м а. Від чого ж так?

М а р у с я. А, і сього не розчовпаєте! Коли поїде навпростець, а там дорога погана, тихо їхатиме, вечора прихватить, то у яру сидітиме.

Х о м а. А мати твоя де?

М а р у с я. Пішла на заєм плакати.

Я р е м а. Еге, се, мабуть, покійника ховають?

М а р у с я. Дитина вмерла у сусіди, так мати пішли над нею сидіти; а як у нас умре, так, певно, ті до нас прийдуть. От і вийшло, що мати на заєм плаче.

Х о м а. Ач!

М а р у с я. Чим же вас частувать, панове старости: чи прибиллю, чи убиллю, чи тим, що на Бога дивиться?

Х о м а. От кати його батька!

Я р е м а. Що ж се таке?

М а р у с я. Що? Мабуть, не хватає глузду? Прибиль — то молоко, бо як з корови надоїм — і корова ціла, і молоко прибуває у хазяйстві, а до того й теля годується та росте; а убиль — то сало, бо як його добудеш, то кабана не стане в хазяйстві; а те, що на Бога дивиться — то сирівець,— онде стоїть у кутку. Він у нас давнішній та кислий, та як нап'єшся його, то так і задереш угору голову до образів, що онде стоять. А що се у вас за яйця, панове?

Х о м а. Пан прислав.

Я р е м а. Тобі пан прислав.

Один на другого грізно позирнули.

М а р у с я. А навіщо їх мені? Хто-таки на сватанні молодій яйця носить? Се вже нехай як поїду до пана, так сам почастує.

Я р е м а. Се пан тобі прислав, щоб ти взяла десяток цих яєць і висиділа к ранку курчат.

Хома. І щоб панові на обід поспіли.

Ярема. А як не поспіють, то пан і брать тебе за себе не стане.

Хома. Та ще й хлосту дасть.

Маруся. Он як! Та ви з своїм паном мудрі, нічого сказать! Давайте, яєць, давайте. Де ж тут десяток? Тут усього шість.

Хома. Оцей бузувір...

Ярема. Оцей хранцюз...

Маруся. Годі, годі! Бачу, що побили здуру. Ну, та я свої знайду. Скажіть панові, що я їх і висиджу, і вигодую, і к обіду панові поспіють, та тільки нехай пан зробить з однолітків плуг, та виоре ним ріллю, та насіє проса. Коли те просо виросте і вберуть його до ранку, і змолотять, щоб було чим курчат годувати,— тоді й курчата мої панові поспіють на обід. Отак же йдіть і скажіть, та глядіть — не забудьте.

Хома. От біс його батькові! Яка ж ти з-сина й мудра, Марусю!

Ярема. І від чого ти така розумна, скажи, будь ласкава?

Маруся. Ну, ну! Нічого тут довго... Ідіть собі та скажіть панові те, що я веліла.

Хома *(хоче йти попереду, а Ярема дорогу йому заступає)*. Стій, я попереду.

Ярема. Ні, я.

Хома. Ні, я! *(Розставляє кулаки)*.

Маруся. Ізнов гризетесь! О, та й увірились же ви мені! *(Хватає їх за свити та дує під поли)*. От же вам! Нехай горить!

Ярема. Де горить? *(Скидає свитку)*.

Хома. Ой-ой-ой! *(Скидає свитку)*.

Маруся *(підхвачує свитки)*. От же вам, щоб не лаялись! А що! казала — роздягну, от же й роздягла! Ідіть тепер в одних сорочках, а свитки згодяться курчат укривати.

Ярема. От тобі на! А се все ти...

Хома. Уб'ю вражого сина!..

Побігли. За дверима чути — кричать та лаються.

IV

У пана в будинку. Пан, роздягнутий, лежить на постелі. Хома мухи б'є долонею, а Ярема лоскоче пана по п'ятах.

П а н. Ач! Справді неначе й не мужицького роду! Яка розумна! Тепер сам не знаю, як від неї відчепитися. Озьми, Хомо, пляшку та налий води мені за пазуху.

Хома робить се.

Послухайте ви, йолопи! Як призову чоловіка з п'ять людей та розложу вас, та так оддеру, що аж млосно вам стане. Нащо ви, сучі сини, казали, що ніхто загадки не відгадає?

Х о м а. Як, пане?

П а н. Так! Щоб вас сей та той! Хіба я не питав вас: хлопці, ніхто не узнає? А ви кажете: ніхто, їй-Богу, ніхто! А тепер і вийшло чортзна-що! А все через вас.

Я р е м а. Та се Хома все.

Х о м а. Брешеш, гирявий! Се все ти.

П а н. Мовчіть, біси вашого батька! Ви, бачу, одежу загубили через свою лайку та сварку і діла до пуття не довели. От я вас! Ей, Васильку!

Увіходить х л о п е ц ь.

Васильку! Одведи Хому та Ярему, нехай їм Михайло півсотні дубиняк у спину заліпить.

Х о м а. Паночку, соколику, помилуйте!

Я р е м а. Паночку, лебедику, помилуйте!

П а н. Ні, ні, не помилую. Веди їх, Васильку... та постій! Нехай тепер не б'є — я сам устану та піду. Я от як люблю, як людей б'ють, а вони кричать.

Хома та Ярема плачучи вийшли. Через кілька хвилин увійшов О л е к с і й.

О л е к с і й. Продав я, пане, пшеницю у городі і скупив усе, що треба по-домашньому.

П а н. Добре. Почім же ти продав пшеницю?

О л е к с і й. По сім з копою митою четверть.

П а н. А що ж так дешево? Учора купець по дванадцять давав.

О л е к с і й *(скороговоркою)*. Та се, видите, судир, по той часті, що купець набавляє по рублю затим, що йому

не перевозити, та вп'ять за містяне... стало буть, що на місці купив по рублю, так воно, як його счести, то мало розниці. Та вп'ять і те, що купець гроші давав, а я товаром забирав, а воно як на товар, так завсегда дешевше продається.

П а н. Ну, може. Скільки ж грошей? Усіх шість четвертей, по сім з копою... сім та сім, чотирнадцять, та ще сім, то вийде... а кат його батька! вийде... вийде... двадцять один, та ще сім, то двадцять вісім, та ще сім, то тридцять п'ять, та шість полтин, то три рублі,— то тридцять, тридцять вісім. Так, Олексію?

О л е к с і й. Так, ваше благородіє, достолно так.

П а н. Де ж гроші?

О л е к с і й. Ось подозвольте поглядіть, що я тут купив.

П а н. У, багато! Скільки всього? Ітого сорок п'ять рублів. Так се, стало буть, ти на свої ще гроші купував?

О л е к с і й На свої, судир Іван Миколайович!

П а н. Так скільки оце ще тобі грошей слідує?

О л е к с і й. Ізвольте полічить, судир.

П а н. Три... ні! Два цілкових; так, чи що?

О л е к с і й. Істинно так, судир Іван Миколайович!

П а н *(дає йому гроші)*. На ж тобі.

О л е к с і й. Покорніше благодару, судир. *(Бере написаний лік і ховає у кишеню)*.

П а н. Ну послухай, Олексію: зроби мені, будь ласкав, що я в тебе попрохаю.

О л е к с і й. Що прикажете, судир?

П а н. От бачиш, Степановичу, загадав я людям загадку.

О л е к с і й. Знаю, судир, і обіщались з тої сім'ї панію собі взяти, де відгадають, а Йванова Поклоненкова дівчина й відгадала.

П а н. Отож-то й є! Що ж тут мені робити? Брати її не приходиться: пани сміятимуться, що я, такий стовповий дворянин, та взяв таку просту крепачку. Ти сам знаєш, що батюшка мій поручиком був, а дідушка мій у малоросійській козацькій службі хорунжим служив. А я оженюсь на простій! Як се можна?

О л е к с і й. Справедливо говорите, судир!

П а н. То-то ж і є! Як же з нею мені розв'язатись? Я вже думав і так, і інак. Хотів їй ще загадку загадати, так хлопці мої, Хома та Ярема, таки ніяк не втихоми-

рються: що пошлю їх, то вони задеруться і діла до пуття не доведуть.

Олексій. Та, по-моєму, просто послать та й сказать їй, що не буде сього ніколи; а то і овсі не посилать, так воно й минеться.

Пан. Не можна, Степановичу, погана слава піде. Скажуть: що се за пан, що раз скаже так, а вдруге інак.

Олексій. Ну так от як: послать її батька що-небудь продавать, а опісля сказати, що, мов, обманив, та й не брать дочки і його ще випарить.

Пан. Еге! І так не годиться. Чоловік добрий — батько, слухняний, та й вп'ять-таки поганої слави не минеш. А я видумав от як: загадаю їй таку загадку, щоб вона до віку до суду не розгадала. От видумав. *(Підскакує)*. Звелю їй приїхать до мене, та тільки так, щоб ні санями, ні возом, сама щоб була ні боса, ні обута, ні гола, ні вдягнута, ні волом, ні конем, ні війком, ні голоблею, ні з гостинцем, ні без гостинця. *(Регочеться)*. От як! Оце так! Нехай розгада! Як думаєш, Олексію?

Олексій. Хто його знає, пане. Здається, трудно що-небудь видумать.

Пан. Так от я тебе пошлю переказать їй оце. Чуєш?

Олексій. Хм. Мені, ваше благородіє, якось не пристало. Ви зволье послать кого-небудь молодшого, а то я вже старий, та вп'ять мені якось неподобно.

Пан. От іще! Хіба старі та і не ходять сватати? Хто ж і сватом буває, як не старі? Ні, вже зділай милость, Степановичу, ти мені — от як мені услужиш! *(Дає йому асигнацію)*. Ось на тобі! Будь ласкав, зроби те, що я прошу.

Олексій *(дума, потім кланяється)*. Для вашої милості піду; а то, далебі, нізащо б не пішов, якби не ви прохали. Треба послухати свого пана, та ще такого доброго... Коли ж мені йти?

Пан. Зараз іди.

Олексій. Піду, судир. *(Виходить)*.

Пан. Васильку! Поклич мені хлопців, Хому та Ярему. Розкажу їм, що я придумав: тож-то сміятимуться!

V

На дворі у пана. Пан, Хома, Ярема, Олексій.

Олексій. Се, пане, хто його зна, що й таке! Сказала, що «приїду до пана так, як його милость приказує».

Хома. Ого!

Ярема. Лиха матері приїде! Бреше!

Пан. Нехай собі їде. Уже ж вона, бісова дочка, сьогодні взна, як з паном водиться. Іди собі, Олексію. А ви, хлопці, приведіть сюди хортів, та усіх, таки усіх... Та як стане до двора доїздити, то ми її зацькуємо отут: вони її, бісову, розшматують. Біжіть, хлопці, та швидше.

Хома та Ярема біжать, попереджуючи один другого.

Олексій. Пане! Пане! Іде наша краля, та ще яка! Як казала, так і є!

Пан *(вбіг на рундук)*. Де, де? Гей, хлопці, сюди! Оту її, оту її!

В'їжджає Маруся без сорочки, ув'язана неводом, на одній нозі дірявий черевик, друга нога боса та личком перев'язана; сидить на якихось грендджалах, що з одного боку колесо, а з другого полоз. До грендджалів прив'язана палиця, а до палиці ликом козел. Під пахвою у неї заєць.

Пан. Оту її! Оту її!

Маруся кида зайця. Собаки вшкварили за зайцем. Маруся скочила на рундук.

VI

У пана у хоромах. Пан, Маруся, одіта панею, Олексій.

Олексій *(увійшов, поклонивсь панові, а на Марусю позирнув)*. Прийшли, пане, вп'ять ті мужики, що судяться об сокирі. Чим-небудь зволте кончить. Уже й то щодня сюди вештаються, нічого не роблять, на панщину не ходять, тільки все основу снують од дому до двору. Пожалуста, розсудіть їх зовсім.

Пан. А, кати їх батька! От огидли! Скажи, нехай завтра прийдуть.

Олексій. Та що з сього буде? Усе завтра та завтра. По мойому совіту, ваше благородіє, узять та й перепороть обох, щоб не позивались за чортзна-що.

М а р у с я. Ну-ну-ну! Ти чого тут кричиш? Ігумену діло, а братії зась. Ач які! Зазнались ви, хлопці. Хіба сам пан не зна, що й сказати? Твоє діло знать — прийшов, сказав, та й годі, а то ще з совітами тиськаєшся! Геть відсіль! Гляди, щоб торби не злякавсь.

О л е к с і й. Та що ж мені, пане, сказати?

М а р у с я. Іван Миколайович! Нащо ви справді водите людей? Розсудіть їх, та й годі. Скажи, нехай підождуть біля крильця.

Олексій вийшов.

П а н. Послухай, Марусю, знаєш, що я тобі сказав? Я тобі приказував не мішатись у мої суди. А? Що се? Я тут пан, а не ти!

М а р у с я. От уже й розсердились. Бачите, які ви, пане. Хіба я вам що погане кажу? Я ваша жона, та не смію нікуди вступатись? Олексієві — так можна, а мені так ні? Хіба за те, що Олексій вас обдурює?

П а н. О!

М а р у с я. А то ж що? Не уступайся, кажете, у мої суди... а багато ви насудили самі? З не знать чого люди у двір цілий тиждень вештаються, і ніяк і досі їм суду не дадуть!

П а н. Та бач, Марусю, діло, кат його матір, заплуталось. Скоро-то його розшолопаєш? Уже я й сам і так і інак, думаю-думаю, ночі не засплю, а все думаю, разів з десять подушку переверну та все думаю.

М а р у с я. Є чого думать? Два дурні сокиру знайшли та й не ладять, кому її брати. Ходімо лишень; я їх зараз розсуджу.

П а н. Так будуть люди сміятись.

М а р у с я. Чого?

П а н. Скажуть, ач який пан! Не розсудить людей своїх сам.

М а р у с я. От тобі на! А я хіба не пані? Вони не сміятимуться. Ходім.

П а н. Ну ходім. Та тільки се так один раз; у другий — щоб ти ніже-ні не сміла мішатись у суд мій. Хлопці, винесіть стули на рундук; підем судить-рядить.

Х о м а т а Я р е м а, попихаючи один одного, відчиняють двері на ганок. Пан з Марусею вийшли та й сіли.

П а н. Ну гляди ж: один раз, та й тільки; а то як станеш мене перебивать, так вижену геть.

М а р у с я *(на Хому та Ярему)*. Ви чого тут стоїте, шолопаї? Гетьте! Вам тут не місце...

Хома та Ярема пішли.

П а н. Навіщо ти їх прогнала? Не хочу, єй-Богу, не хочу! Що се таке? Ти командуєш у мене? *(Скочив)*.

М а р у с я. Сідай, сідай! Люди сміються.

Пан сідає.

1-й м у ж и к. Ізнов ми до вашої милості. Розсудіть, пожайлуста.

2-й м у ж и к. Зробіть панську ласку, розсудіть.

П а н. Ну, люди добрі... От цілий тиждень все думаю, як би вас розсудить... Просіть лишень тепер молоду пані.

1-й м у ж и к. Буде ваша ласка, Мар'я Івановна!

2-й м у ж и к. Пожалуста, судариня.

М а р у с я. А що там у вас таке?

1-й м у ж и к. Знайшли ми, судариня, сокиру удвох та ніяк не поділимось. Я кажу, що я знайшов, а він каже, що він. Я іменно знаю, що я! Так що ж будеш робить! Лізе та й лізе: моя, каже, сокира; я, каже, уперед углядів. Розсудіть нас, пані.

2-й м у ж и к. Єй-Богу, неправда! Отже, нехай мене злидні поб'ють, коли се правда! Йдемо ми по луці — лежить сокира. Я й кажу: «Дивись, Іване, сокира». А він каже: «Де, Пархоме?» А я кажу: «Ондечки». Та й пішов за нею, а він попереду забіг та й ухопив. Оце й та сокира — у Олексія була вона — ось подивіться: от вона та сама.

М а р у с я. А що тобі робить сокирою?

2-й м у ж и к. Обіддя набивати.

М а р у с я. А тобі?

1-й м у ж и к. Я хотів був попрохати в пана поїхать у ліс коляк нарубати: тин розвалився.

М а р у с я. Зніміть з топорища сокиру. Тобі *(2-му мужикові)* нá сокиру, а тобі *(1-му мужикові)* нá топорище.

1-й м у ж и к. Як же се так, пані?

М а р у с я. Ні півслова! Розсудила? Ідіть же собі геть!

Іще два мужики прийшли.

1-й мужик. Розсудіть же й нас, паніматко.

Маруся. А об чім?

Пан. Я вас розсуджу. Марусю, тобі казав: не смій уступатись, як я стану судить та рядить; я на те пан.

Маруся. А я на те пані! Ну та яке мені діло! Судіть, коли хочете, й самі. Ваші люди — ваша й воля.

Пан. Чого ви?

1-й мужик. Ночували ми, пане, оту ніч у полі, та знаєте, поїхали так не знать як: моя кобила, його віз та віжки. От лягли ми й поснули. Коли прокинулись уранці, дивимось, аж біля кобили лошатко стоїть. Я й кажу: «Моя кобила привела лоша!» А він каже: «Ні, мій віз привів».

Пан. Трудне ваше діло! Не знаю, як і розсудить. Знаєте що? От що! Приходьте ви завтра увечері; я подумаю і розсуджу вас.

Маруся. А чого тут іще до завтрього тягнути? Ви, пане, їх розсудіть.

Пан *(подумавши трохи)*. От що! Ти кажеш, твоя кобила привела лоша?

1-й мужик. Кобила, пане, єй-Богу, кобила.

Пан. А ти кажеш, твій віз?

2-й мужик. Віз, пане, звісно, що віз: аже ж ми на возі їхали.

Пан. От що: пустіть лоша, куди воно побіжить; коли до воза, так твій віз привів лоша, а коли до кобили, так кобила.

Мужики пускають лоша. Воно, сліпе, побігло до воза.

2-й мужик. А що? Не моя правда вийшла? От бач, я ж казав, що мій віз привів лоша!

Маруся. От же й не так треба! Де таки видано, щоб віз привів лоша! Ви, пане, от як їх розсудіте. Ти, чоловіче, кажеш, що кобила твоя привела лоша?

1-й мужик. Кобила, пані.

Маруся. А ти кажеш — віз?

2-й мужик. Звісно, що віз: аже ж лоша до воза побігло!

Маруся. Добре. Озьміть же ви лоша да поставте його посередині: коли кобила до нього прибіжить, так кобила привела, а коли віз побіжить, так віз. Та тільки от що: хто збрехав, того бить.

2-й мужик. Бог з їм зовсім, пані, нехай уже його кобила привела.

Мужики пішли.

П а н. Як? Що се таке? Га? Мене пересуджувать та переряджувать? Пана? От як! *(Б'є вікно)*. От як! *(Хита двері)*. Матері твоїй сто болотяних. *(Зустрів Василька і почав його скубти, приговорюючи)*. От як! От як!

Василько побіг, пан за ним.

М а р у с я. Зовсім розум загубив! Тільки хвоста не має, а то б сам собі боки повідбивав!

П а н *(вертається)*. Марусенько, любочко, кришечко! Прости мене, що я на тебе покричав.

М а р у с я. Що-бо ти робиш се, пане? Ну, на віщо воно схоже? Люди сміються, скажуть: «Скрутився пан». Далебі, аж мені через тебе сором!

П а н. Далебі, не буду! Нехай мені сей та той, коли буду! Прости мене *(цілує)*. Отже я поїду на лови, Марусю, а ти останешся у мене господарювати, та вже що хочеш, те й роби. У всім даю тобі волю.

М а р у с я. Щоб опісля кричав?

П а н. Ні, ні, не буду ніколи кричать, не буду. *(Іде, потім вертається)*. Я не хочу з тобою жити! Бери од мене, що є в мене кращого тобі й ліпшого, та йди собі геть! І не хочу, і не хочу! Іди зараз!

М а р у с я. І піду, єй-Богу, піду і не плакатиму!

П а н *(радий)*. Підеш?

М а р у с я. Піду, аби дав мені узяти що найкращого.

П а н. Бери, бери, тільки одв'яжись! За тобою і мені життя нема.

М а р у с я *(пішла і принесла пляшку горілки)*. Так прощайте ж, Іване Миколайовичу! Нічого з вами робить! Тепер я вже не ваша пані. Попрощаємось та розлучимось на вічні віки.

П а н. А се що? Для чого?

М а р у с я. Аякже? Як чесно та любо ми побрались, так треба нам і розійтись. Погуляємо наостанку та й розлучимось навіки.

П а н. І то добре.

М а р у с я. Пийте, Іване Миколайович, призволяйтеся.

П а н *(п'є)*. Іди собі, іди, а пересуджувать та переряджувать я себе не дам! *(Ще п'є)*. Ох-ох-ох-ох!

М а р у с я. Чи оце ж тобі, паночку, і не жалко буде мене?

П а н. Ох-ох-ох-ох! *(П'є і плаче)*.

Маруся. Прощай, мій паночку, мій милесенький, прощай!

Пан. Прощай, моє серденяточко, моя ластівко. Ох Боже мій, Боже мій! Прощай!

Маруся. Вип'ємо ще.

Пан *(п'є)*. Ох-ох-ох-ох! *(Підскочив)*. Хто сміє против мене грубити? Ніхто, єй-Богу, ніхто! *(Хоче йти, та захитався. Б'є себе по кишені)*. Гроші є! *(Б'є себе по голові)*. Розуму багато! Чого мені? Пан! На всю губу пан! Ох-ох-ох-ох! *(Упав на стул головою)*.

Маруся. Нехай лиш засне.

Пан стогне.

Гей, хлопці!

Увійшли два чоловіки.

Запряжіть мені шолудиву кобилу у той віз, що гній возять.

Чоловіки пішли.

VII

Вулиця біля панського двору. На шолудивій кобилі Маруся везе п'яного пана у возі.

Маруся. Ньо, ньо! урагова! Ньо, ньо, диманова! Ньо!

Діти *(біжать за нею)*. Тю-тю! кир-кир!

Маруся. Геть, жевжики! а то як свисну, так аж під греблю закотитесь.

Хлопчик. Се пан твій, Марусю?

Маруся. Ну, ну, убирайся! *(Хвиська хлопця, він одбіга)*.

Пан *(прокинувсь)*. Гей!

Маруся. Ньо!

Пан. Що се таке? Ой! Що се таке? Господи Ісусе, де се я?

Маруся. Ньо!

Пан. Осьде церква, от сад, онде будинок... Я з будинку їду...

Маруся. Ньо!

Пан. Чи я живий, чи вже вмер? Де се я? Що я таке єсть?

М а р у с я. Ньо!

П а н. Се Маруся. Гвалт! Ти... куди ти мене везеш, чи в пекло, чи що?

М а р у с я. Додому.

П а н. Як додому? Ой-ой-ой! *(Скочив)*. Як се я тут опинився? Ти мене вкрала, чи що?

М а р у с я. Ти мені сам оддав себе.

П а н. Як?

М а р у с я. Чи ти тямиш, що ти мені казав?

П а н. Я тобі велів з мого двору убиратись!

М а р у с я. А з якою умовою? З тим, щоб я узяла з твого дому, що мені найкраще.

П а н. Ну?

М а р у с я. А мені кращого нічого нема у твоїм домі над тебе: я тебе полюбила. Ти мені казав, щоб я узяла, що мені є кращого й милішого; отже я узяла тебе та й везу.

П а н. Ах, біси твоєму батькові! Що се таке? Хіба ж оце ти від мене й не відв'яжешся?

М а р у с я. І, цього вже й не думай! Хоч що хоч роби, а я таки від тебе не одчеплюсь! Се вже й гадки не покладай! Бач, вигнав мене, так я тебе самого з господи повезла.

П а н. Ну нічого робить! Мабуть, така моя доля! Та правда: казав же купець, що десь пан оженивсь на простій, се, мабуть, трапляється!

М а р у с я. Іще б то!

П а н. Так поїдем же, коли так, додому, і от тобі хрест святий перед церквою... не буду вже ні кричать, ні виганяти тебе... Таки так заплющу очі та й на світ не дивитимусь. Роби, що знаєш. Во всім твоя воля!

М а р у с я. Ну! от бачиш? Отак би й давно! Отепер і розумний став!

Пан сів на віз. Маруся повернула кобилу, і поїхали назад у будинок.

ЭЛЛИНЫ ТАВРИДЫ

Историческая драма
в 5-ти действиях

Наш полуостров Крым — один из тех краев, где в изобилии можно ощущать под ногами следы (иногда, впрочем, уже очень слабые) давно угасшей жизни. Эта окраина обширного северо-европейского материка с незапамятных времен привлекала к себе разноплеменных обитателей, сменявших друг друга и оставлявших по себе память остатками различной степени культуры, начиная от пещер троглодитов, которые до сих пор привлекают любопытство путешественников и археологов в Инкермане, Чуфут-Кале, Мангупе, Черкес-Кермене и в других местах по скалам и горам, и кончая художественными произведениями эллинского искусства, отысканными в земле на местах греческих городов и ныне составляющими красоту эрмитажного музея древностей.

Первое, самое видное место в ряду древних обитателей Крымского полуострова, конечно, принадлежит эллинам, которые по всему побережью Черного и Азовского морей нанизали целое ожерелье своих колоний. В оные времена Крымский полуостров кипел роскошною жизнью, украшался бесчисленными произведениями эллинского искусства и просвещения и служил центром цивилизации для множества варварских племен, которые знакомились чрез руки эллинов-поселенцев с условиями лучшей жизни. Множество прибрежных эллинских населений почти не оставили для потомства исторических воспоминаний и известны отчасти только по именам. Но две из эллинских колоний приобрели сравнительно громкую славу. Первая была Пантикапея, впоследствии носившая название Воспора Киммерийского (на месте нынешней Керчи), другая — Херсонес Гераклейский (близ нынешнего Севастополя). Остальные колонии подпадали под власть этих первоклассных и вообще судьба их была неразрывно связана с последними.

Отличительная черта всех общин эллинского мира состояла в том, что, рассеянные по разным приморским пределам Европы, Африки и Азии, все они имели в своей духовной жизни много общего всему эллинскому племени. Все древние мифы и легенды, составлявшие суть эллинской поэзии и искусства, так изящно выразившиеся в бессмертных произведениях античной литературы, были одинаково родственны всем чувствовавшим и ценившим свое эллинское происхождение, были ли они обитатели плодоносных берегов Малой Азии или Италии, палящих стран Ливии или скифского побережья Понта Эвксинского. Эллин везде был эллином, везде был отзывчив на вымыслы эллинской фантазии и на изобретения эллинского творчества. Вот это-то духовное единство культуры составляло драгоценное свойство эллинского племени, так высоко поставившее его в истории человечества посреди всех других племен. И в Крыму, как везде, где поселились эллины, было то же. Но заметно было повсюду и другое, также общее эллинскому племени, хотя и не одобрительное свойство: ранее всех племен эллины поняли и оценили свободу как высшее благо и для каждой единичной личности и для каждого общества; но эллины не умели оградить себя от злоупотреблений свободою и устроить законного порядка, который бы удерживал местные эгоистические побуждения общин, когда между ними возникали недоразумения и ссоры. Эллинские общины были отдельными маленькими государствами без прочной союзной связи между собою. Учреждения, по-видимому, имевшие целью образовать эту союзную связь — Амфиктионово судилище, Олимпийские игры и даже собственно религиозные факторы, как, например, прорицалища и таинства, не могли устроить этой связи и поддерживать ее: хотя республики Греции представляли все вместе как бы федерацию, но эта федерация оставалась, так сказать, в зачаточном состоянии и не имела никакой силы. Везде, где только селилось эллинское племя, подобно тому, как делалось в коренной Греции, возникали рядом близко друг от друга маленькие республики, которые, хотя и сознавали между собою связь и даже устраивали у себя что-нибудь для поддержания такой связи, но тем не менее беспрестанно ссорились между собою и вся их история состоит из междоусобий.

Эллинское племя разделялось на ветви, как на этнографические особи, и эти ветви представляют в истории зрелище постоянной вражды между собою. Таков антагонизм ветвей дорийской и ионийской, повсюду и в разные времена прояв-

лявшийся очень резко, а в самом средоточии эллинского мира разразившийся неукротимою враждою между дорийскою Спартою и ионийскими Афинами и произведший страшную Пелопонесскую войну. Другие ветви эллинского племени, эолийское и ахайское, действовали, примыкая к упомянутым двум: только в начале греческой истории они показывают самобытное значение и играют видную роль; в конце, на короткое время, они опять блистают в истории, как метеоры: мы разумеем подъем эолийской ветви в ту эпоху, когда Фивы, под руководительством Пелопида и Эпаминонда, приобретают временно заправляющее место в ряду греческих республик; мы припомним также важное значение Ахайского союза в македонские времена под руководительством Арата и Филопемена уже незадолго до обращения Греции в римскую область. Во всю остальную историю Греции везде на первом видном месте является борьба между собою дорян и ионийцев в разных краях, под разными местными наименованиями.

Было бы ошибочно приписывать этнографическим отдельностям источник эллинских междоусобий; мы видим не раз, что принадлежавшие к одной и той же ветви эллинского племени свирепо терзали друг друга. Лакедемонцы и мессенцы были одинаково доряне — по крайней мере, их высшие слои — но тем не менее известно, в каком черном теле держали первые последних, победивши и поработивши их. Мало лучше обращались спартанцы и со многими из своих союзников, когда в конце Пелопонесской войны взяли верх в эллинском мире. Да и афинские ионийцы, хотя постоянно щеголявшие своею гуманностью в сравнении с дорийскими спартанцами, не всегда были внимательны и ласковы к своим малоазиатским союзникам, ставшим уже у Афин в зависимости, особенно когда они показывали намерение освободиться от такой зависимости. Тем не менее антагонизм между дорийскою и ионийскою ветвями слишком ощутителен в истории греческих общин везде, где только обитали эллины и где их республики принадлежали дорийской или ионийской ветви; а такие явления мы встречаем повсюду — и в Азии, и в Африке, и на островах Средиземного моря, и на приморских побережьях европейских стран; везде дорийские поселения не ладили с ионийскими и вели междоусобия, которые везде препятствовали эллинским колонистам утвердиться в своем новом отечестве и иметь большое культурное влияние на варварских туземцев, обыкновенно окружавших эллинских поселенцев. В Крыму ярко выказывается

то же явление. Херсонес был колониею дорийского племени, Пантикапея — ионийского, и вся древняя история Крымского полуострова в эллинскую эпоху, нам вообще мало известная, состоит, как можно заметить по некоторым отрывочным известиям и по случайно открытым археологическим признакам, из этих междоусобий двух эллинских общин — одной дорийской, другой ионийской. Эти междоусобия помешали самобытному расцвету свободной жизни в обеих общинах и содействовали тому, что обе они подпадали под чужую власть. При Митридате Понтийском и его преемнике они признавали над собою власть понтийских владык, а после падения последних опять принялись за свои междоусобия, в которых, как кажется, перевес был чаще на стороне Пантикапеи или Боспора. Херсонес, стесняемый Боспором, обратился к Риму и отдался ему в покровительство. Затем и соперничавшая с ним ионийская община признала над собою власть того же Рима. Рим не имел никакого повода нарушать права и течение своеобразной жизни в такой отдаленной стране, а потому в течение многих веков там сохранялся собственный муниципальный порядок. Херсонес продолжал по-прежнему управляться избираемыми и признаваемыми добровольно от самих херсонитов протевонами при участии сената и народного собрания. По разделении Римской империи на две половины Херсонес со всем Крымом достался под власть восточной державы.

Херсонес был чрезвычайно обширный и богатый город. И теперь еще на протяжении восьми верст находят следы древних построек, и множество мраморных обломков показывает былое богатство и великолепие этого города. Его остатки наглядно стояли еще в XVI веке, но в последние века, особенно с поступлением крымского края под русскую державу, они все более и более уничтожались. Во время последней англо-французской войны стоявшие там неприятельские войска, осаждавшие Севастополь, много отрыли и вывезли из России археологических сокровищ Херсонеса. Только по заключении мира русские стали постоянно и правильно заниматься раскопками Херсонеса. Достойно замечания, что в Херсонесе отыскано немало оснований старинных зданий, но преимущественно уже христианской эпохи. Времен же языческих — остатков открыто немного.

Жизнь старых эллинских поселенцев в Крыму до сих пор не была еще предметом, которого касалась бы наша беллетристика. Самая ученая литература по отношению к эллин-

ским колониям в Крыму ограничивалась только археологическими исследованиями, относящимися до вещественных памятников. Даже опыта написать по возможности связную историю эллинских древних поселений не было предпринято. Мы отважились воскресить древнюю греческую жизнь в Крыму в драматической форме, избравши событие, по нашему мнению, более всего подходящее к такой цели. Удачно ли окажется исполненною наша задача — оценят читатели.

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА

Ламах, протевон херсонесский.

Аристовул, Прокион, Зефон (племянник Ламаха), Архипп, Фелисид, Каллипид, Стратофил, Критон, Главкос, Меланий — херсонесские сенаторы.

Асандр, царь воспорский.

Николай, сын его.

Крисофор, Митрофан, Демарат, Антиной — старейшины воспорские.

Стиракс, Эвристоклей — воспориты, принявшие гражданство в Херсонесе.

Аристарх, Филодор, Диомед, Прокл, Мегакл — воспорские послы в Херсонесе.

Скирр, Эвлогион — херсонесские граждане.

Херсониты, граждане Херсонеса.

Воспориты, прибывшие в Херсонес.

Жрецы Артемиды в Херсонесе.

Гиккия, дочь Ламаха.

Эригония, служанка Гиккии.

Действие происходит в Херсонесе Гераклейском и отчасти в Пантикапее Воспорской в I веке пр. р. Христовым.

Содержание заимствовано из рассказа, помещенного в сочинении императора Константина Порфирородного «Об управлении государства.»

ПРОЛОГ

Улица в Херсонесе. Эвлогион, Скирр и толпа граждан.

1-й гражданин. Что за шум, что за крик, что это народ спешит к городским воротам?

Эвлогион. Воспорское посольство въезжает в наш город. Приехали сватать дочь нашего протевона за воспорского царевича.

1-й гражданин. Это, верно, после несостоявшегося поединка?

2-й гражданин. Ты, Эвлогион, был в числе тех граждан, что были туда отряжены с протевоном и сенатом. Ты все видел. Расскажи нам, как там это происходило, а то в народе и так и инак говорят, а не знаем, как оно было на самом деле.

Эвлогион. Вот, видите ли. Проведали воспориты, что третьего еще года сенат наш учинил постановление, чтобы дочь Ламаха была его наследницею, а будущий супруг ее после тестя получит сан протевона. Смекнули воспориты, что тут можно закинуть сеть в наше плесо. Предложить прямо своего царевича в зятья Ламаху казалось непригоже после такой долгой и еще неоконченной вражды между двумя государствами. И выдумали они такое: прислали сказать нам — чем воевать и тратить людей на войне, не лучше ли выбрать с обеих сторон по витязю, и пусть они сразятся перед глазами всех нас. Чья сторона победит — та будет первенствовать, а побежденная должна будет ей подчиняться!

Один из граждан. Мудрено и затейно выдумали!

Эвлогион. Странным и необычным показалось здесь это предложение, не знали, что отвечать, на что решиться, и послали за советом в Дельфы. Ждали ответа целых полгода, и наконец пришел такой ответ: «Брак лучше драк».

Никто не понял смысла этого ответа. Он был очень темен.

Один из граждан. Как всегда бывают темны и непонятны изречения оракула.

Другой из граждан. Должно быть, боги не хотят, чтобы человеки много знали про их замыслы.

Эвлогион. Но надобно было на что-нибудь решиться, и наши решились — согласиться на предложение воспоритов. Выехали на границу между нашими землями люди от нас и от них. Вот тогда и нас пригласили туда быть вместе с протевоном и сенаторами. Прибыл на место поединка и воспорский царь с сыновьями, старейшинами и со множеством воспоритов. Малый проток разделял наши станы. Выехал вперед из воспорского стана глашатай, провозгласил, что время начать единоборство и мы должны выбрать из своей среды витязя. Но вслед за этим глашатаем выезжает сам царь воспорский и громко возвещает: «Чем предоставлять бурному и задорному Арею решать судьбу нашу, не лучше ли предоставить решить ее мирному Гименею? У меня — сыновья, а у херсонесского протевона — дочь; соединим брачным союзом одного из моих сыновей с дочерью протевона, и вместе с этим союзом пусть воцарится между нами согласие и мир». На это Ламах дал такой ответ: «Я союзу и миру не противник, но выдать своей дочери не могу без воли сената нашего, потому что дочь моя объявлена наследницею, а будущий супруг ее будет протевоном. Присылайте посольство; как сенат порешит, так пусть и станется». С тем и разъехались. Вот по этому-то делу и приезжает посольство от воспорского царя.

1-й гражданин. Дело важное. Его решить может только народное собрание.

2-й гражданин. Конечно.

Скирр. Какие у нас могут быть народные собрания? Они возможны были в давние времена, когда население было невелико, все херсониты были природные эллины и чуть не все знали в лицо друг друга. Теперь разве то же? Из кого состоит наше настоящее гражданство? Все люди пришлые. Каких народов у нас не отыщется?! И миды, и персы, и парфяне, и иверы, и меоты, и сарматы, и скифы, и пришельцы из Сирии и Иудеи. Прежде, бывало, если какой чужеземец затешется в гражданство, то или сам скоро становится эллином, или потомство его совсем переродится в эллинов. Теперь же всяких пришлых варваров у нас так много, что и во втором и в третьем колене они не вырождаются, а живут среди нас со своими обычаями и со своею речью. На рынке не

все купишь с одним эллинским языком. Многие здесь родились и вырастали, а по-эллински говорить не умеют. Какой же совет подадут в собрании люди, часто не понимающие друг друга! Сенат наш мудро поступил, что учредил наследственность. Довольно мы натерпелись от выборов в протевоны. Каждый выбор, происходя в народном собрании, не обходился без сумятиц и беспорядков. А как выбирались и какие выбирались протевоны! Лучше будет, коли род Ламахов один будет иметь право быть избранным! А если зятем Ламаха будет воспорский царевич — это еще лучше: кровавые войны с Пантикапеею прекратятся и народ скорее приучится к единой власти. Протевон пусть управляет с сенаторами: они люди такие, что на то себя уже посвятили. А народная толпа своими сборищами ничего не производит, кроме вреда!

Эвлогион. Ты, Скирр, говоришь сущую истину. Твердая единая власть — вот наше спасение.

Граждане. Правда! Правда!

Эвлогион. Предоставим сенату размышлять о порядке и безопасности нашей страны, а мы будем спокойно заниматься своими промыслами: кто земледелием, кто ремеслами, кто торговлею — так будет всем хорошо!

Крики: «Едут! Едут!» В торжественной процессии показывается колесница с сидящими воспорскими послами. Толпы бегут за нею с восклицаниями.

Действие первое

СЦЕНА ПЕРВАЯ

В доме протевона в Херсонесе. Зала собрания сенаторов. Л а м а х, с е н а т о р ы.

Л а м а х. Почтенные сенаторы! Воспорский царь присылает к нам посольство. Он предлагает прекращение всех прежде бывших несогласий, вечный мир и союз, а чтобы скрепить его на многие лета, просит руки моей дочери для своего сына. Вы нарекли ее моею наследницею, а ее будущему супругу заранее предоставили право быть избранным в сан протевона. От вас теперь зависит, какой ответ я должен послать воспорскому царю.

А р и с т о в у л. Пусть так будет, как найдешь лучшим ты сам. Твоя мудрость нам известна. Заслуги, оказанные тобою Херсонесу, велики. Четверть века Гераклея наслаждается миром, обилием и могуществом. Варвары не дерзали нападать на нас. Соперники наши — воспориты — уважали и боялись нас. Боги видимо покровительствовали твоему правлению. И мы даровали тебе такую честь, какой не достигал никто из твоих предшественников. Располагай же и ныне судьбою Херсонеса так, как мудрость твоя укажет.

П р о к и о н. Кто может Гелиосу указывать путь его дневного шествия? Ты — солнце наше — свети и согревай нас! Все будет благом, что от тебя исходить будет.

З е ф о н. Третьего года, когда мы толковали о наследственности, я был — против большинства. Не потому, чтоб я мало тебя любил, достойный протевон, мой любезный родственник, а потому, что такая передача твоего права, да еще особе женского пола, противна вековым нашим обычаям. Я говорил тогда: нельзя намечать заранее в сан протевона лицо нам неизвестное, тем более что супругом твоей дочери может быть и чужеземец. Мои тогдашние опасения теперь оправдались. Чужеземец, воспорит, ищет руки твоей дочери! Чужеземец из того государства, с которым так долго был

во вражде Херсонес! Вся республика Херсонеса Гераклейского отдается как бы в приданое воспориту! Благородный Ламах, я не одобряю этого.

Архипп. Я так, напротив, думаю, что боги оказывают нам великую милость, подавая повод примириться с воспоритами. Пусть прекратится наша вековая вражда. Пусть вперед живущие в Тавриде эллины воюют только с варварами и утверждают превосходство эллинского племени, а не тратят сил своих в междоусобиях.

Фелисид. Не может и не должен быть допускаем чужеземец к выбору в протевоны.

Аристовул. А если он примет в Херсонесе гражданство, то он уже не чужеземец.

Фелисид. Принявших гражданство чужеземцев все-таки не следует допускать до протевонства. Был уже у нас пример, когда принявший гражданство тавроскиф сделался протевоном, и не без труда освободились мы от его тиранского правления. Не запутаться бы нам снова в наши собственные сети!

Каллипид. Печальный этот пример не может нами руководить в настоящем случае. Сын воспорского царя не варвар, не скиф, он — эллин.

Зефон. Кто знает еще — эллин ли он; у них переменилось все еще более, чем у нас, и мало кто может о себе сказать: какая кровь течет в его жилах. Но допустим, что он эллин. Все-таки он иониец, а мы — дорийцы.

Меланий. Между дорийцами и ионийцами нет любви в целом мире.

Прокион. О! сколько примеров можно привести, когда между ионийцами и дорийцами заключались дружественные союзы.

Фелисид. Ткань таких союзов была всегда так тонка, что походила на паутину.

Главкос. Ее плели ионийцы и сами же потом разрывали. Ионийцы всегда отличались непостоянством и коварством.

Меланий. Недаром сложилась поговорка: где ионийцы с дорийцами сойдутся, там и раздор.

Аристовул. Да разве желательно кому-то, чтоб и вперед происходило то же?

Критон. Не следует разве придумывать меры, чтобы вперед жилось нам лучше, чем жилось прежде?

Архипп. Детям и внукам следует поправлять ошибки дедов и отцов.

М е л а н и й. Прекрасная риторика! К сожалению, нередко риторика расходится с делом. Часто мы умеем говорить хорошо, да не так поступаем. Конечно, желательно было бы, чтобы эллины постоянно жили между собою в согласии, но разве это возможно? Эллины — человеки, а боги содержат весь род человеческий так, что народы должны вести между собою войны.

Ф е л и с и д. Да. Бессмертные сами подают смертным образец. Броненосный Арей не заседает ли в сонме олимпийских богов? Вечно девственная Артемида не воинственная ли богиня? Сама велемудрая Афина не покидает своего копья и щита! Кто из нас храбр в бою и хитр со врагом, тот и у богов заслуживает милость. Неустрашимый Ахилл и хитроумный Одиссей — равные образцы для нас. Чем более мы угождаем богам, как не тем, что защищаем отечество и делаем вред его врагам?

А р и с т о в у л. Вы упрекаете других в пустом риторстве, а сами упражняетесь в нем. Все, что мы слышим от вас, Фелисид и Меланий, есть суетное риторство, и притом вредное. Вы ссылаетесь на богов и клевещете на них. Разве голос дельфийского прорицалища не есть голос свыше? Мы посылали в Дельфы и получили ответ, которого смысл для нас сперва был непонятен, но после открылся нам ясно. Нам воспориты предложили вместо поединка окончить все наши распри браком. Как не сказать по этому поводу: удивительно божественное предвидение! Исполним же совет дельфийского божества. Покончим браком все наши несогласия.

М е л а н и й. Вот зловреднейшее риторство, какое можно слышать из уст Аристовула и ему подобных! Возможно ли довериться ионийцам, когда они столько раз нас обманывали?

Г л а в к о с. На языке у них мир, а в сердце злоба.

А р и с т о в у л. Воспориты будут говорить то же и о нас. Рассудит нас история. Она поведает, как мы доблестно боролись против воспоритов; пусть же поведает она, что мы, херсониты, старались о водворении мира. Ламах из всех бывших у нас протевонов заслужил наивысшую почесть именно за то, что умиротворил республику. Обращаюсь не к суесловам, а к благоразумнейшим из товарищей: не склоняйте слуха к измышлениям риторов, желающих раздора и разрушения.

С т р а т о ф и л. Между нами поднялись бесплодные споры. Мы уже начали задевать личности друг друга. Один шаг до ссоры. Не лучше ли спросить Гиккию: желает ли она

иметь своим супругом воспорского царевича? Прежде надобно бы узнать ее желание или нежелание.

Ламах. Я позову дочь свою.

Стратофил. Достойная дочь благородного нашего протевона, прекрасная Гиккия! Воспорский царь Асандр предлагает нам вечный мир и в укрепление его просит руки твоей для своего сына. Мы положили спросить тебя о желании.

Гиккия. Почтенные сенаторы и правители! Женщина в моем положении не властна располагать своим брачным союзом ни по влечению сердца, ни по своим семейным обстоятельствам. Она должна сообразоваться с тем, что ожидает ее отечество в будущем. Сердце и житейский рассудок должны умолкнуть пред помышлениями об общем благе. Я согласна на все, что признаете вы необходимым для пользы отечества. Готова даже идти на заклание, как Ифигения, если бы то нужно было!

Архипп. Не скроем от тебя, что перед твоим приходом у нас происходило разномыслие. Одни из нас признали предложение воспорского царя желательным, другие показали недоверие к искренности наших старинных врагов, изъявляющих желание стать нам друзьями.

Гиккия. Вы поступили благоразумно, обративши внимание на предшествовавшие события. Когда старинный враг хочет нам казаться другом, всегда следует остерегаться: не кроется ли тут коварство и не подносится ли нам отрава в кубке примирения?

Зефон. Радуюсь, что слышу от тебя такие речи, моя достойная родственница. Вот новый довод, что не напрасно все, знавшие тебя с твоего детства, удивляются уму твоему.

Аристовул. Но мы хотим поискать способов, как устроить предлагаемый нам мир, оградивши себя от коварства.

Прокион. Мы просим тебя, чтоб ты изрекла нам об этом совет свой, мудрая дева.

Голоса сенаторов. Просим! Просим!

Гиккия. Если велите — я скажу, как мне кажется, было бы возможно поступить. Пусть воспорский царевич, прежде чем станет моим супругом, произнесет клятвенное обещание: не вводить на жительство воспоритов, исключая тех, которые примут у нас гражданство. Пусть даже те, которые будут приезжать с посольством или по торговым делам, не остаются в Херсонесе долее трех дней. Ставши протевоном по избранию, пусть обяжется без воли сената не выезжать из Херсонеса под опасением смертной казни. Если

примутся такие условия, то он может приезжать и сделаться моим супругом.

Зефон. Благородная Гиккия помышляет о пользах своего отечества. Мы помыслим о ней самой. Какое ручательство установить, чтобы супруг Гиккии был неизменно добр к ней и предан ей, как и всему Херсонесу?

Стратофил. Я предложу такую меру. В договоре, который мы пошлем к царю Асандру, выразимся так: если, ставши женою воспорского царевича, Гиккия принесет сенату какую-нибудь жалобу на поведение своего супруга, то сенат, без всякого разбирательства их спора, будет иметь право расторгнуть их брак и лишить царевича сана протевона, который он получит только потому, что он — супруг Гиккии, а, следовательно, должен потерять право на этот сан, переставши быть ее супругом.

Несколько голосов. Прямо, коротко и ясно! Так пусть будет! Слава твоей мудрости, Стратофил!

Ламах. Итак, почтенные сенаторы и правители, вы решили важный вопрос. Мне остается отправить к воспорскому царю посольство с ответом. Безмерно радуюсь, что судьба дозволила мне дожить до осуществления того, что было давно моим искренним желанием. На закате жизни моей молю богов, чтоб они утвердили и укрепили наше примирение с Воспором на славу и пользу эллинского племени. Не менее радуюсь, что дочери моей может быть суждено сделаться орудием этого примирения.

Все сенаторы. Здравствуй, на долго здравствуй, достойный господин! Хвала тебе! Слава тебе! И ты вовек живи и здравствуй, благородная, мудрая Гиккия!

СЦЕНА ВТОРАЯ

В палатах воспорского царя в Пантикапее. Асандр, Николай, воспорские старейшины.

Асандр. Достопочтенные старейшины, мои мудрые помощники и верные слуги! Прибыло посольство из Херсонеса с ответом на наше мирное предложение. Я зову его сюда. Выслушайте их речи.

Входят: Аристовул, Прокион, Архипп и несколько херсонесских граждан.

Аристовул. Могущественный повелитель Воспора Киммерийского и всех Меотийских стран! Мы привозим благороднейшему величеству твоему привет от всех нас,

херсонитов, протевона, сената и от всех обитателей Херсонеса Гераклейского. Предложение твое о мире мы приняли с благодарностию. Пусть бессмертные боги благоприятствуют возникающей дружественной связи между нами. Простите нам, воспориты, за все, в чем, по вашему убеждению, мы погрешили против вас, а мы прощаем вас за все, в чем до сих пор обвиняли вас. О предлагаемом браке мы предоставили решить дочери нашего протевона, которой руки ищешь для своего благородного сына. Что она решила — с тем мы и являемся. *(Подает хартию)*.

Асандр. Просим, послы, удалиться на короткое время. Мы прочитаем поданный вами проект и пригласим вас для вручения нашего ответа.

Послы выходят. Поданная хартия переходит из рук в руки между старейшинами. Они показывают вид неудовольствия.

Крисофор. Условий, поданных херсонитами, невозможно принимать. Они требуют, чтоб наш царевич заранее поклялся, сделавшись у них протевоном, не выезжать из Херсонеса без воли сената, под опасением смертной казни. Не значит ли это сделаться их рабом под наружным принятием чести и власти? Посылать такие условия — значит умышленно оскорблять всех нас!

Митрофан. Хороша дружба у херсонитов с воспоритами будет, когда воспориты не смеют в Херсонес носа показать и даже, приехавши в посольство, должны спешить убираться оттуда!

Демарат. А это еще забавнее: если между нашим царевичем и его супругою произойдет несогласие, то сенат без всякого рассуждения признает царевича виновным. Вот так дорийское правосудие! Это напоминает суд зверей в басне.

Антиной. Государь! Сын твой, будучи взрослым, может сам дать ответ этому нахальному посольству и погрозить возмездием за такую недостойную выходку.

Асандр. Что скажешь, сын?

Николай. Я скажу: предложение херсонитов с их условиями принять можно. Ставши супругом дочери их протевона, я сделаюсь полновластным господином над нею и над всем ее достоянием, потому что я буду муж, а она — моя жена. Муж всегда будет главою жены своей, какие бы условия до их брака ни писались. Ледачий тот супруг, который не сумеет заставить свою жену быть такою, какою угодно ему ее видеть.

К р и с о ф о р. Но ты будешь окружен одними херсонитами, и воспоритов около тебя не будет. Херсониты же всегда будут на стороне жены твоей. Что ты поделаешь один среди них, как человек безоружный в лесу посреди зверей?

Н и к о л а й. Все херсониты не могут быть как один человек. Если в случае моего раздора с женою образуется партия за мою жену, то непременно образуется другая — за меня из тех же херсонитов. Не забудьте, они дают мне заранее право быть протевоном. Неужели, когда я поживу среди них, не явятся у меня сторонники? Они думают ограничить то тем, то другим власть мою! Это только доказывает, что они по уму — дети! Разве есть возможность, давши умному человеку власть, начертать ей непреодолимые пределы? Глупцы боятся, чтоб я в Херсонесе не окружал себя воспоритами, но того не рассудят, что Воспор от Херсонеса не морями отделяется, и я, пользуясь известною степенью власти у них в Херсонесе, всегда могу позвать воспоритов и скрутить дураков в бараний рог. Они доряне, а мы ионийцы, а ионийцы всегда и везде умнее дорян. Позовите херсонесских послов и скажите, что я на все согласен.

М и т р о ф а н. Но ведь сан протевона обещается тебе только после кончины Ламаха. До того времени воды много утечет. Притом этот сан у них дается по избранию: тебя могут не избрать! Что ж тогда делать?

Н и к о л а й. Много ли времени или немного придется ждать — это зависит от обстоятельств, а я обстоятельствами сумею воспользоваться. Ты говоришь: могут меня не избрать. Но, конечно, сам ты скажешь, что могут меня избрать. А если меня могут избрать, то от меня будет зависеть устроить так, чтоб меня непременно избрали! Прошу объявить херсонесским послам полное мое согласие.

А с а н д р. Позовите послов.

Входят: А р и с т о в у л, П р о к и о н, А р х и п п и д р у г и е ч л е н ы п о с о л ь с т в а.

А с а н д р. Послы херсонесские! Сын наш вполне согласен на предложенные вами условия. Передайте это от нас вашему протевону и всему сенату херсонесскому. Не замедлим отпустить нашего сына для совершения брака и установления вечного согласия между Воспором и Херсонесом. Благодарим за присланные дары, пошлем от себя подобные благородному протевону и всему вашему сенату.

А р и с т о в у л. Да пошлют боги многие годы счастливо-

го царствования достопочтенному благороднейшему государю воспорскому!

Прокион. Стократ счастлив край наш, приобретший покровительство и дружбу великого монарха, мудрейшего между владыками в эллинском мире! Слава о твоей мудрости широко разнеслась в подлунной. Ты удостаиваешь наш Херсонес своим вниманием, даруя ему своего благородного сына в правители. Пребудь же до конца к нам милостив; не лишай его своих добрых советов и тогда, когда на него падет высокий жребий управлять нами. Чтоб и наш Херсонес, как твой наследственный Воспор, черпал из источника мудрости твоей, который широкою рекою должен разлиться по всей стране, где только звучит речь эллинская.

Послы выходят. За ними вслед идет Николай и чрез минуту возвращается с Прокионом. Царь и старейшины удаляются.

Николай. Достопочтенный херсонит! Я хочу с тобою повести беседу. Теперь мы, ионийцы и дорийцы, примирились между собою и с этих пор ничего уже не должны скрывать друг от друга. Не так ли?

Прокион. Совершенно так.

Николай. Ты просил моего родителя не оставлять вас советами. Такая же просьба будет от меня к тебе. Ты можешь сообщить мне предварительные сведения о Херсонесе и подать мне кое-какие благие советы. Останься если не навсегда, то хоть на время у нас в Пантикапее; мы подарим тебе здесь дом, землю и рабов в Воспорской стране. Хочешь — примешь гражданство пантикапейское, а не захочешь — можешь владеть своим достоянием, оставаясь херсонитом. Мы не так подозрительны, как вы. У нас с незапамятных времен ведется: кто у нас поселился, тот живи сколько хочешь, только тихо себе живи, никому вреда не чини. Никто тебя не выгонит.

Прокион. Благодарю за милость. Но какую пользу могу я принести своим пребыванием в Пантикапее?

Николай. Великую. Первое — ты покажешь собою пример другим. Я желал бы, чтоб с моим бракосочетанием все изменилось между воспоритами и херсонитами: пусть они взаимно считают себя как бы братьями, пусть розни не будет, как прежде. Херсонит, сколько нужно, пусть проживает в Воспоре, а воспорит в Херсонесе. Вот ты откроешь путь другим. Второе — ты будешь моим ментором. Я человек молодой и нуждаюсь в старческой опытности. Я готов-

люсь когда-то сделаться властителем вашим, а вовсе не знаю житья-бытья вашего. Мне полезен руководитель, который направлял бы мои поступки.

Прокион. Я не смею думать, чтоб я мог своими слабыми способностями быть тебе слишком полезным, но готов по твоей воле сообщить тебе все, что желаешь, о Херсонесе.

Николай. С какого времени Херсонес управляется протевонами?

Прокион. Протевонами управлялся он с древних времен, быть может, со времени поселения здесь эллинов. Сначала протевоны избирались погодно, потом на десять лет, а потом — пожизненно. Их избирали из сенаторов, и утверждались они народным собранием. Третьего года сенат даровал наследственное право роду Ламаха, и ты, государь, как зять его, будешь первым наследственным протевоном. Не все, однако, из сенаторов, а паче из граждан, согласились тогда, чтоб ты получал свой сан только по свойству с Ламахом, но хотели, чтоб по кончине Ламаха ты получил его еще и по выбору. После тебя, если боги даруют тебе сыновей,— один из них избран будет протевоном, а если сыновей не будет, но дочери, то один из твоих зятьев.

Николай. Давно ли мой достойный будущий тесть избран протевоном, и отчего херсониты оказали ему такую честь?

Прокион. Херсониты признательны ему за важные услуги отечеству. Под его руководительством наша Гераклейская республика освободилась от власти тирана, который производил неслыханные чрезвычайные угнетения. Он был родом варвар, брат тавроскифского царя, владетеля соседнего с нами берега. Он принял херсонесское гражданство, назвал к нам в гражданство своих земляков и, с помощию их, избран был в протевоны. Тут он окружил себя военною силою из тавроскифов и стал обращаться с нами, как с рабами. Под домом, где он жил, устроил он подземелье, и всяк, на кого ему доносили, как на его недоброжелателя, был ввергаем в подземную тюрьму и оставлялся там на голодную смерть. Это на каждого наводило ужасный страх. Граждане, между которыми было более иноплеменников, чем природных эллинов, стали привыкать к рабству. Было несколько попыток низложить тирана,— они кончались неудачно. Наконец, составился кружок свободолюбцев под руководительством Ламаха. Тиран был низвержен и погиб в том подземелье, где замучил многих. Тогда Ламаха избрали протевоном. Прошло с той поры двадцать четыре года. Херсонес под правлением Лама-

ха наслаждался миром и благоденствием как ни при одном еще протевоне. Херсониты полюбили Ламаха. Но он становился стар. Сенаторы сообразили, что если после него будут производиться выборы, то может быть опять избран такой же тиран, от какого избавились с трудом, и постановили быть протевонству наследственно в роде Ламаха. Нашли вообще, что, с умножением разноязычных и иноплеменных стихий в нашем гражданстве, опасно отдавать судьбу отечества произволу народного сборища.

Николай. У Ламаха большое родство?

Прокион. Из близких родных у него есть один только племянник, сын сестры, Зефон, сенатор, мой товарищ.

Николай. Не будет ли он оскорблен тем, что мне, как зятю Ламаха, заранее обещается власть, а быть может, он надеется, что ему достанется этот жребий?

Прокион. Не изволь беспокоиться, государь. Сенат, которого и он состоит членом, решил, что после Ламаха право быть избранным в протевоны принадлежит тому, кто будет супругом дочери Ламаха.

Николай. У вас для протевона есть особый двор и дом... Он отделен от города?

Прокион. Он обведен высокою каменною стеною вместе с садом. В стене сделаны ворота. Сбоку есть калитка, ведущая в сад. Через эту калитку, однако, нельзя пройти во двор иначе, как через дом.

Николай. Видишь, друг мой, как все такие подробности нужно мне знать заранее! Иначе я бы к вам в Херсонес прибыл, как в лес дремучий. Ну, скажи: дом, назначенный для протевона, как обширен?

Прокион. Он разделен на две половины: в одной — жилые покои протевона, в другой — камнаты для приема гостей и для сенаторских собраний. Есть еще комнаты внизу для помещения прислуги и для разных кладовых.

Николай. А что сталось с тем подземельем, куда тиран сажал своих недоброжелателей и куда заточили его самого?

Прокион. Его с тех пор совершенно забросили и не обратили даже в погреб для хозяйственных припасов. Вход в него был устроен в саду, в пещере. Самый вход — заложен камнями, а пещеру засадили кругом деревьями. Про него редкий кто даже знает: его забыли, хотя, разумеется, стоит только отвалить камни, чтоб туда войти, но никому не нужно было туда входить. Нам всем противно даже вспомнить об этом памятнике нашего унижения.

Николай. Ты мне расскажешь о херсонесских гражданах, о их торговле, об их богатствах, о многом, о многом, чтобы не быть мне в Херсонесе полным невеждою. Но вот идет царь, мой родитель.

Входит Асандр.

Николай *(подходя к отцу)*. Дражайший родитель! Этого достопочтенного херсонита, посла и гостя нашего, я пригласил остаться в Пантикапее и быть моим наставником и руководителем во всем, что касается его родного херсонесского края, куда мне предстоит отправляться на жительство. Я обещал ему твоим именем наделить его твоею милостью.

Асандр. Мы дадим ему дом в нашем городе и имение с плодороднейшею землею в подвластной нам стране. Во все время своего пребывания у нас он будет моим приближенным. Пусть только херсониты так же радушно принимают к себе наших воспоритов.

Прокион. Милостивый государь мой! Нет слов выразить тебе мою благодарность за твое благоволение. *(Отходит)*.

Николай. Этот простак, воображающий себя великим оратором, рассказал мне о Херсонесе прелюбопытные вещи. Во дворе, определенном для жительства протевонам, есть подземелье, подходящее под самый тот дом, где мне придется жить. В саду есть пещера, а в пещере — вход в это подземелье, заложенный камнями. Но возобновить этот вход не трудно, когда нужно будет. В сад ведет особая калитка, проделанная в стене.

Асандр. Что из этого?

Николай. То, что херсониты должны будут навсегда расстаться со своим народоправством и с своею независимостью. В Херсонесе водворится власть единого монарха, как и в Воспоре. Впрочем, я заметил, что херсониты уже сами чувствуют, что это для них необходимо, и потому-то ввели наследственное протевонство. Но с ними станется то, чего они не чувствуют, не желают и не чают. Херсонес сделается навсегда пригородом Пантикапеи, а я, получивши сан протевона, преображусь в наместника твоего воспорского величества.

Асандр. У тебя, сын, какие-то широкие замыслы. Как они пришли к тебе?

Николай. Нужно глупцу выболтаться, чтоб умный поймал одно-другое словцо, словно ухватился бы за тонкую

ниточку, по которой можно добраться до толстого клубка. После я сообщу тебе, отец, подробно родившийся у меня план, а теперь скажу только, что я последую примеру хитроумного Одиссея, овладею Херсонесом, подобно тому, как он научил эллинов овладеть Троею.

Асандр. Боги пусть покровительствуют твоему замыслу, но я отгадать его не могу, пока ты мне его прямо не откроешь.

Николай. Ну, слушай, отец...

Занавес падает
Конец первого действия

Действие второе

СЦЕНА ПЕРВАЯ

Открытое место перед храмом Артемиды в Херсонесе. Храм внутри наполнен огнями. Жрецы и народ стоят толпою перед храмом. На небе светит полная луна.

Хор жрецов

1 строфа

Царица великая,
Богиня надзвездная,
Прекрасная, юная,
Вечно неизменная,
Нашего града
Владычица добрая!

2 строфа

Триада великая!
В высях превыспренных
Ты среброликая,
Златовенчанная,
Свет приснодевственный
Тихо лиющая,
Селена светлая!
В сенях дубравных,
В травах росистых
Зверей бегущих
Стрелоразящая,
Диана смелая!

В безднах подземных,
Неисповедных,
Сил чародейских
Производительница,
Геката страшная!
Дщери Зевесовой,
Триаде мощной,
Благой Артемиде,
Слава!

Антистрофа

Деву Аргивскую,
В жертву к закланию
Тебе приведенную,
Ты, благодатная,
Принять изволивши,
В страны таврийские
Чрез море бурное
Умчала, мощная,
И поклонение
Себе устроила.

Эпод

На месте памятном
Мы, дети эллинов,
Здесь поселившихся,
В час полнолуния
Песнью согласною
Нашу прекрасную,
Чистую, светлую,
Покровительницу,
Нашего града
Хранительницу
Славим!

Главный жрец

Обычный праздник исполненья света
Селены ныне новым светом озарится,
Достойный сын воспорского владыки
Приходит к нам для совершенья брака
И постоянный мир с собой приносит.

Века чредой сменялися веками,
В пределах крайних эллинского мира,
На берегах пустынных тавроскифских
Два эллинские града меж собою
В вражде непримиримой пребывали;
И никогда дориец гераклейский
С воспорским ионийцем не сходились
Иначе, как на бой друг с другом.
Ни на войне противу варваров, ни в дружном
Совете, ни в трудах взаимных, предприятых
На пользу обоюдную, они
Не подавали рук один другому!
Забыто было общее родство,
Не забывались мелкие обиды,
Чинимые друг другу, вызывая
На мщенье и на новые обиды.
И не было возможности, казалось,
Установить меж ними примиренье!
Но вот прошли лихие времена,
Дня мирного заря восходит ныне,
И древние заклятые враги
Готовы сесть за трапезу союза
И пить из общей чаши примиренья.
То милость нашей доброй Артемиды.
Венчайте волосы цветами, девы,
Вы, юноши, влеките коз ко храму
На жертву пред алтарь богини нашей,
Хвалите в стройных песнях Артемиду,
Небесную великую богиню,
И добрую и грозную Триаду!

Появляются Ламах, Николай, Гиккия, за ними херсонесские старейшины, женщины и прибывшие воспорцы, составляющие свиту Николая.

Народ

Вовек живи, наш добрый протевон!

Ламах

Сограждане! Сенат наш благородный
Определил, чтобы после меня
Тот сан, который я носил при жизни,
Наследственно в моем остался роде.
Но так как сыновей я не имею,

А только дочь одну, то положили
Заранее тому быть протевоном
После меня, кто будет ей супругом.
Достойный сын воспорского владыки
Стал женихом ее. Сенат решил,
Чтоб он принял гражданство Херсонеса
И, становясь наследником моим,
Пред всеми вами обязался клятвой,
Под страхом смертной казни над собою,
Считать своей отчизной Херсонес,
Не покидать вовек его пределов,
Не окружать воспорцами себя
И жить во всем с туземцами в согласье.

Один из граждан

Издревле протевон был избираем
По воле граждан, и сенат не вправе
Так искажать порядок стародавний.
Мы рады зятю твоему. Пусть будет
Он нашим протевоном, но пусть важный
Сан этот получает по избранью,
Не по наследству. Так велось от века.

Ламах

Сенату вы, однако, право дали...

Зефон

В сенате были те же речи. Помнишь?

Ламах

Но большинство признало, что наследство...

Николай

Позволь, отец названый. Обо мне
Здесь речь, так дай же мне и голос.
Их требованья правы. Стало бы
Обычаев извечных нарушеньем
Вступление мое в сан протевона
Без выбора, а по наследству. Не желаю
Являться попирателем закона,
Когда готовлюсь охранять законы,
И, ставши протевоном, как судить
Могу чужие преступления, сам поправши
Закон своим неправильным вступленьем?

Прошу дозволить мне принять гражданство
И клятву произнесть перед богиней
На верность Херсонесу. Если угодить
Удастся мне заслугами своими
Согражданам,— тогда пусть избирают,
И я приму сей важный сан как бремя,
Возложенное на меня любовно
Желанием отечества всего.

Народ

О мудрый, благородный человек!
О, счастлив будет Херсонес под властью
Правителя разумного такого!

Николай *(подходит к дверям храма)*

Клянусь! Великую богиню вашу
В свидетельницы клятвы призываю:
Клянусь от сей минуты и до смерти
И жить и умирать для Херсонеса.
Клянусь: любить его уставы буду,
Клянусь его свободу охранять.
Его враг другом мне не будет, друг
Врагом. Род, племя и отчизну,
Где я рожден, забуду для него;
И ничего на всей земле обширной
Я не почту святее Херсонеса.
А если б я нарушил эту клятву,
Пускай меня постигнет гнев богини:
Пускай не станут мне повиноваться
Мои подвластные, пускай семья
Моя ко мне враждебно отзовется,
Жена, с которой я вступаю ныне
В союз любви, пусть станет для меня
Тем, чем была Атриду Клитемнестра,
А после смерти в тартаре пусть муки
Клятвопреступников меня постигнут...

Ламах

О, велика и страшна эта клятва,
Произнесенная тобой, царевич!
Теперь подай своей невесте руку
И в храм ее веди перед алтарь богини,
И станешь разом ты и семьянином
Моим, и херсонесцем. Вот два воспорца,

С тобой прибывшие, желают, как и ты,
Принять гражданство Херсонеса и присягу
Произнести на верность Херсонесу.

Хор

Триада великая,
Богиня небесная
В сонме небожителей,
Дева непорочная,
Будь благосклонною
К юной чете!

Уходят все в храм.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Сад во дворе протевона в Херсонесе. В густой заросли виден вход в пещеру.

Николай *(с заступом в руке выходит из пещеры)*. Так. Прокион указал верно. Я сразу нашел этот вход. Стоит откинуть два камня и расчистить землю, вход в подземелье откроется. Это сделать не трудно. Оставлю здесь заступ *(бросает заступ в пещеру)*. О богиня, руководившая своею мудростию Одиссея! Будь со мною!

Входят Стиракс и Эвристоклей.

Николай. Друзья! Будьте моими сотрудниками. Вы приняли херсонесское гражданство и теперь всюду вхожи и ко всему доступны, наравне с новыми своими соотечественниками. Не забывайте, что между херсонитами и воспоритами не последовало искреннего мира: кажущийся мир с нашей стороны есть только один из стратегических ходов нашей борьбы с Херсонесом. Вражда прекратится тогда, когда Херсонес будет покорен Воспором. Имея в уме эту конечную цель, мы притворно подали руку нашим врагам, чтобы их вернее одолеть. Я поступаю подобно старинному герою нашего ионийского племени Кодру, когда он добровольно явился в дорийский стан и принес себя в жертву за отечество. И я приношу себя в жертву, принимая херсонесское гражданство и вступая в брак с херсониткою,— все это для того, чтобы удобнее подчинить дорийский Херсонес ионийскому Воспору! У Ламаха есть племянник, недовольный моим сюда прибытием. И другие с ним заодно. Стиракс, подде-

лайся к нему в дружбу. Следи за ним и за его соумышленниками. Ламах, тесть мой, недолговечен. Он уже давно жалуется на разрушительный недуг. Дни его сочтены. Эвристоклей! Я представлю тебя как опытного и искусного врача. Когда он умрет, меня станут избирать в протевоны. Пусть же я буду заранее знать, кто мои недоброжелатели, и приму свои меры. Стиракс и Эвристоклей! Оба вы будете моими спасителями.

Стиракс. Мы затем и стали херсонесскими гражданами, чтобы тебе служить.

Эвристоклей. Мы в том поклялись твоему родителю.

Николай. С вашею помощью я завлеку в сети моих противников.

Стиракс. Доверься моему благоразумию. Они не проведут меня. Если нужно будет, я войду в семью дорийскую.

Эвристоклей. Если нужно будет, я, подобно вавилонскому Зопиру, сам себя изуродую и буду уверять, что так поступил со мною ты, чтоб они были уверены, что я тебя ненавижу, а их люблю.

Николай. О дорогие друзья! Благодарю вас. Работайте втихомолку, и пусть всем показывается, что вы мне чужие. А вот и наши послы. Они обедали у моего тестя и теперь собираются уезжать.

Входит Аристарх, Филодор и с ними несколько воспоритов.

Николай. Как принял и угостил вас тесть мой?

Аристарх. Превосходно. Он настоящий Амфитрион. Мы в восторге от любезностей и щедрот его и твоей достойной супруги, если ты считаешь ее достойною.

Николай. Неужели, друзья, вы могли подумать, что я вступил в брак искренне? Я, из поколения в поколение чистокровный иониец, мог ли преобразоваться в дорийца? Жена моя, Гиккия, женщина приятная, но женщина, из какой бы нации ни происходила, существует лишь на то, чтоб нам, мужчинам, доставлять удовольствие. На войне воины берут в плен неприятельских женщин и потешаются ими, но какую ничтожную душу показал бы тот воин, кто из-за красивого женского тела изменил бы своему отечеству! Гиккия — чужеземка, взятая мною в плен, только не оружием, а хитростию. Наши герои и полубоги показали нам примеры, как обращаться с женским полом. Вспомните Язона и Медею, Тезея и Ариадну. Гиккия — моя Медея, моя Ариадна. Послу-

жит она мне на сколько нужно будет, потом будет брошена, как бросает пловец в море из своего судна излишний груз. Вот подойдите сюда и посмотрите, что я открыл. Вот заросль густая и почти непроходная. В этой заросли есть пещера, а в пещере вход, засыпанный землею и приваленный двумя большими камнями. Там лежит заступ. Стоит отвалить камни, раскопать землю, и вы войдете в узкий проход, а он приводит в обширное подземелье, устроенное под самым домом протевона. Получивши дары от Ламаха, выезжайте с ними из города, делая вид, будто возвращаетесь домой, а сами, отъехавши несколько стадий, отправьте одного из вас с дарами по назначению, а прочие ворочайтесь назад: ночью проберетесь чрез калитку в сад. Вот вам ключ. Сойдете в пещеру, откопаете вход, вступите в подземелье и там сыщете себе временное обиталище и будете дожидаться других своих земляков, которые, как вы теперь, прибудут с новыми дарами. Я и тех провожу туда. Стиракс, Эвристоклей и я сам по очереди будем доставлять вам пищу. Когда придет время, я созову в дом моих недоброжелателей, и тогда учиним над ними расправу. Затем нужно, чтобы к тому времени явилась сюда военная сила из Воспора; потому что вас всех, кого можно поместить в подземелье, будет недостаточно, если придется удерживать город!

Стиракс. Можно так поступить: ввезти обоз как бы с купеческими товарами на воловьих возах, товары будут закрыты кожами, а на самом деле под этими кожами, вместо товаров, будут сокрыты воины. Обоз придет к назначенному тобою сроку вечером, а в следующую ночь воины выскочат из своих возов и учинят расправу над всем Херсонесом, не чаящим такого явления и не подозревающим беды своей.

Николай. Стиракс! За такую выдумку стоит озолотить тебя. О находчивый изобретательный Стиракс! Ты просто восьмой мудрец в свете! Ты искуснее Пелопида, который ввел в Фивы своих соумышленников в женских одеждах! Ты дополняешь меня, ты поправляешь меня! Я выдумал только несколько раз вводить по кучке воинов в подземелье и держать их в тесноте, пока придет пора, но никак не додумался, как бы сразу ввести в Херсонес военную силу! А ты вот что измыслил!

Филодор. И то и другое годится. Одно другое дополнит. В одно условленное время те, что спрятаны будут в подземелье, выйдут из своего убежища расправляться с твоими недоброжелателями, а те, что въедут в город в обозе под ви-

дом товаров, не допустят херсонитов спасать своих единоверцев.

Николай. Прекрасно! Восхитительно! Как героически нами все придумано! Стоит троянского деревянного коня, и сам Улисс в Елисейских Полях придет в восторг, узнавши о нашем измышлении! Но вот идет мой достопочтенный тесть и его дочь, моя несравненная супруга. Удалитесь, а с наступлением ночи будьте здесь, как я сказал. А ты, Эвристоклей, останься, я представлю тебя Ламаху.

Ламах и Гиккия входят.

Ламах

Достойный сын названый! Я воспорских
Послов отправил восвояси. С ними
Я поручил высокому Асандру
Привет мой передать и благодарность:
Его дары мы приняли с почетом,
Они вполне того достойны сана,
Который носит он. А вслед за ними
И мы пошлем своих послов с дарами;
Конечно, наши будут ниже царских,
Насколько сан, носимый мною, ниже
От сана царского, но чувство дружбы
Пусть скрасит простоту моих даров!

Гиккия

И от меня, супруг мой дорогой,
Дары пусть примет твой родитель славный,
Высокочтимый свекор мой. То дань
Почтения от дочери его названой.
О мой сердечный друг, сопутник жизни!
Еще друг друга мы немного знаем.
У нас, у властвующих над странами,
Не так, как у простых: у них — полюбят
И в брак потом вступают; мы ж, напротив,
Сначала вступим в брак из видов пользы
Страны своей, потом уж привыкаем
Друг к другу и полюбимся. Но крепче
Любовь у нас. Она растет и крепнет
И оставляет время для рассудка
Запечатлеть сердечные движенья
И оценить все качества супруга,
С которым нас уже судьба связала.

Сдается мне, что с той минуты важной,
Когда пред алтарем мы изрекли
Обет любви и верности взаимной,
Я с каждым часом все сильней и крепче
Тебя люблю, мой ненаглядный милый!

Николай

Бесценная подруга! Речь людская
Не может выразить восторг души,
Какой я чувствую, когда любуюсь,
Смотря в твои прекрасные глаза!
Смотри, прекрасная: вот этот сад
Красящие цветы — смотри, как обращают
Свои головки к солнцу! Без него
Ни цвесть, ни прозябать они не могут!
Вот так и я стремлюсь к тебе единой,
Как к животворному души светилу.
А эти птички, ранним щебетаньем
Здесь оглашающие воздух... О, как любят
Они зарю и утреннюю росу...
Я больше, чем они, хочу питаться
Твоей любви живительной росой!
Я счастлив! О, безмерно счастлив я!
Когда из уст твоих любви признанье
Услышу и могу тебя обнять...

Гиккия

А я, мой друг, смотрю на эту лозу,
Как обвила она высокий мощный дуб!
Я вижу образ свой: как виноград,
Я, слабое и тонкое созданье,
Обвита круг тебя, мой мощный дуб.

Ламах. Дорогие дети! Я счастлив вашею любовью. Взирая на вас, мои милые, я чувствую, как будто прожитые годы спадают с меня и возвращается молодость, прививаясь к старческой хилости, и становится мне радостно и легко!

Николай. Достойный названый отец. Ты страдаешь давнею застарелою болезнию, и врачи пугали тебя возможностию умереть от внезапно постигающего припадка ее. Позволь представить твоему вниманию и отдать в твое распоряжение опытного, искусного врача, родом пантикапейца, который, по любви ко мне не желая разлучаться со мною, принял херсонесское гражданство и желает посвятить свои

знания своему новому отечеству. *(Подводит к нему Эвристоклея).*

Л а м а х. Наши херсонесские врачи много раз осматривали меня и находили, что я страдаю опасным недугом; может порваться жила, по которой вся жизнь с кровию по телу разливается, и тогда наступит тотчас внезапная смерть!

Э в р и с т о к л е й. Врачи твои правы. Мне случалось не раз врачевать эту болезнь, и одна твоя наружность дала мне знаки заметить, что ты, достопочтенный протевон, страдаешь ею давно. Но не приходи в отчаяние, господин. Эскулап с давних пор ко мне благосклонен, и недаром я каждый год творю ему возлияния и приношу жертву. Я до сих пор был отменно счастлив в своем искусстве. Никто не умер после того, как я ему сказал, что он проживет еще долго. И тебе, достопочтенный господин протевон, я скажу: ты можешь во всякое время быть постигнут смертью: таково свойство твоего недуга, но если ты, удостоивши меня своим доверием, будешь в точности исполнять все мои наставления, то хотя и будешь удручаем припадками твоей болезни, но всегда, с принятием моего врачевства, будешь чувствовать облегчение, а может быть, совершенно освободишься от припадков и, доживая до глубокой старости, будешь наслаждаться полным здоровьем, которое грустную осень старости наделит ясными днями.

Л а м а х. Ты мне нравишься, воспорец. Я отдаю свое тело в твое распоряжение и обещаю слушаться твоих наставлений. Если мне действительно станет лучше, как ты надеешься, то ты не будешь раскаиваться, что переселился к нам в Херсонес.

Эвристоклей почтительно кланяется и уходит.

Н и к о л а й. Дозволь, почтенный отец, моему родителю доставить тебе еще новые дары. Приехавшие с этими дарами так же скоро оставят Херсонес, как и те, что доставили дары разом с моим приездом сюда. Я это говорю потому, что знаю недоверие херсонитов. Мне известно, что произносилось в сенате, когда речь шла о браке твоей дочери со мною. Поэтому не хочу возбуждать подозрений. Ставши гражданином Херсонеса, я буду свято уважать законы нового отечества и никогда не буду домогаться изъятий против желания народного.

Л а м а х. Любезный сын! Я сам рад был бы допустить более свободы в сношениях между воспоритами и херсонитами. Но у меня нет на то власти. Я протевон, первый между

равными, избранный ими из их среды, а не царь! Херсонес — республика, а я, вступая в должность протевона, дал присягу хранить республиканский строй. Надеюсь, со временем все изменится. Воспорцы и херсониты мало-помалу сблизятся между собою, изгладятся следы старой вражды, и тогда не нужны будут предосторожности. Не станут их домогаться.

Николай. Если мне суждено быть когда-нибудь протевоном, я, так же, как и ты, не дозволю себе ни малейшего шага без согласия сената, хотя бы мне пришлось действовать в ущерб Воспорскому царству. Пусть только бессмертные будут к нам так милостивы, что не допустят ничего, что было бы для Херсонеса полезным, а для Воспора зловредным. До того времени, пока ты будешь жить и править республикою, я буду стараться приобресть благорасположение херсонитов настолько, чтобы иметь право ходатайствовать о дозволении воспоритам въезжать в Херсонес и оставаться в нем на более продолжительное время. Теперь же я прошу, чтоб дозволено было воспорским торговцам приезжать в Херсонес с товарами, продавать их и закупать другие, на таких же условиях, как дозволено приезжающим с царскими дарами в посольстве.

Ламах. С примирением, которое состоялось между обоими государствами, воспорские торговцы могут прибывать к нам с товарами, как и всякие гости из всех земель, с которыми Херсонес не находится в войне.

Николай. Лишь бы старая недоверчивость не проснулась у херсонитов и не повлекла к нежелательным последствиям.

Ламах. Боги да избавят нас от этого! Мы примем надлежащие меры. На первых порах мы дозволим прибывающим из Воспора торговцам стоять со своими товарными возами на рынке и продавать их с возов в течение трехдневного срока, а по распродаже или по миновании срока немедленно уезжать. Потом уже, когда таким образом приедут к нам два или три торговых обоза и не произойдет никакого недоразумения, я обращусь к сенату с проектом расширить время пребывания в Херсонесе для воспорских торговцев. *(Уходит)*.

Николай и Гиккия нежно смотрят друг на друга.

Николай. Гиккия, моя чудная, несравненная, богине подобная Гиккия, радость моя, солнце мое, жизнь моя! *(Обнимает ее)*.

Конец второго действия.

Действие третье

СЦЕНА ПЕРВАЯ

В доме протевона Н и к о л а й, Г и к к и я.

Г и к к и я *(плачет)*

О мой отец, бесценный мой родитель!
Животворящее души светило
Угасло, закатившися нежданно
В небытия пучину! Ни сегодня,
Ни завтра, ни чрез месяц, ни чрез год
Не возвратится в дом свой мой родитель!
С обычным детским утренним приветом
Уж не явлюсь к нему я; в час трапезы
Незанятым останется то место,
Где возлежал он как глава семейства;
В дни празднеств он гостей встречать не будет,
Чтоб с ними веселиться в шумном пире;
И подчиненные не станут приходить
К нему за приказаньями! Заснул
И не проснется! Нас навек покинул...
Куда нам посылать к нему свой голос?
В каком безвестном царстве он витает?
Или в подземной области Эреба,
Иль в блеске звезд, блуждающих по небу,
Иль в тучах громоносных, или в каплях
Дождя сребристых? Ах, отзыва нам не будет,
Откуда б мы его ни призывали,
И появлением своим семьи родной
Он не утешит! О, зачем, зачем
Не умерла я ранее отца!

Н и к о л а й

Бесценная! Молю, возьми назад
Произнесенное в припадке скорби
Желанье смерти! Как трава без света,
Я без тебя существовать не в силах!
Не умирать, а жить желай, подруга,
Жить для меня, со мною жить, как я
Лишь для тебя единой жить желаю.
Я весь живу тобой со дня блаженства,
Когда друг с другом мы соединились.
Дочь добрая, ты об отце тоскуешь:

Естественно и похвалы достойно!
Великий муж он был! Всем сердцем
Я предан был ему. Но он был старец.
Болезнен и самой природой приближался
К всеобщему уделу земнородных.
Врач истощил все знания свои,
Но пред судьбы всесильным приговором
Бессильна всякая наука смертных.
Ах, как любил я нашего отца!
И он любил меня; и отчего бы
Не жить нам годы многие в согласье!
Но не всегда по нашим пожеланьям
Устраивает путь наш грозный рок.
В порыве скорби я излил досаду
На нашего врача, но, обсудивши,
Нашел, что врач невинен. Он сначала
Нам объявил, что хоть стараться будет
Спасти больного, но сознаться должен,
Что при его недуге застарелом
Возможна неожиданная смерть.

Гиккия

Я много верила в его искусство
И не ждала несчастного конца!
С трудом несу постигший нас удар!

Николай

Бессмертные так жизнь сложили нашу,
Что на земле никто не проживает
Без горестей; но смертным в облегченье
Ниспослан дар терпенья: в нем одном
Есть сила облегчить потери и лишенья,
Когда они для нас неисправимы.

Но я позволю себе от скорби обратиться к текущему делу. Из Пантикапеи прибыло посольство и привезло дары. Оно уже не застало в живых Ламаха, и даров от него не приняли. А по закону воспориты не смеют оставаться в Херсонесе долее трех дней. Надобно принять дары и отпустить их обратно.

Гиккия. При настоящей скорби нет у меня ни сил, ни внимания перебирать эти дары. Отошли из них что следует сенаторам, удержи у себя то, что прислано Ламаху и, следовательно, после него нам, его наследникам. Займись этим,

дорогой мой! Ведь ты, а не кто иной, будешь после отца преемником: можешь теперь исполнить то, чего не успел умерший протевон.

Н и к о л а й. Пока еще мое право только в том, что меня избирать будут, а исполнять обязанности протевона я буду тогда только, когда меня изберут, если только изберут.

Г и к к и я. Без сомнения. Разве могут сенаторы не исполнить желания покойного протевона, которому сами дали наследственное право?

Н и к о л а й. Есть у меня соперник, твой двоюродный брат Зефон. Говорят, за него составляется партия.

Г и к к и я. Мое желание разве мало значит? Собственно законная наследница умершего протевона — я. Они сами постановили быть преемником Ламаха зятю его.

Н и к о л а й. Хорошо. Я отошлю послов воспорских от твоего имени. Надобно с нашей стороны послать дары.

Г и к к и я. Распорядись, милый, как знаешь. А я прикажу делать приготовления к сожжению родительского трупа и к погребальному пиршеству, которое должно последовать за сожжением. Ты говорил, что ожидаешь прибытия торгового обоза из Пантикапеи? И покойный отец все толковал об этом; он видел тут начало постоянных дружелюбных сношений с воспоритами. Добрый отец! Как его душа, всегда проникнутая желанием добра, лелеяла мысль о союзе народов, прогностиком которого должен сделаться наш брак! Витает ли тень его над нами? Видит ли, слышит ли, что у нас продолжается без него то, что было начато при его жизни? О боги! Пошлите мне силу преодолеть гнетущую меня тоску! *(Уходит)*.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Приемная в доме протевона. Н и к о л а й, воспорские послы Д и о м е д, П р о к л, М е г а к л и их с в и т а.

Н и к о л а й. Вы возьмете приличные дары для моего отца и для воспорских старейшин. Это только для вида. Выехавши за ворота города, вы отправите одного из вас с дарами: он сообщит родителю моему, что Ламах умер; должно совершиться сожжение его тела и погребальное пиршество. Я жду с нетерпением купеческого обоза с мнимыми товарами; пусть скорее сюда прибывает, потому что к торжеству погребальному прилично явиться этому обозу: после того — последует выбор нового протевона. Остальные из вас, вы-

ехавши за город, подождут до ночи и проберутся ночью через калитку в этот сад. Вот ключ. В саду встретите меня, я вас проведу в подземелье, там найдете своих. Придется посидеть в тесноте и темноте на скудной пище. Это неприятно. Но вы этим совершите великий подвиг, за который ждет вас всех великая награда.

Д и о м е д. За обещание награды мы тебя благодарим! От наград никто не отказывается.

П р о к л. Лишь бы удалось свершить задуманное.

М е г а к л. Обещания наград, хотя и неизвестных, пленительны. Но предприятие наше, может, не удастся, и, вместо ожидаемых наград, мы получим гибель.

Н и к о л а й. Друзья! Не без опасностей наше предприятие; но когда же великое славное дело совершалось без опасностей! Эллины, разорившие Трою, разве не подвергались опасностям, когда вступали в город, сидя во внутренности деревянного коня! В том-то и слава героя, чтобы все опасности победить! Ты, Мегакл, думаешь, что наше предприятие может не удаться! Не станем даже допускать, что наше предприятие не удастся: такие предположения внушают страх, а страх отнимает присутствие разума. Будем лучше уверены, что бессмертные боги покровительствуют нам, а с их помощью и успех будет за нами. Ты замечаешь, что награды, ожидающие вас в случае успеха, неизвестны. Я вам теперь скажу, в чем они будут состоять: Херсонес станет вашею добычею; богатства знатных херсонитов, их дворы, земли — все поделится между вами, и они сами станут вашими рабами. Вся волость Херсонесская не будет иметь властителей, кроме вас. Оставшиеся в Пантикапее ваши соотечественники будут завидовать, но не посмеют сказать против вашего права ничего. Вы завоевали Херсонес, а не они, и вы — его владетели! Чего еще более! Не стоит разве такое благополучие, чтоб из-за него отважиться на опасное дело? Велика опасность, но велико и приобретение. Только ленивые, годные лишь на то, чтоб быть рабами, страшатся опасностей и отказываются из страха от великого подвига. Мы, воспориты, никогда не были такими, а вы, наилучшие из воспоритов, идете со мною на такое дело, которое прославится в отдаленном потомстве. Посягните, друзья, с терпением на подвиг, который поведет вас к чести и могуществу!

Д и о м е д. О Николай! Как восхитительна речь твоя.

П р о к л. Хоть бы на наших могилах поставили памятники с надписью, что мы пали за отечество, совершая великое дело с тобою!

М е г а к л. Нет, товарищ. Наш царевич пристыдил меня, и я теперь лучше думать буду не о могильных надписях, а о памятнике нашего завоевания Херсонеса; там заблещут со славным именем Николая имена его соучастников!

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

В доме Зефона. З е ф о н, С т и р а к с, Ф е л и с и д, А р х и п п, Г л а в к о с и М е л а н и й.

З е ф о н *(указывая на Стиракса)*. Этот чужеземец вполне наш. Поверьте мне и не сомневайтесь. Не соблазняйтесь тем, что он воспорит; он отрекся от Воспора. Он покинул там жену свою и здесь, ставши херсонесским гражданином, вступает в брак с моею сестрою. Он ненавидит Николая не менее нас и, заодно с нами, будет не допускать Николая сделаться протевоном.

С т и р а к с. Не то что не менее, а несравненно более всех вас. У меня с ним давние счеты. Еще в Пантикапее он соблазнил жену мою и в мое отсутствие занимал мою должность в моем семействе. От этого я покинул неверную жену и последовал за ним к вам в Херсонес, чтоб отомстить ему за свое посрамление. Месть ему — вся цель моей жизни!

Ф е л и с и д. Какое ручательство, что он говорит правду и поступает искренно! Что он женится на херсонитке? Но ведь и Николай женился также на херсонитке!

Г л а в к о с. Делом пусть покажет, что стал истинным херсонитом.

М е л а н и й. Пусть откроет тайные замыслы воспоритов. Он все должен знать.

С т и р а к с. Меланий справедлив. Именно только этим я и могу доказать свою искренность и быть полезным своему новому отечеству. Я природный воспорит и знаю дух народа, среди которого родился и вырастал. Воспориты — коварны, и всегда у них тайная мысль тем либо другим путем подчинить своему Воспору Гераклею херсонесскую. Вы сами, по своему маломыслию, даете Воспору против себя оружие. Зачем даровали наследственное право дочери вашего протевона, а ее будущему супругу обещали протевонство? Вы считаете ее очень мудрою. Ошибаетесь. Прежде всего она женщина, а женщина подчиняется всегда мужчине, которого полюбит. Ваши простые граждане Херсонеса прозорливее вас, сенаторов и старейшин. Они исправили вашу ошибку, потребовали, чтоб намеченный вами в протевоны получил этот сан не по одному наследству, но еще и по выбору. Одна-

ко все-таки вам грозит беда с таким протевоном. Он пригласит из Воспора воинскую силу: она внезапно приплывет сюда на судах, высадится в городе и учинит над нами все, что ему будет угодно.

Архипп. Как же от этого уберечь себя?

Стиракс. Нагрянуть к Николаю внезапно, когда он этого не ожидает, и потребовать напросто, чтобы он немедленно выбрался из Херсонеса, потому что херсониты не хотят, чтоб он мог быть здесь протевоном.

Зефон. Совет добрый, товарищи!

Стиракс. И чем скорее, тем лучше: прежде, чем он успеет снестись с Пантикапеею и вытребовать оттуда вооруженную силу! Теперь пока — он одинок и не в силах будет сопротивлятся нашим требованиям.

Архипп. А как же мы разделаемся с его супругою? Мы сами же ее сделали наследницею Ламаха! Неужели теперь она должна подвергнуться изгнанию из отечества?

Зефон. Ламаха уже нет на свете, а мы только в угоду Ламаху это учинили.

Главкос. Как захочет — так и поступит: может с мужем уехать, может и разойтись с ним.

Зефон. Кого она больше любит, отечество или супруга,— за тем и пойдет.

Фелисид. Если мы были столько неблагоразумны, что сами навязали себе на шею этого чужеземца, то нужно быть справедливым и указать ему поводы, почему им теперь мы недовольны.

Стиракс. Об этом не беспокойтесь. На меня сошлитесь. Я с вами же к нему отправлюсь. Он не в силах запираться предо мною.

СЦЕНА ЧЕТВЕРТАЯ

В доме протевона. Николай, Эригония.

Николай *(преследуя бегущую Эригонию)*. Прелестнейшая нимфа херсонесских берегов! Куда убегаешь? Зачем отвращаешь свой взор от меня? Ах, как я сожалею, что я не птица, чтоб мог за тобою полететь и приголубить тебя моими перышками! Не убегай! Я весь пылаю страстию. Сам Аполлон не устоял бы, увидя тебя, как пред красотою Дафны. Не чуждайся моих объятий, не отнимай своих рук от моих, не отклоняй своих розовых щек от моих уст! Я люблю тебя, милая Эригония! *(Обнимает ее)*.

Входит **Гиккия** и останавливается у двери.

Эригония *(не видя Гиккии)*. Я раба твоя, господин, ты волен надо мною. Но если я отдамся тебе добровольно, госпожа моя, твоя супруга, не простит мне. Она ревнива и зла. Она меня со света сгонит, а то еще и хуже!

Николай. Хуже? Что еще хуже?

Эригония. Оставит мне жизнь, но отравит ее до конца. Она — госпожа. У ней много средств, а я — я бедная раба: со мной можно все делать! Мы должны бояться своих господ и остерегаться, чтоб не сделать им чего-нибудь неугодного.

Гиккия *(тихо)*. Так, так! Что то ты скажешь, мой супруг.

Николай. Неужели ты думаешь, твоя госпожа меня сильно любит? Нас соединили политические виды. Она наследница херсонесского протевона, я — сын воспорского царя. Не будь я царевич — ее отец не отдал бы ее за меня, да и я не женился бы на ней, если б не была она тем, чем есть. Сердца наши не были соединены, когда руки наши соединялись пред алтарем. Чувство влечет меня не к ней, а к тебе. Я полюбил тебя, милая, несравненная! Именем вечной Афродиты, подательницы наслаждений, умоляю: приди разделить со мною ложе!

Эригония. Я не смею не повиноваться тебе. Но я боюсь госпожи своей.

Николай. Клянусь богами, она не узнает.

Гиккия *(про себя)*. Нет более сил терпеть. *(Выступает)*. Она и слышала, и видела. Прекрасный мой супруг! Еще лежит непогребенным отец мой, которого ты так уверял в своей любви ко мне и в вечной верности, а ты уже изменяешь! *(Эригонии)*. Ты боишься меня? Госпожи своей боишься? Хорошо. Бойся. Знай, что здесь я — настоящая госпожа, а не он, которого отец мой допустил сюда из уважения к его знатному роду. Я покажу ему и всем, что власть принадлежит мне, а ему только до тех пор может принадлежать, пока я это дозволю. *(Указывая на лестницу, ведущую вниз)*. Спустись туда и сиди в нижней комнате, пока мне угодно будет позвать тебя.

Эригония. Госпожа! Посуди сама, как и что я могу ответить твоему супругу, когда ты удостоила его быть здесь господином!

Гиккия. Не рассуждай, а исполняй то, что я тебе приказываю.

Эригония спускается по лестнице.

Г и к к и я. Не более месяца прошло с той поры, как мы соединены браком, а ты уже забыл свои клятвы в супружеской верности. О легкомысленный! О вероломный! Или ты меня со света согнать задумал? Я и так больна от тоски по родителе, а ты своею гнусною изменою увеличиваешь мою горесть, безжалостный!

Н и к о л а й. Прекрасная, дорогая супруга! Я не изменяю тебе. Я люблю тебя, как божество мое. Но будь благоразумна. Что прекраснее розы в саду у тебя? Но если бы все цветы были одними розами, они бы свое достоинство потеряли чрез свое однообразие. Каждый из нас находит для себя какую-нибудь яству вкуснее других, но если бы нас заставили изо дня в день довольствоваться только одною этою яствою, то она перестала бы нам казаться вкуснее других, напротив, вкус к ней усиливается при сравнении с другими яствами. И красота прекрасной женщины возвышается в глазах мужчины, когда он сравнивает ее с другими женщинами. Что оскорбительного для тебя, моя несравненная, незаменимая подруга жизни, если, ради отдыха и разнообразия, я обратился на мгновение к красивой рабыне? Разве презренная рабыня, как бы ни была она красивой наружности, может заменить достоинство супруги? Не тот ли это крошечный, негреющий блеск звезды в сравнении со всеозаряющим светом Гелиоса? Отец богов, Зевес, любил, подобно нам смертным, доставлять себе развлечения кратковременными связями со смертными женщинами, однако не переставал любить и уважать свою бессмертную Геру. Не то же ли служащие нам рабы в сравнении с нами, что смертные в сравнении с олимпийцами? Прошу тебя, драгоценная подруга, будь снисходительна к слабостям своего супруга: он человек и подвержен влиянию страстей, которые не чужды даже божествам бессмертным.

Г и к к и я. Гнусные вы существа, мужчины! Вы забавляетесь нами, как бессмысленными игрушками. Вы требуете от нас верности, а сами не только нарушаете свою собственную верность, обещанную нам при бракосочетании, а еще оправдываете себя в том, в чем нас не прощаете. Похвалил ли бы ты меня, если б неожиданно застал меня с каким-нибудь мужчиною в таком положении, в каком я застала тебя с моею служанкою? Но знай, Николай, знай и ни на мгновение не забывай: я рабою твоей не буду! Я тебе равная. Я наследница моего родителя. Власть в Херсонесе принадлежит мне

по происхождению, а не тебе, и если я охотно разделяю с тобой мое право, то поступаю добровольно, ожидая, что ты будешь ко мне таков же, какова я к тебе. Я скоро полюбила тебя, но еще скорее разлюблю, увидевши, что ты вовсе не тот, каким я тебя вообразила по твоей наружности и по твоим словам. Ты все-таки здесь чужеземец, и меня одну послушают херсониты. Они признали тебя своим только ради меня. Ты, принимая гражданство в нашем городе, клялся в верности Херсонесу. Смотри, чтоб эти твои клятвы не оказались начертанными на воде, подобно тем клятвам, которые ты давал мне в супружеской верности перед брачным алтарем! Я в Херсонесе то, чем был бы ты в своей Пантикапее, если бы после своего родителя стал царем Воспора и единственным там властителем. Стоит только мне захотеть и сказать: «Херсониты! мой супруг мне ненавистен»,— и тебя немедленно изгонят отсюда и не посмотрят, что ты царский сын. А то еще может произойти с тобою что-нибудь и хуже. Знай это и не зазнавайся, супруг! *(Уходит)*.

Николай *(один, смотря вслед за нею)*. Кичись, кичись пока! Что ты запоешь, когда я буду в силах всех вас заставить произносить иные речи!

Конец третьего действия.

Действие четвертое

СЦЕНА ПЕРВАЯ

Та же комната в доме протевона с лестницею вниз, что в последней сцене третьего действия.

Эригония *(из подполья)*. Госпожа! Освободи меня. Мне крайне нужно сказать тебе что-то очень важное.

Гиккия *(сверху)*. Сиди, пока я сама не позову тебя. Не смей обзываться ко мне, дерзкая!

Эригония. Ради всех богов бессмертных, госпожа, выведи меня. Иначе пожалеешь!

Гиккия *(отворяет двери на нижней лестнице)*. Что такое? Выйди и говори, а сказавши, опять пойдешь на прежнее место.

Эригония *(выходит по лестнице вверх)*. Госпожа! Ужаснейшее открытие! Заговор... Надобно спешить... Спешить, пока злодеи не совершили преступного дела.

Гиккия. Что такое? Бредишь ты, что ли? Сновидения

свои хочешь мне рассказывать, что ли? Какой заговор, какое преступное дело? От кого ты узнала об этом, сидя в одиночестве? Стены пустые тебе рассказали что-то или мыши?

Э р и г о н и я. Сидя в подпольной комнате, куда угодно было тебе меня заточить, я нашла неожиданно веретено и пряжу, вероятно, оставленную там кем-то из сидевших прежде меня. Чтоб заглушить томительную скуку, я стала прясть. Вокруг меня все было безмолвно. Я чувствовала себя отрезанною от всего живущего в мире. Вдруг мне послышались голоса. Сперва я думала — это игра воображения, пораженного скорбию. Но голоса не умолкали; я стала прислушиваться и явственно различила произносимые слова. Они как будто выходили из-под земли. Меня дрожь пронимать стала от страха. В тревоге я уронила веретено; оно покатилось по кирпичному полу — я бросилась ловить его и вижу: в углу комнаты приподняты два кирпича, а рядом с ними другие кирпичи неплотно прилегали друг к другу; конечно, тут было отверстие не вполне закрытое, потайной вход,— когда последний раз им проходили, не успели заложить кирпичей, и оставалась большая щель. Я приложила ухо. Ясно было, что под комнатой, где я сидела, было пустое пространство и там находились люди, и этих людей голоса доходили до меня.

Г и к к и я. Я слышала от отца, что под этим домом есть подземелье, захватывающее и часть сада. Его устроил тиран, управляющий Херсонесом, и сажал туда на смерть тех, кого считал своими врагами. По низвержении тирана это подземелье осталось заброшенным; вход в него из пещеры в саду засыпали землею и завалили камнями. Об этом подземелье все забыли. Странно, как могли попасть туда люди и что это за люди?

Э р и г о н и я. Сколько я могла заключить по слышанным голосам — людей там немало. Я услыхала их речи и передам их тебе.

Г и к к и я. Странные, непонятные вещи!

Э р и г о н и я. Всего страннее, но, к сожалению, и всего понятнее то, что в числе говоривших в подземелье я различала ясно голос твоего супруга.

Г и к к и я. О ужасное предчувствие! Какой-то демон уже мне шептал, что я должна ожидать от него худого.

Э р и г о н и я. И говорившие с ним были воспориты, а не херсониты.

Г и к к и я. Измена! Измена! Ясно, здесь кроется измена. Коварные козни врагов! Как туда попали воспориты, когда их не было в Херсонесе, когда даже приезжавшим в посоль-

стве приказано было скорее оставлять Херсонес? Их гнали с нашей земли, а они очутились под землею!

Эригония. Из их разговоров я уразумела, что они там уже не первый день и дожидались смерти Ламаха, твоего незабвенного родителя. В то время как наступят погребальные обряды, а за ними последует избрание нового протевона, Николай, передупреждая выбор, хочет зазвать Зефона, нескольких сенаторов и знатных граждан в этот дом и истребить их, а тем временем въедет в Херсонес купеческий обоз на воловьих возах будто с товарами, но вместо товаров на возах будут спрятаны под кожами воспорские воины.

Гиккия. Сожжение тела моего родителя будет происходить завтра. Затем последует поминальное пиршество. Тут-то злодеи могут удобно совершить свой замысел — тогда все херсониты перепьются вином. Надобно предупредить их сегодня же.

Эригония. Еще я слышала, как супруг твой сказал, что он тебя убьет, если ты ему будешь противодействовать.

Гиккия. О несчастный брак! Недобрый Гименей освятил его, адские Эринии его устроили, избравши меня орудием погибели моего отечества. О мой бедный, мой добрый родитель! По доброте сердца и по чистоте души он стал невольным преступником против отечества, согласившись на мой брак! О, как теперь будет скорбеть его тень на берегах Стикса! Пойдем, пойдем, Эригония, пойдем скорее, навсегда пойдем из этого проклятого дома! Да погибнет он! Идем к Зефону. Откроем ему и его соумышленникам ужасную тайну, потом созовем народ и прикажем немедленно предать огню этот дом с гнусным злодеем, дерзнувшим сделаться моим супругом, со всеми подобными ему злодеями, укрытыми в подземелье. Пусть свершится это прежде, чем успеет придти купеческий обоз с воинами. Идем. Идем! Никому ни слова! Пусть Николай не знает о нашем уходе отсюда и не подозревает ничего. Внезапно застигнет его беда — и коварство станет добычею огня прежде, чем успеет разразиться гибелью над Херсонесом.

Уходят обе.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Другая комната в доме протевона. Николай, Стиракс.

Стиракс. Я уверил их всех, что отрекся от своего родного города; я выдумал небывалые гонения от воспорского царя, я обещал вступить в брак с сестрою Зефона. Снача-

ла его благоприятели сторонились от меня и Зефона остерегали, а потом убедились, как и он, что я стал совершенным херсонитом и разделяю все их замыслы против тебя.

Николай. О, как я благодарю тебя, милый Стиракс, мой добрый Стиракс, мой дорогой, несравненный Стиракс! Придет время, и ты будешь доволен моим вознаграждением за эти подвиги!

Стиракс. Половина сенаторов и несколько знатных граждан из таких, каких можно называть заправилами,— на стороне Зефона и с ними заодно противны тебе. Вот их имена. *(Подает ему свиток)*. Херсониты вообще очень были привержены к Ламаху, и пока Ламах был жив, большинство их — смело можно сказать — крепко стояли на том, чтоб ты был его преемником. Но с кончиною Ламаха стало возрастать у Зефона число благожелателей. Стали толковать, что ты чужеземец и потому, по давним правам, не можешь быть главою их республики, что ты воспорит, а Воспор так недавно и так долго был во вражде с Херсонесом, что, сделавшись правителем, будешь во всем мирволить своему родному краю, в ущерб херсонитам. Слушая такие толки, я не противоречил, я сам притворился твоим врагом, я потакал им; я даже напугал их, уверяя, что если тебя изберут протевоном не на таких условиях, на каких ты захочешь, то, по твоему призыву, явится внезапно из Воспора войсковая сила. Я советовал идти к тебе сборищем и потребовать, чтоб ты сам отказался добровольно от выбора в сан протевона и уехал отсюда навсегда. Если хочешь и прикажешь, я приведу их всех сюда к тебе для сдачи воспоритам, сокрытым в подземелье.

Николай. Превосходно! Обоз с мнимым товаром должен придти сюда завтра перед солнечным закатом. В это время веди сюда Зефона и всех его сторонников, которых ты поименовал в своем списке. Херсониты все потеряют ум, которого у них и так не много. Завтра совершится великое дело — покорение Херсонеса и всей Гераклеи.

Стиракс. И будет слава Николаю, сыну царя Асандра, вовеки!

Николай. И пронесется из рода в род имя Стиракса, главнейшего пособника Николаю в этом славном деле. Без него ни за что не удалось бы Николаю свершить этого дела. Без Стиракса Николай пропал бы бесследно на земле.

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

В доме Зефона. Зефон, Архипп, Фелисид, Главкос, Меланий, Критон, несколько сенаторов и херсонесских граждан — соумышленников Зефона. Гиккия и Эригония входят.

Гиккия. Как все кстати! Здесь почтенное собрание лиц, которых мне и нужно. Я жена того, кого вы справедливо почитаете вашим врагом. Я прихожу к вам с дружбою.

Зефон. Ты приводишь нас в изумление!

Гиккия. Мой муж со своими воспоритами составил заговор против вас. Я пришла к вам, чтобы вместе с вами разрушить его. Припомню, сенаторы, вам то недавнее время, когда воспорский царь прислал посольство просить моей руки для своего сына. Вы долго размышляли об этом предложении с моим отцом. Большинство вас и мой отец находили полезным для отечества такой брак. Вы призывали меня, спрашивали моего согласия, и я принесла себя в жертву отечеству — решилась сделаться женою чужеземца, думая также, что из того может выйти добро для Херсонеса. Но этот чужеземец — тайный злодей. Вы наметили заранее быть ему избранным в преемники отцу моему. Он был бы ужаснейшим губителем Херсонеса и всей Гераклеи.

Зефон. Какой ужас! Что такое?

Гиккия. Под домом, назначенным для жительства протевону, скрыты воспориты в подземелье.

Архипп. В каком подземелье?

Гиккия. В том, что устроил когда-то тиран Скилуртавроскиф.

Фелисид. Но оно было уничтожено!

Гиккия. Оно существует, и в нем укрыты воспориты, как некогда ахайцы в троянском деревянном коне. Моя служанка Эригония здесь налицо. Она скажет вам: она слышала о коварном замысле, которым руководит Николай.

Эригония. Боги, спасая наше отечество, вложили моей госпоже гнев на меня. Она в наказание заключила меня в нижней комнате дома. Там я случайно открыла, что под кирпичным помостом есть подземелье, и услышала их угрожающие совещания.

Гиккия. Злодей дожидался смерти моего родителя, которую сам, вероятно, ускорил, поручивши его лечить врачу воспориту. Он рассчитал, что ко дню поминовения, когда все херсониты будут под влиянием Вакха, придет из Воспора купеческий обоз с товаром; вместо товара укрыты будут воспорские воины под кожами. Так ты слышала, Эригония?

Эригония. Точно так. И к тому времени, когда этот обоз войдет в городские ворота, Николай пригласит Зефона и других с ним и прикажет истребить их, а воспориты, прибывшие в обозе, произведут в городе пожар и резню, не допустят херсонитов спасать своих братий в доме и таким образом заставят оставшихся в живых признать Николая царем.

Зефон. О неслыханное злодеяние!

Критон. О верх коварства!

Фелисид. Какой кровожадный замысел!

Главкос. О гнусные ионийцы!

Меланий. Вот плоды примирения с ними!

Зефон. Мы предупредим врагов. Сейчас вооружиться и идти к нему! Возьмем его, прежде чем он приготовится исполнить свой умысел. Стиракс поведет нас. Он обещал. Что это нет его здесь еще? Пусть ведет нас немедленно.

Гиккия. Какой Стиракс! Не тот ли воспорит, что принял гражданство херсонесское! Эригония все слышала, все знает. Она вам скажет, что это за человек и какой он ваш друг и единомышленник.

Эригония. Я слышала собственными ушами, как Николай говорил своим воспоритам: «Стиракс притворился и объявил им, что даже женится на сестре Зефона. Они ему доверились. Стиракс заведет их всех ко мне в дом, и Зефон и его товарищи попадут, как волки в расставленные тенета».

Зефон. О боги! Что ни шаг, то новое злодейство!

Фелисид. Какая пучина пороков — это племя ионийское!

Гиккия. Обоз должен придти сегодня вечером, а теперь пока еще утро. Нам время есть. Предупрежденные благодетельными божествами, мы успеем принять все меры, и лукавые ионийцы сами попадут в тенета, в которые хотели вогнать вас.

Зефон. Какая горестная участь суждена тебе, достойная дочь несравненного Ламаха.

Гиккия. Горестная? Может быть, но зато и достославная! Мне суждено быть избавительницею отечества от грозившей ему конечной гибели. Не допустим приходить к нам воспорскому обозу с мнимым товаром, затрубим на сходку, созовем народ, объявим о злоумышлении лукавых врагов; пусть народ разделится на две толпы: одна поспешит к воротам — и как только подъедет обоз, пусть бросаются на него и выталкивают укрытых воинов, но пусть делают это без шума и без крика, чтоб не дать времени одуматься и воору-

житься тем, которые будут лежать под кожами в задних возах обоза, еще не зная, что творится с передними возами. Без разбора и без сострадания следует их умерщвлять и не слушать от них никаких объяснений и молений о пощаде. Другая толпа народа пойдет с сенаторами и со мною к дому протевона. Нарубим хворосту, обольем смолою, привалим к стенам дома и крикнем к сидящим в доме, что мы все уже знаем, предложим им: пусть сдаются на нашу волю и выдают Николая, пообещаем им жизнь по нашей милости, если сдадутся и выдадут; если же заупрямятся, зажжем хворост, и тогда пусть все сгорят или задохнутся в дыму. Если сдадутся на нашу волю, я оставлю за собою исключительное право заколоть перед вашими глазами возлюбленного моего супруга.

Входит Стиракс и, увидя Гиккию, останавливается в недоумении.

Гиккия. А, вот он! Сограждане, придумайте кару этому воспорскому филину, залетевшему к нам не в пору. Он думал, что в Херсонесе — ночь. Покажем ему, что уже и у нас наступил день.

Стиракс. Государыня!

Гиккия. Молчи, не затевай отлыгаться! Ты пришел сюда в эту минуту в чаянии вести этих господ к Николаю, чтоб их там погубить. Опоздал, тяжелокрылый таракан! Не опасны уже нам ваши воспориты, укрытые в подземелье; не опасен и товар под кожами! Подражаете вы Лаертову сыну, да ваше подражание не достигает достоинства оригинала!

Стиракс. Государыня! Если ты заодно с твоими соотечественниками, то я иду нераздельно с вами. Я искренно отрекся от прежнего отечества и буду верно служить новому — Херсонесу. Я твой верный раб, достойная единая властительница Херсонеса. Я все буду исполнять, что повелишь.

Гиккия. И если я прикажу убить моего супруга — ты исполнишь?

Стиракс. Исполню.

Гиккия. О достойное отродие ионийцев! Змеиное исчадие, ты разливаешь яд свой повсюду, куда заползаешь. Ты думаешь — все мы таковы, как вы? Думаешь, мы поверим тебе и похвалим за подлое предательство? Разве мы не понимаем, что когда ты изменил своим, то изменишь и нам? Сограждане! Закуйте его в цепи, а когда настанет расправа над ними — ему первому придет кара.

Стиракса хватают и уводят.

С т и р а к с *(обращаясь назад)*. Нам не удалось. Мы погибли! Много воспорской крови прольется. Но не все воспориты погибнут: нашу смерть отомстят наши братья, а Херсонес пусть ожидает жестокого возмездия!

Г и к к и я *(к Зефону)*. Зефон! Еще при жизни моего родителя ты был недоволен сенатским приговором, объявившим меня наследницею прав его. Не так ли?

З е ф о н. Я был противником сенатского приговора оттого, что он противоречил вековым обычаям страны.

Г и к к и я. Была еще и другая причина. Ты племянник Ламаха. Если сан протевона объявлялся наследственным в роде Ламаховом, ты надеялся получить этот сан, будучи единственным лицом мужеского пола в этом роде. Тебе досадно было, что сенат намечал в этот сан моего будущего супруга и этот, еще не известный никому супруг мой становился поперек тебе в достижении высокой чести. Не правда ли?

З е ф о н. Не скрою от тебя, что мне желательно было удостоиться такого благорасположения моих соотечественников, чтоб быть избранным в протевоны. Но я не замышлял ничего против моего дяди, а твоего родителя, которого всегда любил и уважал, и готов был повиноваться тому, кого бы ты избрала своим супругом. Но мне не по сердцу было, когда этим супругом и преемником власти твоего родителя делался чужеземец, иониец. Не я один, многие из сенаторов и граждан были этим недовольны. Ионийцы долго находятся во вражде с нами, дорийцами, и мы опасались, что на этот раз союз с ними не кончится добром, как уже прежде бывало, когда мы, казалось, были близки к вечному миру между нами. Наши опасения были справедливы. Ты сама теперь это видишь.

Г и к к и я. Обманулись сенаторы, обманулся мой родитель, обманулась и я, когда принесла себя в жертву надеждам на пользу отечеству и вошла в брачный союз с воспоритом. Гнусный поступок его разрывает этот союз. Я свободна. Зефон! Ты можешь искать моей руки. Нашим брачным союзом прекратятся недоразумения. Ты сделаешься протевоном, получая на то двойное право — как мой супруг и как принадлежащий к роду Ламаха.

З е ф о н. То, что я от тебя слышу, для меня так же неожиданно, как и восхитительно. Я долго бы не решился сам искать такого счастия, и бессмертные боги внушили тебе мысль дать мне смелость искать брачной связи с такою мудрою и достойнейшею женщиною. Ты вполне достойная дочь

славного Ламаха. Его руководительством Херсонес некогда избавился от тирана; ты, будучи еще в юных летах, свершила подобное. Ты спасла Херсонес от угрожавшего ему разорения и порабощения.

Архипп. Многая лета достойной чете!

Фелисид. Слава тебе, мудрая Гиккия! Честь и тебе, достойный Зефон!

Критон. Привет наш и поздравление, Зефон, дорогой наш бывший товарищ, а теперь супруг нашей властительницы и наш излюбленный правитель!

Архипп. Пригласим прочих наших товарищей сенаторов. Теперь уже, конечно, не найдется между ними сторонников воспорского царевича.

Фелисид. Если они оказывались такими, то из расположения к Ламаху.

Главкос. Кажется, теперь уже для всех будет ясно, что мы были правы, не желая брака Гиккии с воспоритом.

Меланий. Сенат наш будет в полном единомыслии. Нет худа без добра. Этим обязаны мы ионийцам. Поступок воспорского царевича всем откроет глаза.

Фелисид. Возблагодарим богов, избавивших нас от бед рукою Гиккии!

Зефон. О прекрасная Гиккия! Я не могу опомниться от восторга при мысли, что ты будешь моею супругою!

Гиккия. Зефон, я мало тебя знаю, хотя и знаю тебя с нежного детства как родственника. Между нами не было тех чувств, которые предваряют вступление в брак. Я не думала быть твоею женою, и ты, вероятно, не думал быть моим супругом. Общие виды на пользу отечества соединяют нас, но те же виды обманули нас при заключении моего первого неудачного брака. Скажу тебе искренно. Если ты захочешь сделать меня во всем послушною тебе рабою, думая, подобно многим мужчинам, что женщина и на свет родится для того, чтоб покоряться мужчине, то ты ошибешься. Лучше теперь же отрекись от мысли о браке со мною, если у тебя такие понятия. Я рождена дочерью правителя: херсониты признали меня наследницею его достояния и его прав. Я не унижу своего достоинства. Пример я уже показала на первом своем супруге. Я казню его как за измену Херсонесу, так и за неуважительное обращение со мною. Пусть этот пример послужит и тебе, Зефон, чтоб ты знал и с тобою все знали, что я за женщина. Когда я становилась супругою воспорита, сенаторы постановили, что если я принесу сенату жалобу на худое обращение со мною, то сенат, защищая меня, удалит нена-

вистного супруга, не принимая от него оправданий. И с тобою, Зефон, пусть будет такое же условие. Я этого желаю и, кажется, имею право на внимание сената хотя бы даже за то содействие, какое принимаю в открытие грозящей Херсонесу беды. Если бы новый мой супруг покушался подчинять меня своей прихоти и начал оскорблять меня, чего я от Зефона не надеюсь, то объявляю сенату: мое право остается при мне — и кто будет моим супругом, тот будет и протевоном. Не так ли, сенаторы?

З е ф о н. Здесь еще не все сенаторы, но на первом собрании я первый буду просить сенат сохранить за Гиккиею то право, которое было ей даровано. Ее необыкновенная мудрость и великие заслуги, оказанные республике, служат ручательством, что она не употребит во зло такого права, которого нельзя было бы предоставить тысячам других женщин.

А р х и п п. Конечно, все наши товарищи дадут свое согласие, когда сам супруг благородной Гиккии первый произнес его.

Г и к к и я. Воля свободного Херсонеса пусть во всем будет законом. Обратимся скорее к делу спасения отечества. Затрубите на сбор; пусть народ сходится на площадь перед домом Зефона. Я с вами выйду на крыльцо и объявлю херсонитам все, что нужно.

Расходятся.

Конец четвертого действия.

Действие пятое

СЦЕНА ПЕРВАЯ

Комната в доме протевона с лестницею вниз, другая лестница ведет наверх.

Н и к о л а й *(сходит с верхней лестницы и говорит к стоящим двум служителям)*. Где госпожа?

С л у ж и т е л ь. Она ушла еще утром и не вернулась.

Н и к о л а й. Она, верно, хлопочет о приготовлениях к погребальным обрядам. Она, должно быть, у жрецов. Идите к главному жрецу и помогайте ей там!

Служители уходят.

С вышки, устроенной на доме, я увидел собственными глазами большой обоз, подвигающийся к городским воротам. Вот уже вечереет. Стиракс должен сейчас привести мою добычу.

Пора освободить моих бедных пленников из заточения. *(Сходит по нижней лестнице и кричит)*. Друзья, выходите на свободу. Приспело время. Жертвы приводятся. Идите совершать заклание.

Слышен под помостом стук двигающихся кирпичей; чрез несколько минут появляются идущие вверх по нижней лестнице вооруженные воспориты: Аристарх, Филодор, Прокл, Диомед, Мегакл и другие.

Николай. Настал день окончания вашего терпения! Посидели вы немало времени в тесноте, в темноте да и в голодухе, а еще более в страхе и томительной тоске бездействия! За все будете вознаграждены! Сейчас Стиракс должен привести их всех сюда. Как только войдут — бросайтесь на них, хватайте и тащите в подземелье, там им учините расправу, а кто станет упираться и не идти, тех здесь кончайте и мертвых туда стаскивайте. *(Подходит к окну и смотрит в него)*. Что это? Не Стиракс, которого я жду, а Эвристоклей бежит сюда впопыхах! А! Это, верно, он торопится сообщить, что за ним вслед и Стиракс тащит херсонитов. Он хочет предупредить нас, чтоб мы были готовы. А мы уж и без того все готовы!

Эвристоклей вбегает торопливо.

Николай. Ну, где Стиракс? Ты видал его? Он идет сюда? Далеко ли?

Эвристоклей. Мы погибли!

Николай. Какой злой демон произнес это слово твоими устами!

Эвристоклей. Полная неудача нашему предприятию! В прах рассыпались наши замыслы. Мы погибли!

Николай. Ты в ужас меня приводишь! Не томи, говори скорее! Что случилось? Что нам угрожает?

Эвристоклей. Я пошел узнать, где Стиракс и скоро ли он приведет сюда херсонитов. Вдруг слышу — трубы затрубили; по этому звуку всполошился народ, бегут с разных сторон города на площадь перед домом Зефона. Я последовал за людьми. Спрашиваю, что это значит. Узнаю от спрошенных, что у них по какому-то особому трубному звуку познается, что в городе тревога. Вижу — на крыльце Зефонова дома стоят Зефон, несколько сенаторов и граждан, с ними жена твоя Гиккия и с нею ее служанка. Слышу: Гиккия объявляет народу, что ты изменник, злодей, враг, что в подземелье дома твоего скрыты воспориты, что в город тот-

час войдет воспорский обоз со скрытыми на возах воинами, что всем херсонитам грозит от нас беда... Я понял, что все открыто, все они узнали, и скорее хотел убежать к тебе, но за множеством народа невозможно было протолпиться назад. Я принужден был стоять не двигаясь и опасаясь, чтоб меня не узнали и не убили. И вот, по приказанию Гиккии, народ разделился на две половины: одни бросились к городским воротам, другие — рубить хворост и наливать смолу в кади. Толпа поредела. Пользуясь этим, я мог свободно двигаться и побежать сюда, но за собою вскоре я услыхал неистовые крики; и вот, когда я уже добегал до дому, увидал сзади себя бегущую толпу и возы, наложенные хворостом: все это спешит сюда. Не успеете насчитать сотни, как они будут здесь!

Филодор. Назад в подземелье! Оттуда можно прорваться садовым выходом.

Диомед. Выход очень узок. Не выскочим все разом. Зайдут из сада и загонят назад!

Аристарх. Лучше прямо выскочить из дома и прорваться сквозь толпу неприятелей к городским воротам. Там теперь должны уже придти наши с обозом. Воины наши подадут нам помощь, а мы им.

Эвристоклей. Невозможно. Первое — пробиваться чрез толпу трудно, второе — наши едва ли в состоянии подать нам помощь: вероятно, те, что побежали к воротам, их теперь вытаскивают из возов и истребляют; попадем между двух огней! И спереди и сзади нас будут враги.

Прокл. Лучше вступить с ними в переговоры. Будем им обещать золотые горы, лишь бы выпустили нас.

Николай. Нет нам спасения в возврате в подземелье. Не успеем мы прорваться на край города для соединения с нашими. Станем крепко обороняться в этом доме. Становитесь по несколько человек у двери и у каждого окна с обнаженными мечами. Объявим им, что будем защищаться до последней капли крови! Увидят нашу решимость, стойкость и отвагу, сами рассчитают, что лучше им выпустить нас свободными, чем подвергаться бою с нами. Хотя в конце одолеют они нас, а все-таки не обойдутся без значительной потери своих; сами они предложат нам оставить дом и уйти в Воспор. А если не будет этого, то все-таки мы погибнем с честью, подобно спартанцам с Леонидом в Термопилах, погибнем прилично героям, наделавши врагам нашим немало вреда!

За сценою раздаются дикие крики.

Эвристоклей *(смотря в окно)*. Привалили! Какая громада людей! И мужчины и женщины, и старые и малые! Набрасывают кучи хвороста у стен дома. Подкладывают огонь под кади! Что это у них за умысел? Вот все сенаторы! Вот Гиккия, Зефон держит ее руку! Ах, они льют растопленную смолу на хворост! Понимаю теперь! Ужасно! Они хотят поджигать дом, чтобы нас истребить огнем! Оружием добывать нас не будут!

Голос Зефона за сценою. Враги! Сдавайтесь! Покоритесь и просите пощады. Вам нет спасения! Ваших воинов в обозе наши вытаскивают из возов и убивают. И вы все погибнете. Сдавайтесь на милость нашу.

Голос Гиккии. Выдавайте злодея Николая для казни вместе с Эвристоклеем! Остальным обещается жизнь и свободное возвращение, откуда пришли. Иначе — зажжем хворост, и все пропадете без разбора!

Николай *(отворяя двери на крыльцо)*. Мерзкая, неверная жена! Ты дерзаешь идти против своего супруга и властелина! Бойся, негодная, развратная преступница! Суд бессмертных покарает тебя!

Голос Гиккии. Ты смеешь еще стращать судом богов, ты, гнусный обманщик, ты, чудовище, исполненное всеми пороками! Злодей, достойный виселицы и креста! Нет тебе пощады! Пожалей, по крайней мере, свою разбойничью челядь. Отпусти ее в живых, а тебе уже нет спасения. Иначе — мы сейчас подожжем дом!

Николай. Нет, лютая, ядовитая змея! Никто из нас не станет клясться тебе, ползать перед тобою, преступница! У нас есть мечи на всех вас, подлых рабов.

Голос Гиккии. Бессильны, злодей, ваши мечи против огня. Зажигайте, херсониты, хворост. Пусть все они сгорят!

Прокл *(отворяя окно)*. Херсониты! Выпустите нас! Назначьте какой хотите окуп. Мы побеждены. Будьте великодушны к побежденным!

Николай. Ты смеешь! Паршивая собака!

Голос Гиккии. Выдайте Николая и идите на все стороны без оружия.

Прокл *(обращаясь к воспоритам)*. Товарищи! Царевич Николай добывал себе царство в Херсонесе. Мы ему усердно помогали, мы в угоду ему терпели много дней и ночей всякие лишения, сидя в темном подземелье, мы верно ему служили. Не наша вина, что не удалось ему и нам предприятие! Херсониты нас победили! Зачем же теперь нам всем гибнуть? Он

наш повелитель, но жизнь наша дороже нам всего. Когда сам он добровольно не хочет принесть себя в жертву за наше спасение, выдадим его херсонитам с тем, чтобы нам даровали жизнь. Они это и обещают.

Аристарх. Царевич! Сдавайся! Спасения нет. Яви доблесть, достойную героя!

Филодор. Мы рады бы за тебя жизнь положить, но если мы все и погибнем — тебя все-таки тем не спасем.

Диомед. Они против тебя свирепствуют больше, чем против нас всех! Принеси себя в жертву за спасение своих верных слуг! Последуй примеру доблестного Кодра!

Мегакл. Боги и история оценят твой высокий подвиг!

Николай. Бездельники! Трусы! Изменники! И вы с ним заодно, с этой гнусною гадиною... А подойдите, попытайтесь! Кто первый посягнет схватить меня, тот первый ляжет трупом! Боитесь погибать от рук врагов, как прилично героям, так погибнете от руки вашего предводителя, как подлые трусы! *(Хватает Прокла)*. А ты, корень измены! Раб презренный! Ступай сам туда, куда хотел меня, своего господина, отправить!

Хочет выбросить Прокла за окно. Воспориты бросаются на Николая. Один вырывает у него меч, два другие тянут его за платье. Николай барахтается, не выпуская Прокла. Воспориты хватают его за ноги и силятся выбросить в окно.

Голос Гиккии. Они дерутся между собою, хотят выдать злодея, а он упирается. Зажгите хворост!

Николай. Стыдно вам, воспориты, стыдно!

Воспориты выбрасывают Николая за окно, Николай сильно уцепляется за Прокла, и оба низвергаются вниз через окно. Дым и огонь показываются через другое окно.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Перед домом протевона большое скопище народа. Одни разжигают хворост, приваленный к стенам дома, и поливают его смолою, доставаемою из кладей, стоящих под разведенным огнем, другие толпятся около лежащих на земле Николая и Прокла.

Прокл. Я зашиб голову! Кровь течет! Пощадите!

Зефон. Оттащите прочь этого полураздавленного паука! Мы даруем ему жизнь, потому что он хотел сдаться, а за то его сбросили! Пусть он один останется, чтобы весть при-

нести в Пантикапею, что сталось с другими. А мы разделаемся с главным!

Отталкивают Прокла.

Николай (*приподнимаясь, стонет от боли*). Нога измята при падении!.. Меня предали мои воспориты! Глупцы, предатели, трусы! Побоялись защищаться и меня обезоружили! Нет со мною меча! Я твердо не устою на ногах! Херсониты! Я в ваших руках. Оставьте мне жизнь, назначьте за меня окуп, отец заплатит!

Гиккия. Если б ты, подлый обманщик, сам себя приказал взвесить и дал бы столько золота, сколько оказалось бы веса в твоем теле — и тогда мы бы тебя не отпустили.

Зефон. Если бы ты был открытый враг нам, то мы, победивши тебя, сочли бы доблестью показать великодушие над тобою, но ты явился к нам с миром, а тайно нес нам гибель.

Аристовул. Мы поверили тебе как эллину, а ты поступил хуже всякого варвара. После твоего поступка потомки наши никогда уже не будут иметь желания братского мира и союза с вами!

Стратофил. Ты притворно принял гражданство херсонесское, ты поклялся перед храмом Артемиды в верности своему новому отечеству, ты готовился быть его главою, а на самом деле помышлял нам сделать зло!

Критон. Ты обманул доброго Ламаха. Всегда прямой и честный, при всем своем великом уме, он не уразумел твоего притворного дружелюбия.

Архипп. Ты извел его, обольстивши предложением врача, а научил этого врача ускорить смерть его.

Каллипид. Ты бессовестно оскорбил благородную Гиккию; ты притворно стал ее супругом для того, чтобы впоследствие наругаться над нею.

Главкос. Твое племя издавна прославилось всякого рода гнусными деяниями, но совершенные тобою злодеяния мерзостнее всех, нам известных.

Меланий. Ты замышлял сжечь наш город, куда призван был править, хотел истребить народ, гостеприимно и радушно принявший тебя с надеждою примирения давней вражды.

Фелисид. Человеческий ум не изобрел еще казни, достойной твоих отвратительных поступков.

Архипп. Распять его на кресте!

Главкос. Клещами рвать по кускам его тело, пока испустит дыхание!

Фелисид. На клочки разорвать!

Голоса из народа. Да, да, разорвать! Давайте нам его сюда, разнесем его!

Гиккия. Сограждане! Мне, поруганной жене его, принадлежит право покончить его преступную жизнь и отправить его тень в тартар на вечные мучения. Помнишь ли, супруг, что говорил ты пред алтарем Артемиды, когда произносил обет верности жене своей и своему новому отечеству, Херсонесу? Ты сказал, что если нарушишь обет верности, то пусть подчиненные станут тебе врагами и ты погибнешь от рук жены твоей, как Атрид под кинжалом Клитемнестры. Праведные боги обращают на тебя теперь твое заклятие. Херсониты, которые призвали тебя с тем, чтобы сделать своим правителем, поднялись против тебя; воспориты, соучастники твоих злодейских деяний, изменили тебе. Умирай же под кинжалом Клитемнестры! *(Поражает его кинжалом)*.

Зефон. Одним ударом покончила злодея! Сограждане! Отволоките его труп и бросьте на съедение собакам! Он лучшего погребения не стоит!

Херсониты исполняют это.

Один из граждан *(вбегает и, расталкивая народную толпу, приближается к сенаторам)*. Мы остановили обоз, только что он вступал в городские ворота. Уже там лежат грудами воспорские трупы. Но из хвоста обоза кое-какие вырвались и убежали в поле. Не велит ли сенат послать в погоню за ними побольше людей?

Стратофил. Бегущий враг не опасен — говорит давняя пословица.

Аристовул. А есть еще другая — бегущему врагу можно мост построить.

Гиккия. Этот враг как змея, которую, ударивши, нельзя пускать живою. Она может придти в чувство, тогда подползет и ужалит в то время, когда уже от нее того не ожидаешь, думая, что она пришиблена. Эти злодеи не шли против нас открыто, как лютые звери, а скрытно подползали, как змеи. Они могут снова пролезть к нам, и, чтоб этого не могло случиться, надобно их истребить до конца.

Зефон. Никто не отпускает волка, попавшего в вырытую яму.

Воспориты *(выглядывая из окон занявшегося до-*

ма). Достопочтенные херсонесские сенаторы, и ты, благородная Гиккия! И вы, все херсониты! Сжальтесь над нами, пощадите нас! Не осуждайте нас гореть! Даруйте нам жизнь. Возьмите нас в полон. Мы будем вам служить.

Аристовул. О, как вы малодушны, как недостойны имени эллинов! У вас достало порочности, чтоб решиться на злодеяние, а теперь недостает мужества, чтоб вынести за то заслуженное возмездие! О подлые души!

Критон. Лисицы, забравшиеся в курятник, молят о пощаде хозяев курятника!

Фелисид. Если хозяева будут так просты, что снизойдут к лисьим просьбам, то могут заранее попрощаться со своими курами!

Главкос. Пусть Гиккия решит их участь.

Голоса. Гиккия! Гиккия!

Гиккия *(обращаясь к воспоритам).* Вы, как хищные воры, пробрались к нам с тем, чтоб истребить сенаторов наших и сжечь наш город. Сами горите!

Воспориты. Вы нам обещали пощаду, если мы выдадим Николая. Мы его выбросили вам из окна.

Гиккия. Нечего ссылаться на обещания, когда вы обещали нам мир и союз с тайным замыслом погубить нас. Вы своих обещаний не держите, так и от нас то же испытайте. Вероломство за вероломство. Пропадайте, воспорские крысы! Подкладывайте, херсониты, хворост, поливайте смолою, маслом. Пусть все сгорают, а тех, кто успеет выскочить, загоняйте в огонь. Этот дом вместе с ними должен погибнуть: он был местом совершения гнусного дела, которое навсегда будет позорить эллинское имя.

Архипп. Теперь все сенаторы налицо. Изберем протевона.

Стратофил. Кто же достойнее Зефона, когда он стал супругом благородной Гиккии, нашей спасительницы?!

Голоса. Зефон, Зефон пусть будет!

Зефон. Желаю, чтоб во всех делах супруга моя Гиккия была равнозначительною правительницею, и если бы она показала недовольство моими поступками, я тогда должен лишиться власти.

Сенаторы. Она достойна того! Она спасла Херсонес. Ее мудрые советы будут спасительны всегда.

Гиккия. Благодарю, сенаторы. Я с своей стороны прошу даровать право гражданства моей рабыне Эригонии за ее содействие в раскрытии заговора.

Сенаторы. Пусть так будет!

Аристовул

Я предложу сенату и народу,
На память всем грядущим поколеньям,
В честь благородной Гиккии воздвигнуть
Две медные статуи. Пусть в одной
Она изобразится в том домашнем
Наряде, как предстала в дом Зефона,
Нам всем открывши о беде грядущей;
В другой статуе — в том вооруженье,
В каком сюда явилася с народом.
Я предлагаю вызвать из Эллады
Изящнейших художников!

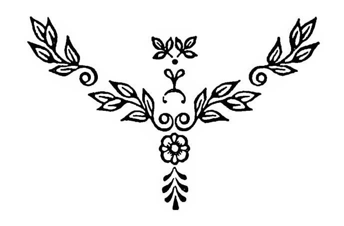
Голоса. Достойно!

Гиккия

Свершили мы великий, славный подвиг,
Но за него нас тяжкая расплата
Ждет впереди. Наполнят скоро воздух
В Пантикапее вопли и стенанья,
И долго не забудут воспориты
Своих сожженных в этом доме братий,
Царевича убийство, истребленье
Обоза, разрушенье хитрых козней,
Предвзятых против нас с таким искусством.
Мы ждать должны возмездья от Воспора.
Воспор сильнее Херсонеса. Невозможно
Нам одиноким меряться с врагами:
И приобресть союзников должны мы.
Пошлем искать союза и защиты
В далеком, но могущественном Риме.
В подлунной нет сильнее государства!
Все деспоты главы пред ним склоняют,
И страшен Рим для всех, ему строптивых.
Но Рим великодушен, справедлив
И милостив ко всем, кто дружелюбно
Союза и защиты в Риме ищет.
Пошлем просить защиты от Воспора
И сами предадимся в волю Рима.
Подобно всем, вступившим с ним в союз,
Мы сохраним обычный наш порядок,
И если б требовалось допустить
У нас военной римской силы пребыванье,
Мы и на то дадим согласье наше —

Тогда Воспор не будет страшен нам:
Он не дерзнет идти противу Рима
И сам бесспорно власть его признает.
Неизменимый рок решил уж Риму
Над всей вселенною вручить господство.
Кто Риму друг — тот будет невредим,
Кто Риму враг — того постигнет гибель.

ОПОВІДАННЯ

ПРИКЛЮЧЕНИЯ ПО СМЕРТИ

Рассказ одного слобожанина

Делалось то, что я хочу вам рассказать, в Слободской Украине, из которой составилась нынешняя Харьковская губерния, а часть ее отошла в южную часть губернии Воронежской.

Малороссу всегда суждено быть только мужиком. Он до тех пор и малоросс, пока мужик; а пока он мужик — его непременно эксплуатируют чужие люди. В крае, некогда занимаемом Гетманщиной, эксплуататором малоросса был иудей, а в Слободской Украине такую же роль захватили великороссы — москали, как их там называл народ. Мимоходом заметим, что в Гетманщине москалем называют исключительно солдата, а в слободах это название удерживает значение великоросса вообще.

Едва ли найдете слободу, где бы не было хоть одного великоросса, а в иных, более многолюдных, играющих роль местечек или городков, их можно насчитать целые десятки. Москали, поселившиеся в слободах, никогда почти не занимаются земледелием, разве когда москаль купит у хохла себе в собственность клочок полевой земли, да и тогда у москаля работают те же хохлы, только по найму. Чаще всего водворившиеся в малорусской слободе москали занимаются торгашеством: иной заведет в слободе шинок или постоялый двор, пускает обозы извозчиков и всяких проезжих, держит для них сено, овес, всякую харч и напитки, другой не держит постоялого двора, а один только шинок, и к нему собираются пьянствовать; иной заведет лавчонку со всякого рода съестным и лакомствами; иной поселяется в слободе затем только, чтоб скупать у хохлов сельские произведения и мужичьи работы и перепродавать их в городе купцам тамошним, служа у последних как бы комиссионером. Многие москали дают хохлам деньги за проценты: у москаля всегда бывают деньги, а у хохла их почти всегда нет, а между тем в них всегда потребность. Москаль, живущий в слободе, всегда почти нелюбим хох-

лами, но хохол без москаля обойтись не может, потому что у хохла недостает столько смекалки, сколько ее бывает у москаля, и потому хотя хохол москаля не любит, а находится у него в зависимости. Особенно противен был москаль тем хохлам, которые, по стесненным обстоятельствам, прибегали к нему за пособиями и, попавшись ему в руки, чувствовали себя от него разоренными и обнищавшими.

В слободе Б, населенной войсковыми обывателями, переименованными в название государственных крестьян, водворилось несколько москалей, захожих из внутренних губерний, потому что эта слобода не малая и смахивала на местечко. Между тамошними москалями был один — Лука Фомич Карманников. Живучи там уже лет двадцать, он успел уже овладеть почти всею слободою и, конечно, власть его была бы и полнее и неограниченнее, если б не поселились в той же слободе другие москали, соперничавшие с ним в эксплуатации туземного населения. Чуть не все хохлы хозяева ему задолжали, и все его ненавидели. Он содержал постоялый двор и шинок, он отдавал и деньги в рост. В слободе все считали его богатым, и о его богатстве ходили вести чисто легендарного свойства. Однажды толпа веселых парубков, поглядывая на двор этого москаля, стала, может быть, в виде шутки, толковать, как бы хорошо было обокрасть его. Двум из них такая летучая мысль засела в голову поглубже, чем прочим, и они, поговаривая между собой вдвоем, приняли намерение устроить подкоп и посредством его влезть в хижу или комору Луки Фомича, где у него, как они догадывались, хранилось всякое добро и, вероятно, сундучок с деньгами. Они узнали, что эта хижа или комора (кладовка), стоявшая отдельно от жилой избы хозяина и его семьи, посещалась исключительно одним Лукою Фомичом, и никто из домашних им туда не допускался: из этого-то и заключили они, что в этой коморе есть что-то особенно дорогое хозяину, такое, что он бережет даже от своих. Комора или хижа эта примыкала к забору, ограждавшему двор, а за этим забором начинался пустырь, весь поросший бурьяном и упиравшийся в болото. На этом пустыре, не далее как в шагах десяти, находился курган, образовавшийся из щебня и мусора от стоявшей там когда-то в давние годы каменной постройки: этот курган несколько закрывал вид на пустырь от забора. Парубки воспользовались этим последним обстоятельством, размерили расстояние, сообразили все местоположение, как искусные инженеры, вооружились заступами, лопатами и

тачкою и, когда смерклось, пришли на пустырь и стали копать яму под самим курганом, так что если б кто смотрел с забора двора Карманникова, то не мог бы их приметить. На случай, если бы все-таки их преждевременно накрыли на этой работе, они приготовились сказать, что ищут клада под курганом; их бы, может быть, и за то не похвалили, но не могли бы уличить в уголовном преступлении. Выкопали яму в человеческий рост: потом один из них стал копать в сторону, по направлению к забору, а другой выносил землю и вывозил на тачке к болоту. Так проработали они всю ночь, к утру заложили яму бревнами, присыпали немного землею и ушли, намереваясь продолжать свое дело в следующую ночь. Но им на беду, ночью пред рассветом выходил Карманников из избы и услыхал шум за огорожею своего двора. Утром пошел он на пустырь, увидал заложенную и сверху присыпанную яму, увидал рассыпанную по направлению к болоту землю, выпадавшую из тачки, и догадался, в чем тут дело. Он сам не трогал заложенной ямы, никому не сказал о своем открытии, а на следующую ночь отправился в ту коморку или хижу, которая, как он был уверен, была целью подкопа. Он взял туда с собою веревки и железный болт, которым запирались оконные ставни в избе. В эту ночь продолжали молодцы свою работу и, не докончивши ее, ушли. Карманников, сидя в своей коморе, все слышал, все знал и на другой после того день опять-таки никому не сказал. Наступила третья ночь. Карманников идет снова в комору, зажигает свечу, дожидается гостей. Шум, слышимый им уже две ночи сряду, теперь становится все ближе и ближе. Карманников, притаивши дыхание и опасаясь кашлянуть, чтобы не известить о своем пребывании в коморе, сидит да слушает, а в руках у него болт. Слышит он — шум уже у него под ногами, земля в коморе дрожит. Помоста там не было, как большею частию строят хаты и коморы в Слободской Украине, дорожа лесом и стараясь по возможности обходиться без него. Вдруг сильный удар... Земля обрушивается, открывается дыра, а из дыры показывается человеческая фигура. Уже голова высовывается, руки упираются в края дыры, похититель усиливается выползать; тут Карманников хватил его железным болтом по затылку. Вор склоняется лицом к окраине дыры. Карманников приглядывается и видит: похититель мертв, мозг у него вышел наружу.

— Убил! убил! — сказал сам себе в тревоге Карманников.— Что ж теперь делать? Если не скрыть и объявить —

станут производить следствие. Наедет земский суд. Оно, конечно, по закону я буду прав: убил злодея на месте преступления, сам защищался! Да разве сразу так и решат? Поди-ко! Знают, чай, что я не беден, будет с чего им руки погреть! Затаскают, оберут! И черт его знал, что у него голова такая некрепкая! Лучше спровадить его отсюда, подкинуть к кому-нибудь другому; пусть тот повозится с земским судом! Да куда же мне его подбросить? Куда! К Затрепкину подкинуть! Ведь он, злодей, у меня барыши перебивает. Да, да! Пускай Затрепкин повозится с судом. Пусть-ко мошну его растрясут маленько, а то она у него чересчур рано пухнуть стала. Молод больно, голубчик, подожди-ко, с мое поживи здесь! А то, поди-ко, лет пять каких-нибудь прошло с той поры, как заведение свое открыл, а уж в какую славу вошел! Постой-ко! Я вот приставлю под окно твое этого мертвеца; что-то запоешь ты, брат?

Он вытащил из хижи труп убитого, завернул простынею, обвязал веревками и вынес со двора. Никто из его домашних не увидал этого.

Ночь была темная-претемная. Никому нельзя было узнать Карманникова, когда он шел со своею ношею по улице слободы. Подошел он к одному домику, выходившему со двора на улицу, с крыльцом на столбах, развязал и распеленал своего мертвеца, втащил на крыльцо и прислонил переднею стороною тела к окну, выходившему на крыльцо. Забравши потом простыню и веревку, Лука Фомич быстро побежал домой, прямо в комору, сжег окровавленную простыню и веревку, засыпал землею, как мог, наскоро дыру подкопа, а потом, вышедши на двор, запрег в телегу кобылу и выехал со двора в намерении отклонить от себя всякое подозрение, так что если бы открылось убийство и дошло дело до расспросов, он имел бы возможность говорить, что в ту ночь, когда оказался убитый, его, Карманникова, не было в слободе.

Домик, к которому прислонил Карманников убитого, принадлежал Фоке Савичу Затрепкину, также заезжему москалю: он в слободе Б завел постоялый двор и шинок и во всех отношениях соперничал с Карманниковым. Чтобы заманить к себе проезжих, он отпускал им по более дешевой цене против Карманникова овес, сено и харч: и вино у него продавалось дешевле, и крестьянам он деньги в долг давал за меньшие проценты, чем Карманников, словом, поступал во всем так, чтоб и проезжим и слобожанам было выгоднее обращаться к нему, чем к Карманникову. Понятно, что Кар-

манников ненавидел этого прибыша, как он называл Затрепкина.

Во всем везло, как говорится, этому Затрепкину; одно только у него в доме было неладно: жена его была, что называется, гулящая баба. Затрепкин был ревнив, подозрителен и этими качествами причинял большой вред себе самому; жена его наперекор и в досаду ревнивому мужу нарочно любезничала со всяким, кто к ней подлизывался, а таких было немало: в слободе говорили, что с Затрепихой разве только тот не был близок, кто сам того не хотел. В ту ночь, когда совершилось описываемое происшествие, Затрепкин куда-то ходил в гости и ворочался домой в подпитии. Взошел месяц. Тучи, заволакивавшие небо, разошлись. Можно было различать предметы, хотя и не совсем с точностию, так как месяц был уже на ущербе. Затрепкин, подходя к своему дому, приметил на крыльце под окном человеческую фигуру, наклонившуюся, как издали показалось, головою к окну. «А, черт побери! Это какой-то плёмник подбирается к моей Дуньке! Постой же ты, непрошеный свояк, я угощу тебя!» Так сказал он сам себе и, тихо взойдя на крыльцо, хватил суковатою палкою по затылку немилого гостя. Неизвестный повалился. Затрепкин оглядел его и с ужасом произнес: «Убит! Черт его побери, убит! Вот беда! Вот напасть нежданная, негаданная! Что я стану теперь делать! Пропал я, несчастный, пропал!» — и при этом, в отчаянии схвативши себя за голову, разразился он такими выражениями, которые не употребляются в печати, хотя в разговорном языке без них не обходятся. После первого припадка отчаянного ужаса Затрепкин стал думать, на что ему решиться. «Объявить разве, что вор лез в окно, и я в это время ударил его?» — задавал он себе вопрос и в тот же миг давал на него такой ответ: «Нет, нет! Не поверят! А хоть бы и поверили,— все-таки суд наедет, станут тело свидетельствовать, людей созывать да расспрашивать, меня возьмут, в острог посадять! Ах беда! беда! Притащить его разве, пока еще никто не видал, да подкинуть к кому-нибудь, чтоб на того и подозрение пало; пусть другой, а не я рассчитывается с исправниками да с заседателями. Да к кому же его прикинуть? Сперва пришла ему мысль отнести мертвое тело к Карманникову и положить где-нибудь возле его двора. Но уже начинало рассветать. До Карманникова не так-то было близко от Затрепкина. Люди могли проснуться, и кто-нибудь мог увидеть, как он понесет мертвеца. Недалеко от двора Затрепкина была лавка, при-

надлежавшая третьему москалю, который скупал мед, воск, пух и щетину в слободе. Торгаш, в предшествовавший день накупивши меду и воску, свалил все, как в складе, в своей лавчонке и, выходя из ней, по рассеянности забыл запереть на замок, а ограничился только тем, что накинул крючок. Затрепкин в то время проходил мимо и заметил это, но подсмеиваясь над рассеянным земляком, не сказал ему об этом. Теперь он вспомнил незапертую лавчонку, потащил мертвеца и, отворивши дверь в лавчонке, внес туда труп и всадил ему в руки кадку с медом, а сам поспешно ушел домой ругаться с своей Дунькой.

Проснулся хозяин лавчонки, вышел на улицу, смотрит — лавчонка его отворена настежь: он туда, видит: неизвестный ему человек пригнулся к кадке с медом и вложил туда обе руки.

— Ах ты, дуралей, мерзавец! Что ты это делаешь? — вскрикнул хозяин и потянул неизвестного палкою сзади по голове. Труп опустился на кадку.

Торгаш подошел ближе, присмотрелся и ахнул от ужаса.

— Убит! убит! — возопил он.— И черт его знает, как это сталось! Кажись, и палка-то не бог знает какая толстая, а ему всю голову раскроил! Как это меня угораздило убить его? Вот, истинно, бес подвел лукавый! Что теперь я стану делать? Возьмут меня люди, свяжут, в суд повезут! Пропало все мое состояние, пропали мои бедные детки, нищими станут, а меня в Сибирь зашлют. Разве спроводить его куда-нибудь, пока еще народ не весь поднялся на ноги.

И, не долго думая, прибегнул он к средству, какое представилось ему с первого раза: отнести мертвеца к реке и бросить его в воду.

Как только прикоснулся торгаш к трупу, так тотчас заметил, что труп этот чересчур холоден и тяжел, и тут ему пришло подозрение: не убит ли он кем-то другим и не подброшен ли к нему в лавку? Но уже становилось светло: люди просыпались. Нельзя было тратить времени в размышлениях и догадках. «Если б и так,— решил сам в себе,— если б не я его убил, а ко мне его подбросили, то все-таки мне от беды не уйти. В моих руках остался мертвец. Сперва меня засадят в тюрьму, а потом уже начнут разбирать, я ли убил его, или кто другой. А я все-таки до поры до времени сиди в тюрьме! А у нас так ведутся эти дела, что иной двадцать лет просидит! Нет! лучше теперь же свалить с себя с плеч беду!»

И торгаш понес мертвеца через двор, находившийся как раз близ его лавочки. За этим двором и за примыкав-

шим ко двору огородом текла река. На счастье свое не повстречался ни с кем торгаш, дотащил мертвеца через чужой двор и огород к реке и хотел, навязавши трупу камень, бросить его в воду. Но с берега было мелко, а до стержня реки довольно далеко. Петухи в слободе орали напропалую, раздавался и рев скотины, выгоняемой в поле: надобно было спешить. Торгаш увидал стоявшую у берега лодку с веслом. Он посадил мертвеца в лодку, привязал к руке ему весло, отпихнул лодку от берега и торопливо, оглядываясь кругом, побежал, творя молитву и прося всех святых, чтоб никто не увидал того, что он сделал. Лодка, в которую посажен был мертвец, принадлежала одному слобожанину, занимавшемуся рыбною ловлею и жившему далеко оттуда на самом крае слободы. Накануне он ловил рыбу и покинул свою лодку там, где застала его ночь, а теперь с наступлением утра, с намерением приняться снова за свой обычный промысел, шел огородами вдоль берега реки, направляясь к тому месту, где оставил свою лодку. Вдруг — видит он, по реке плывет его лодка, а в ней сидит кто-то с веслом.

— Стой! стой! — закричал рыболов.— Зачем лодку взял? кто позволил? Сюда верни! Слышишь? Отдай лодку!

Сидевший в лодке не слушался и плыл все дальше по течению.

— Стой! говорю тебе! — кричал рыболов. — Поворачивай сюда, анафема! Лодку мою отдай!

Пловец не повинуется и следует далее.

Рыболов рассвирепел и разразился потоком самой увесистой ругани.

Пловец не обращает внимания и плывет себе все своим путем.

Тогда хозяин лодки вышел из себя и пустил в него камнем с берега. Камень попал прямо в затылок. Труп опустился.

— Что это? — в испуге вскричал рыболов. — Я ушиб его! Ах, черт побери! Поделом вору мука! Зачем чужое берет, да еще и не слушает!

Он поспешно сбросил с себя рубаху и порты, вскочил в воду. В этом месте реки вода не покрывала человеческого роста с головою. Рыболов, не прибегая даже к плаванию, добрался до лодки и, схвативши ее за край, притащил к берегу.

Одевшись наскоро, стал он рассматривать пловца, похитителя своей лодки.

— Да это мертвый! — воскликнул он в ужасе. — Он убит! Голова у него прошиблена! Да, затылок пробит, Господи

Иисусе! Что ж это такое? Кто б мог ожидать такой беды!.. Да точно ли я убил его? —продолжал он, несколько призадумавшись. — Не иной ли кто его уходил да мертвого кинул в мою лодку? Вот он чересчур что-то холоден! Кажись, это кто-то мне на пакость его прикинул. Впрочем, черт его разберет теперь! Камнем-то я пустил в него с берега, и камень попал ему в затылок, а затылок пробит. Объяви я теперь, что вот, дескать, мертвое тело ко мне в лодку подбросили, не поверят, а чем докажешь? Да и кто будет искать того, кто его убил, а мертвое тело все-таки у меня! Свяжут меня, в земский суд повезут. А там как я стану доводить, что не я убил его, когда меня с ним привезут! Нет. Спровадить его от себя, да поскорее!

Он с огорода увидал на возвышении по дороге, которая, извиваясь, вела в слободу, телегу с человеком. Этот человек остановился у одной хаты, стоявшей по соседству с хатою рыболова, сошел с телеги и вошел в хату. Телега с лошадью стояла близ хаты на улице. Там не видно было из людей никого. Наш рыболов потащил мертвеца через огород и двор, ни для кого не заметно посадил мертвеца в телегу, а сам опрометью побежал в свой двор.

Ехавший на этой телеге был не кто иной, как Лука Фомич Карманников. После расправы с вором он запряг в телегу кобылу и выехал со двора, как мы уже говорили. Прокатившись ночью по дороге, с рассветом он возвращался домой, нарочно стараясь, чтобы проснувшиеся жители слободы видели, как он ранним утром возвращается в слободу. У него был такой расчет, что если б возникли розыски о мертвом теле, он мог бы сказать, что в ту ночь, когда оно явилось, не был в слободе. Замечая, что на улице еще все пусто и никто его не видит, Лука Фомич подъехал к хате, как будто попросить воды напиться, и завел с хозяевами разговор, рассказывая, что он вчера еще днем уехал в соседнюю слободу, отстоявшую от слободы Б за десять верст, и теперь ворочается домой. Он подготовлял себе свидетелей, если б оказались они нужными. Между тем в это-то время рыболов посадил ему в телегу мертвеца. Рассказавши все, что нужно было, и напившись воды, Лука Фомич вышел к своей телеге.

Неожиданная встреча его с убитым им ночью парубком, очутившимся теперь в его телеге, походила на сцену Макбета с Банко, когда тень последнего неожиданно явилась среди пирующих гостей. Разница была только та, что Макбет пересилил испуг от появления убитого им человека и успел потом совершить еще целый ряд злодеяний, а наш Лука

Фомич Карманников, как только увидал, что в телеге, которую он оставил подле хаты пустою, сидит тот, которого он убил, так тотчас побледнел, затрясся, упал и испустил дыхание. Сошедшиеся люди увидали разом два трупа, не могли понять, что это значит, но приставили к ним, на месте, караул и дали знать в город земской полиции. Наехали чиновные люди и с ним врач. По осмотру, сделанному врачом, оказалось, что Лука Фомич Карманников умер внезапно от случившегося апоплексического удара, а парубок, найденный в его телеге, убит ударом, нанесенным в голову, но не известно кем. Обоих похоронили рядом на слободском кладбище. О смерти парубка приняты были самые деятельные дознания, но за неотысканием виновных, случай сей предан воле божией, дело же зачтено решенным и сдано в архив.

БОЛЬНАЯ

Рассказ врача

Я окончил курс в Московском университете по медицинскому факультету. Благодаря моей немецкой фамилии, я был сочтен за истого немца и получил место врача в имении одного очень богатого помещика, жившего в Москве в собственном доме. Мне дали готовое обмеблированное помещение, прислугу, все хозяйственные принадлежности и определенное количество всякого рода запасов в той годичной пропорции, в какой получал мой предшественник, бывший уже настоящим немцем, а не таким названным, каким был я. При господском дворе находилась аптека и больница: этим заведовать должен был я же. Я водворился в барском имении, и хорошо мне жилось в нем. На другой или на третий год моего пребывания в этом имении — хорошенько не припомню — один раз утром явилась ко мне женщина, еще далеко не старая, но чрезвычайно бледная, с каким-то выражением дикости и убивающей грусти. Страдальческое лицо ее было таково, что, казалось, забыть его было невозможно всякому, хоть раз увидавшему ее в жизни. Поклонившись, она сказала, что больна и пришла за советом. Выговор у ней был малороссийский. Имение, куда я поступил врачом, населено было пополам великороссиянами и малороссиянами. Я уже отчасти освоился тогда с малороссийскою речью, по крайней мере, настолько, что в состоянии был понимать ее.

— Что с тобою? — спрашивал я ее.

— Лихо, лихо, добродию! — произнесла она и грустно качала головою.

— Какое там у тебя лихо? Что болит? — спрашивал я.

— Да ничего не болит, и все болит! — отвечала она с загадочным выражением. — Измучил меня совсем...

— Кто тебя измучил?

— Муж! — произнесла она с движением странного ужаса.

Я подумал, что это жена какого-нибудь тирана, который бьет ее и издевается над нею, а таких, как известно, немало между нашими простолюдинами.

— Ты пришла лечиться от его побоев? — спросил я.

— Нет, не то, а бачите, добродию...

Я прервал ее и сказал:

— Я пользую от болезней, а если муж обижает тебя и тебе жить с ним тяжело, так иди к управителю и доложи ему.

— Да нет, добродию! Не то,— сказала она,— мой муж не жив уже; его еще весною похоронили; только он не дает мне покоя — каждую ночь приходит ко мне, наваливается на меня и давит; так страшно, так страшно, что и сказать нельзя, как страшно! Как ночь подходит, так уж я себе и жду беды, а утро придет, так меня будто кат избил!

Я вытаращил на нее глаза и мне, казалось, теперь становилось понятным, откуда у ней такая дикость во взоре. «Она сумасшедшая»,— сказал я сам себе и тотчас стал пробовать ей пульс и спрашивать о разных отправлениях человеческого тела. Она отвечала так же, как бы и всякая другая, не показывая признаков безумия. Я не стал ее долго расспрашивать, счел ее больною приливами крови к голове, дал ей сильное слабительное и велел придти ко мне через неделю.

Прошел указанный срок. Женщина снова явилась ко мне.

— Ну что? — спрашивал я с усмешкой. — Мертвый муж не ходит более к тебе?

— Где там не ходит, сударь?! — отвечала она. — Ни одной ночи не дает мне покоя! Измаял меня совсем, не поем и не посплю! И работать не подужаю!

Я опять попробовал пульс, как и прежде; он был возбужден. Я усадил ее и стал расспрашивать.

— Твой муж умер, говоришь ты. Давно он умер?

— В великий пост! — был ответ.

— Ты была на его похоронах?

— Была, ох,— и она стала было рассказывать, как ей было тяжело тогда, но я перебил ее речь и спрашивал:

— Вы жили долго друг с другом?

— Четыре года прожили.

— И согласно жили?

— Очень согласно, уж так согласно... С того дня, как побрались, до самой смерти его ни разу не поссорились! Он был такой добрый: не то, чтоб меня бить, и не ругал-то меня никогда. Я от него худого слова ни одного не слыхала.

Тут она не могла продолжать! У ней навернулись на глаза слезы, прерывалось дыхание, она готова была разрыдаться.

— Тебе очень жаль было мужа? — спросил я.

На этот вопрос не могла уже отвечать словами моя пациентка, а разразилась рыданиями. Но спустя минуты две, отершись рукавом своей рубахи, она говорила:

— Покинул меня, бедную сироту, одну на всем свете! У меня нет ни батька, ни матери, ни братьев, ни сестер — одним-одна! Сирота я была в девках, выросла у чужих людей, измалка в нужде и в горе! А он полюбил меня, взял меня за себя замуж; и как любил, как меня кохал (лелеял), Господи, как кохал! Так бы хоть и много лет жить,— так вот же Господу неугодно то было: взял его Господь от меня. Господи Боже! Чем-то я, бедная, согрешила пред Богом, что так меня покарал!

И она снова стала рыдать.

— Теперь с кем ты живешь? — спрашиваю я.

— Одна, совсем одна, как есть — одна! Муж покойный мне двор и хату оставил. Его отец выделил нас особно, как только он на мне женился. Другие сыновья, двое, братья моего мужа, те с отцом во дворе остались, а мой покойник со мною особняком стал жить.

— Дети у тебя есть? — спросил я.

— Нет и не было,— отвечала женщина. — Не дал нам Бог детей. Коли б дети были, то, может быть, теперь и горя меньше было,— кто его знает! Только детей нет, я одним-одна после мужа осталась.

— Ты говорила: у твоего мужа братьев двое было,— сказал я,— что, они женаты?

— Один женат,— отвечала она,— другой собирается жениться.

— Отчего ж ты одна живешь, почему не в семье твоего свекра? — спрашивал я.

— Там не любят меня,— был ответ. — И покойника моего

не взлюбили они за то самое, что на мне женился. Все отговаривали его: не бери ее, она такая-сякая, бедная, нищенка! А он на своем стал: люблю, говорит, ее, до сердца она моего подошла. И мать его очень меня не любила, только батько старый, тот ничего. «Что ж,— говорил,— коли она ему по сердцу пришлась, пусть женится!» Он-то сына и выделил, на то самое, чтоб не заедалась с нами его семья! И пока старый батько был жив, то был к нам милостив, и свекровь, и девери, и невестка не смели нас обижать. Только батька старого прошлый год не стало, и с той поры к нам из той семьи никто не ходил. А муж покойный, бывало, говорит: «Что ж? не хотят с нами в дружестве жить,— как знают!» Я против них ничего, люблю их, как родных! Только вот, как муж умер, и с той поры его родные совсем наплевали на меня! Хоть где встречаются, так не заговорят, будто не знают, что я им такое.

Я спросил ее прозвище. Оказалось, что из двух деверей ее старший был мне знакомый человек: жена его недели две находилась у меня в больнице, и он тогда ходил к ней.

— Когда муж твой умер,— продолжал я расспрашивать ее,— ты с той поры оставалась в том же дворе, где жила с мужем?

Она отвечала утвердительно.

— Жил ли кто с тобой? — продолжал я.

Она отвечала отрицательно.

— А видалась ли после мужа с его роднею? — спрашивал я.

— Нет! — говорила больная. — С того дня, как покойника похоронили, никто из них не приходил ко мне. Осмелилась было я один раз пойти к ним, так свекровь и невестка со двора меня прогнали! «Не ходи! — говорят. — Что, ты объедать нас думаешь, что ли?» А свекровь так напалась на меня, что и Господи! «Ты,— говорит,— моего сына со света свела! Ты,— говорит,— сякая-такая волшебница: ты его причаровала; он ум, какой у него был, потерял, как женился на тебе. Покойник батька хотел было женить его — славная девка находилась, не тебе пара, так он не захотел, за тобой погнался; а все оттого, что ты ему такое снадобье дала. Ты,— говорит,— прирожденная волшебница, и нам хочешь шкоду какую-нибудь учинить. Не ходи к нам, а станешь лезть, так собаками затравим!» Да так по всему селу разбрехали, будто я волшебница. Все по злобе на меня. А я какая волшебница? Ничего такого волшебного

не знаю, никаким таким дурным делам не научилась. С покойным мужем по закону божиему жили. И батюшку, отца Спиридона, спросить извольте. Он скажет, что знает нас, как мы жили! Мой покойный муж был честная душа, не крал, не пьянствовал, никого не обманывал, а работящий мужик был. И я никаким волшебством не занималась. Это все по злобе на меня сплели и в народе распустили!

— За что ж они так на тебя злобствуют? — спрашивал я, и мне хотелось добиться, отчего это у этой женщины такой разлад с мужниною роднею.

— Не знаю,— отвечала она. — Ничего я им не заподеяла! Не знаю, за что они так возненавидели меня! Разве за то, что я бедная сирота.

И она опять зарыдала.

Я дал время пройти ее истерическому воплю, потом продолжал свои расспросы.

— Как же это муж твой после смерти своей стал ходить к тебе, говоришь ты! Его зарыли на кладбище, разумеется. Ты к нему на могилу хаживала? — спрашивал я, догадываясь, не сделались ли с нею эти галлюцинации от ночных посещений могилы любимого мужа, а я слыхал уже, что в том крае, куда меня забросила судьба, подобные чудачества бывают за некоторыми. Она сказала мне следующее:

— Сперва, как муж умер, я была как безумная, не знала, что я такое и что кругом меня! И как придет ночь, я не утерплю в своей хате, сорвусь и бегу на могилу моего пана, сижу там, сижу, плачу все, плачу да голошу, пока светать станет!

— И долго так ходила ты?

— Да недели четыре.

— И ничего там ты не видала? Не показывался он тебе на могиле?

— Нет, не показывался. Только вот что я заприметила. Бывало, на могилах там ночью козы скачут, и мне то показалось как-то чудно: откуда это козы на кладбище? Днем хоть и пасут там стадо пастухи, так на ночь в село пригоняют. Отчего ж, думаю, это козы ночью в таком месте? Только один раз я сидела на могиле, а кругом меня все козы, так что мне сумно стало, я встала и хочу ворочаться домой: вдруг сзади меня кто-то как ударит, так что я на ногах не удержалась и упала. Смотрю, ан это козел меня так хватил. Я испугалась, насилу домой прибежала. Только после этого не покаялась и дней через пять опять пошла на могилу. Туда шла, ничего не видала, а там сидела, тоже

ничего не было, а как ворочалась, ночь была месячная, видная,— смотрю, на ветряной мельнице на одном крыле стоит козел, да мне показалось, тот самый козел, что давеча меня ударил! Я пустилась бежать — откуда у меня сила тогда взялась, бегу, бегу, а за мною словно кто гонится, так вот и слышу: туп! туп! туп! Прибежала я домой, да с той поры уж перестала ходить ночью на могилу к мужу. Таково-то перепугало меня тогда! После этого, спустя времени так с неделю, лежу я ночью одна себе и горько плачу, и слышу, что-то по хате со двора скребет, а потом будто в окно стучится. Я вскочила, да к окну, ночь была еще месячная, смотрю в окно — никого не видно, а вдруг слышу, в дверь кто-то стучится. Я испугалась, стою да молитву творю. Ан глядь! передо мной стоит муж мой; дверь не отворилась, а он тут, кто его знает, как и вошел! Я как стояла, так со страха и повалилась на «пил». Ни жива, ни мертва, ни крикнуть, ни слова пролепетать не могу! А он подходит ко мне и говорит тихо, будто шепчет: ага! перестала ходить ко мне. Козла испугалась. А знаешь ли, что это за козел такой? Это наш-таки мертвец с нашего кладбища. Это парубок: на тебя сердится, что за него не пошла, а за меня вышла! А он умер с тоски по тебе, очень любил тебя! Теперь нарочно пугать тебя стал, чтоб ты не ходила ко мне. А коли ты ко мне перестала ходить, так я к тебе каждую ночь ходить стану. Да с этим как навалится на меня и давай меня давить. Мне стало так, как бы вам сказать, будто и приятно, и тяжело, и страшно! А отпихнуть его от себя не могу и двинуть рукою или ногою не в силах! А тут петух закричал, он так кто его знает куда и делся! С той поры каждую-таки ночь приходит ко мне, навалится и давит меня, а как петух покричит, он и пропадет! И после того мне становится так, что я и сказать не могу как, только такая слабость, все хуже и хуже! Едва ноги волочу, так он меня измаял!

— И ты все одна спишь в хате? — спросил я.

— То все одна спала, а вот со Спасова дня так невмоготу мне стало, я позвала к себе ночевать вдову солдатку Егориху, и с той поры она ко мне каждую ночь ходит.

— И при ней ходит к тебе твой муж? — спросил я.

— И при ней все ходит — как и без ней.

— Скажи: эта солдатка Егориха стала видеть твоего мертвого мужа с первой ночи, как пришла к тебе, или сперва не видала, а уж после стала видеть? — спрашивал я.

— Нет. Первую ночь не видала. Ходила ко мне с неделю

и все ничего не видала. Я при ней, бывало, вижу, стоит муж, как был живой; я ей говорю: видишь, Явдохо,— а она ничего не видит! А потом и она стала видеть.

— А больше никто не видал?

— Никого я к себе не звала. Я же говорю, барин: у меня ни роду, ни племени, а мужнина родня от меня отцуралась! Круглая сирота я была; такою муж меня взял. Он у меня был одна родня. Его не стало, и я опять стала круглая сирота!

И она снова стала рыдать.

— Ты священнику говорила о том, что к тебе умерший муж ходит? — спрашивал я.

— Говорила,— был ответ.— «Это,— говорит он,— от большой печали тебе так приключилось. Не надобно грусти предаваться, это,— говорит батюшка,— отчаяние, грех великий. Богу надобно молиться. За упокой души твоего мужа подавай часточку! А что, говоришь ты, привиджуется тебе что-то, так ты сходи к доктору: человек он ученый, может быть, даст тебе лекарство какое, чтоб от головы у тебя оттянуло, потому что этого на самом деле нет, что ты видишь, и оно тебе только по твоей болезни представляется!» А наш отец дьякон говорит, что это от лукавого деется. «Это,— говорит,— не то, чтоб муж к тебе ходил, а бес принимает такой образ, чтоб тебя тревожить. Кто его знает, что оно такое есть».

Я попробовал дать ей нервоуспокоительное средство и приказал явиться через три дня. Между тем я позвал ее деверя, которого я прежде знал. Я рассказал ему об этой женщине и стал журить его и всю родню его, зачем они оставили без внимания и без призрения в одиночестве эту бедную вдову.

— А вы, барин,— сказал он,— так вот и верите всему, что она вам говорит! Истинно скажу вам: все это она брешет, ничего она там не видит, все только выдумывает! Нехорошая это баба! Только на вид смиренницею прикидывается, а на самом деле она ух какое недоброе зелье! Она вот такая, что сама на себя вымыслит, что с ней и то, и другое делается, все затем, чтоб об ней говорили, да ее жалели, да за ней убивались, а потом выйдет все вздор. Она такая! Через ее нрав дурной и наш брат в молодых летах помер!

И мне тогда невольно пришло подозрение. Не блажит ли, в самом деле, эта баба? Не сочиняет ли она все это про себя? Чего доброго! Ведь и у них в простонародии есть такие женщины, как и у нас, в высшем звании, что любят подчас про себя небывальщину плести, чтоб интересными показаться!

Когда она в определенное время пришла опять ко мне и объявила, что лекарство мое не действует и муж по-прежнему к ней ходит, я сказал ей:

— Слушай, молодица. Я ночью приду к тебе в хату, чтоб видеть твоего мертвого мужа. Не подумай ничего зазорного. Я, знаешь сама, человек женатый, притом я и не хочу оставаться с тобой наедине ночью. Пусть с нами и солдатка будет, что с тобой обыкновенно ночует.

Она согласилась. Я назначил ей первую за тем ночь.

Первый раз, когда я отправился к ней, я не ощущал ничего, кроме неопределенного любопытства. Я был сам за себя уверен, что ничего не увижу и не испугаюсь, напротив, вполне надеялся убедить и довести обеих баб до сознания, что все видимое ими есть вздор и что они, собственно, ничего не видят такого, чтоб на самом деле существовало.

В двенадцатом часу ночи я пришел к ним в хату. Эта хата была обыкновенная малороссийская хата: вымазана внутри мелом, в углу на полочке стояли образа, за которыми заткнуты были засохшие цветы и травы, в стенах три окна неравной величины, вдоль стен лавки, перед которыми стоял покрытый грубою скатертью стол с положенным на нем хлебом; от входной двери влево печь; в углу за нею, между печью и стеною, выходившею на улицу, «пил», род кровати из помощенных досок, под «пилом» скрыня. В хате, кроме пациентки, была солдатка Егориха, женщина лет пятидесяти. Была тогда вторая половина сентября, ночь темная, безлунная.

Я прежде всего начал разговор с солдаткой, но узнал от ней не более того, что мне передавала моя пациентка. Но меня интересовал вообще ход, каким шло то, что она стала видеть приходившего мертвеца. Она объяснила мне, что несколько ночей она ничего не видала; ей было страшно смотреть на свою хозяйку, как она, по-видимому, терпела, страшно было слышать ее крики; потом, когда больная говорила, что муж ее идет, и ей, солдатке, стала показываться как будто тень какая-то; на следующую за тем ночь эта тень показалась человеческим обликом с телом, а в последующие ночи она ясно узнала покойника в таком виде, каким знала при жизни, только он был бледен и нос будто синий.

— Ты не боялась его? — спрашивал я.

— Сперва боялась, ух, как боялась, а после уж ничего! Он меня не трогал, даже как будто не замечал, что я тут есть. Как будто ему все равно, тут ли я или меня нет! Он свою жену знал, к ней только и приходил! На меня ни разу

не глянул; только один раз, когда я хотела заступить ее и не допустить его к ней, он сделал вот так,— она показала жестом, как он удалил ее,— а сам на меня даже не глянул; так, дескать: не мешайся, не твое дело, мы с женою про себя знаем! Так после того я в другой раз уже не загораживала ему хода к жене.

Я закурил сигару, приказал хозяйке заправить свечу и стал читать принесенную с собой книгу, чтоб как-нибудь убить время.

Едва прошло четверть часа, как моя пациентка стала стонать и топырить руки, как будто желая отмахнуть от себя что-то навязливое.

— Вон идет! — говорила она.— Слышите — уж ветер поднялся. Это он идет!

Действительно, я услышал шум ветра, глянул на часы: было ровно полночь. Я знал, что в полночь всегда подымается ветер.

— Скребет, скребет в стену! — кричала пациентка. То же повторила и солдатка.

И мне как будто показалось, что что-то скребет по наружной стене хаты.

— Слышите — в окно стучит!

И мне как будто показалось, что сзади меня стекло в окне брязнуло. Меня против воли одолевал испуг. Но мне тут же становилось стыдно своего малодушия. Скресть за стеною могла собака,— объяснял я сам себе,— а брязг стекла мог быть внезапным плодом моего воображения.

Но вдруг моя пациентка вскрикнула:

— Ай! идет! уже здесь! На меня идет!

Я бросился с своего места и заслонил собою испуганную женщину. Она показывала пальцем на воздух и кричала: «Вот! вот! как он сердит на вас, что заступили меня! Ух! как зубами скрежещет! Вот, на вас, барин, замахивается кулаком! Ай! Ай!»

Мне стало невыразимо страшно от этих слов. Но я ничего не видал перед глазами. Мне тут же входила в голову мысль о смешной стороне моего положения: женщина воображает, что кто-то мне угрожает, а на самом деле никого нет. Но никакое размышление не могло преодолеть моего невольного страха. Солдатка все это время стояла, прислонившись к печи, крестила воздух и шептала молитву.

Раздался крик петуха. Обе женщины пришли в себя.

— Слава Богу! — произнесла солдатка.

— Нет его больше в хате! — проговорила больная.—

Как петух пропоет, так его и не станет, так кто его знает где и денется!

— Тут никого не было! — сказал я.— Вам он привиживался, а его не было!

— Как не было? — говорила больная.— Он, видно, вас, барин, испугался. Хотел, как прежде делал,— навалиться на меня, да увидел вас, посердился и исчез.

— Нет, молодица,— сказал я.— Никого тут не было. Это представилось тебе. Это вздор. Ты больна, и больше ничего. Коли б на самом деле кто был здесь, так и я бы видел. А отчего же я с тобою был, а не видал ничего!

— И я, барин, как вот и вы, первую ночь тоже не видала, да и вторую тоже ничего не видала, и думала, грешная, что это ей с тоски или с полума представляется, а опосле мало-помалу и сама видеть стала. Вот и сейчас видела: хоть под присягу идти, так и под присягой скажу все то ж: видела, как свят Бог, видела! Извольте, барин, к нам еще другую-третью ночью так пожаловать, так, может быть, и вы увидите!

— Хорошо,— сказал я,— на следующую ночь я опять об эту пору к вам приду, чтоб уверить вас, что вы обе только бредите.

Как ни убежден я был, что тут не было ничего существенного, что видение, о котором говорили эти две женщины, было у них в мозгу, и как я ни старался в том уверить их, насколько то было возможно, однако я сам после того на следующий день был в сильном волнении и меня более всего беспокоило открытие, произведенное над самим собою: оказывалось, что я принадлежу к слабым натурам, на которых может переходить суеверный испуг других. «Нет, нет! — говорил я сам себе,— не дозволю овладеть собою страху! Иное дело они, простолюдины: понятно, что на них такой страх действует заразительно; они всякому вздору верят! А я? Я ведь не верю, чтобы мертвец, погребенный в могиле, мог вставать и расхаживать по хатам. Фи, какой вздор, какое грубое суеверие!»

Материалистом по убеждениям, как и по склонностям, я не был, как многие из моей братии врачей, которые, постоянно обращаясь только с человеческою плотию, привыкают видеть в существе человеческом одну только плоть и относятся с невниманием, а иные даже с враждебностью ко всему, что утверждает о бытии в нас духа, существа иного мира, не поддающегося никаким врачебным инструментам. Я сын пастора, воспитан был в строго христианском духе и

остался навсегда верующим. Когда мне являлись вопросы, возбуждавшие сомнения, я всегда рассуждал таким образом: нельзя отвергать и отрицать ничего на том только основании, что мы в данное время понять этого не можем. Многое также отвергали и отрицали деды наши из того, что теперь нам всем кажется понятным и ясным. Кто поручится, что наши потомки не уразумеют многое из того, что нам пока непонятно и что мы склонны отвергать? А если иное, быть может, и никогда не удастся человеку разрешить себе и уяснить, то и с тем надобно мириться. Значит, человек так создан, что это вне сферы его понимания! Но такая точка зрения успокаивала меня только по отношению к тому, что было непостижимым в области религии, тем более что нравственная высота ее, вполне доступная, заранее располагала меня к смирению. Такая точка зрения не относилась, однако, к области предрассудков и суеверий, господствующих в простом народе, а в науке не находивших себе никакой опоры. Тут я с уверенностию все отвергал и все считал плодом невежества — не более. Тут не представлялось мне никакой неразгаданной тайны. Прав ли я был — иной вопрос, но так думал я искренно и потому был уверен, что мне никак не представится того, что представляется этим двум женщинам, заранее уже веровавшим в возможность того, чему я положительно не верил.

Наступила ночь, и я отправился к моим женщинам. На пути к их хате меня тревожило что-то такое, чему я никак не мог дать ясного отчета, но в предшествовавшую ночь такого я не ощущал. Что-то как будто мне говорило: «Не надобно ходить туда, чтоб не сталось чего-то дурного». Я силился преодолеть в себе эту неловкость.

Обе женщины, как и вчера, находились вместе.

— Вот ветер выть начинает. Так всегда бывает перед тем, как ему приходить! — заметила с тревогою больная.

Ветер действительно завывал. Я объяснил им, что так всегда бывает в полночь.

— А вот и скребет уже! — с усиливающимся беспокойством заметила больная.

На этот раз скребло явственнее, чем прежде.

— Это верно собака! — сказал я, хотя сам не был убежден, чтоб это была именно собака.

— У нас и собаки-то нет! — произнесла больная.— Это он скребет, в хату пробирается. Ай! слышите, как в окошко стучит! Господи Иисусе!

Брякнуло стекло в окне, как будто его кто разбил, а у меня

против моей воли стал пробираться холод по всему телу.

— Ай, ай, идет! Вот он! — крикнули разом обе женщины.

Я глядел по направлению к дверям и ничего не примечал, кроме двери и полки над нею, на которой расставлена была домашняя посуда. Но вдруг мне показалось, будто все в хате покрылось синеватою дымкою или скорее паром, как бывает в бане. Я чувствовал, что у меня надувались на затылке жилы, кровь бросалась в голову. Мне трудно было произнести одно слово, что-то как будто спутывало мне язык, сжимало горло, препятствовало вольному дыханию. Солдатка продолжала стоять у печи и шепотом произносить молитвы, несчастная больная, растопыривая руки и отмахиваясь, кричала: «Ай! идет! На меня хочет навалиться. Давить меня будет!» Я с величайшим трудом сделал напряжение всех мускулов своего тела, чтобы броситься к ней на помощь. Она уже упала навзничь на пол и стонала, произнося: «Навалился! давит! давит! пусти! Господи Иисусе!» Когда я подошел к ней и схватил ее за руку — удивительное явление: мне сильно запахло трупом. «Это галлюцинация,— твердил я сам себе,— это вздор, это нелепое суеверие невежественного простонародия! Разве я не могу с собою совладать?» Но, несмотря на все усилия, меня одолевал не выразимый никакими словами ужас... Я чувствовал, что еще одна минута — и я подвергнусь обольщению этого ужаса и стану видеть то, что видят они... Но тут прокричал петух. Больная, которую я еще держал за руку, приподнялась и сказала:

— Уходит! пропал! Ах, барин, если б вы видели, какой он злой, как на вас рассердился, когда вы его от меня отпихнули! Как он над вами кулак заносил!

— Однако же не ударил,— говорил я,— и не посмеет ударить, оттого что я ему не верю. А вам обеим какая-то глупость лезет, вы на себя сами дурман, блажь напустили! Вот что я вам скажу, мои милые. Я таки постараюсь вас вылечить, хотя бы, может быть, пришлось и побить вас! Вот что!

Так говорил я и старался придавать своей речи насмешливый тон, но речь против моей воли путалась, как и мои мысли. Сердце сильно билось, дрожь ходила по спине и по ногам. Не так скоро проходит влияние страха, как скоро он овладевает нами. «Завтра приходи ко мне!» — сказал я ей прощаясь. Мне так было трудно возвращаться домой, так у меня ноги путались между собою, и в теле происходила странная смена жара и холода, что я пожалел, зачем я сюда приходил пешком, и не приказал заложить экипажа,

а пришедши в свое помещение, опасался, чтоб со мною не приключилось чего-нибудь вроде нервного удара.

Тревожно прошел для меня следующий день. Я задумывался, я не мог совладать с собою. Я начинал сознавать, что взял на себя предприятие не по силам. Я был уверен, что не испугаюсь, мне казалось, что я бы не испугался даже и тогда, если бы собственными глазами увидел что-то чудное, не испугался именно потому, что не верил бы в объективность видения. Но какой же я оказываюсь трус, когда еще ничего не видал, а уже становлюсь ни на что не похож! Что меня, собственно, встревожило? Страдания этих женщин, проистекающие от призраков их собственного воображения, работающего у них под условием самого крупного, непроглядного невежества. Зачем же я стал врачом, когда человеческие страдания меня пугают и при посредстве такого испуга переводят на меня свое влияние? Врач должен быть всегда готов переносить зрелище самых ужасных страданий! Я припоминал виденных мною прежде тяжких больных и находил, что они не производили на меня такого испуга, как вид этих женщин. А что такое эти женщины, если не больные? Но больных нужно лечить, а чтоб их лечить правильно, нужно прежде всего исследовать и определить их болезнь.

Я начал исследование и не сумею довести его до конца! А необходимо. Одной представляется мертвец. Это бы еще не важность. С ней галлюцинация, и ее следует лечить. Но важно то, что и солдатка видит мертвеца! Стало быть и солдатка больна, и ее надобно лечить! Значит, тут есть что-то заразительное, что-то эпидемическое: стало быть и всех тех, что вообще верят в ходячих по свету мертвецов и, следовательно, способны их видеть, также надобно лечить! А я вот не верю, да боюсь. Чего ж я боюсь? Боюсь также увидеть мертвеца! Неужели? Как могу я бояться, когда я знаю, что мертвецы не могут вставать из могил и ходить между живыми? Отчего же это я боюсь? Боятся люди того, чему верят: вот я опасаюсь, чтоб воры меня не обокрали или разбойники не убили, потому что я верю и знаю, что есть на свете воры и разбойники; а как же бояться встающего из могилы мертвеца, когда я не верю в них и знаю, что такого быть не может. Да ведь это просто ребячество, малодушие, слабость характера! Надобно пересилить себя и отогнать от себя пустой страх. Надобно над собой поработать! На то Бог дал человеку ум и волю.

Так раздумывал я и вместе с тем боролся с половиною

своего существа. Мой ум говорил: надобно вести исследование до конца, а что-то иное, чего я назвать себе не умел, говорило мне: оставь, не отваживайся, сойдешь с ума!

Еще не улеглась во мне эта внутренняя борьба, как вошла моя пациентка. Я освидетельствовал ее пульс, сделал несколько вопросов относительно ее желудка и прочего и дал ей опять нервоуспокоительную тинктуру. После того я дал ей бутылку шампанского вина, приказал сохранить до моего прихода в холодном месте и сказал, что ночью опять приду к ней в хату.

Настала ночь. В двенадцатом часу пришел я к своей пациентке, приказавши кучеру за собой приехать.

Во все продолжение пути ноги мои спотыкались, волосы на голове поднимались при малейшем шуме ветра, шатавшего деревья. Робость одолевала меня против воли, без всякой важной причины, сколько ни усиливался я владеть собою и не упускать ни на мгновение той мысли, что обязанность врача собственным примером действовать на больных, без чего мало действительны бывают его медикаменты. Никогда это правило не было применительно, как теперь.

Надобно было собственным мужеством доказать этим женщинам, что бояться нечего, что им представляется то, чего быть не может. Мертвец из могилы встать не может, потому что он сгнил и превратился в глыбу земли. А глыба земли разве может ходить по хатам! Надобно было, чтоб эти женщины пришли к такому сознанию, а они придти к нему не могут, пока будут замечать, что тот, кто их так поучает, сам, как и они, побаивается мертвеца!

Как только я вошел в ту ночь в хату, так меня и обдало воздухом погреба, воздухом сырым, удушливым и спертым, какой ощущает пришедший со свежего воздуха в подвал, стоящий пустым. Это я счел также за галлюцинацию, подобно тому как прошлою ночью в этой же хате мне запахло трупом. Я принес с собою штопор, потребовал данную утром бутылку шампанского и два стаканчика, находившиеся у хозяйки, из которых один был разбит и склеен; а сам я вынул из кармана серебряную чарку. Открывши бутылку, я пригласил своих собеседниц выпить для смелости. Выпил и я. Потом я закурил сигару, стараясь казаться веселым, начал насвистывать песню и, остановившись после двух стихов, стал просить спеть что-нибудь. Они обе стали смеяться, что я счел хорошим знаком. Мне удалось-таки солдатку уговорить запеть песню, которой начало я указал ей. И больная, по-видимому, развеселившись, слушала не без удо-

вольствия. Я стал подпевать. Вдруг больная крикнула: «Чую, вже йде!»

Песня замерла на устах солдатки. Она стала творить молитву. Больная тревожно произнесла:

— Уже скребет и в окно стучится!

Мне еще отчетливее, чем вчера, послышалось, что за стеною скребут и в окно стучатся.

— Ох, уже он в хате! — крикнула хозяйка.— Ай, да как же страшно он смотрит на вас!

Я выпучил глаза к двери, никого не видал, но кровь приливала мне в голову, по спине пробегала дрожь, прерывалось дыхание.

— Ай-ай-ай! — кричала больная.— Обходит вас, барин; ух, как глазами водит...

Я устремил глаза влево к стене, и мне показалось, что вдоль стены и бывших на ней двух окон медленно двигалась человеческая тень, но без определенного облика.

— Барин, барин! — продолжала больная.— Вам за спину зашел, вам на голову сзади глядит, губами перебирает, будто шепчет...

Я с усилием бросился к ней, схватил ее за руку, как сделал вчера, но тут решительно покинуло меня присутствие духа. Ноги у меня подломились, я опустился на колени, закрыл глаза... со мною как будто начинался обморок, терялось сознание, только еще до ушей долетали жалобные стоны больной, жаловавшейся, что на нее наваливаются и давят, и призывавшей на помощь Господа Иисуса Христа и пречистую богоматерь. Я пришел в себя только тогда, когда обе женщины поднимали меня и говорили: «Пропал уже. Нет его! Петух пропел, он тотчас и исчез!» Я в изнеможении сел на лавку и думал: нет! нельзя искушать Бога. Недаром Господь искушавшему его диаволу, советовавшему броситься с вершины храма в надежде на ангельскую помощь, отвечал: писано-бо, не искусиши Господа Бога твоего. И нам повелел он молиться: не введи нас в искушение. А я стал искушать Бога: понадеялся на силы свои, на то, что если я не верю в то, чему верят эти бабы, так мне ничего и не будет! Конечно, мертвец на самом деле не приходил, но женщина эта страдает галлюцинацией, и ее галлюцинация перешла на солдатку. Стала она переходить и на меня.

Я думал, что, коли не верю, так она и не перейдет на меня. Я ошибался, вижу, что ошибался. Правда, привидение есть, во всяком случае, явление субъективное, но всегда ли мы в состоянии провести границу между субъективным нашим и объективным?

Я обратился к больной и сказал ей:

— Молодица! Я беру тебя в больницу и там примусь лечить тебя.

И того же дня поступила женщина эта в больницу, но так как она могла ходить и легкое работать, то я заставил ее ухаживать за больными, помещавшимися под моим надзором в больнице, а между тем сделал распоряжение, чтоб ее кормили наилучшим образом. Мне хотелось новыми для ней заботами отвлечь от прежних грустных дум, доведших ее, как я думал, до галлюцинаций. Что же? В больнице, помещавшейся на барском дворе, в течение двух месяцев не жаловалась она на посещения мертвеца, а потом — сошлась с одним парнем во дворе и вышла за него замуж.

ФАИНА

Прошлый год гостил я в деревне у знакомых. Однажды съехавшиеся к ним в дом гости вечером вели беседу о разных непонятных, странных и необъяснимых случаях, которые легко могут быть признаны за так называемые сверхъестественные, где ожидается или предполагается действие над нашею жизнию высших не материальных сил. Каждый рассказывал о себе что-нибудь бывшее с ним в таком роде. Был в числе собеседников некто отставной майор Василий Варфоломеевич Зотиков. Он заметил, что и о себе рассказать бы мог кое-что, да не хочет, чтоб его заподозрили в лганье. Сколько ни просили его — он остался непреклонен, но потом сказал, что изложит факт, случившийся с ним в жизни, в письме ко мне. Через неделю я получил от него письмо такого содержания.

«Исполняю обещание, данное на прошлой неделе в пятницу. Слушайте и размышляйте, мой достопочтеннейший, но не осуждайте: мой рассказ может быть неумен и неинтересен, зато верен.

Я родился в одной из приволжских губерний от благородных и небедных родителей. Отец мой, как большинство наших дворян, послужив несколько лет в военной службе, вышел в отставку, женился на девице из дворянского рода в своем уезде и потом, обленившись, отговаривался болезнями от выборов и жил в своем родовом имении в блаженном бездействии до кончины, постигшей его на 73 году жизни.

Был у нас в имении большой двор с примыкавшим к нему садом, многочисленная дворня, барский дом о двадцати

двух покоях, при котором с южной стороны пристроены были оранжерея и теплица, составлявшие вместе зимний сад, доставлявшие семье удовольствие сидеть в зелени в ту пору, когда на дворе бывают слякоть, мороз и вьюга. У моих родителей было немало детей, но из них остались в живых только сестра, старше меня двумя годами, я и меньше меня — брат и сестра.

Когда мне исполнилось пять лет, со мной были видения. Мать и нянька рассказывали (сам, признаюсь, я этого не помню), что однажды, играя с детьми в саду, я показывал ручкою на вишневый куст и говорил, что из густоты глядит на меня белокурая девочка и манит меня к себе. Приглядывались другие и не видали; потом девочка исчезла. То же самое повторилось там же. Повторилось оно и в третий раз в доме, и это уж я хорошо помню. Была светлая зимняя ночь. Я проснулся. Лежа в своей детской кроватке и бросивши взгляд в окно, освещенное полною луною, я увидал на внешней стороне за стеклом личико белокурой девочки. Прежде, когда она являлась мне в саду, я, как сказывали мне, ее не боялся, а напротив, весело улыбался; теперь же эта фигура смотрела на меня сквозь стекло с таким грустным видом, что я испугался и крикнул. Спавшая в моей комнате няня пробудилась; видение исчезло. «Что с тобой, барчук? — спрашивала няня.— Что с тобою, мой светик?» — Вон! вон! вон там! — кричал я, показывая ручкою в окно.— «Что там? — говорила няня,— окно, больше ничего!» — Дитя какое-то сейчас вот смотрело в окно, девочка! — говорил я.— «Господь с тобой,— сказала няня и крестила меня, творя молитвы.— Кто там смотреть мог? От окна до земли высоко. Как можно оттуда сюда влезть, и лестницы нет! Какая сюда девочка заберется! Что ты, светик! Да ноне и зима, вишь какой лютый мороз. Господь с тобой!» И она продолжала меня крестить. Утром няня рассказала моей матери, которая, как провинциальная бырыня, не была свободна от всякого рода суеверий. Сколько я мог тогда заметить, матушка встревожилась. За столом во время обеда она стала рассказывать об этом отцу моему, а тот начал говорить, что читал где-то, что детям нередко представляются видения, и при этом он делал какие-то физиологические объяснения, вычитанные им из каких-то книг, но смысл таких объяснений я по своему малолетству не мог ни понять, ни удержать в памяти. После того мне уже не являлась белокурая девочка.

На восьмом году моего возраста пригласили нашего при-

ходского дьякона учить меня русской грамоте, а гувернантка швейцарка, взятая к нам в дом для сестры, стала меня учить и по-французски. Родители объяснили мне, что я по рождению столбовой дворянин и должен быть непохожим на простого мужика, поэтому я должен непременно учиться говорить по-французски, потому что по-русски говорят все, и простые мужики. Слушая такие наставления, у меня составлялось такое представление, что французкий язык выдуман нарочно для того, чтоб говорили на нем благородные дворяне и тем отличались от простых мужиков.

На одиннадцатом году моего возраста меня отвезли в губернский наш город и отдали в пансион, который содержал заезжий француз. Пансион этот назывался благородным и вполне соответствовал своему названию: туда принимались только дети столбовых дворян и притом не бедных, так как плата была довольно высокая... Все наши родители еще до поступления нашего в пансион вбили нам в молодые головки, что дворянину, особенно не бедному, хоть и следует обучаться разным наукам, но только потому, что так принято, а от этих наук пользы никакой не будет. Достаточно только говорить по-французски, уметь танцевать и вести себя в обществе прилично, настолько, чтоб не походить на мужика. В этом вся суть воспитания. Француз-пансионосодержатель прекрасно понял дух того общества, среди которого прошла его судьба pour faire sa fortune [1], и вел воспитание детей в своем пансионе именно в духе российского дворянства. Учение наукам шло у него в таком неотяготительном размере, что, выходя из пансиона, все могли про себя сказать словами Пушкина:

Мы все учились понемногу,
Чему-нибудь и как-нибудь!

Самыми приятными днями и часами тех отроческих лет, когда я учился в этом пансионе, были зимние и летние вакации, когда нас отпускали к родителям. Зимние вакации считались у нас с 20-го декабря по 8-го января, но за нами обыкновенно присылали лошадей из дома числа 16-го или 17-го декабря, а отвозили обратно числа 10-го или 11-го января. И теперь как любо вспомнить, как, бывало, утром декабря числа 16-го, только что мы усядемся за классные столы, как вдруг француз гувернер провозгласит, назвавши фа-

---

[1] ...що визначила його долю *(фр.)*.

мильное прозвище пансионера: on vous a envoyé chercher! [2]. Счастливец выбегает в переднюю смотреть на знакомое ему лицо какого-нибудь Архипа или Семена, посланного господами за барчуком. Радость невыразимая! Книги в сторону! Счастливец уже в этот день учиться не хочет! Да и между товарищами его делается при каждом таком провозглашении гувернера переполох, так что учитель должен вразумлениями водворять в классе беспрестанно нарушаемый порядок. Потом, иногда на другой день, а то так и в тот же день на ночь — прощание и отъезд! Мне приходилось до имения родителей ехать восемьдесят пять верст, а казалось тогда — невообразимая даль: то и дело просишь кучера, чтоб ехал скорее! Вот, наконец, и доезжаем: показались мельницы, выстроенные на выгоне близ того села, где наше имение. Еще каких-нибудь минут пятнадцать — и увидишь папашу, мамашу, братцев, сестриц! Ах, какое счастье! Вот... вот... И заранее переносишься в эмпиреи! Вот и деревья сада виднеются, покрытые инеем, а вот и двор,— въезжаем во двор... собаки дворняжки бегут с лаем, воображая, что едут чужие, а узнавши своих, машут хвостами, лащутся, прыгают, визжат с выражением своей собачьей преданности; вот наши сани подкатили к крыльцу, лошади остановились. Меня высаживают из саней, вводят в сени, из сеней в переднюю, раздевают, а тут из залы выбегают братец и обе сестрицы с гувернанткой, за ними выходят отец и мать... Едва дадут мне снять верхнее платье и теплую обувь, начинаются объятия, лобызания... Меня ведут в комнаты, в чайной стоит уже шипящий самовар, горячий чай с холода — вкусная вещь, а тут еще и мои любимые булочки с изюмом, теплые, только что испеченные ради моего приезда. Пойдут расспросы, рассказы! Ах, как весело на душе и на сердце! Приезд домой на летние вакации не в таком лучезарном виде остался у меня в воспоминании, даром, что для нас, детей, время летних вакаций было временем беспрестанных игр на чистом воздухе в саду. Зимние вакации остались для меня бесценными в памяти именно оттого, что тут началась моя первая любовь, еще детская и, как увидите, неудавшаяся.

Было это не в первый год поступления моего в пансион, а уже в третий. Я был дома уже почти две недели. Пришел последний день отходившего в вечность 1830 года. К нам наехали гости. Все это были семейства соседних дворян-помещиков; многих из них я знавал уже, но тут явилось и новое

---

[1] ...по Вас прислали *(фр.)*.

для меня семейство гг. Сентябревых, помещиков, недавно купивших имение в десяти верстах от нашего. Вошел господин с круглым красноватым лицом, с лысым лбом и русыми усами; рядом с ним шла барыня в шелковом коричневом платье, освободившаяся, как я заметил, глядя из залы в переднюю, из бархатной шубки синего цвета. Это была особа лет тридцати с лишком, но с признаками былой и еще не увядшей совсем миловидности. Она вела за руку белокурую девочку. Как только взглянул я на эту девочку, так сразу и узнал ту самую, которая мне представлялась в видении за оконным стеклом в морозную ночь и в вишневых кустах в саду, как мне рассказывали. Теперь уже не в мечтательном видении, а наяву увидал я это личико. Если можно с чем-нибудь сравнить его, то разве с лицами серафимов, как их рисуют на иконах, поддерживающими престол господен. Мягкие, тонкие, блестящие, как китайский шелк, волосы этой девочки спадали с головы прядями на белые открытые плечики, ее голубые глазки светились невыразимою добротою и вместе с тем чем-то таким, чего назвать я не нахожу слов, скажу: благородством, привлекательностью, но все это, чувствую, будет не то, что бы мне хотелось сказать! Вся ее осанка так приковывала к себе мои взоры, что, казалось, никакие силы не были в состоянии оторвать их от ней; глядя на нее, мне было и необыкновенно сладко и — страшно! Да отчего же страшно? Оттого, что мне тогда же невольно лезла в голову мысль, что придется — и очень скоро — расстаться с блаженством, которое охватывало мое существо, когда я смотрел на нее!

— Вот вам моя дочка, Фаиночка,— сказала прибывшая барыня моей матушке, подводя к ней девочку,— я привезла ее к вам, пусть познакомится с вашими детьми.

Мать моя расцеловала Фаиночку и сказала ей: «Полюби, милая Фаиночка, моих деток, а они, я уверена, полюбят тебя как родную! — Потом, обратившись к приезжей барыне, мать моя прибавила: — Дай Бог, дорогая, многоуважаемая Марья Саввишна, чтобы между нашими детьми завязалось такое же дружеское расположение, какое, надеюсь, уже существует между нами».

Обе барыни с чувством пожали одна другой руки. Я поцеловал ручку Марии Саввишны.

— Прекрасное, прелестное у вас дитя! — сказал мой отец господину, прибывшему с барынею и барышнею.— Как вы счастливы, достопочтеннейший Осип Акиндинович, что Бог вам послал такого ангельчика!

Гость отвечал:

— Ваше счастье полнее моего. У вас четверо таких ангельчиков, а у меня один только!

— Пусть детки наши познакомятся между собою,— сказала моя мать.

Затем отец и мать пригласили господ Сентябревых в гостиную, а нас всех с Фаиной Осиповной отправили играть в зимний сад.

Когда мы, дети, очутились в зимнем саду одни, без старших, моя старшая сестра, которой исходил уже шестнадцатый год, принялась рассказывать гостье о деревьях и растениях: как и в какую пору года каждое из них цветет и приносит плоды, в каких краях растет на открытом воздухе и какими свойствами отличается. И я тоже вмешивался в эти объяснения, и мне было чрезвычайно приятно, что гостья слушала и меня не без внимания. Скоро мы ознакомились и стали обращаться развязнее. Известно, что дети скорее всего пристращаются к сценическим представлениям, и если случается им быть в театре, то у них надолго врезываются в памяти виденные ими представления, и они любят повторять их и воспроизводить сами. В пансионе, где я учился, нас иногда возили в театр, существовавший в нашем губернском городе, и на меня оставили большое впечатление виденные там пьесы, особенно волшебные и чудесные, которые тогда были в моде: я завел речь о театре; оказалось, что наша гостья была в этом опытнее меня; она жила с родителями в Москве, бывала там в театре и видала гораздо более и лучше, чем то, что случалось видеть мне. Однако было и немало такого, что видел и я и она, и потому удобно было нам вести об этом разговор. Я вспоминал, как страшно и вместе как смешно черти в «Чертовой мельнице» возятся с мешками, а в «Лесте» русалки заставляют Тарабара вертеться на крыльях ветряной мельницы! От рассказов о виденных нами театральных представлениях мы перешли к жестикуляциям и декламациям, стали передразнивать артистов, размахивали руками, дергали ногами и кривлялись всякими способами. Тут, незаметно для нас самих, стали мы играть пьесу, виденную нами, не помню теперь чью, но, кажется, Августа фон Коцебу. Содержание ее состояло в том, что какой-то тиран похищает красавицу, влюбленный в нее рыцарь освобождает пленницу и убивает похитителя, а добрый гений соединяет их нежные сердца. Я был рыцарем, мой братишка — лютым похитителем, Фаина Осиповна — красавицею, меньшая сестра моя ее наперсницею, а старшая

сестра — добрым гением. Я дрался с похитителем на палках, и победивши его, схватил Фаину за стан и в эту минуту почувствовал такое сладостное ощущение, какого не испытывал еще ни разу. Но шум, произведенный нашими криками и беготнею, привлек в зимний сад наших матерей. Сначала обе они приняли строгий вид и как будто собирались давать нам нагоняй за наши шалости, но потом, не выдержавши роли, обе рассмеялись и спрашивали: «Что вы тут представляете?» Я принялся было с увлечением рассказывать содержание пьесы, но мамаша остановила меня, сказавши: «Это после расскажешь!» Нас всех увели в гостиную.

Это первое знакомство с Фаиною и первое к ней прикосновение оставило надолго впечатление во всем моем существе... К нам наехали еще гости с тем, чтоб в нашем доме встречать Новый год.

Взрослые уселись за карточные столы, мы, дети, ушли в другой покой играть в фанты: наше детское общество увеличилось еще несколькими мальчиками и девочками, приехавшими с своими родителями.

В одиннадцать часов пригласили всех гостей в столовую и усадили за стол, уставленный приборами и бутылками. Когда стенные часы пробили двенадцать, собеседники пили шампанское и произносили пожелания благополучия — гости хозяевам, хозяева гостям. Нам, детям, вливали в бокалы шампанского мало, зато угощали нас обильно всякого рода лакомствами; заметно было, однако, что многие дети, приученные дома ложиться ранее старших, дремали, сидя за столом. Мне одному спать не хотелось. Я все смотрел на Фаину, и грустное чувство стесняло мне сердце, когда я думал, что завтра утром Фаина уедет с матерью, а Бог знает, когда я увижу ее. После ужина нас развели по своим комнатам.

Настал Новый год. Мало было в жизни моей таких дней наступающего года, о которых можно было мне достойно сказать, что вот пришел для меня Новый год, как 1 января 1831 г. Новый период жизни наступал для моего внутреннего бытия, хотя в то время я не сознавал этого. Я был еще отрок. Но и находясь уже в зрелом возрасте, мы часто не в состоянии уловить той минуты, когда в нас совершается переворот, а сознаем это впоследствии.

После праздника Крещения меня отправили в пансион. Я никому не говорил о Фаине, хотя вечно о ней думал; я даже стыдился, сам не зная чего, боялся, чтоб кто-нибудь не заметил, что я думаю о какой-то девочке. Когда между товарищами заходил разговор о том, кто как из нас

провел праздники, я уклонялся от всего, что бы могло подать повод узнать, что я познакомился с такою особою женского пола, которая меня занимала; когда, бывало, в истории, которую преподавал нам сам пансионосодержатель и на французском языке, случалось ему произнести какое-нибудь собственное имя, похожее на имя Фаины, я краснел до ушей и внутренне сердился на себя за это: мне казалось, что по выступившей на моем лице краске догадаются о моей тайне. Секретно от всех я заглядывал в календарь и в списке имен, употребительных в православной церкви, не находил имени Фаины, но спросить об этом имени у нашего законоучителя протоиерея Орфографова не решался, чтоб товарищи не сделали из этого какой-нибудь догадки и не подняли меня на зубок. Даже фамилия Сентябревых тревожила меня: стоило только кому-нибудь в разговоре произнести название месяца сентября, как уже краска вступала мне в щеки. Учу ли урок, туго понимаю, потому что в голову лезет да все лезет Фаина; лягу ли спать и закрою глаза — мне представляется милое, улыбающееся личико Фаины, а когда, бывало, сквозь окна нашего дортуара светит луна и все мои товарищи храпят, я один не могу уснуть, лежу с открытыми веками, все думаю о Фаине и вздыхаю! Поведут ли нас в церковь — я смотрю на икону пресвятой богородицы, и мне представляется Фаина! Ни днем, ни ночью, ни на одно мгновенье не выходила у меня из головы Фаина, да и из сердца не выходила она, и хотелось, ух, как хотелось увидеть ее скорее!

Вот прошла зима. Настала весна. На Пасху меня домой не брали за разливом вод. Пришел май; начались экзамены. Я сдавал их не худо, но Фаина у меня все не выходила из головы и я с нетерпением считал дни до того времени, когда нас распустят и я поеду к родителям, где надеялся увидеть Фаину. Наконец пришел июнь; наступили и каникулы. Папаша сам приехал за мною, потому что у него на то время было какое-то дело в губернском городе. Он отправился домой вместе со мною. Едучи дорогою, я, притворяясь, как будто поступаю без всякой предвзятой мысли выведать что-нибудь, спрашивал у своего папаши: кто теперь у нас бывает? С удовольствием узнал я, что мои родители сблизились с Сентябревыми и часто бывают друг у друга. Сам отец заговорил со мною о Фаине. Какая прелестная дочка у Сентябревых, твоих лет подросточек. Какая умненькая! Как хорошо учится. У них живет француженка-гувернантка — не нахвалится своею питомницею. Как превосходно играет на

рояле: из нее музыкантша выйдет. Да ты, конечно, помнишь ее, Вася. Они встречали у нас Новый год, когда ты был дома. Я плутовски показал вид, будто вот сейчас только вспомнил о ней, когда отец сказал, а на самом деле именно с того вечера под Новый год не проходило ни одного часа, чтоб я не думал о ней; но я не хотел, чтоб отец как-нибудь догадался, что эта белокурая девочка с ангельским взглядом перевернула совсем мою детскую голову. Мы приехали домой. Опять те же встречи, те же родные объятия! Но из моего воображения не выступал образ Фаины, и мне казалось, что уже и братца и сестер я не люблю так, как прежде любил, но более чем их люблю Фаиночку.

Несколько дней прошло. Однажды, когда мы, дети, играли в саду, послышалось: гости! гости! «Кто приехал?» —спросил я у встретившегося слуги, и хотелось мне, чтоб приехала Фаина с родителями. Желание мое сбылось. Слуга ответил: господа Сентябревы. Мы все пошли из сада в дом. Вошли в гостиную. На диване сидела моя матушка и рядом с нею госпожа Сентябрева. Против них на кресле перед столом сидел муж последней, а у стены на другом кресле — Фаина. Я покраснел, но делая над собой усилие, чтоб не заметили краски на моем лице, поклонился мужу и жене, поцеловал ручку Марье Саввишне, потом поклонился Фаине... вдруг Фаина вскочила, сделала шаг ко мне и весело сказала: «Здравствуйте! Как я рада, что мы опять увидались!» — «И я очень рад», — проговорил я и посмотрел на мамашу, как бы желая спросить: хорошо ли так сказал?

Мать моя, как видно, понявши меня, обратилась с добродушным смехом к Марье Саввишне и произнесла: «Понравились друг другу молодые дети наши». Нас всех, детей, отправили в сад играть. Через несколько времени и матери наши пошли вслед за нами.

Мы пустились по саду бегать и резвиться. Я хотел показать Фаине свою прыткость, бодрость молодецкую, вскарабкался на дерево; а Фаина тревожно произносила: «Ах, как высоко, смотрите не убейтесь!» Я сделал два прыжка с ветки на ветку, соскочил с дерева и крикнул: «Давайте играть в прятки!» — «Давайте, давайте!» — хлопая в ладоши, произносила весело Фаина. Мы попрятались в кусты и потом стали выползать из них, подстерегая друг друга. Прежде всего, как только сделал я несколько шагов, бросился на меня брат из другого куста, стоящего по другую сторону большой дорожки, проходившей извилисто чрез весь сад, но я обернулся быстро назад и схватил его поперек.

Мы потом разбежались в разные стороны искать других. Я бежал по большой дорожке — вдруг с боковой дорожки бежит мне наперерез Фаина, я в сторону — в вишневый куст; Фаина кидается туда же, но я, выбежав из куста в противоположную сторону, обежал кругом весь куст и снова вбежал в середину этого куста, где была тогда Фаина. Я схватил ее за стан. Мне стало невыразимо приятно. Мы оба смеялись. Я не вытерпел и произнес: «Фаиночка! миленькая! как мне приятно быть вместе с вами!» — «И мне также», — сказала она. «Мне без вас было очень скучно»,—продолжал я. — «И мне без вас!» — был ответ. «Я все об вас об одной думаю»,— говорил я. — «И я об вас все думаю»,— сказала Фаина. «Я вас очень люблю, Фаиночка!» — сказал я. — «И я вас очень люблю, Васенька»,— был ответ. Я чмокнул ее в щечку. Она отбежала, погрозила мне пальчиком и с видом гнева проговорила: «Не смейте этого делать! Слышите?» — Я стоял, как уличенный в преступлении и не знающий, чем оправдаться. Вдруг Фаина подбежала ко мне, чмокнула меня в щеку и произнесла: «Вот вам за это!» — Потом она с хохотом побежала. Я догнал ее и, обнявши ее сзади, осыпал дождем поцелуев. Она уже не грозила пальчиком, не бежала прочь от меня, но повисла у меня на шее и впилась губками в мои губы. Потом Фаина отступила и, как будто чего-то испугавшись, прислушалась и произнесла: «Идут! бежимте! я вас поймаю!» Я побежал из куста по дорожке; Фаина бежала за мною. Вдруг навстречу моя матушка и госпожа Сентябрева. Мать Фаины, на которую я набежал, переняла меня, остановила и отдала своей дочери, которая сзади бежала, догоняя меня. «Возьми своего пленника, Фаиночка!» — сказала она.

Так мы играли и резвились. Поцелуи Фаины привели меня в неописанный восторг. Фаина была также в веселом настроении духа. Мы вошли в дом; Фаина, по просьбе моей матушки, села за рояль. Гувернантка ее, француженка, стояла близ нее, и перевертывала ноты, и по временам произносила: excellent! [1] Я стоял по другой стороне. По окончании игры француженка со всем риторическим искусством, так свойственным нации, к которой принадлежала, восторженно расхваливала способности Фаины, и от ее похвал мне было так же приятно, как, может быть, самой Фаине и ее матери.

Чрез неделю после того мы все поехали в гости к

---

[1] Excellent — превосходно *(фр.)*.

Сентябревым. Я туда явился в первый раз. Мы въехали во двор, густо застроенный разными службами. На доме была вышка со стеклами кругом; дом был в два яруса, с балконом, выходившим на двор и висевшим над большим крыльцом, по которому входили в первый ярус. Позади дома, как и у нас, зеленый сад. Помню, что поднявшись по лестнице во второй ярус, мы вошли чрез залу, освещенную многими окнами, в гостиную, оштукатуренную голубым цветом; между двумя окнами висели два больших зеркала в позолоченных рамах, а на других стенах я заметил большой пейзаж и несколько гравюр, изображавших, как мне объяснили после, новогреческих героев: Колокотрони, Марка Боцариса, Бобелину и еще кого-то. Стенки большого палисандрового дивана, обитого малиновым сафьяном, были украшены позолоченными барельефами, изображавшими собрание олимпийских богов и богинь; кресла были обиты так же, как и диван, а на своих стенках имели позолоченных грифов. У одной стены стоял рояль палисандрового дерева. На потолке красовались фрески, изображающие купидонов. На палисандровом восьмиугольном столе, поставленном, по общепринятому обыкновению, перед диваном, стояли позолоченные канделябры, поддерживаемые статуэтками кариатид. Я описываю вам подробно эту комнату потому, что впоследствии, когда будете читать мое письмо далее, сами увидите, зачем так нужно. Из гостиной отворялась дверь в сад, куда надобно было сходить по лестнице прямо со второго яруса.

Сбежавши по этой лестнице в сад, я опять имел возможность вступить с Фаиною наедине в нежные объяснения, которые, правду сказать, для нас были еще не по летам и, вероятно, навлекли бы на нас большие упреки от наших мамаш и папаш, если бы те нас подслушали.

— Фаиночка, дружочек мой! — говорил я.— Как я тебя люблю. Клянусь тебе, никого в жизни не буду любить так, как тебя!

— Васенька, миленький мой! — говорила Фаина.— И я тебя люблю и никого на свете не буду любить так, как тебя. Но ты, может быть, найдешь себе другую Фаину и полюбишь ее больше, чем меня.

— Никогда! никогда! — восклицал я.— Другой такой Фаины на всем свете нет и быть не может. Я тебя обожаю!

— И я тебя обожаю! — сказала Фаина.— Люблю тебя, Васенька, и никого не полюблю так, как полюбила тебя, мой душенька.

И мы сладко поцеловались.

Но в тот же день приехали к Сентябревым гости, соседнее помещичье семейство с детьми, в числе которых был мальчик моих лет, воспитывавшийся домашним способом под надзором родителей. Семейство это очень подружилось с Сентябревыми, и Фаина стала показывать мальчику большие знаки внимания. Пока эти гости не приезжали, Фаина все только на меня глядела, старалась быть со мною, говорить со мною, смотрела весело, как только я приближался к ней; но с приезда мальчика стала как-то холодна ко мне; все только с ним ходила, с ним бегала; они, как я заметил, друг с другом перешептывались. Мне стало досадно. Еще я не понимал, что значит ревность, а это злое чувство забралось тогда ко мне в сердце. Ух, как противен стал мне этот мальчик! Ух, как я желал тогда, чтобы он провалился сквозь землю или разлетелся в воздухе, лишь бы не видеть его близ Фаины. Так мучился я до ночи, когда пришлось нам уезжать домой. Фаина, все занятая своим гостем, со мной так-таки не говорила ни слова.

Мы воротились к себе. Мальчик не выходил у меня из головы. Я сердился на Фаину. Я хотел более не любить Фаины и не думать о ней. «Она обманщица! — говорил я сам себе.— Она мне говорила, божилась, что не будет никого больше меня любить, а она любит этого проклятого мальчишку!» Всю ночь я не спал, заливался слезами, приклонясь щекою к подушке. Утром я стал молиться Богу, чтоб он помог мне забыть про Фаину, чтоб он прогнал от меня это наваждение, мысль о Фаине, либо удалил бы от нее этого мальчика. Целый день потом мне было так грустно, так грустно, что я начинал желать себе смерти. На следующий за тем день я хотя себя и пересиливал, но не мог укрыть от матушки своей грусти. «Что ты, Вася, все ходишь, понуривши голову? — спрашивала она.— Уж здоров ли ты?» — «Нет, маменька, я ничего...» — произнес я бодрясь и силясь улыбаться, но мать заметила и покачала головою. За обедом она сказала отцу: «Наш Вася стал что-то сам не свой, словно кто его кипятком обварил. Ходит все, слоняется, места себе не сыщет. И я замечаю: сталось это с ним после того, как мы побывали у Сентябревых.» — «Влюбился в Фаиночку»,— сказал шутливым тоном отец. Я вспыхнул от стыда и, силясь во что бы то ни стало скрыть от родителей то, что во мне происходило, сказал: «О нет, папаша! Она мне совсем не нравится!» — «Вот как! — сказал папаша тем же тоном.— Отчего же это не удостоилась она твоей милос-

ти? Дитя прелестное, редко другую такую девочку встретишь!» Мать перебила его словами: «Вот и видно, что влюбился! Разве не знаешь, что влюбленные вначале всегда притворяются и говорят противное тому, что на самом деле чувствуют? Ты хочешь, чтоб он так вот во всем тебе сразу и признался, и всю правду так вот тут перед тобою и выложил! Как бы не так! Ему пока стыдно!» От этих слов я сидел как на иголках, но чувствовал, что мамаша насквозь всего меня видела. «Что же? — произнес папаша.— Они лет почти одинаковых. Вася через два года окончит ученье, послужит года два в полку, а как получит офицерский чин, может и жениться. Фаина рода честного, дворянского...»— «О том ли теперь ему думать? — сказала мать.— Мал больно. О науке пусть думает, а то вот увидал смазливое личико — оно у него в голове и засело!» — «Мамаша! — сказал я.— Фаина совсем не засела у меня в голове. Я об ней вовсе не думаю. Может быть, она и умна, и хороша, и учится прекрасно, только мне до ней никакого дела нет!»

Я лгал, бессовестно лгал. Наоборот, мне ни до чего не было дела, кроме одной Фаины; об ней только я помышлял. Но такое уж видно скверное животное человек, что с детских лет до старости все лжет. Недаром и в псалтыре сказано: всяк человек ложь!

Прошло еще два томительных дня. Я то злился, то впадал в уныние. Наконец приехали к нам Сентябревы. Тогда я улучил минуту, когда мог очутиться наедине с Фаиною в саду и начал говорить с ней так:

— Фаиночка! Вы мне говорили, что меня любите и не будете никого другого любить, как меня. А после того, как приехали к вам гости и с ними какой-то мальчик, вы с ним все с одним ходили и говорили, а меня как будто около вас не было. Мне показалось, что вы его любите. Скажите мне по правде, Фаиночка, любите вы его?

— Люблю! — отвечала Фаина.— Его семья с нашею в дружбе. Я люблю Колю: он такой прекрасный, добрый!

— А зачем же вы говорили, что любите меня и никого другого так любить не будете? — спрашиваю я.

— Вот еще! — сказала Фаина с выражением досады.— Разве коли я тебя люблю, так уж другого никого любить нельзя мне. Коли так, так я разлюблю тебя и буду любить Колю больше тебя, оттого что Коля добрый, а ты недобрый! Теперь я тебя люблю больше, чем его, больше всех на свете; вот тебе крест: ей-Богу, люблю! Коли я тебе это говорю, так верь мне; а не веришь, так я рассержусь на тебя и уж больше

никогда играть с тобой не буду и слушать тебя не стану, и говорить с тобой не захочу! Бог с тобой, коли ты такой!

— Милая Фаиночка! Прости меня! — сказал я.— Мне показалось, что ты этого Колю больше чем меня любишь. А мне хочется, чтоб ты меня больше всех любила, как я люблю тебя больше всех. Прости меня за то, что мне так показалось...

— Пусть вперед ничего такого тебе не кажется! — сказала Фаина.— Я тебе сказала, что люблю тебя больше всех на свете. Ну и верь мне, и будь доволен. А чтоб никого на свете другого не любить, так разве можно это? Разве ты один на свете хороший и добрый? Есть и другие хорошие и добрые, и всех их надобно любить.

— Прости меня, Фаиночка, прости меня! Я не буду больше так думать! — говорил я.

— Не думай, душенька, не думай! — произнесла Фаина и поцеловала меня. Я поцеловал ее.

Так кончилась первая и единственная наша размолвка, возбужденная во мне ревностию, которой я не сознавал по молодости лет. После того мы были еще раз у Сентябревых. Я встретил у них того же мальчика, которого ласкала Фаина, но он уже мне противен не был. Я играл вместе с ним, и он показался мне хорошим и добрым.

Окончились летние вакации. Отвезли меня в пансион. Мне было на душе легко и весело. Я был уверен, что Фаина меня любит, и я внутренне был доволен и гордился своим счастием.

В следующие зимние вакации родители не брали меня к себе в имение, а сами приезжали в губернский город во время святок. На следующий год после Пасхи, спустя недели три, получил я от отца письмо и стал читать его в коридоре, откуда был вход в наши дортуары. В письме этом я прочел:

«У наших добрых соседей Сентябревых случилось ужаснейшее несчастье. Их прелестная, всеми обожаемая дочка Фаина Осиповна умерла скоропостижно 30 апреля текущего года...»

Я остановился. В глазах у меня потемнело, в голове помутилось. Не в силах был я кончить чтение письма. Раздался звонок: надобно было идти в класс. И я пошел и сидел там, ничего не видя перед собою, ничего не слыша, и с трудом сдерживал себя, чтоб не разлиться потоком слез. К счастию, меня на этот раз не спрашивали урока. После класса я побежал в сад, старался укрыться от товарищей и в саду дочитал письмо, в котором далее были такие строки:

«Это случилось странно, неожиданно и непонятно. За два дня до своей смерти была она у нас вместе с своею матерью, была весела и вспоминала о тебе, допрашивая и упрекая нас: зачем не послали мы за тобою к светлому празднику. От нас уехала она совершенно здоровою. На третий день после того, 29 апреля, вставши от сна утром, пошла она смотреть на посаженные ею на грядках цветы, но скоро вернувшись, сказала своей горничной, что у ней болит голова, и легла. Через час прибежала горничная к матери и сказала, что с барышнею что-то дурно делается. Пришли к дочери отец и мать, увидали, что дочка мечется по постели и кричит. Стали они у ней спрашивать, что с нею делается, ничего не могли добиться и послали в город за доктором. К вечеру, когда доктор не успел еще приехать, с Фаиной сделалось совершенное беспамятство: она лежала как бревно, не в состоянии будучи пошевелить ни рукою, ни ногою. Доктор прибыл уже почти ночью, осмотрел больную, сказал, что с нею нервный припадок, вовсе не опасный, и по всем признакам, она к утру будет здорова. Родители, поверив обещаниям доктора, не без труда уговорили его остаться ночевать, дабы видеть больную утром, когда, по его ученым соображениям, должна была пройти ее болезнь. На заре 30 апреля Фаина очнулась и произнесла: «Папа! мама!» Женщина, всю ночь сидевшая у больной, побежала к родителям. Когда те вошли в комнату больной, Фаина взглянула на них, приподняла голову, произнесла: «Прощайте, поеду! Я ворочусь!» С этими словами голова ее опустилась, и затем Фаина испустила дыхание. Доктор, пришедши туда же, попробовал пульс и произнес:— «Скончалась! Болезнь непонятная и смерть непонятная!» — Доктор подозревал, не было ли отравы, и просил дозволения вскрыть труп. Родители не противоречили, потому что находились тогда в совершенном отупении. Доктор не нашел ни малейших признаков отравления и еще раз воскликнул: «Непонятно, решительно непонятно!» Фаину похоронили близ приходской церкви того села, где живут Сентябревы. Мы были на погребении. На отца и мать ужасно было смотреть».

Далее в письме говорилось о других предметах. Я не стал уже дочитывать его, скомкал, всунул в карман, не пошел уже в класс, а проплакав втихомолку в саду, отправился в дортуар и в изнеможении упал на свою постель. Оказалось, что когда я был в саду, надзиратель, заметив, что меня в классе нет, искал меня и теперь, вошедши в дортуар и увидя меня лежащим на постели, спрашивал:

— Где ты был?

— Здесь! — отвечал я.

— Как здесь! Я заходил сюда, и тебя здесь не было,— сказал надзиратель.

— Вы, верно, приходили сюда, когда я выходил,— сказал я.— Я очень болен!

Надзиратель, услыхав от меня, что я болен, сказал пансионосодержателю, а тот немедленно приказал пригласить врача, постоянно пользовавшего воспитанников нашего пансиона.

Я заболел не на шутку. Со мной сделалось что-то вроде тифа. Сначала я метался, бредил, никого не узнавал около себя, а потом лежал как колода в беспамятстве и оцепенении целых две недели; родители мои, которым тотчас дали знать о моей болезни, приехали в губернский город и каждый день попеременно сидели у моей постели, поставленной в отдельной комнате, а когда я начал показывать признаки возвращения к жизни и подавать надежду на выздоровление, меня перевезли в закрытой карете на свою квартиру. Мое болезненное состояние продолжалось после того еще около двух месяцев. Причина моей болезни была разгадана родителями, и они решили долго не возить меня в имение, где бы все напоминало мне потерю дорогого существа. По совету врачей отец возил меня на липецкие воды, бывшие тогда в большой моде, а по окончании курса водяного лечения возвратился со мною в губернский город, куда к тому времени прибыла и мать моя с остальными детьми. Родители наняли постоянную квартиру в губернском городе, так как двух своих детей, братца и меньшую сестрицу, они отдали в пансион, а старшая моя сестра брала уроки пения. С тех пор, до окончания курса в пансионе, где я продолжал жить уже вместе с братцем, я не бывал в родительской усадьбе. Отец и мать проживали в городе, и только отец по временам езжал в имение по хозяйственным распоряжениям. После одной такой поездки я от него узнал, что госпожа Сентябрева умерла через четырнадцать месяцев после смерти Фаины, а Осип Акиндинович, бездетный вдовец, уехал в Петербург, устроивши наперед свое имение так, что оно не нуждалось в постоянном пребывании владельца. Уже чрез несколько лет потом узнал я, что Осип Акиндинович скончался, а его имение по праву наследства досталось какому-то его дальнему родственнику, которого он никогда не видал в своей жизни.

Когда мне исполнилось шестнадцать лет, меня отдали в

военную службу. Как ни горестна была для меня потеря Фаины, но ее снесло с сердца все заглаживающее, все исцеляющее время. Я втянулся в службу на многие годы и вот, как видите, дослужился до майора. Родители мои продолжали жить в своем имении. Обе сестры мои повыходили в замужество за дворян нашего уезда, брат посвятил себя гражданской службе, и судьба занесла его в Бессарабию.

Скончался отец в предковском гнезде своем, и мать осталась одна правительницею имения. Я в продолжение своей службы посещал родителей два раза, но не надолго, и не имел желания бросать службу. Но мать, в письмах своих ко мне, жаловалась, что лета дают ей себя знать, что она чувствует не под силу ей более нести эту обузу, и просила меня выйти в отставку и сменить ее.

Я так и сделал: вышел в отставку, приехал в имение и принял бразды правления. Матушка советовала мне жениться: и я был не прочь от того сам, однако не виделось подходящего субъекта. Проживши полтора года в деревне, я поехал в Москву, не за делом, а скорее от безделья, как в оное время наш брат провинциальный дворянин езжал, бывало, в белокаменную и проживал там по зимам, не давая себе точного отчета: зачем он это делал?

Зимою 1850—1851 годов я жил в Москве. Что там я делал? Фланировал, как выражались модники. По утрам обыкновенно я гулял по Москве и от нечего делать заходил то в церковь, то в какой-нибудь магазин, то в кондитерскую. Однажды из Охотного ряда, где я помещался в гостинице «Лондон» — исстари известный приют приезжих провинциалов-помещиков, я забрел на Покровку и вошел в церковь Воскресения в Барашах, поражавшую меня своею оригинальною неуклюжею архитектурою, а более всего короною на голове, о происхождении которой я слыхал непечатанные еще в те годы анекдоты. Богослужение преждеосвященной литургии кончилось. Народ выходил из церкви. Я начал рассматривать внутренность здания: то подымал глаза к сводам, то водил ими по расписанным стенам,— как вдруг до моих ушей доходят слова: «Ворочайтесь, Фаина Осиповна!» Этого имени, некогда для меня дорогого, я не слыхал с тех пор, как оно сыграло такую роль в моем отрочестве.

Я оглянулся и увидал даму, которая с такими словами обращалась к одной из двух дам, стоявших у левого клироса. На этот зов мелькнули предо мною две женские фигуры, повернувшиеся от левого клироса к выходу из храма. Одна

из них напомнила мне госпожу Сентябреву, тем более что она была одета в шелковое коричневое платье, выглядывавшее из-под полурасстегнутой бархатной синей шубки, точь-в-точь как была одета госпожа Сентябрева, когда я в первый раз увидел ее с дочкою в нашем доме. Другая женская фигура — не то чтоб напоминала, не то чтоб походила, а так сказать, была как две капли воды — моя Фаина, та самая Фаина, которая была предметом моей отроческой любви и так преждевременно и странно умерла, к моему великому горю. Разница между той и этой была только та, что прежняя была девочка-подросток лет тринадцати в то время, как я знал ее, а эта на вид казалась лет осьмнадцати или около того, но, без сомнения, Фаина прежняя была бы именно такая, если б дожила до такого возраста. И у этой были такие же, как у прежней, белокурые шелковистые волосы, такой же профиль лица, такие же голубые, умные глаза, светившиеся невыразимою ангельскою добротою. «Вот я и ворочаюсь!» — произнесла она, отвечая звавшей ее даме, и в это время случайно бросила взгляд на меня, и мне показалось, что невозможно было определить, к кому обращались сказанные слова — к даме или ко мне. Тут вспомнился мне рассказ покойника отца моего о последних минутах моей незабвенной Фаины, когда она, испуская последнее дыхание, произнесла: «Поеду! Я ворочусь!» «Вот она и ворочается, ко мне ворочается!» — думалось мне. Такая нелепость громоздилась мне в голову: это она, Фаина Осиповна, исполняет свое обещание: она ворочается в здешний мир, ворочается именно ко мне; ведь она говорила же, что никого другого так не будет любить, как меня! Если б мог я быть перенесен с земли на луну, едва ли бы я был удивлен и обезумлен более того, чем теперь, когда я увидел существо, когда-то мною любимое и меня любившее, но уже давно сошедшее в могилу. Следуя по зову своей сопутницы из церкви, она еще раз как будто оглянулась ко мне, словно хотела повторить: смотри же, я ворочаюсь! Я даже порывался подойти к ней и заговорить, как бы я заговорил с прежней Фаиной, если б, не зная, что она умерла, встретился с нею так неожиданно, не видавшись много лет. Присутствие рассудка меня остановило от поступка, который бы навлек на меня репутацию помешанного человека. Но я все-таки был выбит из своей обычной колеи. В сильной душевной тревоге я вышел из церкви и шел следом за дамами. Они остановились у одного дома и вошли в подъезд. Я спросил у стоявшего там швейцара: «Что это за барыни?»

— Это Апрелевы,— отвечал швейцар.— Они квартируют в этом доме в четвертом нумере. Они теперь говеют.

«Как это все странно! — подумал я.— Те были Сентябревы, а эти Апрелевы. Фамильные прозвища их сходны между собою: оба от названия месяцев». Я не решался ни с сего, ни с того навязываться к ним со знакомством и пошел к себе домой. Весь день и всю ночь после того не давали мне покоя эта загадочная встреча, это странное сопоставление, это непостижимое сходство физиономий. Утром на другой день я опять пошел в церковь Воскресения в Барашах. Богослужение только началось. Две дамы вошли в церковь и стали у левого клироса. Я не спускал глаз с той, которая, как я услыхал вчера, называется Фаиной Осиповной, и еще более уверялся в ее крайнем сходстве с той Фаиной Осиповной же, которая давно тлела в земле. Дамы простояли часы и ушли, ни разу не взглянувши на меня. Это мне было досадно. Воротившись домой, я стал размышлять: что мне делать, предать ли забвению странную встречу или искать знакомства с этими дамами.

Я было решился на первое. Прошло два дня, а странное явление не выходило у меня из головы, скажу более: что-то таинственное как будто меня толкало вперед к цели.

Я снова отправился в ту же церковь Воскресения, но уже в этот раз не увидал там загадочных дам, прошел раза три мимо дома, где они жили, отваживался было уже взойти в подъезд и искать четвертого нумера, но странность моего положения опять остановила меня, и я вернулся домой.

Наконец, еще после двух дней раздумья, решился я идти прямо к этим Апрелевым и объясниться с ними, как бы странною ни показалась им такая выходка.

И я отправился на Покровку, дошел до дома, где жили Апрелевы, спросил у швейцара, где четвертый нумер, поднялся по лестнице в третий этаж и позвонил. Женская прислуга отперла мне дверь, провела меня в другую комнату и ушла звать хозяев квартиры. К крайнему моему удивлению, я очутился в давно знакомой обстановке. Здесь все показалось мне точь-в-точь, как было когда-то в гостиной Сентябревых и как запечатлелось в моей памяти. Та же мебель с малиновой сафьяновой обивкой, тот же диван с вызолоченными барельефами олимпийских божеств, такие же раскидистие кресла с золочеными грифами на спинках, такой же восьмиугольный стол и на нем такие же канделябры со статуэтками кариатид, такой же палисандровый рояль с развернутыми нотами на пюпитре; поднял я глаза к потолку

и увидел знакомых купидонов, виденных на потолке гостиной Сентябревых, а окинувши глазами стены, узнал я такие же портреты новогреческих героев и, в довершение своего изумления, увидал, кроме того, писанный масляными красками портрет, в котором узнал Осипа Акиндиновича Сентябрева. Когда все это я рассматривал, вошла хозяйка и с нею ее дочь. Я отрекомендовался приезжим в Москву помещиком, назвал свое имя и фамилию. Хозяйка приветливо указала мне место и завела разговор о погоде, о Москве, о текущих событиях, наконец, заметивши, что я начинаю говорить отрывистыми фразами и видимо желал бы обратить разговор на иное, спросила меня:

— Чему обязаны мы удовольствием приобресть лестное для нас ваше знакомство?

Тут наступила для меня решительная минута. Я собрался с духом и начал:

— Извините, если услышите от меня странные вещи, умоляю только, не считайте меня нахалом. Не думайте также, что я к вам явился с какою-нибуть скрытою целию. Я человек простой, солдат, быть может, чудак, но смею уверить, человек прямой и открытый. Еще в детстве, живучи в доме своих родителей в Поволжской стороне, я был знаком с семейством, в котором была мать и дочь. Обе они были похожи на обеих вас, сударыни, особенно дочь представляла не то что подобие, а так сказать, тождество с вашею дочерью. Ее звали Фаиной Осиповной. Она умерла, едва достигши тринадцати лет от роду. Мать ее скоро последовала за нею в могилу. Отец куда-то заехал и, как я после услыхал, тоже умер. Теперь, живучи временно в Москве, в церкви Воскресения в Барашах случайно и неожиданно услыхал я имя Фаины Осиповны из уст какой-то не известной мне дамы; взглянувши на ту, которую так называли, увидал я вашу дочь и узнал в ней ту самую Фаину, которая умерла еще в 1832 году тринадцатилетнею девочкою. Я поразился таким непонятным сходством и осмелился явиться к вам и спросить: не состоите ли вы в близком родстве с моими давнишними знакомыми? Сентябревы их фамилия.

И мать и дочь выпучили на меня глаза с узумлением. Ясно было, что такого посещения они никак не ожидали.

— Бывают сходства поразительные,— сказала, одумавшись, мать. Тут она стала приводить известные ей случаи сходства между физиономиями.— Но мы,— продолжала она,— господ Сентябревых не знали, и даже я не слыхала о такой фамилии. Мы никогда не бывали в Поволжских краях.

— Позвольте спросить, если это с моей стороны не будет нескромно: чей это портрет? — сказал я, указывая на портрет, писанный масляными красками и висевший на стене в золоченой раме.

— Это портрет моего покойного мужа! — сказала барыня.

— Этот портрет,— сказал я,— чрезвычайно похож на отца той девицы, о которой я говорил. Его звали Осип Акиндинович.

— И моего мужа покойного звали точно так же,— сказала барыня, почти крикнувши от удивления.

— А ваше имя и отчество, сударыня, позвольте спросить,— сказал я.

— Марья Саввишна,— сказала она.

— И госпожу Сентябреву звали точно так же,— воскликнул я.

— Боже мой! Что за странности! Признаюсь, мне начинает делаться страшно! — сказала тревожно барыня.

— А вот я открою и несходство! — сказала девица.— Ваша знакомая умерла тринадцати лет от роду, сказали вы. Не так ли?

— Да! — отвечал я.

— А мне теперь восемнадцать,— продолжала девица.— Какое же сходство могли вы найти во мне с тринадцатилетнею девочкою?

— Ваши черты, выражение ваших глаз, ваши волосы, а более всего, извините, та ангельская доброта, которая разлита во всех чертах ваших,— все это совершенно одинаково с моей умершей знакомой.

В довершение сходства я рассказал о принадлежностях обстановки покоя, в котором сидел, с тою, какую видел в доме Сентябревых во времена моего отрочества.

— Как же все это вы объясняете? — спросила Фаина Осиповна.

— Я не берусь объяснять необъяснимого,— отвечал я.

— А вас это очень занимает? — спросила девушка.

— О, как еще занимает! — воскликнул я.— Вы до того похожи на ту Фаину Осиповну, которую знавал я в детстве, что...

— Что думаете — это она сама перед вами,— сказала девушка со смехом.— Но сколько лет прошло с тех пор, как она умерла? Ведь если б она до сих пор оставалась жива, то была бы гораздо старше меня.

— Дочь моя родилась 31 января 1833 года,— сказала барыня.

— А знакомая моя умерла 30 апреля 1832 года,— сказал я.

— Посудите же сами,— говорила, все-таки смеясь, девица.— Если б она была теперь жива, то приближалась бы к летам моей матери, а не к моим летам!

— Она,— сказал я,— была бы именно такою, как вы теперь, если б достигла вашего нынешнего возраста.

— Какая натяжка! — произнесла Фаина Осиповна.— Как же вы можете знать, какая бы она была, когда бы не умерла и дожила до моих лет? Разве обстоятельства жизни не изменяют и наш характер и наши воззрения и не дают нам нередко совсем иную физиономию? А вы разве знаете, какие обстоятельства ожидали вашу знакомую в будущем? Вы тут фантазируете. Вы, мне кажется, были влюблены в вашу знакомую умершую девушку?

Я на это сказал:

— Едва ли возможно говорить о любви между четырнадцатилетним мальчиком и тринадцатилетнею девочкою. Но я не скрою, что между нами действительно образовалась хотя и детская, но сильная привязанность; когда я услыхал, что она умерла и притом странно и скоропостижно, то я заболел и сам чуть не умер.

— И если б она воскресла, вы были бы очень счастливы?— сказала девица, и в чертах ее я увидел ту незабвенную улыбку, которая так привлекательно светилась в чертах лица моей покойной Фаины.

— Это уже случилось! — сказал я.— Называйте меня безумным, но я твердо стою на том, что она была вы, а вы — она!

Фаина Осиповна ничего на это не сказала, но я заметил, что выражение ее лица, бывшее до сих пор веселым, стало переходить к задумчивости.

Первый визит мой я не считал уместным тянуть слишком долго. Барыня приветливо приглашала бывать у них и считать их дом для себя открытым. Я, разумеется, поблагодарил и снова, обратясь к девице, сказал:

— Итак, вы позволите мне считать вас тою Фаиною Осиповною, которую я знавал в детстве?

Она отвечала:

— Если вы точно уверены, что она, в то время, когда жила, была — я, а я — теперь то, что было она, то имеете на то право, не спрашивая у меня дозволения. Впрочем, я охот-

но дозволяю — ваша Фаина не придет со мною считаться за это.

Эти слова сопровождались опять тем очаровательным смехом, который остался у меня в памяти от прежней моей Фаины.

Воротившись домой, я предался размышлениям. Я таки немного заглядывал в те французские спиритические книги, в которых проводилась мысль, что мы, человеки, воплощаемся на земле по несколько раз и каждый раз приносим с собой следы своего предшествовавшего воплощения. Меня поразило время рождения Фаины Осиповны.

Сопоставляя его с днем кончины Фаины Сентябревой, я нашел между тем и другим промежуток девять месяцев, именно такой период, в продолжение которого младенец находится в матерней утробе. Итак,— грезилось мне — тотчас после того, как душа моей Фаины оставила тленную земную оболочку, она стала входить в иную для новой жизни на земле. Разыгрывалось мое самолюбие: мне казалось, что Фаина оттого и взята была из этого мира преждевременно, что не могла быть моей, а теперь, воплотившись снова, должна стать подругою моею жизни! Такие скверные эгоистичные мечты лезли мне в голову против собственной воли и не отвязывались от меня, сколько ни старался я отогнать их от себя! Я находился тогда в таком возрасте, когда одиночество дает себя особенно чувствовать. Мне было тогда между 35 и 40 годами возраста. Еще два-три годика — и не счуешься, как поступишь в орден старых холостяков! Я знаю, что у многих моих бывших товарищей по военной службе были жены и дети, а я оставался байбаком. Из-за чего? Пусть бы еще такой оставался одиноким, который не имеет средств содержать семьи, а у меня — слава тебе Господи! Матушка давно уже уговаривает меня жениться. Чего лучше, как теперь вступить в брак с Фаиной. Но выйдет ли за меня эта Фаина? Э! Была не была! Если откажет — это будет значить, что она вовсе не та, как я думал. А если она примет мое предложение — это будет значить, что она точно воплощенная в другой раз та самая Фаина, которую я любил в детстве.

Я оделся в мундир (я был в отставке с мундиром) и вышел из гостиницы с намерением взять извозчика и ехать к Апрелевым. Но у подъезда встретил меня почтальон и вручил мне письмо.

Распечатал я письмо. Оно было из дома. Моя матушка была опасно больна, и уже все близкие съехались к ней.

Ждали только меня.

Нечего было медлить. Пришлось отложить на будущее неопределенное время попытку сватовства и спешить прежде исполнять долг сыновний.

Не посещая более Апрелевых, я в тот же день вечером покатил домой. Старуху матушку я застал еще в живых, но спустя несколько дней после моего приезда она скончалась. Пошло погребение, сорокоуст, потом раздел имения: время проводил я в деревне месяца три, потом захворал и не ранее мог снова ехать в Москву, как уже в сентябре 1856 года.

Первым делом по приезде в Москву было отправиться на Покровку к Барашам, но каково было мое изумление, когда на месте того дома, где весною видался с Апрелевыми, я встретил леса и начатые постройкою стены нового дома. От дворника я узнал, что прежний дом продан, а новым приобревшим его хозяином сломан и вместо него начат новый. Дворник поступил к новому хозяину и о прежних жильцах не знал ничего. Встретил я около постройки ходившего управителя, нанятого также новым хозяином: и тот не знал ничего о прежних жильцах в доме. Прежний хозяин в Москве не жил. Я справлялся в части и узнал там, что жившие в этом доме в четвертом нумере Апрелевы еще в мае оставили свою квартиру и выехали из Москвы в имение, но в какую губернию, было неизвестно.

С тех пор я не встречал в своей жизни Апрелевых и не знаю до сих пор, где они, жива ли Фаина Осиповна, не вышла ли замуж... ничего не знаю. Но сходство ее физиономии с прежнею Фаиною (Сентябревой), необъяснимое сходство имен отца и матушки, наконец, подобие обстановки в их гостиной с обстановкою в деревенском доме Сентябревых, виденной мною в детстве,— все это так поразило меня, что я, как вдумаюсь, то готов подвергнуть сомнению, что это все действительно случилось со мной, а не представилось мне в воображении».

ОЛЬХОВНЯК

Рассказ из воспоминаний воротившегося на родину из Сибири

В молодости я служил в Сибири и пробыл там одиннадцать лет. Коренные сибиряки хвалятся климатом своей родины, превозносят добродушие, понятливость и развитость

своих земляков и уверяют, что всякий, кого занесет в их край судьба, если, разумеется, не против собственной воли, привязывается всем сердцем к этому краю. Я же не приобрел за все время своего там пребывания такой любви к этой стороне и, сознаюсь, не без удовольствия встретил возможность променять благословенную Сибирь на Симбирскую губернию, свою родину, где у меня были близкие родные и наследственное имение. Незадолго до моего отъезда из Томска, где я находился на службе, достал я себе служителя, человека честного, смышленого и очень ко мне расположенного. Причина последнего качества была немаловажная. Служитель этот, Сергей Опенкин, был из сосланных на житье в Томскую губернию, родом из Симбирской губернии, мой земляк. Его сослали ошибкою вместо другого, да и преступление того, за кого он потерпел безвинно, было не Бог знает какое — путешествие без паспорта и только! Пользуясь влиянием, какое имел я по служебной должности, я оказал ему услугу. Я, по поводу его ссылки, поднял переписку с симбирскими властями и довел дело до того, что разъяснилась ошибка властей, отправивших его в Сибирь вместо другого лица. Решено было дозволить возвратиться ему на прежнее место жительства. Он жил у меня и поехал со мною, когда мне пришлось ехать в Симбирскую губернию.

Уже мы проехали тот город, в уезде которого находилось имение, куда я держал путь: оставалось до сворота к нему с почтовой дороги верст сорок. Остановившись на станции, мы принялись пить чай, так как было к тому обычное время.

Самовар был уже готов прежде нашего приезда, и станционный смотритель, сидя за ним, разговаривал с каким-то проезжим, который по наружному виду походил на торгаша или на приказчика в помещичьем имении.

— Чудно, правда,— говорил смотритель,— но истинно; не верите,— спросите во всем нашем околотке кого хотите, все в одно скажут!

— Что же? Вночи это бывает или днем? — спросил другой.

— Да как вам сказать, Федосей Егорович,— продолжал смотритель,— случалось, и среди белого дня слыхали страхи, стон и крик какой-то, а то были смельчаки, что и в глухую ночь нарочно в лес ходили и ничего не видали, не слыхали. Не постоянно оно, видите, делается. Проходит иногда долгое время — ничего нет, и уж люди станут забывать, а потом ни с того, ни с сего слышим, с кем-нибудь и прилучилось!

Мой служитель, нагнувшись ко мне, сказал: «Это они про Ольховец говорят, такое место тут есть, называется так: Ольховец, а иные называют его Ольховняк, затем, что там ольховый лес растет. Место слывет как бы заклятое!»

— А ты, Сергей, почему это знаешь? — спросил я служителя.

— Есть у меня дедушка, старый-старый, лет ему близко ста будет, а может быть, и полных сто. Так тот сказывал про это место!

Станционный смотритель продолжал свою речь, обращенную к собеседнику, а я, стоя тут же, внимательно слушал.

— Иногда,— рассказывал он,— слышится, будто что-то стонет и воет в том овраге, вот словно как бы человека душат или режут, а другие говорили: ночью с дороги видны бывали какие-то огоньки в том лесном овраге; так вот по верхам деревьев и перелетывают, словно мухи или птицы, а потом и нет ничего! А один наш ямщик рассказывал: «Еду,— говорит,— с станции порожняком, отвозил приезжего и назад ворочаюсь, вдруг слышу, в лесу что-то завыло, как бы волков стая, гляжу — ан из оврага выползает что-то белое, высокое, вылезло и бежит прямо на дорогу... я по лошадям, а оно выбежало на дорогу да за мною вслед гонится. Я сильнее стал стегать лошадей, а оно скорее бежит, вот-вот меня догоняет, по виду как бы человек, да бледный-бледный, ажно синий, а у него на шее веревка болтается. А тут лошадки мои добегают до деревни, версты две оттолева, и в ту пору петухи запели: оно так и пропало, не знать где поделось. Так рассказывал ямщик, а кто его знает, может быть, ему с испугу то привиделось! Только вот и другой ямщик сказывал, ехал-де он с барином в вечернюю пору мимо этого самого оврага; барин слыхал, что тут заклятое место, да полюбопытствовать захотел, что оно такое, велел остановиться, сошел с экипажа вместе с своим человеком и пошел в овраг. Ямщик ждет, только спустя недолгое время оба, и барин, и лакей его, бегут на дорогу, бледные, испуганные. «Ну,— кричит барин,— подлинно видно, это чертово место!» Как вошли они в эту чащу, видят, на ольхе висит человек повешенный! Барин бросился к нему, а человек останавливает барина: «Не трогайте, сударь, неровен час, придерутся, отхуда не уйдем! Лучше, говорит, пойдем отсюда скорее подальше от греха, не видали, мол, ничего и не слыхали!» А барин ему: «Как можно? Покрывать преступление? За это перед Богом тяжелый грех и перед законом будем виноваты. Покличем скорее ямщика, чтобы не мы одни свидетели бы-

ли!» Да говоря эти речи, он оборотился к тому дереву, где висел человек, а его уж нет. Так вот и исчезло все, как не бывало! Как это все барин ямщику рассказал, ямщик привязал лошадей да сам пошел в овраг, и барин с человеком пошли туда же, дошли до того места, где показался было человек, повешенный на ольхе: никого и ничего не было! А оба, и барин и человек, божились, что сами видели — человек висит, зацеплен за ветвь петлею!»

— А давно это делалось? — спросил я смотрителя.

— Да лет, почитай, пятнадцать, а то, может, и больше! При мне вот, как я живу на этой станции смотрителем, прошло уж восемь лет, и такого не случалось. А что вот стоны да крики слышались, так об этом была молва, и еще такая сказка про то место сложилась, что иногда едущему мимо того оврага что-нибудь остановочное подымется: либо ось в колесе сломится, либо упряжь порвется, либо что-нибудь подобное. А вот на той станции ямщик, что к нам часто гоняет, лет тому будет пять,— сказывал, такое было ему привидение: ехал, говорит, сюда, вез почту. Вдруг из леса вылетает черная птица, ворон бы сказать, так не ворон, такой птицы, кажись, у нас нет. Летит да летит все следом за подводой, то почтальона хочет словно крылом ударить, то вперед лошадей залетит, то ямщика хочет в бок клюнуть, потом отлетела в сторону и пропала! В большом удивлении и ужасе были тогда оба, и почтальон и ямщик. Я сколько раз сам ездил мимо ольховняка, да ничего не видал, стон и крик случалось слышать раза два и сам не разберу откуда! Только всякий раз, как едешь по дороге мимо этого места, страшно как-то бывает, сам не знаешь чего!

— Не говорят ли,— спросил я,— старые люди: от чего это сталось с этим местом? Не говорят ли, быть может, когда-то страшное дело совершилось в этом лесном овраге?

— Много плетут! — сказал смотритель.— Да все это вздор. Мало ли чего старые бабы не выдумают! Верить всему ихнему рассказу не пристало.

— А что же говорят старые бабы, как вы их называете? — спрашивал я, так как меня сильно стали занимать толки об ольховняке.

— Разно выдумывают,— отвечал смотритель.— Проклятое, говорят, место! Лукавый возлюбил его, поселился в тех ольхах и пугает людей! А иные толкуют: колдуна мертвеца там похоронили, или колдунью бабу, так проклятый мертвец не найдет себе в сырой земле покоя, встает и страху наводит! Разно выдумывают! А достольно правды никто не скажет!

Тут служитель мой Сергей Опенкин отозвался:

— Вот, барин, тот дедушка мой, что я вам докладывал, говорит, что знает про этот ольховняк такую тайну, которой никто другой не ведает, только говорит: «Я того никому не скажу, потому что тайна та не моя, а чужая. Хоть бы золотом меня всего обложили, чтоб я открыл кому-нибудь этот секрет, так не открою; и ни по какому понуждению не открою, вот хоть бы сказали, что с меня кожу сдерут!»

— А дедушка тебя любит? — спросил я.

— Очень любит,— был ответ.— Он мне не дедушка настоящий, а старше дедушки: мой отец ему внук приходится! Когда меня взяли, он очень жалел и все отца моего журил, чтобы ехал в город губернский, хлопотал бы за меня, да отец ничего не смог. Меня засадили в острог в Симбирске, никого ко мне долго не пускали и меня не хотели слушать, когда я оправдывался. «Лжешь, сякой-такой сын!» — кричали на меня. И в Сибирь заслали! Там бы и пропадать мне, если б вы, барин, меня не выручили. Как я уж на свободе жил у вас, письмо мне пришло от отца, дьячок наш писал вместо безграмотного отца моего, и в нем поклон был от старого дедушки Капельки — так зовут его. Писали, старик очень обрадовался, как услышал, что я ворочусь. Хоть бы, говорил, дал мне Бог дожить, чтоб его еще разок повидать. Очень любит он меня.

Слушая это, мне пришло в голову: если этот прадедушка точно любит своего правнучка, то будет мне очень благодарен за то, что я содействовал его выручке из Сибири. Я в вознаграждение себе упрошу его сказать мне тайну об этом ольховняке.

Мы поехали со станции далее в наш путь. Ожидание скоро увидеть таинственную местность, о которой наговорили мне три короба чудес, меня тревожило; сам не знал я отчего, будет, казалось, что-то такое, чему названия приискать нельзя, страшное ли и опасное или приятное — неизвестно, но, во всяком случае, что-то необычное. С такими ощущениями поглядывал я по сторонам, стараясь заметить и запечатлеть у себя в памяти все окрестности.

Я заводил разговор с своим ямщиком, разумеется, об ольховняке, но он, объявивши, что по этой станции ездит уже третий год, сказал, что об ольховняке только от других слыхал, что там когда-то иным что-то чудилось, а сам он ничего не видал и не испытывал. Этот ямщик был одною из самых прозаических натур и не склонен был к суевериям, которые, как известно, составляют поэзию невежества. Он,

как видно, был равнодушен ко всему, что не относилось к гоньбе лошадей или к собственному хозяйству, содержимому на счет получаемого им жалованья.

Я досадовал на смотрителя за то, что, пощекотавши своими россказнями мое воображение, не позаботился дать мне более подходящего ямщика. Солнце было уже на закате: облачка попеременно то закрывали его, то отходили от него. В такое время спустились мы в лощину, и ямщик, указывая рукою влево, сказал:

— Вот, барин, и тот ольховняк, о котором вы спрашивали.

Чрез несколько саженей сделанного пути показались верхи леса, который, как видно было, рос ниже плоскости, по которой шла дорога. Когда мы поравнялись с лесом, ямщик сказал:

— Прикажете здесь остановиться?

— Остановись! — отвечал я и вышел из брички вместе с своим служителем.— Ты бывал здесь, Сергей, веди,— сказал я ему.

Едва мы сделали несколько шагов, как услышали глухой шум. Это родник шумит в лесу, он падает с горы, оттого и шумит! Мы сделали еще несколько десятков шагов и достигли окраины пропасти, в которой зеленела густая заросль. Приглядевшись, увидал я освещаемый заходящим солнцем поток, вытекавший из ущелья и образовывавший внизу как бы речку. Пропасть перед нами была отвесная.

— Куда зайти вниз? — спрашивал я.

— Влево отсюда есть тропинка,— сказал Сергей,— только узкая и крутенькая, не упасть бы вам, сударь!

— Ноги у меня крепки,— отвечал я и, уклонившись в указанную сторону, действительно отыскал змеившуюся между ольхами тропинку, до того узкую, что по ней невозможно было идти двум вряд. Мы благополучно, хотя постоянно удерживаясь за деревья, спустились по ней в глубину оврага и стали на берегу потока, образуемого родником. Этот поток был неширок и мелок, и мы без затруднения перешагнули через него.

— Вот тут,— говорил Сергей, указывая на кучку ольх,— должно быть, произошло что-то важное и страшное. Так сообразил я по рассказу дедушки, когда был здесь один раз, едучи в город, дедушка меня подзадорил... А страшное, говорил он, дело там совершилось, на том самом месте, где теперь кучка ольх растет вправо от ручья, как только с тропинки сойдешь. Никто про то дело на свете не знает, окроме меня, и никто не видал, что там делалось: одни ольхи видали,

да уж теперь там не те, что тогда были: прежние порубили, или сами усохли от времени и постлели. Давно было!

От этих слов меня против моей воли пробирал страх. Что-то меня за горло давило, что-то, как камень, на грудь наваливалось. Темные ольхи глядели на меня как-то неприветно, как будто пугать меня хотели. Оставаться долго в этой трущобе мне было невозможно. Уже и солнце скрывалось за гору. Подходила ночь.

— Надобно убираться! — сказал я Сергею. Сергей указал на другую тропинку, которая вела вверх по противоположному откосу оврага. Всходя уже на гору, услыхал я в овраге что-то похожее на стон. Был ли то голос какой птицы, или что другое, только меня невольно охватила дрожь, так как я вспомнил, что говорили, как в этом овраге слышался по временам какой-то стон. Неуверенный в том, что я действительно слышал стон, а не представилось мне в воображении, что я его слышу, я спросил у Сергея: слышит ли он, как будто в овраге что-то простонало.

— Слыхал,— отвечал Сергей,— и все говорят, что это здесь нередко бывает. И первый раз, как я сюда ходил, слышал тоже и потом пересказал о том дедушке, а дедушка вздохнул, перекрестился и сказал: «Это нечистое, дурное дело откликается!...» Обозревая еще раз с вершины окраины площадь заросшего лесом оврага, я опять услыхал глухой стон, и мне стало еще более жутко, чем прежде. Все оттуда смотрело на меня как будто чем-то зловещим, мрачным, тяжелым.

Мы воротились к нашему ямщику. Я сказал о стоне, слышанном в овраге.

— Бают люди,— проговорил он безучастно,— будто там иногда что-то словно стонет! А кто его знает, что оно такое. Я там не был, потому что не рука ходить туда.

— А кто же эти тропинки протоптал там? — спрашивал я.

— Козы, должно быть,— отвечал ямщик,— пастухи из той вон деревушки стадо пасут, и все в той деревушке сказывали, что как ни пойдут туда, так слышат, будто что-то стонет в заросли, да не боятся: привыкли уж!

Прибыли мы на станцию. Тамошний смотритель словно сговорился с прежним и рассказывал о чудесах ольховняка почти слово в слово то же самое, но прибавил: «Оно бы надлежало крестный ход тут совершить, да воду в ручье освятить и кругом лес покропить, так все бы исчезло! Только некому: церкви и духовного чина поблизости нет; а в деревушке той, что версты за три оттолева, общество не думает

учинить освящения, потому что окроме пастухов со стадом туда редко кто ходит; для валежника у них есть в другом месте лес!»

Мы поехали далее. Ольховняк не выходил у меня из головы, и с новым ямщиком попытался я завести разговор об ольховняке. Этот ямщик оказался пословоохотливее, чем прежний, но сказал, что хотя слава идет в народе про это место, что там дива какие-то творятся, а он сам ничего не видал и не слыхал, хоть и часто мимо него проезжал. «А вот,— прибавил он,— был у нас старый ямщик, прошлый год умер, так тот сказывал: ехал он однова́ в глухую полночь и слышал: в овраге том словно молотом бьют, как бы кузнецкая работа идет, и человеческий крик почудился, будто кого-то давят и душат!»

Мы поехали далее и поутру на другой день прибыли в то село, где мне приходилось расстаться с своим служителем, ехавшим со мною из Сибири. В этом селе жила его семья. Мы заехали к ней. Не стану описывать радости его родителей, братьев и сестер, когда они увидали Сергея, которого не видали уже более трех лет с того времени, когда его сослали в Сибирь, и которого не чаяли было видеть; не стану рассказывать о порывах их благодарности ко мне, как они кланялись мне в ноги, целовали мне руки и полы моей одежды, крестились с пожеланиями мне всякого благополучия, плакали от умиления, не знали, где меня посадить, чем угостить. Люди они, как показывалось, были не бедные по их крестьянскому званию: избы, амбары, клети — как полная чаша, на гумне скирды немолоченого хлеба, в загонах немало всякой домашней скотины, при дворе, спускавшемся к реке, был сад и роща с пчельником: там сидел постоянно престарелый прадед моего Сергея, тот самый, что знал тайну ольховняка. Не замедлила появиться и эта еще живая развалина, едва двигавшая ноги и чуть различавшая перед глазами предметы. Почтенная была то развалина. Голова у старика была голая, как ладонь, только сзади на затылке торчал клок белых волос, зато седая борода была длинная и лопатистая. Сам старик был роста приземистого, может быть, от глубокой старости. Благодарил он меня за правнука еще, кажется, горячее и умилительнее, чем самые родители последнего, и я удивлялся, как много в этом обломке сохранилось еще любви, которая всегда есть признак жизни. Я остался у этих людей на целый день.

До сих пор я не думал извлекать никакой для себя пользы из благодарности крестьянской семьи за возвращение своего

члена, считавшегося погибшим, но потом стал по этому поводу своекорыстным и думал: авось моя услуга расположит дедушку быть со мною откровенным и я узнаю тайну ольховняка.

Вечером я навел разговор на ольховняк.

— Вы, дедушка,— сказал я,— знаете секрет про это урочище?

— Секрет, родимый! — воскликнул старец, качая трясучей головой.— Это тебе вот этот пострел выболтал! — и он указал на Сергея.

— Да он, дедушка, ничего не мог выболтать, потому что сам, как говорит, этого секрета не знает. Он сказал только: «Ведом-де какой-то секрет про этот ольховняк»,— а какой секрет — он у тебя спрашивал, но ты ему не сказал.

— Точно так, родимый! — произнес дедушка.— Спрашивал он у меня, и я ему не сказал, и не велел ему говорить никому, что я знаю какой-то секрет про это место, а он вот забыл про мое слово и разболтал. Это нехорошо, не похвалю его за это. Больно нехорошо. Ну, да для радости такой, что он воротился из неволи, Бог его простит, и я его прощаю.

— Что же, дедушка, это за секрет? Можно у тебя спросить про него? — сказал я.

— Нет, родимый,— сказал старик,— всем готов я услужить тебе, и внукам и правнукам завет дам тебе во всем угодить за твою добродетель, а открыть тебе того секрета никак не можно. Если б то секрет был мой, тут бы и речи никакой не было, я бы тебе его сказал, да за мною самим во весь век мой не было ничего, что бы я держал в секрете и таился от людей. А это секрет не мой, чужих же секретов открывать я не смею. Сам посуди, дело то было совсем не мое, притом дело то давнее-давнее. Теперь уже и на свете мало тех, которые жили в те поры, когда это делалось.

— Так значит,— возразил я,— и секрет тот никому не повредит, стало быть, и можно его рассказать...

— Тем, что в те времена жили, не повредит он, точно,— сказал старик.

— Те уж давно в земле, и Господь будет судить их дела, а не мы, грешные.

— Да остался род их... Понимаешь, хороший мой барин. Они того не знают, не ведают, что их предки делали, и знать им того не следует.

— Да ведь я, дедушка,— сказал я ему,— не знаю, чай, чей такой род, и не буду рассказывать. Коли прикажешь, я

пред святым крестом тебе обещание дам, что никому не скажу того, что ты мне откроешь.

— Барин! — решительно произнес старик, прерывая речь мою,— великий ты мне благодетель, и все мы вечно за тебя должны Бога молить. Совестно мне, что не могу тебе в этом угодное учинить. А все-таки последнее мое тебе слово будет: не скажу я никому в свете секрета про тот ольховняк. Твоя воля, не проси об этом. Больше тебе скажу: пусть бы от батюшки царя приехали сюда курьеры и повезли бы меня в Питер и там стал бы сам государь меня спрашивать, и ему бы не открыл я секрета! Так бы и сказал: ваше величество, во всем твоя воля, прикажи меня, если угодно, казнить смертью, а секрета того я не открою. Лучше смерть приму. Потому я клятву дал, страшную клятву! Не могу!

Эти слова были произнесены таким тоном, что, казалось, напрасно было более настаивать и убеждать. Я свел разговор на другое, но все-таки думал: авось старик проговорится и как-нибудь откроется, выскажет что-нибуть такое, по чему, как говорится, по клубочку до ниточки доберешься.

— Вы здешний родом, дедушка? — спросил я его.

— Они все здешние,— отвечал дедушка,— а я захожий с другой стороны!

— А отколе вы, дедушка, пришли? — спрашивал я.

— Издалека, родимый, издалека. Верст почитай сто с лишком будет отсюда.— И он назвал село, носившее помещичью фамилию, о которой я где-то слыхивал.— А ты, барин, отколева? — спросил он.

— Я ближе отсюда, верст сорок мое имение,— сказал я и назвал свою фамилию. Старик всплеснул руками, но потом, видимо, сдерживая впечатлснис, произведенное ее названием, говорил:

— Слыхал, слыхал! Только там нам не рука, так подлинно мало знаем!

— Вы, дедушка, кажись, были из крепостных? — спрашивал я.— Давно вас на волю отпустили?

— Да как тебе сказать? — отвечал старик.— Люди мы неграмотные, так подлинно счета годов не упомним. Чаю, лет восемьдесят будет!

— А вам, дедушка,— продолжал я,— который год будет?

— Считаю так, родимый, что без года сотня будет,— отвечал старец.

— И с той поры, как сюда приписались, все здесь жили? — спрашивал я.

— Все здесь, все здесь! — сказал дедушка.— В казенные

крестьяне приписались. Мужицкое дело наше. Хлебопашеством занимаемся и скотину, благодаря Бога, водим. Я по обществу выборную службу отправлял. Один-одним у меня сын был, и тот волею божиею, не в старых еще летах умер, оставил внука и внучку: внучка давно замужем, и дети у ней большие, а внук — он перед тобой с правнучатами. И я при них век доживаю. Пчелки божии полюбил, все за ними хожу. Годов уж двадцать все на пчельнике сижу, рои собираю!

— А в городе часто бываете? — спрашивал я.

— Теперь уж почитай годов двадцать прошло, как не был, а прежде случалось. Продавать ли что или покупать — все в город; за всякими делами своего уездного города не обойти.

— И вы, дедушка,— сказал,— езжали мимо того ольховняка? Верно, ездячи в город, и секрет про тот ольховняк узнали такой, что никто, окромя вас, не знает.

Старик лукаво улыбнулся и, покачивая головою, сказал:

— Ты, барин, кажись, заговариваешь меня с тем, чтоб я, старый дурак, тебе как-нибудь секрет выявил! Нет, родимый, с какой стороны ты ко мне не подходи, а секрета этого не выведаешь. Не мой, говорю, секрет, и не скажу. Вот что, барин, благодетель. Если бы ты мне что-нибудь по секрету сказал, а я бы то другим рассказал, похвалил ли бы ты меня за то? Чай, не похвалил бы! Не вынуждай же и меня чужого секрета открывать.

— Да я, дедушка, вовсе не о секрете спрашиваю. Я бы только хотел слышать от тебя — езжал ты часто мимо ольховняка, так не привиживалось ли тебе чего-нибудь? Видишь, вон люди про него какие дива рассказывают!

— Ничего, барин, не привиживалось,— отвечал дедушка.— А что люди бают, так мало ли каких пустяков люди не рассказывают. Всего не переслушаешь.

Не хочет упрямый дед говорить об этом, подумал я сам себе. Ничего от него не добьешься! И перестал наводить разговор на ольховняк.

И простился я с дедушкой и с его семьею, и с Сергеем, которому очень неловко было от того, что дедушка не возблагодарил меня достойно за благодеяние, оказанное его правнучку.

Приехал я в свое имение. После первых излияний родственных чувств с родными, не видавшими меня так много лет, я против собственной воли обратился мыслию к загадочному ольховняку. Случилось мне быть у нашего приход-

ского священника. Были именины его жены, и к нему съехались из окрестности духовные с своими семьями. В числе приезжих был священник того прихода, где жил старик, хранивший тайну об ольховняке. Я заговорил об этом упрямом дедушке.

— Он точно знает такой секрет,— сказал священник,— я его духовник, и мне все известно. Секрет точно чужой, и открывать его он, по совести, не смеет, хотя, правду сказать, уже давно на свете нет тех лиц, которых этот секрет прямо касается, но старик оберегает честь их рода. Этот старик, по прозванию Капелька, очень хороший, богобоязливый мужичок. Дай Бог нам побольше таких. Чище совестью другого такого не найдется у меня в приходе!

— А насчет того,— спросил я священника,— что в этом ольховняке происходят какие-то чудные явления, как о том ходит молва, какого вы мнения, батюшка!

Священник отвечал:

— Вы, люди ученые, мало верите. У вас все суеверие. Оно, правда, в народе нашем суеверия немало, но бывает и такое, что вы считаете суеверием, не имея на то достаточного основания, а оно пока только непостижимое, такое, чего невозможно объяснить путем разума. Точно, рассказывают люди, будто в этом урочище происходит что-то странное, а иные говорят, будто привидения им какие-то показывались. А вот Капелька открыл мне на духу, что в этом месте некогда совершилось что-то важное, во ужас приводящее, и оттого проклятие легло на этом месте! Кто его знает? Опровергнуть, что оно было не так, как он, Капелька, говорит, я не берусь.

— А вы, батюшка, езжали мимо ольховняка? — спросил я.

— Много раз езжал,— отвечал священник,— но видать ничего не видал, послышалось только раз будто стон какой-то. Птица ли то кричала или нечто иное — не знаю!

И я рассказал ему, что слыхал тоже.

— А вам бы, сударь,— продолжал священник,— хотелось узнать секрет про тот ольховняк? Может быть, составили бы из того рассказ для печати.

Я сказал священнику об услуге, оказанной правнуку Капельки, и прибавил, что считаю себя заслужившим доверие прадедушки.

— Это правда,— отвечал священник.— Знаете ли? Я попытаюсь постараться доставить вам сие удовольствие. Стану убеждать Капельку открыть вам секрет, если вы напе-

ред дадите слово не осрамлять того рода, который, как он говорит, причастен к оному делу.

Я дал слово. Через неделю этот самый священник приехал ко мне и говорит:

— Крутой старик этот Капелька! Уж как я его упрашивал, уж как представлял, что вы правнуку его добро сделали и с его стороны будет грех не возблагодарить вас за то и не исполнить вашей просьбы! «Нет, ни за что,— говорит,— не открою! Не мой секрет, а чужой!» Я уж ему иерейскою совестью своею ручался, что вы не обратите этого секрета во вред и бесчестье тому роду, за который он так опасается. Так нет! «Умру,— говорит,— и во гроб с собой заберу, а никому не открою!»

Через две недели после того я поехал к тому же священнику в гости вместе с священником нашего прихода и услышал от нашего добродушного хозяина такую речь:

— С нашим дедушкой Капелькой сталась болезнь, да такая, что уж он, кажется, не поднимется, а отойдет на лоно авраамле. Третьего дня его маслом соборовали, исповедовали и причащали. Стал я ему говорить: «Зачем, старина, хочешь на тот свет с собою невыплаченный свой долг унести?» — «Как так?» — спрашивает.— А я ему: «Не возблагодарил,— говорю,— барина за спасение своего правнука». «Как же,— говорит он мне,— возблагодарить его за доброе дело дурным делом? Ведь я дал клятву никому не открывать секрета, чтоб рода не бесчестить».— На это я ему сказал: «Вот что, старина, ты боишься, чтоб рода не бесчестить. Хорошо, ты открой барину секрет, а рода не называй!» Задумался старик, потом говорит: «Коли ты, батюшка, говоришь, что грех мне будет не возблагодарить барина и не сделать ему угодного, по его просьбе,— ино так и быть, только с тем, чтоб он побожился, что не станет ни допрашиваться, ни каким-нибудь способом доискиваться: какой это род в этом деле замешан!»

Я отправился вместе с священником к Капельке.

Он был уже при смерти, и чуть слышным от слабости голосом проговорил мне: «Воздай тебе Господь за Сережку!»

Потом, обратившись к священнику, он произнес: «Батюшка! Скажи барину мой секрет, но рода не называй!»

В тот же день уснул навеки столетний старец. Похоронивши его, священник приехал ко мне и, сидя у меня в кабинете, рассказывал вот что:

— Деялось то давно, лет тому близко ста. Жил-был барин, такой барин, каких в те старые времена было немало на

Руси. Жесток он был с своими людьми, рассердится и посылает продавать людей на ярмарку, и водят их по торжищу на сворах, как собак. Барин этот был большой охотник до женского естества и, управляя своею вотчиною, давал полную волю своим страстям и похотям. Девица ли крестьянская приглянется ему — сейчас прикажет привести к себе, растлит, а потом поступит с нею, как ему вздумается: либо насильно замуж отдаст за кого-нибудь из своих людей, либо же пошлет в город продавать, как животное. Приглянется ему замужняя — велит мужу самому вести жену свою к барину для блудного дела, а коли что не по нем, так продаст отдельно мужа в одну сторону, а жену в другую. Таков был гусь. Приглянулась ему одна крестьянская девка паче прочих, до того у него перебывавших. Других, бывало, растлит, а потом тем или иным способом удалит от себя, а эту стал держать во дворе, и она ему родила ребенка, сына. Потом он за что-то прогневался на нее, приказал вести в город и продать на рынке, а ребенка, своего побочного сынка, не отдал ей, а оставил у себя во дворе, взял другую девку из села и приказал ей ходить за ребенком в качестве няньки. Скоро, однако, прогнал он и эту девку и уже не брал другой из села, а женился на девице из дворянской семьи. Молодая барыня сначала любила побочного сынка своего барина и ласкала его, но стала холоднее относиться к нему, когда у ней родился собственный сынок; однако побочный все-таки рос в комнатах барских, играл со своим братом, законным сыном; а когда пришло время, обоих стали учить грамоте, и незаконный учился не в пример лучше законного; был он очень понятлив и остроумен до удивления. Тогда барыня из зависти возненавидела побочного и начала турчать мужу: зачем ты его близко держишь! Он холоп и должен то знать, что он холоп. Прогони его. Удали от глаз! Барин во всем потакал барыне и сослал мальчика в людскую на черную работу. Мальчишка уже был очень избалован, и считал себя барчонком; сам отец кормил его лакомствами, покупал ему игрушки, и не приказывал пускать его играть с мужицкими детьми, чтоб не набрался мужицких манер. Теперь же, когда барин сослал его в людскую, дворовые мальчишки вдоволь издевались над ним, дразнили его, а он то плакал и вопил, то сердился, дрался и кусался, челядники же за это секли его немилосердно. Когда законный сынок стал подрастать, барин взял побочного снова в комнаты, но приказал быть в услужении законному барчонку, а потом обоих отвез в Питер: законного сына отдал в главное военное учи-

лищное заведение, в шляхетский корпус, как оно тогда называлось, а незаконного отдал обучаться какому-то мастерству. Барчук окончил курс своего учения, произведен был в офицерский чин и стал служить в гвардии в Питере, а его побочный брат, по окончании своего обучения мастерству, взят был молодым барином в услужение. Дома барчук не бывал, а старый барин сам раза два к нему в Питер ездил. Между тем сперва умерла барыня, матушка барчукова, а потом умер и его родитель. Молодой гвардеец, узнавши, что делается единственным владетелем богатого имения по наследству, решился подать в отставку и ехать в симбирскую нашу глушь вместе с своим слугою, своим побочным братом. Молодой барин не показывал и тени, что ему известно, от кого рожден его слуга, хотя знал это хорошо; он, напротив, был с ним суров и часто твердил ему, что он не должен забываться, а всегда иметь в памяти своей то, что создан хамом, на служение господину, и обязан безропотно терпеть от господина и брани и побои. Слуга же никак не мог забыть, что сам он когда-то в своем детстве считался барчуком и, подходя к руке старого барина, говорил ему: папенька! Так между господином и его служителем не могло образоваться тех патриархальных отношений, которые и в старые годы смягчали нередко жестокость крепостной зависимости рабов от своих господ. Слуга, пробывши несколько лет в столице, успел там научиться тонкому столичному обращению и всяким плутовским хитростям, каких здешний наш человек при своей простоте не смекнет. А главное, смелость у него явилась; страха божия у него не было: я, дескать, сам не хуже своего барина, а почитай и лучше его! Надобно вам при этом заметить, что барин и слуга были удивительно до какой степени похожи один на другого, так что только приглядевшись к ним, можно было заметить, что слуга был несколько старее барина. В Питере всяк, кто их видывал вместе, всегда подозревал, что слуга — побочный брат своего господина.

Поехали они в Симбирскую губернию: свет не близкий; не то что теперь, и на железных дорогах и на пароходах пути скорые открыты; тогда из Питера в Симбирск — да это все равно, что теперь в Южную Африку! Ехали они на почтовых почти недели три. Слуга замыслил, еще будучи в Питере, важное и дерзостное дело. Вот въехали они в Симбирскую губернию, вот приходится проезжать им мимо того урочища — ольховняка. Служитель говорит барину: здесь достопримечательное место, вода катится с горы; водопад, редкостная вещь в здешнем крае! Барин вышел вместе со

слугою из экипажа, пошли вдвоем в овраг, и как сошли вниз и очутились в лесной густоте, слуга вынул из кармана приготовленную заранее веревку с петлею, набросил господину на шею и потянул вверх, так что господин не мог спохватиться, как уже задохнулся; потом слуга вынул труп из петли, раздел, надел на себя господское платье, с бумагами, которые там были, потом достал тут же кол, раскопал бывшую там в лесу яму, бросил туда труп и завалил землею, гнилыми листьями и ветвями, а сам прибежал к оставшемуся на дороге ямщику и кричал, что его лакей вырвал у барина бумажник с деньгами и побежал от него; барин-де хотел достать его, да не смог, беглец куда-то скрылся; надобно вернуться в город и тотчас подать объявление. Ямщик не разобрал, что это говорит с ним лакей, переодетый барином, потому что, как сказано, барин и лакей были очень схожи между собою, да уж было темно, наступала ночь, и, кроме того, ямщик был себе простачок, как большая часть людей того времени; как бы уж там ни было, а ямщик счел его за барина, повернул лошадей и погнал в город. Слуга показал барские документы, которые он добыл у мертвого барина, выдал себя за барина и подал прошение куда следовало о преследовании, поимке и отдаче под суд бежавшего крепостного человека. В городе никогда не видали в лицо барина, за которого выдал себя лакей, и поверили. После того слуга, под видом господина, приехал в имение: и там не могли распознать, что это не настоящий барин, потому что после того, как отец отвез сына еще в малолетнем возрасте, сын в деревне у отца не бывал; слугу тоже знали в имении еще тогда, когда он был очень молодым. Поэтому удачно сошел ему обман и там; приняли его все за настоящего молодого барина.

Приглашена была земская полиция и исправник; осмотрели документы, ввели во владение единственного наследника, и полиция не могла открыть обмана. Слугу, объявленного бежавшим, искали и, разумеется, нигде не нашли. Вскоре новый господин, узнавши еще прежде, где находится его настоящая мать, распорядился теперь найти ее. Когда помещик отправил ее в город на продажу, там ее купил другой помещик того же уезда и отдал в замужество за своего псаря. Теперь барин послал этому помещику предложение отпустить все это семейство за выкуп, приказавши тайно сказать так, что как женщина эта некогда была любовницею старого барина, то сыну его не хотелось, чтоб на память его отца легло какое-нибудь пятно. Вот этот псарь и был отец

Капельки. Отпущенные на волю приписались в том селе, где вы Капельку видали. Слуга, обманом ставший барином, от всех скрывал тайну, но открыл ее матери, когда нарочно повидался с нею. Мать, как мать, разумеется, мирволила сынку, да притом и сама была сильно озлоблена против старого барина и ненавидела весь род его. Только не утерпела она и после уже сказала про все своему сыну, от мужа рожденному, Капельке. Вот почему и знал он про ольховняк такой секрет, который никому не был известен.

Слуга, сделавшись господином и не будучи никем узнан, осмелился ехать к соседям-помещикам и посватался на их дочери. Родители, ни мало не подозревая, чтобы это был не настоящий барин, согласились, рассчитывая на богатое состояние будущего зятя. Он женился. Но, видно, пролитая кровь не остается у Бога без отмщения. Совесть грызла убийцу — и в то время, как молодая жена родила ему сына-первенца, отец сошел с ума. Он бредил все какою-то ольхою, кричал, что к нему ольха идет. Ездили доктора, осматривали его, согласились, что он рехнулся, но причины не узнали. «Странное помешательство,— говорили люди,— представляется ему, что дерево ходит как животное». После судебного свидетельства учредили над малолетним сыном опеку, а родителя держали в доме как безумного, никуда не выпуская. Но недолго он таким образом пробыл и умер скоро. Его единственный сын вырос, женился и сделался отцом многих детей, которые, в свою очередь, произвели на свет детей, и так размножился и разветвился род этот, и никто из этого рода не знает своего настоящего происхождения. Вот почему Капелька не хотел никому открывать этого, чтобы не было бесчестья потомкам, которые сами ничем не виноваты в преступлении своего предка.

Так рассказал мне с позволения умершего уже Капельки его заветную тайну священник, не сказавши, какой был это дворянский род, о котором скрыл Капелька.

Мне почему-то стало казаться, что этот род был наш род. Подозрение это возникло у меня от того, что когда в разговоре с Капелькою я назвал свою фамилию, он вдруг сделал движение, показывавшее, что произнесение моей фамилии его потревожило, но потом он прикинулся, как будто слышал ее впервые. Я стал расспрашивать то у того, то у другого из стариков нашего села о старых временах вообще и от одного услыхал, что в давнее время носилось такое предание, что один предок наш был сумасшедшим и ему все представлялось, будто какое-то дерево к нему идет.

Конечно, по этому признаку еще не может быть признано несомненным тождество нашего предка с самозванцем-лакеем, убившим своего барина и господствовавшим под его именем, но ведь и в истории много найдется такого, что принято считать несомненным, хотя, руководствуясь строгою историческою критикою, можно бы сделать против того возражение.

НЕЗАКОННОРОЖДЕННЫЕ

Из моих воспоминаний

В молодости случилось мне быть в Славяносербском уезде, Екатеринославской губернии. Я гостил у одного помещика и пожелал посетить Луганский литейный завод. Помещик обязательно предложил мне съездить туда на его лошадях. Приходилось ехать верст семьдесят или восемьдесят не по почтовой, а по проселочной дороге, потому что таким путем было ближе. Дорога эта хотя не была уставлена верстовыми столбами и не окопана рвом, а потому не могла носить названия почтовой, но она называлась большою извозчичьею дорогою, и по ней постоянно сновали обозы. Мне пришлось ехать по ней, заезжая кормить лошадей в постоялые дворы, которые назывались также корчмами и шинками, потому что там продавалось хлебное вино и происходили веселые сборища простонародья. Следуя по этой дороге, я наехал на постоялый двор, стоявший на опушке леса. Местоположение было ровное и пустынное. Кроме огороженного двора, с навесами на внутренней стороне огорожи, и длинной избы, выступавшей фасадом на дорогу, не видно было никакой постройки. Но то был наружный обман. Стоило только от задней стороны двора пойти в низкорослый лес, состоявший из кустов орешника и мелкого дубняка, то не далее, как прошедши сажень пятьдесят, вы очутитесь на краю обрывистого яра, а в глубине его увидите светлую полосу реки, пересекаемую там и сям зелеными островками камышей, а за рекою безобразные кучи соломенных крыш, над которыми возвышалась церковь с белыми стенами и железною кровлею, окрашенною зеленым цветом. Едучи по дороге, нельзя было подозревать близости селения в этой, по-видимому, пустынной, местности.

Было время кормить лошадей. Мы повернули к постоялому двору. Прямо против него на дороге стоял, остановившись, большой обоз извозчичьих телег; лошади были рас-

пряжены и кормились у своих телег, а у самых дверей избы сидел кружок извозчиков: они обедали. Им прислуживали две женские фигуры, обе девушки, судя по убранству. Одна высокая, стройная, другая, помоложе первой, приземистая. По их приемам сразу можно было узнать, что первая была хозяйка, а вторая работница. Я вышел из экипажа; хозяйка пригласила нас въехать во двор. Я вошел в просторные сени: влево помещался собственно шинок, вправо — хозяйское жилье. Я направился вправо и вошел в избу, разделенную на две половины перегородкою, не доходившею вверху до потолка. В первой половине был дубовый стол, закрытый скатертью, и лавки вдоль стен; на стенах не было никакого убранства, кроме полос, проведенных сверху донизу желтою охрою, да увядшей зелени за образами. За перегородкою, сквозь полуотворенную дверь, я увидал висячую колыбель и мальчишку лет трех или четырех, оставленного в избе качать колыбель, но на самом деле игравшего чем-то подле колыбели. Хозяйка, долго занятая раздачею корма извозчикам, вошла наконец в избу, зашла за перегородку и стала кормить грудью лежавшего в колыбельке ребенка. Явление это показалось мне странным. Что девушка родила — это дело было чересчур обычным,— но, чтоб девушка, родивши, продолжала ходить в девическом уборе и в нем кормила своего ребенка,— это было нарушением народного обычая, по которому такая особа непременно должна ходить с покрытою головою, как замужняя. В южной России, где происходило все это, есть даже особая кличка для таких особ — пóкрытка. Мое юношеское воображение уже готово было об этой девушке сочинить целый роман. Я попытался завести разговор с нею. Показывая вид, будто не понимаю и не замечаю, что она девушка, я спросил ее: «Ваш муж, хозяюшка, дома?»

— Мой муж не приезжал еще! — отрывисто отвечала она и ушла в сени, видимо, желая уклониться от моих дальнейших расспросов.

Покормивши лошадей и расплатившись за все взятое, я уехал дальше в свой путь.

Лет через десять случилось мне снова проезжать по той же дороге и заехать в тот же постоялый двор. Я увидал там прежнюю хозяйку, но в другом наряде. На ней не было уже девической повязки и висящей на спине косы; голова ее была повязана шелковым платком, чрезвычайно пестрым; сама она была одета в ситцевое платье малинового цвета с белыми разводами; напереди висел зеленый с желтыми цве-

тами передник, на груди была голубая косынка, на шее несколько ожерельев из бус — красных, зеленых, белых, синих. В ее глазах отражалось что-то нахальное, вызывающее, что-то свойственное, как и ее одежда, красавицам легкого поведения. Такою показалась она мне, хотя в обращении со мною была она суха и неразговорчива. Я заметил, что давно когда-то проездом я был у нее.

— Это может статься,— отвечала она,— к нам многие проезжие заезжают.

Двое мальчиков беспрестанно вертелись около нее. Одному было лет около двенадцати, другому около девяти.

— Это ваши дети? — спросил я.

— Мои! — отвечала хозяйка.

— Вы давно держите здесь постоялый двор? — продолжал спрашивать я.

— Тринадцатый год пошел,— был ответ.

Она затем вышла. Дети остались в избе. Я попытался завести разговор с ними. Я спросил старшего: «Как тебя зовут?»

— Глеб! — отвечал мальчик.

— А тебя как? — спросил я другого.

— Вак! — отвечал тот, очевидно, произнося неправильно свое имя, которое было — Вакх.

Тут пришло мне на память, что у сельского духовенства существует обычай давать при крещении незаконнорожденным имена мудреные, то есть такие, которые редко даются. Целый календарь таких имен сохраняется у них про запас для незаконнорожденных исключительно. Старший из детей, Глеб, был красивый мальчик: темно-русые волосики вились у него кудрями по вискам, глазки были быстрые; живое личико с правильным очертанием имело в себе что-то привлекательное; постоянная детская улыбка оживляла его губки; во взгляде светились признаки ума. Иным казался Вакх, с красноватыми ресницами, с прищулеватыми глазами, с большими нахмуренными бровями, с рыжеватыми волосами и с веснушками на лбу; он смотрел как-то неприглядно, и в его чертах заметно было выражение злости. Я подозвал Глеба и дал ему пряник. Мальчик, улыбаясь, поклонился и хотел поцеловать мне руку, которую я отдернул. Вакх следил за движениями брата, и на лице его заметил я признаки зависти и досады. Но вслед за тем я подозвал Вакха и дал пряник и ему. Вакх, не поклонившись, убежал опрометью с пряником за дверь в сени, куда уже прежде вышел его брат. Через минуту я услышал в сенях спор, крики, затем визг;

я отворил дверь и увидал такое зрелище: меньшой брат отнимал у старшего пряник, старший не отдавал; меньшой вцепился зубами старшему в руку, а тот, обороняясь, кричал и визжал от боли, причиняемой кусаньем. Из противоположной двери, где помещался шинок, вышла хозяйка, вероятно, встревоженная ссорою детей, дала затрещину Глебу, а потом, схвативши Вакха за вихор, безжалостно тузила его пинками по спине.

— Ох ты Боже мой! — вопила она.— Что это такое? Какая напасть мне с этим ребенком! Уродится же на свет такое злющее! Еще в люльке лежал — все орал, ни днем, ни ночью никому покоя не давал: зубки у него начали пробиваться не по-людски рано, когда ему еще полгода не было, так он ажно матери груди кусает... А как стал подрастать, да стали его учить ходить, тут-то с ним было возни! Ты ему говоришь: становись левой ножкой, а он нарочно станет правою, будто не понимает! Ты ему говоришь: не бери этого или другого, а он нарочно возьмет! Огонь раза два хватал руками, нарочно затем, что ему говорили: «Не бери, жижа!» А бывало, как станут ему голову мыть — тут-то и плачу и крику! Руками и ногами так и отбивается, да попадет меня за палец и кусает. И чем больше в рост шел, тем становился хуже и злее. Один раз — поверите ли — пустил в мать нож! Раскапризничался за обедом — не ту, вишь, ему ложку подала,— а тут ему говорят: «Вон мама смотрит!» Он как закричит: убью маму! Да через стол как кинет ножом! Слава Богу, пролетел нож мимо уха и врезался в печку, а то ведь и в глаз попасть мог! А он сам после того еще смеется!

— Без отцовского надзора, видно, рос,— заметил я, стараясь втянуть ее в речи о таких предметах, о которых она, очевидно, не хотела со мною вести разговора.

— Да, со мною нет мужа! — произнесла хозяйка и стремительно вышла вон.

Когда пришло время уезжать, я велел позвать хозяйку для расчета. Взяв все, что ей следовало, она произнесла:

— Барин! Позвольте вас просить об одном деле.

— Извольте: что нужно? — отвечал я.

— Не будет ли милость ваша пожаловать что-нибудь бедному человеку? Шел онадысь мимо нашего двора какой-то чужестранный, в Киев ходил на богомолье да на дороге пристал, а денег у него нет ни гроша: Христовым именем, видно, питался. Забрел отсюда в село, да ничего не выпросил и, идучи из села, с дороги сбился и далее не мог идти, так и упал... долго не ел! Ребятишки увидали да собрались

около него, и ну смеяться над ним; а я ездила отсюда — должок нужно было получить, забирала вином,— да ворочаюсь, а он лежит и стонет! Мне стало его жалко, я посадила его к себе в повозку и привезла. Как покормила, так отходился: то было хоть за попом посылай, а теперь уже хотел бы опять в свой путь следовать, да не с чем. Я бы ему от всей души пособила, да наши достатки не Бог знает какие. Приезду что-то маловато становится. Явите божескую милость, барин! Пожалуйте ему, бедняку, что-нибудь на дорогу.

— Где он? — спросил я, заинтересовавшись рассказом хозяйки.

— Да вон в той избе, где шинок, за перегородкою на печи, я его уложила. Намедни так был слаб, что еле душа в теле держалась, через силу говорить мог, а вот пятый день сидит, так теперь опять молодец,— отвечала мне хозяйка.

Я вошел в другую избу, так называемую черную. Она была просторнее той, где я поместился. С левой стороны у окна стояла огромная бочка с медным краном; направо была стойка с рядом полок на стене, на которых расставлены были штофы, полуштофы, кружки, стаканы, бутылки. Вся остальная часть избы занята была лавками, столом и большою печью, выходившею углом в средину избы; от печи до наружной стены шла перегородка, так же как и в прежней избе. Из-за перегородки вышел мужик лет пятидесяти, в истасканном серяке, с русою бородкою. Он поклонился тем благочестивым поклоном, каким отличаются богомольцы.

— Ты в Киев ходил, дядя? — спросил я.

— В Киев, кормилец! — отвечал он.— А теперь ворочаюсь ко двору.

— Откудова ты?

— С Дону, кормилец, из-под Ростова.

— Что ж это с тобой, дядя, сталось такое? Давно ты в дороге?

— С ранней весны, кормилец. Что было с собой из дому взято, поисхарчился, а как назад пришлось ворочаться, денег не осталось ни копейки. Христовым именем шел, батюшка! Где покормят да милостынки подадут,— тем и жив, а где — ничего не дадут да еще и собаками потравят... Бывало и такого за грехи наши! Сказали люди, что по этой дороге будет ближе,— я и пошел... да вот по дороге заболел; думал, смерть уже Бог посылает, ан вот нет! Нашлись добрые люди, пожалели меня!

— Тебя, говорят, дядя, ребятишки обижали? — спросил я.

— О нет, барин! Ну как там обижали, крысы этакие! Известно, народ молодой, глупый! Им бы все только смехи да блажь! И как можно на них сердиться? Грех! Господь сам таких к себе звал, говорил, что вот такие-то в царствие божие войдут.

Я дал этому человеку несколько серебряных рублей на дорогу и пожелал счастливо и благополучно добраться до дому и встретить там всех своих близких здоровыми.

Когда я собирался уезжать и готов был садиться в экипаж, к избе подъехала тройка. Из повозки вышел мужчина лет тридцати или сорока, высокого роста, краснощекий, с маленькою круглою бородкой, одетый по-купечески. Хозяйка стояла на пороге сеней и приветствовала приезжего с такими приемами, по которым сразу можно было видеть, что они друг друга давно знают. Когда я уже поместился в экипаже, обернувшись к ним, я заметил в этих приемах такие черты, которые обличали, что между ними были самые близкие отношения. Как это подмечается — кто его знает, и объяснять этого я не берусь, но только с детских лет я в подобном случае всегда угадывал и не ошибался.

Проехавши верст двадцать пять, я снова остановился в другом постоялом дворе. Виданное на прежнем постоялом дворе не выходило у меня из головы, и я завел с хозяином разговор, касавшийся женщины, остановившей мое внимание. Я рассказал историю подбившегося на дороге богомольца и с похвалою отозвался о сострадательности и милосердии хозяйки.

Хозяин лукаво улыбнулся и сказал:

— Да-с! Оно точно! Милосердная жена! Вот и купцы проезжие сказывают — благодетельница-де настоящая. И накормит, и напоит, и спать с собой положит; пожива, говорят, славная, и плата не больно дорога... Да-с.

— У ней дети есть,— заметил я.

— Как не быть им! — сказал хозяин.— Те, что с ней ночуют, чай живые же и здоровые люди! Как не быть детям!

— Кто она такая? — попытался я спросить.

— А кто ее знает! — отвечал хозяин.— Мы от ней далеко живем, знаем только от проезжих, что оттуда сюда, а отсюда туда ездят. Только-то и знаем, что от них слышим. Наше дело сторона.

Итак, мне становилось ясно: дети, которых я видел,— произведения разных проезжающих дворянчиков и купчиков... Какой цинизм! Но как сочетается с ним это христианское милосердие к несчастным? Тут что-то несовмести-

мое. Хотелось было мне тогда узнать, кто эта женщина и какими путями она дошла до этого. Однако я более ничего о ней не узнал, а уехав, забыл о ней.

В 1883 году случилось мне снова побывать в крае, в котором я живал в юности, и проехать по той же дороге. Когда приходилось ехать мимо леска, на опушке которого стоял постоялый двор, я не заметил даже никакого следа его. Вокруг все было пусто. Тут навстречу ехал кто-то, я остановил его и спросил о постоялом дворе, стоявшем здесь когда-то — куда он делся, не перенесен ли в другое место? Мне отвечали, что тут двора не было, и не помнят, чтоб он был. Мужик, говоривший это, был лет сорока на вид. Меня так занял тогда этот двор, что я решился завернуть в село, покормить там лошадей и расспросить об исчезнувшем дворе. Мы спустились экипажем с горы и очутились в селе. Был воскресный день, служилась обедня. Прямо против церкви стоял постоялый двор. Я приказал ехать туда, а сам пошел в церковь. Священнодействовал старичок лет шестидесяти с лишком, седой, лысый, зело благообразный. По окончании литургии я подошел к нему, отрекомендовался и завел с ним разговор, сделав несколько общих вопросов; священник любезно пригласил меня к себе пить чай. В разговоре с священником я сообщил, что заехал в село нечаянно, потому что не нашел возле дороги постоялого двора, который стоял на опушке леса.

— О! там давно его нет! — сказал священник.— Это, видно, вы езжали здесь очень давно, тогда еще, когда двор тот держала Емельяновна.

— Да,— сказал я,— а ее, видно, там уже нет, перешла?

— Перешла! — сказал священник.— Да не то что перешла, а отошла, а куда — то в руце божией! Царство ей небесное и прощение, бедной грешнице!

— А вы знали ее, батюшка? — спросил я.

— Я не здешний,— отвечал священник,— я из Бахмутского уезда сюда перевелся. Так я знал ее там еще подростком,— девочкою; правда, один раз только видел, когда по окончании курса ездил искать себе невесты, а здесь уж судилось быть ее духовным отцом.

И рассказал мне священник биографию бывшей содержательницы постоялого двора. Вот что я узнал от него.

Она была дочь сельского диакона и воспитывалась в тех узких условиях, в которых заключалась тогда, как в заколдованном круге, вся жизнь сельского духовенства. Она выучилась читать гражданской и церковной печати книги,

писать по-русски, хотя с большим незнанием орфографии — и только всего. Скоро она вступила в тот возраст, когда священнические и дьяконские дочки ожидают посещения семинаристов, которые, по окончании учения в семинарии, путешествуют по приходам, выискивая себе и подходящих невест, и мест.

Но не судилось явиться к молодой дьяконской дочери такому искателю, а возгорелось ее сердце страстью к молодому помещичьему сынку, который, получив первый офицерский чин, испросил себе отпуск в родительский дом и оставался в нем целых четыре месяца. Отправился один раз этот офицер в церковь, и дьяконская дочка так умильно посмотрела на него, что на другое воскресенье, в той же церкви, прапорщик поклонился ей, как уже знакомой, а при выходе из церкви подошел к ней, завел с нею разговор, хвалил ее красоту и так пленил ее, что, прощаясь с ним у ворот своего домика, Параша (так звали дьяконскую дочь) дала ему обещание ночью придти в барский сад чрез калитку, у которой он будет дожидать ее. Такие романтические свидания повторялись несколько раз; офицер давал Параше честное слово, что женится на ней, но объяснял, что этого нельзя сделать сразу, не подготовивши своих родителей, и притом необходимо получить по службе разрешение начальства. Даже и тогда Параша не потеряла веры в крепость его обещаний, когда он объявил, что должен ехать на службу, подтверждая уверение в том, что воротится с разрешением от начальства и тогда уже объявит своим и ее родителям. Он даже условился писать к ней до того времени и, по ее указанию, обещал адресовать свои письма ко вдове дьячихе для передачи ей, Параше. Простодушная Параша свято ему верила, хотя не только в течение трех месяцев срока, в который он обещал ей возвратиться, но и в течение полугода она не увидела его и не получила от него ни одной строчки. Между тем ночные свидания в барском саде стали давать о себе знать. Шила в мешке не утаишь, говорит пословица, а ребенка в утробе матерней тем более,— прибавляют женщины. Надобно было сознаться в своем преступлении родителям. Подобные события с девицами возмущают всякую семью, к какому бы сословию она ни принадлежала, но в семьях духовных лиц они очень редки и потому особенно страшны. От этого кара, постигающая преступницу, бывает ужаснее, чем в какой бы то ни было иной семье, хотя бы даже и в дворянской. При деспотизме владык и при строгости канонических правил, которые владыка всегда мо-

жет приложить к делу, если захочет, легко можно такому духовному лицу потерять свой сан, а извержение из сана часто для духовного лица равняется осуждению на смертную казнь посредством голода. Когда Параша упала к ногам отца и матери и объявила о своем грехопадении, дьякон ничего не сказал, только потупил голову, потом остановил мановением руки расходившуюся в проклятиях дьяконицу, сказавши ей: «Оставь!» Вслед за тем он заперся от всех и пробыл один почти сутки. На другой день дьякон объявил своей жене, что им предстоит разлучиться навеки со своею дочерью, что она для них навсегда померла; жить с нею, оставаясь в дьяконском сане, невозможно: языки людские заклюют, а поп напишет благочинному, и потом, чего доброго, в правление позовут и удалят от должности. Надобно вооружиться терпением. Послал-де Господь крест тяжелый за грехи: надобно его нести. «Есть у меня,— говорил дьякон,— деньги ее: с ее рождения я скапливал на ее долю по десяти рублей в год, и вот уж набралось семнадцать десятирублевок: отдам ей, и пусть идет куда хочет!» Дьяконица только плакала, но не возражала. Призвали дочку, вручили ей сто семьдесят рублей и приказали немедленно уходить из родительского дома и никогда в него не возвращаться. «Не умела ты слушаться родителей, которые тебе добра хотели,— поживи с чужими людьми и их послушайся. Что посеяла, то и пожинай теперь!» И несчастная вышла и приютилась у той самой вдовы дьячихи, чрез которую, как надеялась, должна была получать вести от своего возлюбленного. Решилась было Параша идти к помещикам-родителям возлюбленного, но ее не только не допустили к господам, а сказали, чтоб она не смела в другой раз входить в ворота господского двора, угрожая в противном случае спустить на нее собак. Между тем пришло определенное природою время и Параша разрешилась от бремени дочкою. «Теперь,— говорила она,— я возьму своего ребенка и понесу в церковь: как господа будут в церкви, я поднесу барыне или барину ребенка и закричу на весь народ: «Вот ваша внучка! Принимайте и воспитывайте! Это от вашего сына!» Сделала ли бы она такую отчаянную выходку — неизвестно, но сделать ее не допустила Парашу сама судьба. Ее девочка умерла на десятый день после своего крещения. Еще прошло после того несколько времени. Письма от офицера не было; и Параша, и ее покровительница дьячиха уверились, что его не будет, что молодой барин забыл про свою Парашу, что у него эта Параша была не только не первая, но, может быть,

уже и не десятая. Надобно было искать средств к жизни. Посоветовавшись с одним знакомым, человеком бывалым, и Параша и дьячиха порешили перебраться в соседний Славяносербский уезд и там где-нибудь открыть постоялый двор и шинок. Средства на первое обзаведение могла доставить им продажа усадьбы дьячихи на прежнем месте и, кроме того, небольшая сумма, оставшаяся от того, с чем дьякон выпроводил дочь свою из родительского дома. Так они и поступили. К счастью, им не нужно было затрачиваться на постройки. Нашли они готовый постоялый двор, отдаваемый от ближнего села в аренду; надобно было только внести арендную сумму за год. И поселились они обе в том дворе, и пошло у них дело недурно. По всей дороге стала известна Прасковья Емельяновна или просто Емельяновна.

Труден бывает только первый шаг человеку на избранном им пути, после — все идет как по маслу. Трудно девушке отважиться на потерю девической чести, а коль скоро раз решится — скоро войдет во вкус, и все ей нипочем. Основалась Параша во дворе, стала хозяйкою постоялого; ездят по дороге разные господа и купцы, хоть и не так часто, как по почтовой дороге, а все-таки ездят — то пристанут лошадей кормить, а то и ночевать: хозяйка молодая, красивая, за охотниками дело не станет, а плата за удовольствие умеренная, проведешь время в немалом приятстве, а выкинешь каких-нибудь рублей десять, а то и шесть, либо даже пять; хозяйке и барыш перепадает — не то что с одних извозчиков за харч да за лошадиный корм,— и не скучно ей, потому что разнообразие! И вот плодом таких знакомств с проезжими было рождение мальчика, которому поп дал при крещении имя Глеба. Получивши себе сына, Прасковья Емельяновна потеряла незаменимого друга — дьячиху, которая, из привязанности к ней, не желая с нею разлучаться, перебралась с нею в чужой уезд и отдала ей все свое состояние. Будучи уже немолодою, она не вынесла постигшей ее болезни и умерла, не проживши и двух лет на новоселье. Через два года с половиною родился у содержательницы постоялого двора другой сын, нареченный при крещении Вакхом. Обоих видел я лично, как уже о том было сказано, но за Вакхом родилась еще дочь Епистилия, и это произошло уже после того, как я в последний раз видел двух мальчиков. То, что мне самому пришлось заметить между Глебом и Вакхом, развилось еще сильнее, судя по отзывам священника, сообщившего мне о их дальнейшей судьбе. Глеб избе-

гал Вакха и не скрывал своего отвращения к нему; Вакх постоянно выискивал способы чем-нибудь напакостить Глебу: то испортит что-нибудь и наговаривает матери, что это Глеб сделал, то украдет что-нибудь у проезжего и подкинет так, чтоб на Глеба пало подозрение. Мать, однако, изучила привычки своего сынка и не доверяла всему, что тот налыгал на брата. Время текло, месяцы шли за месяцами, годы за годами. И вот Глеб достиг уже пятнадцатилетнего, а Вакх — двенадцатилетнего возраста. Никогда друг друга братьями они не звали, детьми никогда они вместе не играли, а вступив в отроческий возраст и приучась к работам, никакого дела не делали вместе.

Один раз случилось вот что: Глеб отправился пасти материнских коров за версту от дороги в ярок; погнал он их до солнечного восхода, а на солнечном закате должен был пригнать их назад. Но уже совсем смеркалось, а Глеб не возвращался. Коровы сами без пастуха стали поодиночке приходить домой. Мать встревожилась. Но тогда на постоялом дворе было много наехавших извозчиков: нельзя было покидать двора, чтоб идти искать пропавшего Глеба; надобно было отпускать сено и овес лошадям и корм людям. Ночь прошла, заря следующего дня занялась; извозчики, ночевавшие на постоялом дворе, двинулись в свой путь; Глеб не возвращался. Когда, наконец, взошло солнце, мать послала Вакха отыскивать брата. Часа через два возвращается Вакх и доносит, что Глеб лежит в ярку, разметавши руки, и над ним вьются вóроны. Мать, услыхавши такую весть, чуть не упала без чувств на землю, а Вакх передавал ее матери с таким равнодушием, как будто извещая, что их домашняя кошка растерзана чужой собакой.

Нечего было делать. Дали знать земской полиции. Подняли труп, освидетельствовали, нашли, что у него была разрублена топором голова. Кто мог совершить преступление — мать ни на кого не изъявляла подозрения. Решили труп мальчика похоронить, а для отыскания виновников убийства его принять деятельные меры. Во время погребения всех поразило крайнее равнодушие Вакха. Бывшие там чужие люди невольно плакали о насильственной безвременной кончине неповинного отрока, но ни одной слезинки никто не заметил на ресницах у Вакха. «Разве тебе не жалко брата?» — спросили его сельские мальчики. «Какой он был брат мне? — отвечал Вакх.— Вот вы двое зоветесь братьями. А отчего? Оттого, что у тебя и у него один отец и одна мать. А у меня разве один отец с Глебом? Я

спрашивал у мамы: кто наш отец и где он, что мы его не видим? Она отвечала: у вас разные отцы — проезжие молодцы. Ну, так какой же он был мне брат, когда мама сама сказала, что у нас разные отцы!»

Осталась мать с одним сыном и с дочерью. Мало представлялось ей утешения в детях. Вакх день ото дня становился непочтительнее к матери, грубее и жестче в обращении со всеми. Мать решительно возненавидела его. Правда, разгульная жизнь по-прежнему развлекала ее, купчики и господчики по-прежнему заезжали к ней и угощались ее объятиями, но вдруг ее постигло новое горе. Она занемогла болезнью, от которой избавиться было нелегко, особенно в таком захолустье, где не было опытных и добросовестных врачей. Емельяновна подверглась операциям сельских бабок, а те не только не восстановили ее здоровья, но окончательно его испортили. Она похудела, иссохла, подурнела до безобразия и уже не могла прельщать собою проезжих. Кроме того, по дороге быстро разнесся слух о подозрительном нездоровьи Емельяновны; купчики и господчики стали объезжать ее двор. Наконец стряслось над нею третье горе. Однажды Епистилия прибежала домой вся истрепанная, исцарапанная, окровавленная и с воплями объявила, что Вакх привязал ее в лесу к дереву и изнасиловал. Мать в ужасе чуть не лишилась рассудка, а бедную недорослую девочку стыд и боль, причиненная злодеем, довели до горячки. В то время, когда она металась в бреду, ночью загорелся постоялый двор. Ее чуть успели вынести. На другое утро пошел сильный дождь, и бедная страдалица пролежала целые сутки, едва укрытая наскоро сложенным из соломы шалашиком, который дождь промачивал насквозь, пока наконец разоренная и лишенная собственного крова Прасковья Емельяновна с больною дочкою перебралась в село и приютилась в какой-то мужичьей хате. Пришлось-таки ей поискать себе новоселья, пока нашлись охотники принять ее: весть об ее разгульном поведении и об ее болезни отталкивали от нее степенных хозяев. Епистилия умерла через два дня после переноса ее в село.

Вакх, после приключения с Епистилиею в лесу, не являлся к матери и пропал без вести. Прасковья Емельяновна жила около двух лет у чужих людей работницею: она не успела выхватить из пожара ничего из пожитков, ни из денег, которые скапливала, получая их от пользовавшихся ее ласками. Болезнь, которую не сумели излечить мудрые жены, развилась снова и свела ее в гроб. Священник, сообщавший мне

о ее судьбе, незадолго до ее кончины перешел в настоящий приход и напутствовал ее перед смертию.

— Несчастная женщина,— заключил честной отец свое повествование,— много погрешила в жизни, но и наказание понесла немалое! Все-таки, однако, не допустил ее Господь дожить до последнего удара, который ей готовился, но уже не застал ее в живых.

— Что такое еще? — спросил я.

— Не далее как через полгода после того, как ее прах предали земле,— говорил священник,— из Харьковской губернии пришла в здешний суд бумага: у некоего харьковского купца служили работники и отправились с хозяйским приказчиком, ехавшим по какому-то коммерческому делу. Приказчик возвращался в Харьков и денег хозяйских вез с собою немало. Работники, согласившись между собою, убили приказчика, а деньги себе забрали, только не успели далеко скрыться, были пойманы и преданы в руки правосудия. Сначала они, как водится, показывали себя непомнящими родства бродягами, но когда были уличены в совершенном преступлении и оправдаться было невозможно, один из них сознался, что он родом из нашей губернии, нашего уезда, незаконный сын содержательницы постоялого двора Прасковьи Емельяновой; что, еще бывши несовершеннолетним, он убил топором своего единоутробного брата, и убийство, по неимению улик, осталось неоткрытым; потом изнасиловал сестру свою, тоже незаконную дочь своей матери, и злобствуя на мать свою, поджег ее двор, а сам бежал в Старобельский уезд. Там нанялся он служить у обывателя, обокрал его, бежал далее и пристал к харьковскому купцу; наконец, вместе с своим товарищем совершил свое последнее преступление. По этой бумаге, присланной из Харькова в Славяносербск, делали справку в здешней волости — точно ли здесь был такой, и здешнее волостное правление ответствовало, что все показанное о себе оным преступником оказывается справедливым. Эта справка доставлена была в наше село уже по смерти матери преступника, а я чаю, был бы ей наитягчайший удар, если бы она была жива. Вот так-то, сударь, карает Бог грехи родителей в их чадах, и дети, зачатые в разврате и рожденные беззаконно, носят на себе проклятие; всю жизнь их оно проникает, и сами они становятся порочными.

— Однако, батюшка,— заметил я,— несмотря на всю мерзость жития этой женщины, она не была и без некоторых добрых черт.— Я при этом рассказал священнику о встрече

с нищим богомольцем, к которому она показала когда-то христианское сострадание.

Священник ударил себя по лбу.

— Вот, сударь мой,— сказал он,— как вы изволили меня пристыдить! Я услыхал от вас для себя наставление, тогда как, по сану моему иерейскому, следовало мне вас наставлять. Истинно так: неисповедимы судьбы Божии, ими же Бог ведет всех ко спасению! Почему знать: может быть, эта блудная жена, которую мы знали пребывавшею в беспристрастном отвратительном разврате, искупила пред Богом свое мерзостное житие одним таким поступком? Да! А их, может быть, у ней был и не один, и только по случаю один сделался вам известен! Истинно скажу вам: как бы ни представлялся нам кто-либо из ближних наших склонным ко всяким порокам и не способным к исправлению,— поостережемся произносить о нем суд наш, по той простой причине, что мы не знаем всего жития его и тем менее его внутренних побуждений, которые Бог силен направить к добру так, как мы и не предполагаем.

ТАЙНОВИДЕЦ

Рассказ из русского быта XVIII столетия [1]

В подмосковном селе-имении майора Дубровского, у ворот одного крестьянского двора, на скамье, сидело несколько деревенских баб. День был воскресный, ясный, летний. Время было между выходом народа из церкви от обедни и крестьянским обедом. По случаю воскресного дня, бабы одеты были по-праздничному, то есть их наряд отличался от будничного большею пестротою. Бабы, ради препровождения времени, лузали подсолнечные семечки и болтали между собою о своих семейных делах. Одна из сидевших у ворот баб, лет за тридцать с виду, недурная собою, но сильно заезженная работою, как выражаются крестьяне, передавала товаркам рассказ о приключении, бывшем у нее в семье.

[1] Этот рассказ найден при разборе рукописей Н. И. Костомарова и обязательно сообщен редакции его вдовой, которой приносим нашу искреннюю благодарность за то, что она дает нам случай еще раз, совершенно неожиданно, украсить «Исторический вестник» статьей и именем нашего незабвенного историка. Тема рассказа «Тайновидец» не вымышлена, а заимствована из подлинного дела Тайной канцелярии, выписки из которого находятся при черновой рукописи Н. И.

— Было то,— говорила она,— в тот год, как умер покойный государь Петр Алексеевич и у нас в церкви сорокоуст правили; так в этот год, дело было уже осенью, недели за две, а может быть, и за три до Дмитревой субботы. Хозяин мой молотил на гумне, сынишка наш старший, Максимка, где-то на дворе бегал, я же в избе качала маленькую Стешку в колыбельке, а меньшой наш сынишка Петрушка, трех годов, по четвертому годочку, тут же около меня вертелся. Слышу я вдруг, около двери кто-то возится, как будто такой, что не умеет двери отворить; я крикнула: «Кто там?» А из-за двери послышалось: «Господи Иесусе Христе, Боже наш, помилуй нас!» Я говорю: «Аминь!» Тут дверь отворяется, входит в избу человек, одет в черном, сказать бы, монах и не монах, не очень стар, не очень молод, на плечах у него большая котомка, а другая на груди поменьше — сумка; вошел, снял шапку, помолился Богу, глядя к образам, да прямо идет к Петрушке: погладил его по головке, вынул из сумки медный крест с распятием, перекрестил им ребенка и говорит: «Возьми это, малец, молись пред ним утром и вечером, и ночью, не ленись, вставай и молись. Благослови тебя, Боже! Тут судьба твоя, знай!» Потом обернулся он ко мне и поглядел на меня жалостно-жалостно и говорит: «Тебе, молодушка, недолго маяться на этом свете! Но ты не скорби, слыша это. Житие сие на земле скорбь единая. Есть иное житие, получше здешнего. Как умрешь, так сама тогда увидишь, а теперь что тебе говорить об этом, хоть говори, хоть не говори,— все равно не поймешь! А потому не поймешь, что ни языком рассказать, ни мыслию смекнуть того, что с человеком станется после его смерти. И детки твои — вон тот мальчишка-подросток, что там на дворе ходит, и эта, что в колыбели лежит, пойдут туда же еще прежде тебя: всех троих вас Господь приберет. Останется один вот этот малец; крест ему в житии дается большой: так Бог судил! Тяжело ему будет нести крест этот, да за то награда ему будет от Бога паче вас!» Гляжу я на него, а меня ажно страх берет! Что оно, думаю такое! Слушаю его речь, а сама вся дрожу, как в лихорадке. Только, наконец, я перемогла себя и говорю: «Садитесь, почтенные, гости будете, я вот позову моего хозяина». А он мне в ответ: «Не надобно, я уже все сделал, зачем приходил. Прощайте». Да с этим словом шасть к дверям. Я кричу: «Да куда же вы, подождите, хозяин придет: от нас милостыню на церковь примите по нашему достатку». Он как будто не слышит — и за двери. Я бросилась за ним, отворила двери, а тут хозяин мой идет в избу, ворочается

с гумна. Я спрашиваю: «Видал ты монаха, или что он такое, Бог его знает, входил сюда?» — «Никакого монаха и никого не видал»,— отвечает мой Михайло. «Я,— говорит,— сейчас с гумна: коли б он был у нас в избе, то я бы с ним не мог разминуться». Оно и точно. Гумно-то у нас вон где, за двором, против ворот. Туда надобно со двора через эти самые ворота идти. Чудно, право! Я рассказывала мужу, что говорил этот прохожий неведомый человек и как Петруше крест дал. Мой Михайло почесал себе затылок, вошел в избу, перекрестился и говорит: «Что-то чудотворное! Ей-ей, свят муж, видно, тебе являлся. Вишь ты, невесть куда и поделся! Так ты говоришь, он сказал, что тебе недолго на свете жить?»— «Да, и мне, говорю, и Максимке, и девочке нашей — всех скоро Господь приберет к себе. А Петруньке обещает жить подолее, только несчастливо!» — «Счастья-то нам куда ждать,— говорит тогда Михайло.— Не по нашему званию и состоянию счастье дается на свете. В трудах живи да в печалях. Ешь хлеб ржаной да еще иногда с мякиной, да слезами его смачивай! Одна всем дорога! Как помрем, там уж не будет ни печали, ни труда. Лежи в сырой земле до страшного суда, ничто тебя не потревожит! Ну, только этот неведомый человек приходил по воле божией!» А Петрунька крестом играет, показывает его тяте! Малое дитя! Крест блестит, а ему все весело и забавно. Любуется, не разумеет, против чего оно есть. У креста медное ушко. Отец взял у меня снурочек да зацепил за ушко и надел Петруньке на шею. «Ну, носи крест,— говорит,— коли Богу угодно было послать его тебе». Вот ужо тому четыре года будет о Дмитриеве с той поры, как это сталось. Петрунька все перед ним Богу молится. Не то что утром вставши и вечером спать ложась,— часто и ночью проснется, снимет с шеи крест, поставит перед собой и поклоны кладет. А намедни говорит отцу: «Тятя, ты меня отдай учиться грамоте, я хочу читать уметь так, как дьячок в церкви читает». А в церковь уж как охоч ходить: как только заслышит звон, сейчас бежит. А вот перед сырною неделей, вставши ночью, все молился-молился, да, видно, уж изнемог и заснул, а проснувшись, говорит: «Я во сне видал своего ангела-хранителя, такой светлый-светлый, и показывает мне три гроба рядышком, как бы висят ни на чем не повешенные; в одном гробе Степанидка-сестра лежит, в другом — брат Максимка, в третьем гробе — мама. И свечи перед ними стоят, перед каждым гробом по три свечи». Бог его знает, что оно такое есть. Только вот что чудно. Не дождались мы и светлого

праздника, чтоб разговеться, а на страшной неделе в среду Степанидка померла. Недолго болела, а померла. Ну, что вы на это скажете? Мужик, что входил к нам в избу и невесть где делся, говорил, что нам троим помирать, а Петрунька во сне три гроба видал с нашими телами, и вот же Степанидка отошла к Богу.

— Да вы-то еще, слава Богу, все пока живы.

— Держит Бог по грехам! — сказала Ирина (так звали бабу-рассказчицу).— Во всем божия воля. Не хотелось бы умирать, еще не стара, а как угодно Богу будет, что поделаешь: хоть не рад, да будь готов. После праздника наш Петрунька благим матом кричит: «Отдавай, тятя, учиться».— «Да ты еще мал!» — говорит отец. «Нет,— кричит Петрунька,— отдавайте, пока все живы, а то вы скоро помрете, а я дураком останусь». Мой Михайло поговорил с дьячком; мы и послали Петруньку к дьячку учиться. За целковый рубль на год сторговались. И что ж? Полгода еще не прошло, а Петрунька уж бойко читает. Да как любит читать! Не то что у дьячка с другими детьми, что у него учатся, читает,— еще и домой придет, книжку с собой принесет да все читает. Иные ребята его возраста играть охочи, а он все читает, да так вот слеза у него на книжку и падает!

Так рассказывала Ирина Вичина, Михайлова жена, про своего Петруньку. Осенью, в начале сентября, в семье их произошло несчастное приключение. Сынок Максимка погнал гусей на речку да как-то упал в воду и утонул. Вытащили его из воды, дали знать земской полиции. Ярыжки признали, что малый утонул сам, не утоплен, и похоронили Максимку. Горько убивались за ним отец и мать. Ирина говорила: «Вот и другой поспел: как предрек чудный мужичонок, так и сталось! Взял Бог Степанидку, взял и Максимку. Теперь за мной черед остался!»

— Пусть во всем будет воля господня,— сказал со вздохом Михайло.

Остались родители с одним Петрунькой. Он все продолжает учиться у дьячка. Часослов прошел и псалтырь читает, уже и над мертвыми читает вместо дьячка, своего наставника. Достал Петрунька Новый завет, принялся читать его преусердно, многого не поймет, толкует ему дьячок, сколько стает уменья и знания. Очень полюбилась Петруньке книга эта. Приходит с нею домой и говорит родителям: «Вот книга, так книга! Это всем книгам книга! Самого Господа Иисуса Христа дела и речи тут выписаны. Здесь и про Максимку, и про Степанидку есть. Видите, вон к Господу Иисусу Хрис-

ту привели детей; тут стоявшие около Господа не хотели их допускать к нему, а Господь говорит, чтоб детей к нему допустили, потому что детям положено царствие божие. Так видите ли, Максимке и Степанидке хорошо теперь, они у Бога в его царствии. И про себя я здесь нашел: «Иже,— говорится,— кто хощет по мне идти, да отвергнется себе и возьмет крест свой и по мне грядет!» А мне вот и послан крест. Тот мужичок, что приходил к нам и дал мне крест,— то мой ангел-хранитель, в виде мужичка являлся. У нас у всех есть свой ангел-хранитель, оттого и канон ангелу-хранителю написан». И начнет Петрунька читать из Нового завета, а сам плачет; и родители, слушаючи сынка, тоже себе заплачут: хоть и мало что понимают, зато чувствуют.

Прошел еще целый год. Петрунька научился совсем читать не только церковную печать, но и гражданскую, и пишет бойко. Не по летам смышлен. Читает священное писание, иное у дьячка, а то и у священника попросит, а иное сам толкует.

Но тут вдруг захворала Ирина. Проболела она с месяц и Богу душу отдала. Что за недуг ее положил во гроб, об этом никто не доискивался, потому что врача не было: деревенского простонародия врачи тогда не лечили. Остался Михайло Вичин вдовцом с одним сынишкою Петрунькою. Остался и Петрунька сиротою без матери. Обоим было тяжело, но не отец утешал сына, а сын отца. «Маму,— говорил он,— Бог к себе взял. Ей там у Бога будет хорошо, лучше, чем здесь».

— А ты с Богом разговаривал, что ли, что знаешь, что ей там хорошо? — спрашивал отец.

— А как же? — сказал Петрунька.— В Евангелии божия речь. «Блажени,— говорится,— нищие духом, блажени кроткие, блажени плачущие»,— а мама была бедная, кроткая, ничего никому дурного не делала, все терпела, только плакала.

Еще прошло несколько времени. Петруньке уже десять лет исполнилось. Тут отец его Михайло заболел. Бабы-ворожейки говорили, что живот себе надорвал непосильною работою. Промаялся Михайло месяца четыре и умер, оставив Петруньку круглым сиротою. Помещик, обыкновенно проживавший в Москве, приехал временно в свое имение и, узнав, что крестьянин его Михайло Вичин умер, а сынишка его один остался, приказал взять его во двор. Когда ему донесли, что мальчик выучился хорошо грамоте, барин позвал его к себе, проэкзаменовал, погладил по головке и приказал быть при поваре на кухне.

Сирота живет под началом повара Аверкия. Он на побегушках, носит дрова, воду, печь затапливает, присматривается к изготовлению кушаньев, чтоб со временем самому стать поваром. Между тем Петрунька почти каждую ночь встает и молится перед своим медным распятием; как только улучит свободное время, читает Новый завет и всегда при этом плачет. Сначала дворня издевалась над ним, говорила, что он так зачитается и с ума спятит, но мало-помалу Петрунька сам стал оказывать влияние на тех, кто решался слушать его. Он не только вслух читал священное писание, но и толковал прочитанное, и так утешительно для своих слушателей, что некоторые вслед за чтецом и сами плакали. «Он — блаженненькой»,— говорили про него. Между тем он вырастал; наступал ему уже шестнадцатый год. Он был очень красивый молодец: прекрасные, темно-русые вьющиеся в кудри волосы, черные огненные глаза, правильные черты лица. Женская дворня стала с ним заигрывать, хоть и смеялась над ним. Но он от всяких игр отбивался и руками и ногами. «Вам бы,— говорил он им,— все только бы игры да смехи, да забавы, а о том не помыслите, что после смерти будет! А ведь рано ли, поздно, а прийдет время, когда Бог потребует к себе!»

— Вишь ты, какой монах проявился! Молодехонек еще, зелен больно! — говорили, смеясь, девки.— К покаянию зовет! Будет еще время покаяться, а пока молоды, тут-то пожить да повеселиться надоть.

— Будет время! — говорил им Петрунька.— Хорошо, коли будет время! Разве может знать кто-нибудь из нас, когда позовет его Господы! Не одних старых он зовет на тот свет; вы на то не уповайте, что еще молоды: и молодых берет к себе Господь. Прийдет час пришествия его неведомо когда. Прийдет он нежданно. Вдруг прийдет, когда вы не ждете, не чаете и встречать его не готовы, как те девы, что ждали жениха, а масла в лампады не купили: пришел жених в полунощи и заперся с теми мудрыми девами, у которых было масло и не погасли лампады, а те, что масло пошли покупать, приходят, стучатся, а им уже нет входа. И с вами того бы не сталось. Прийдет Господь, заберет к себе тех, у кого есть свет, а у вас светильники погасли, вы сидите во тьме, и двери не отворятся для вас.

Слушая такие речи, одни девки смеялись и острили насчет дев со светильниками, но другие вздыхали и после говорили: «Божественное говорит: таков ему Бог талан дал».

Был у помещика во дворе садовник, пришлый человек, родом курченин, но поступил к Дубровскому назад тому лет десять и все у него жил. Был он с виду степенный, почтенный мужик, грамотей и на виду зело благочестив. Помещик полюбил его и назначил быть старостою при церкви. Узнав, что Петрунька все читает Новый завет, этот грамотей, по имени Акинфий, по прозвищу Сычев, сблизился с ним и стал его спрашивать:

— Ты, молодец, весь Новый завет читаешь?

— Весь,— отвечал Петрунька.

— И Апокалипсис читал?

— Читал.

— И понимаешь все в Апокалипсисе?

— Нет, не понимаю.

— Ну, так ты многого-многого не знаешь и не смыслишь. Апокалипсис, сиречь откровение, зане там открыто грядущее: что вперед станется на этом свете, все там означено, самим Господом открыто любимейшему ученику господню, Иоанну Богослову, на острове Патмосе. Оттого и зовется «откровение». Только не всякий может уразуметь то, что там сказано, а только тот, кто станет того достоин. Написано: не мечите бисера перед свиньями, да не попрут его ногами. От этого и откровение это написано так, что его не уразумеет такой, что, как свинья, может его ногами потоптать, а только тот, кто достигнет такой чести молитвою и постом. Вот в главе XIII говорится: «Видех из моря зверя исходяща, имуща глав седмь и рогов десять, и на розех его венец десять, а на главах его имена хулна». Как думаешь, молодец, что сие означает?

Петрунька отвечал:

— Не знаю.

— Ну, а вот опять в XIV главе: «Паде, паде Вавилонград великий, зане от вина ярости любодеяния своего напои вся языки». А в XVII главе: «Покажу ти суд любодейцы великия, седящия на водах многих, с нею же любодеяша цари земстии и оупишася живущии на земли от вина любодеяния ея, и видехь жену, седящу на звери червленем, исполненем имен хулных, иже имеяше глав седмь и рогов десять. И жена бе облечена в порфуру и червленицу, и позлащена златом и камнем драгим и бисером, имущи чашу злату в руце своей, полну мерзости и скверн любодеяния ея. И на челе ея написано имя: тайна Вавилон великий, мати любодейцам и мерзостем земским». Ну, это что, как думаешь, молодец?

— Не знаю,— отвечал Петрунька.

— То-то не знаешь! А оно здесь против чего-то написано, против такого, что когда-то произойти должно. Не понимаешь?

— Не понимаю.

— Мало же тебе открыл твой ангел-хранитель, что к тебе являлся. А тут от великия мудрости слово написано апостолом Христовым, который, по божию промыслу и по данной ему от Бога благодати, провидел то, что будет через многие тысячи лет, да написал так, что простоумные люди по божию писанию слухом услышат, а не уразумеют, и очима увидят, и не узрят, а дастся разуметь сии словеса только тем, кто сделается того достоин. Коли желаешь, я тебе объясню, только с таким договором: никому о том, что от меня услышишь, не говорить, а то тут дело такое, что если проболтаешься, то и сам пропадешь, и меня в пучину потянешь. Вот слушай: что про зверя из моря исходяща тут написано, так это царь Петр, что не так давно умер, что море паче всего любил и корабли для морского плавания созидал: оттого-то он зверь, из моря исходящ. А семь рогов на голове у зверя,— так это семь царей, что перед Петром царствовали: первый был Иван Васильевич, что Грозным прозван, мучитель лют был, второй — Федор Иванович, сын его, третий — Борис Федорович Годунов, четвертый — Василий Иванович Шуйский, что розстригу Гришку уничтожил, пятый — Михайло Федорович Романов, шестой — Алексей Михайлович, седьмой — Федор Алексеевич. А десять венцов на головах зверя — то десять царей, что после Петра должны воцариться. После десятого уповательно антихрист будет, а затем прийдет Господ Иисус Христос судить живых и мертвых. А Вавилон-град, любодеица, сидящая на водах, так это — Питербурх-город, что на воде построен, а любодеица с чашею златою исполненною мерзостей,— это... это...— При этом Сычев стал говорить шепотом: — Это,— смотри никому ни гугу,— это — государыня Анна Ивановна! А купцы земстии, что силы пищи ея разбагатеша, как сказано в XVIII главе того же Апокалипсиса,— то показует об откупщиках-компанейцах, что она, государыня, указала отдать им на откуп кружалы и прочее, от чего они разбогатели.

Петрунька слушал со вниманием; рассказ возбуждал его любопытство, но он сам не знал,верить или не верить тому, что ему сообщали, и молчал в недоумении. Сычев прервал молчание и говорил:

— Я тебе, молодец, нагуторил такого, что и сам теперь в страхе; если б лихой человек это услыхал да закричал: «Слово и дело»!.. А знаешь ли ты, что это за страсть такая — «Слово и дело»? Это такое, что если на кого закричать «Слово и дело», тотчас того схватят и повезут в Тайную, а в той Тайной творится над людьми такое, что от одного слуха о том волосы на голове поднимутся и по всему телу словно кошки скресть начнут!

Слышанное от Сычева гвоздем застряло в голове у Петруньки, и думает он: «Кабы ангел-хранитель снова явился хоть бы во сне да сказал: правда ли тому, что наговорил мне человек этот об Апокалипсисе!» Несколько суток молился, чтоб ему Бог послал этого ангела-хранителя открыть — верить ли ему, или не верить слышанному толкованию. Но время проходило: ангел-хранитель не являлся ни наяву, ни во сне. Петрунька поведал про свое желание Сычеву.

Грамотей говорил:

— Если б ты мог всю ночь провести в церкви один на молитве, то, может быть, там увидал бы ты ангела-хранителя.

— Будто?

— Да. Только это страшное дело. Люди говорят, легче на кладбище ночью пойти, чем в церковь одному ночью. И точно. Диавол яко лев рыщет, иский кого поглотити, наипаче творить пакости людям, когда они предаются молитве. Если б ты мог зайти в ночное время один в церковь, диавол не преминул бы отвращать тебя от молитвы страхами мечтательными, но аще бы ты превозмог диавольское искушение, то узрел бы великое откровение. Был такой случай: некий муж восхоте в церкви всю нощь пребыти, молитву творя,— и великия странствования быша ему, обаче той вся превозможе и даже до рассвета помолися, тогда узре небеса отверзта и ангелы божии, восходяще и сходяще с небеси...

— Ах, как мне...

— А ты б не побоялся?

— С божиею помощию чего бояться? Ведь ты говорил, что диавольския устрашения — одни мечтания, а в храме божьем — святыня! Она сильнее козней диавольских. Я не страшусь; я верую в силу святости дома господня, в нем же приносится бескровная жертва и в нем же хранится тело и кровь Господа нашего. Как бы только в церковь ночью зайти! Священнику разве сказать и его попросить, чтоб дозволил остаться на ночь в церкви?

— Не моги этого делать. Не позволит, да еще безумным почтет. А то еще хуже, разболтает смеха ради, а народ глупый тебя за колдуна сочтет. Да и поп наш не чересчур умен!

— А не сделать ли так: будет скоро Андреево стояние, вечером люди в церкви будут. Я пойду в церковь, а как люди после служения станут выходить, я останусь в церкви. Вы меня рано там запрете, а утром рано отопрете и выпустите.

— Эка! что выдумал! — сказал Сычев.— А как кто прежде меня там завидит, да поймает тебя, и будут спрашивать: кто научил тебя,— ты на меня покажешь!

— Нет, дядюшка, не покажу, велик Бог, не покажу... Не скажу никому, что ты про это известен был.

— То-то не скажешь! Присягни на образе, что не скажешь никому, что я тебя на это научил; хоть бы тебя мукам предали, ты не покажешь, что я знал про то, что ты в церкви один ночью оставался.

— Изволь, дядюшка, присягну на этом кресте, что мне дал ангел-хранитель, явившись в человеческом виде.

Настал вечер среды пятой недели великого поста. Зазвонили к стоянию. Петрунька ушел с господского двора в церковь. Когда продолжительное богослужение окончилось, он запрятался в притворе за столб и молился, показывая вид, будто не замечает, что народ уже расходится. Стало выходить западными дверьми за народом духовенство. Староста Сычев шел за клиром и видел прятавшегося Петрушку, но показывал вид, будто ничего не видит. Проводив духовенство, он запер западные двери и воротился в середину церкви, подошел к стольцу, где обыкновенно продавались свечи, отпер ящик с церковною казною, вынул оттуда деньги и ушел в северную дверь, заперши ее за собою снаружи.

Поутру Сычев раньше всех отпер церковь и тотчас пошел в алтарь, чтоб дать время выйти молодцу из храма. Петрунька только что вышел в отпертую старостою северную дверь, как вдруг церковный сторож, вышедший из сторожки вслед за тем, как увидал идущего в церковь старосту, схватил его и потащил в сторожку, находившуюся отдельным строением близ церкви.

— Ты как это зашел в церковь раньше, чем церковь была отперта? Ты целую ночь оставался в церкви? — допрашивал Петруньку сторож.

Петрунька сознался.

Сторожу стало неловко. Он чувствовал, что окажется виновным: зачем не усмотрел в тот час, как народ выходил из церкви по окончании стояния. Он стал допрашивать: зачем он тайком оставался всю ночь в церкви? Петрунька откровенно объявил, что ему хотелось молитвою упросить Господа Бога, чтоб ему явился ангел-хранитель, но не заикнулся о том, что его научил кто-нибудь сделать это. Сторож вылупил на него глаза и уже готов был счесть его безумным, как вдруг внутри церкви послышался переполох, и сторожа, вместе с пойманным, позвали туда.

Священник, дьякон, дьячок и староста столпились около ящика, где хранилась церковная казна, и открыли, что она была ограблена. Сторож притащил Петруньку. Его тотчас обыскали и ничего не нашли.

— Он, наверно, передал кому-то в окно,— сказал священник; дьякон и дьячок повторили то же. Сычев стоял поодаль и молчал, как будто воды в рот набрал. Петрунька поглядел на него и заметил в чертах его лица такое выражение, как будто хотел он ему сказать: «Молчи, не проболтайся. Ты ведь на своем кресте поклялся, что не скажешь про меня. Я тебя, видишь, не трогаю, не трогай же и меня!»

Повели Петруньку во двор. Помещика в имении не было. Управляющий приказчик велел везти его в Сыскной Приказ. Священник с своей стороны донес по благочинию.

Привезли Петруньку в Сыскной Приказ, недавно учрежденный в Москве императрицею Анною Иван́овною для уголовных дел. Подвергли его допросу.

— Зачем ты ночью забрался один в церковь?

— Хотел ангела-хранителя увидеть.

— Какого такого ангела-хранителя?

Петрунька рассказал, как ему в детстве явился мужик неизвестный и дал медный крест с распятием. Петрунька уверял, что то был его ангел-хранитель.

— Кто же научил тебя, что, забравшись в церковь ночью, ты увидишь там этого ангела?

Петрунька сказал, что слыхал от покойного отца, и приписал ему слышанный от Сычева рассказ о человеке, пробывшем ночь в церкви и видевшем чудные видения.

— И ты увидал ангела-хранителя в церкви?

— Увидал. Он светлый такой; лицо его увидал, светлое, а остального телесного образа не видал.

— Что ж он тебе говорил?

— Он показал мне на серебряный гроб, висевший на воздухе, ни на чем не привешенный. Мне прежде было такое же

видение, только во сне; я видал три гроба: в одном была моя сестра, в другом — брат, в третьем — моя мать, и все трое после того померли.

— А в серебряном гробу кого ж ты видал лежащим?

— Гроб тот был закрыт. Я спросил ангела, что на него указал, а он ответил мне тихонько: «Там важная особа».

Судьи переглянулись между собою.

— Он полоумный! — сказал один.

— Нет, блажит! — отвечал другой и, обратясь к подсудимому, спрашивал:

— Отчего именно так случилось, что в ту самую ночь, когда ты в церкви с своим ангелом-хранителем свидание учредил, обворована была церковная казна?..

— Этого я не знаю.

— Это твое дело. Ты передавал краденые деньги кому-то в окно.

Петрунька говорил, что не знает, в каком месте хранилась церковная казна. Его посадили в тюрьму, подвергли допросу с пристрастием, потом через некоторое время опять позвали и вздернули на дыбу. Дали ему десять ударов. Петрунька после пытки сказал, что накануне во сне ему являлся ангел-хранитель и сказал, что его будут пытать. Затем он твердил, что не знает места хранения церковной казны, не крал и не передавал в окно денег, да и передать их невозможно, потому что окна очень высоко от пола, внутри лестницы нет, а на наружной стороне перед окнами сделана решетка очень мелкая и на далеком расстоянии от стекол, так что нет возможности просунуть руки для передачи денег.

Произведено было дознание на месте. Оказалось устройство окон именно такое, как сообщил Петрунька.

Тогда принялись за сторожа, держали его с месяц в кандалах, водили в застенок, но не пытали, потому что на него никто не изъявлял подозрения, и отпустили. Допрашивали священника, дьякона и дьячка, ничего от них не добились и также отпустили. Старосты Сычева даже не звали в Сыскной Приказ, потому что помещик майор Дубровский написал, что ручается за него, как за самого честного человека.

Продержав бедного Петруньку целый год в тюрьме, Сыскной Приказ признал его полоумным. Никаких улик к обвинению его в похищении церковной казны не было, и потому решили оставить его в подозрении и отдать его помещику,

обязав его учредить над ним как над малоумным надзор. Если ж бы открылось, что Петр Вичин прикосновенен к этому делу, то представить его в Сыскной Приказ.

Помещик, получив сведение о таком приговоре, сказал: «На какой черт навалю я на себя эту обузу? Чего ради обяжусь я смотреть за этим полоумным? Дурак-то он дурак, а может быть, и с плутинкой. Украл ли он церковную казну, или кто другой ее украл,— черт их разберет! Я его во всяком случае держать у себя не хочу. Что-нибудь дурак набедокурит, а помещик отвечай за него: скажут, зачем не смотрел за ним. Лучше в пору воспользоваться дарованным шляхтеству правом и сбросить с себя эту тягость. Пусть его сошлют в Сибирь на поселение».

Помещик имел право без суда и следствия сослать своего крепостного в Сибирь. Так сталось с Петрунькою. Его отвезли в Москву, а оттуда отправили в Сибирь.

Дубровский был прозорливее судей Сыскного Приказа. Он заметил, что Вичин в своем показании говорил о виденном им в церкви серебряном гробе на воздухе, а ангел-хранитель сказал ему, что там лежит какая-то важная особа.

В Сыскном Приказе не стали допрашиваться, что это за важная особа, считая все его видения бредом полоумного. «А что,— думал майор,— как доведаются в Тайной, да станут подлинно доискиваться, о какой такой важной особе идет речь? Лучше уйти подальше от этого. Ну их!»

И Дубровский не ошибся в своих опасениях. Сыскной Приказ обязан был по истечении года доставлять в Тайную контору ведомость о бывших уголовных делах. Когда в конце года послана была такая ведомость, Семен Андреевич Салтыков, начальствовавший Тайною конторою, обратил внимание на дело крестьянина Петра Вичина, обвинявшегося в церковной татьбе, и сделал Сыскному Приказу выговор за то, что Вичин остался не спрошенным, о какой именно важной особе он разумение имел.

Петруша находился уже в Омске и в качестве чернорабочего переходил от одного обывателя к другому. Сперва жил он у крестьянина Горохова, потом у крестьянина Круглова. Его привезли в Москву и доставили в Тайную контору, где подвергли допросу.

— Объяви откровенно: какую важную особу в серебряном гробе назвали тебе подлинно, когда было тебе виденье в церкви ночью?

— Ангел-хранитель,— отвечал Петруша,—сказал толь-

ко, что там лежит важная особа, а кто подлинно, того не сказал.

— Лжешь. Ты будто и не спросил у ангела, что это за особа! Не может быть того. А являлся тебе снова тот же ангел?

— Он точно являлся мне дважды в тонком сне — один раз, когда жил у крестьянина Горохова, другой раз — у крестьянина Круглова. Оба раза говорил: «Повезут тебя в Москву, и будет тебе напрасное кровопролитие. Пытать тебя станут!»

— И твой ангел говорил правду, коли будешь упрямиться и не скажешь того, что у тебя спрашивают. Что ж ты думаешь, мы не понимаем, кого ты разумеешь, назвав «важная особа»? Это не иной кто, как великая государыня Анна Ивановна. Ведь так? Ну, говори прямо!

— Ангел не назвал мне важной особы.

— Ну, а когда являлся тебе дважды ангел в Омске, не спрашивал ты его об этом и не сказал он тебе чего на счет ея императорского величества?

— Нет, не говорил.

— А больше тебе тот ангел не являлся?

— Прошлой ночью явился во сне, после того, как меня сюда привезли.

— И что ж он показал тебе?

— Сам, твое сиятельство, изволишь увидеть в свое время.

Семен Андреевич затопал ногами, закричал, грозил страшными муками.

Петруша произнес:

— Поступай, твое сиятельство, как угодно по царским указам. Я за правду готов терпеть.

Его повели в застенок. На пути глазела толпа. Петруша закричал:

— Народ божий! Послушайте! За ея императорское величество стражду напрасно!

В застенке его подняли на дыбу, дали ему несколько ударов, потом сняли и спрашивали:

— Откровенно сознайся, что ты видел и слышал в последнюю ночь, когда являлся тебе во сне ангел-хранитель? Зачем ты кричал в народ, что за ея величество терпишь?

— Мне,— отвечал Петруша,— ангел-хранитель сказал подлинно, что меня в этот день станут пытать, а кричал я в народ затем, что вы меня допрашиваете, чаючи за мною худого против государыни, а я не знаю!

Его опять подняли на дыбу. Он закричал:

— Спустите, все скажу, что велите!

Его спустили и сказали:

— Тебе непременно твой ангел-хранитель, указав в церкви на серебряный гроб с важною особою, назвал эту особу. Он назвал великую государыню Анну Ивановну? Так или нет?

— Нет,— произнес ослабевшим голосом Петруша.

— Говори, а то закатаем, огнем будем жечь! Ведь так? Ты слышал тогда это от ангела-хранителя? Так? Сознавайся!

Петруша, изнемогающий от мучений дыбы, машинально произнес:

— Так!

Ввиду повторения страшных мук, перенесенных им, он готов был сказать им все, чего от него домогались, лишь бы его опять не терзали.

Чтоб не дать ему в другой раз кричать перед толпою народа, ему положили в рот кляп и в таком виде вывели из застенка в тюрьму.

Семен Андреевич Салтыков, управляя Московскою тайною конторою, находился в зависимости от А. И. Ушакова, правителя Верховной тайной канцелярии и, пославши ему экстракт из дела о Петре Вичине, испрашивал разрешения, как с ним поступать далее. Дело это показалось Андрею Ивановичу настолько важным, что он сделал по поводу этого доклад кабинету министров, состоявшему из графа Остермана и князя Алексея Черкасского. И там, в этой верховной сфере власти, дело это показалось делом первой важности. Решили: Петра Вичина еще накрепко пытать и спрашивать, с какого умыслу о том злодействе он показывает и кто с ним в том сообщники имеются, и к показанию о таком злодействе в каком числе совет у него с кем был, и другим кому именно о том злодействе он разглашал, и в каком намерении? И если со оных розысков он о вышесказанном истины не объявит, то его водить по спицам пристойное число, смотря по состоянию его, и спрашивать о вышеозначенном накрепко, и оные тому Вичину розыски чинить не скоро, дабы от скорых розысков не мог он умереть и при оных разыскивать; и при вождении по спицам присутствие иметь генералу и кавалеру обер-гофмаршалу (графу Семену Андреевичу Салтыкову). А когда Вичина будут водить в застенок и из застенка, то, чтобы он не мог злодейски кричать, класть ему в рот кляп. И о том, что он после покажет, донести в Тайную канцелярию.

Получив такое предписание, Семен Андреевич Салтыков велел вести Вичина в застенок указанным порядком. Его подняли на дыбу. Он кричал, но ничего нового не сказал. Тогда, дав ему отдохнуть несколько дней, привели его снова в застенок, где приготовлено было ему иного рода угощение. Разостлана была на помост полсть, и в нее вбиты острием кверху мелкие спицы. Пристав подвел его, приказал разуть и крикнул:

— Шагай! вперед! погуляй-ка.. Ну, что стал? Али не хочешь идти! Ну, так объяви, что у тебя спрашивают, и не пойдешь. более.

Петруша не мог произнести ничего: во рту у него был кляп. Он только моргал и показывал движением головы, что не может ничего сказать. Руки у него были связаны назад.

Поняли его движение и вынули кляп.

— Богом всемогущим клянусь! — говорил бедняк.— Ничего больше сказать не имею. Все уже сказал!

— Нет, не все! требуют, чтоб объявил искренно, с какого умыслу злодейство показываешь и кто к показанию о таком злодействе у тебя сообщники были? Все открой!

— Никакого злодейства я не умышлял ни против кого и сообщников у меня не было. Являлся мне ангел-хранитель многажды и показывал то, что я говорил, а ни на какое злодейство не подговаривал.

— Ну, шагай вперед! — закричал пристав. При этом Петруша получил удар по спине кнутом. Он ступил на спицы... Кровь потекла с подошв. Он попятился назад. Его снова подстегнули. Страшно скрикивая, Петруша двигался; кровь струилась, и так водили его взад и вперед по полсти минут двадцать, наконец остановили и спросили:

— Скажешь теперь все?

— Ничего более не скажу, не знаю ничего!

Тут прибежал Семен Андреевич.

— Ну, что? Говорит что-нибудь новое?

— Ничего не говорит,— был ответ.

— Так ведите его еще по спицам!

— Все скажу! — закричал Петруша.

— Ну, что тебе сказал ангел-хранитель про великую государыню?

— Являлся мне во сне ангел-хранитель и сказал: «Будешь ты на Москве пытан немерными пытками и станешь сказывать, что государыне Анне Ивановне на земле житья и бытья от Васильева вечера два года не будет». А выговоря то, ангел стал невидим.

— А ты веришь, что так подлинно станется?

— Верю, что так станется, ибо то явление от Бога, потому что я часто по ночам молился, и от рождения своего жены не имел и не имею, потому мне и видения посылаются от Бога.

Но этим не удовольствовались. Стали все-таки допрашивать: кто был с ним соучастником. Петруша, измученный, обессиленный, не мог ни говорить, ни держаться на ногах; опустя голову, он только стонал от боли, которая теперь стала еще нестерпимее, так как спицы кололи его подошвы по израненным прежде местам. Он не открывал глаз, словно сонный. Так прошло еще несколько ужасных минут. Его подняли на руки и вынесли из застенка.

Послали об этом донесение Андрею Ивановичу Ушакову, а тот снесся опять с кабинетом министров и сообщил в Тайную контору такое решение: «Имея в виду, что Вичин во время вождения по спицам ничего не говорил и глазами не глядел, и из того видно, что его злодейственное, непристойное показание злобственно, а посему, когда Вичину от пыток и от вождения по спицам будет посвободнее, то розыскать до тех мест, пока от него может открыться истина».

Когда, по этому решению, Петрушу опять повели в застенок, он, ввиду новых пыток, объявил Семену Андреевичу, что никаких видений, ни ангелов-хранителей, ни гробов не видал он ни наяву, ни во сне, а все это выдумал в надежде, что этому поверят. Вичина не стали подвергать пыткам вновь, но сообщили о последнем показании его А. И. Ушакову, который опять доложил в кабинет министров, а потом сообщил в Московскую тайную контору такое решение: «Кабинет министров приговорил на основании мирского устава первой книги, первой главы, второго пункта и указа 30 января 1727 года: Вичина казнить смертию отсечением головы, а к смертной казни вести его, положа ему в рот кляп».

Когда Петруше прочитали приговор, он выслушал его равнодушно и просил только похоронить его с крестом, подаренным ему ангелом-хранителем, являвшимся в виде мужика.

Петруша умер, не выдав Сычева, виновника его погибели. Недаром он дал ему клятву на своем таинственном кресте. Но сам Сычев другим путем попал в беду и приведен был в Тайную. Он раздавал в Москве милостыню каким-то колодникам и сказал им что-то неосторожно. Они его и предали.

У него нашли тетрадку, в которой были написаны такие предсказания: «В 1731 году во всем мире великая молва будет, и луна солнечная сп414овати будет; в 1733 году Константинополь сринутися имать от неприятельский рук; в 1734 году Иисуса Христа весь мир признает; в 1735 и 1736 году четвертая часть света погибнет; в 1737 году лжехристос имеет прийти на землю; в 1738 и 1739 году Иисус Христос придет судити живым и мертвым».

В Тайной конторе Сычева огнем жгли и пытали; повторили те же операции несколько раз. Сычев ничего не говорил и терпел мучения, закрывши глаза. 1 июля 1735 года он, после жестоких мучений, умер в тюрьме.

ПРИМІТКИ

Поезії

ЗБІРКА «УКРАЇНСЬКІЇ БАЛАДИ»

Збірка «Українськії балади, Ієремії Галки.— Харків: В університетській печатні.— 1839» містить ранні поезії 1837—1838 рр.; Костомаров провів її через московську цензуру восени 1838 р., а навесні 1839 р. збірка побачила світ. Її надруковано в друкарні при Харківському університеті.

До збірки увійшло 17 творів: «Максим Перебийніс», «Чорний кіт», «Квіточка», «Стежки», «Поцілунок», «Щира правда», «Дід пасішник», «Зірочка», «Великодня ніч», «Посланець», «Пан Шульпіка», «Співець», «Полтавська могила», «Отруї», «Кінь», «Ягоди», «Рожа» («Ой ти, рожо червоненька»). На титульній сторінці вміщено епіграф:

«На Вкраїні всього много — і меду, горівки,
Дівки красні, й молодиці усі чорнобривки.
Галицкая песня»

Наприкінці травня 1847 р., по закінченні слідства у III Відділі над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, за наказом Миколи I, збірку разом з наступною — «Віткою», а також друкованими творами Т. Шевченка й П. Куліша, було заборонено і вилучено з продажу. (Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861.— К.: Вища школа, 1982.— С. 135).

За життя автора збірка не передруковувалася.

Твори подаються за першим авторським виданням.

МАКСИМ ПЕРЕБИЙНІС

Перебийніс — одне з прізвиськ Максима Кривоноса (р. н. невід.— 1648), черкаського полковника, сподвижника Б. Хмельницького, уславленого героя визвольної війни українського народу XVII ст. Тут його зображено, за романтичним стандартом, як кровожерного розбійника.

КВІТОЧКА

Переклад пісні «Kytice» з «Краледворського рукопису» — збірника творів підробок під старочеську поезію, написаних чеськими філологами В. Ганкою та Й. Ліндою.

ЩИРА ПРАВДА

Слушна война запалала тоді на Вкраїні: Хмельницький з Потоцьким, // Воля з налигою кріпко зчепились...— 1648 р. розпочалася національно-визвольна боротьба українського народу проти польсько-шляхетського панування; козацько-селянське військо очолив гетьман З.-Б. Хмельницький, а шляхетське військо — коронний гетьман М. Потоцький та польний гетьман М. Калиновський.

...під Корсунем // Ляхи розбиті втікали...— 16 травня 1848 р. 20-тисячне польське військо було розбите 15-тисячним військом Б. Хмельницького й 4-тисячним загоном татарського мурзи Тугай-бея. Новгород-Сіверський визволений Хмельницьким у червні 1849 р.

ДІД-ПАСІШНИК

А. П. Рославскому.— Рославський-Петровський Олександр Петрович (1816—1872) — професор Харківського університету, статистик, історик, близький знайомий Костомарова, з яким вони кілька років жили на одній квартирі. Пізніше — ректор університету.

...недолю і неволю // К нам принесли татарськії орди...— монголо-татарські орди, очолені Батиєм (Бату-ханом, онуком Чінгісхана), протягом 1237—1240 рр. завоювали Русь; Київ захоплено й по-варварськи зруйновано 1240 р.

Нас налигала Польша супротивна...— українські й білоруські землі, які з XIII—XIV ст. були у складі Великого князівства Литовського, опинилися під гнітом шляхетської Польщі з 1569 р., коли Литва й Польща уклали Люблінську унію, утворивши єдину державу — Річ Посполиту.

Хмельницький з козаками // Бездольную Вкраїну визволяв...— йдеться про народно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст.

Король, пани Потоцькі, Вишневецькі затуркані...— польський король Ян II Казимир змушений був у листопаді 1648 р. укласти мир з Б. Хмельницьким, війська якого оточили м. Замостя. Під Жовтими Водами у 1648 р. загинув С. Потоцький, син коронного гетьмана М. Потоцького; а сам коронний гетьман у результаті поразки під Корсунем (травень 1648 р.) опинився в полоні у перекопського мурзи Тугай-бея. Вишневецькі — український магнатський рід, що на початку XVII ст. покатоличився й спольщився. Ярема Вишневецький (1612—1651), який

із своїми надвірними загонами люто розправлявся з повсталими, був розбитий М. Кривоносом під Старокостянтиновом.

Московський цар за бідних уступився // І за своїх дітей з ляхами бився.— Після Переяславської угоди про возз'єднання України з Російською державою спільні українські й російські війська завдали шляхті й Туреччині низку поразок, результатом чого було укладення перемир'я Росії з Польщею — т. зв. Віленська комісія (1656).

...Петро наш ім'янитий...— до імені Петра додано авторське посилання — «Заднепровский гетман Петро Дорошенко», якого поет осуджує за союз із турками й кримськими татарами, що був негідним засобом досягнення «слабоди і визволу»; 1880 р. Костомаров докладно розповість про кінець гетьманства Дорошенка у повісті «Черниговка».

...як чайка луговая, // Що при дорозі вивела дітей...— образ із пісні, що приписується І. С. Мазепі, «Ой горе, горе чайці-небозі...»; пісня стала народною [1].

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708); у прагненні визволити Україну з-під самодержавного гніту уклав таємні угоди з польським королем Станіславом Лещинським та шведським королем Карлом XII, на бік якого перейшов восени 1708 року. Після Полтавської битви (27 червня 1709 р. за ст. ст.) опинився у вигнанні у Туреччині, де й помер того ж року.

...Павло наш не злякався...— до імені Павла є авторська виноска: «Наказный гетман и полковник черниговский Павел Полуботок».

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660—29.12.1723) — чернігівський полковник (1706—1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722—1723). Відстоював разом з старшинською верхівкою скасування Малоросійської колегії та відновлення гетьманства. За наказом Петра І викликаний до Петербурга, ув'язнений в Петропавловській фортеці, де й помер. Т. Шевченко опоетизував гетьмана в поемі «Сон» («У всякого своя доля...», 1844).

ВЕЛИКОДНЯ НІЧ

Закінчилось обхождення...— хресний хід навколо церкви.

ПОСЛАНЕЦЬ

...дівка плоскінь тіпає...— б'є коноплі.

---

[1] Гетьман Ів. Мазепа. Вірші.— Звенигородка, 1919.— С. 13—14.

СПІВЕЦЬ

Амвросію Могилі.— Псевдонім Амвросія Лук'яновича Метлинського (1814—1870) — українського поета, фольклориста, літературознавця, педагога, на той час — старшого товариша Костомарова по Харківському університету.

ПОЛТАВСЬКА МОГИЛА

Полтавська могила — братська могила на місці Полтавської битви російського війська на чолі з Петром І, українських козаків на чолі з полковником С. Палієм проти армії шведського короля Карла XII і загону гетьмана Івана Мазепи, що перейшов на його бік. В могилі поховано тіла 1345 російських та українських воїнів.

ЯГОДИ

Вірш є перекладом пісні «Jahody» з «Краледворського рукопису».

РОЖА

Вірш є перекладом пісні «Ruže» з «Краледворського рукопису».

ЗБІРКА «ВІТКА»

До збірки «Вітка, Ієремії Галки.— Харків: В університетській печатні.— 1840» увійшло тридцять поезій, написаних у 1839 р.: «Пісня моя», «Клятьба», «Згадка», «Могила», «Грецька пісня», «Рожа» («Дівочка мила, гарна, вродлива...»), «Соловейко», «Хлопець», «Місяць», «Горлиця», «Мана», «Кульбаба», «Туга», «Дідівщина», «Голубка», «Дівчина», «Хмарка», «Сон», «Весна й зима», «І. І. Срезневському. При од'їзді його на чужину», «Баба Гребетничка», «Веснянка», «Зобачення», «Нічна розмова», «Підмова», «Березка», «Панікадильце», «Улиця», «Попріки», «Панич і дівчина». На титульній сторінці — епіграф: «Paulo majora canamus. Virg.» [1].

Як і попередню збірку М. Костомарова й друковані твори кирило-мефодіївців Т. Шевченка й П. Куліша, «Вітку» було заборонено наприкінці травня 1847 р. й вилучено з продажу.

Збірка повністю передрукована у виданні: Збірник творів Ієремії Галки.— Одеса, 1875; причетність автора до цього видання не встановлена.

Твори подаються за першим авторським виданням.

---

[1] «Велике в малому оспівую» *(Віргілій)*.

ПІСНЯ МОЯ

А. Ф. Владимирову.— Владимиров — знайомий Костомарова; дав кошти на видання збірки «Вітка».

...де була Січа, жили козаки...— йдеться про острови на Дніпрі Токмаківка, Чортомлик (Базавлук), де в XVI—XVII ст. знаходилась Запорозька Січ.

Сян — річка на території Галичини, західна межа України.

Сосна — Тиха Сосна — річка, північна межа України.

МОГИЛА

Як перша на місяці шкода...— йдеться про народне уявлення про те, що на місяці викарбувано зображення того, як Каїн підняв на вила свого брата Авеля,— це було перше в світі братовбивство.

ГРЕЦЬКА ПІСНЯ

Твір є переспівом російської поезії М. Гнедича «Буковалл» («Стихотворения Н. Гнедича», 1832), яка, в свою чергу, становить переклад народної грецької пісні про Букувала. Це один з дванадцяти перекладів, виконаних Гнедичем 1824 р. (див.: Микитенко Ю. О. Джерела «Грецької пісні» // Радянське літературознавство.— 1984.— № 12.— С. 27—31).

То хоробрії клефти // Музувірів січуть...— мовиться про визвольне повстання 1821 р. греків (клефтів, буквально — злодіїв *(гр.)* проти турецьких загарбників, зневажливо прозваних музувірами (від бузувір, безувір — безвірний, мусульманин).

РОЖА

Н. С. Варзину.— Варзін — харківський знайомий Костомарова; у своїй «Автобиографии» поет згадує, що від нього одержано список «Истории русов» (Литературное наследие... Н. И. Костомарова,— СПб, 1890.— С. 45).

Вперше надруковано у «Литературном прибавлении к «Русскому инвалиду».— 1839.— № 12.— С. 228—229.

МІСЯЦЬ

...як... Каїн Авеля забив...— як і в поезії «Могила», докладно переказується біблійна легенда про те, як вчинено перше вбивство (й братовбивство) у світі.

КУЛЬБАБА

А. А. Леонову.— Леонов — знайомий Костомарова, який, за дорученням поета, наглядав за друком збірки «Вітка».

ДІДІВЩИНА

А. Л. Метлинскому.— Див. коментар до поезії «Співець».— С. 509.

Горицвіт весняний — *Adonis vernalis L.*— весняна квітка з яскраво-жовтими пелюстками.

СОН

Епіграф — з XLVII сонета Петрарки.

І. І. СРЕЗНЕВСЬКОМУ. ПРИ ОД'ЇЗДІ ЙОГО НА ЧУЖИНУ

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — український літературознавець, славіст, фольклорист, видавець «Запорожской старины» (1833—1838). На час знайомства з Костомаровим у 1837 р. викладав статистику в Харківському університеті. Підтримував і заохочував заняття Костомарова україністикою.

ПАНІКАДИЛЬЦЕ

Панікадильце — тут: лампада.

ПАНИЧ І ДІВЧИНА

Переклад вірша А. Одинця та А. Міцкевича «Panicz i dziewczyna».

ПОЕЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ

1841

«ЗАЛІГ, ЗАЛІГ КОЗАЧЕНЬКО...»

1841 року Костомаров передав автографи своїх поезій, серед них — «Заліг, заліг козаченько...» та «Ой ішов козак, ой ішов бурлак...», видавцеві О. О. Корсуну у Харків для вміщення у другому випуску альманаха «Сніп»; альманах не вийшов друком. У 80-х рр. Корсун надіслав А. Л. Костомаровій копії обох віршів.

Вперше надруковано у виданні: Костомаров М. І. Твори: У 2 т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 84.

У копії Корсуна дата: «1841 года, ноября 23 дня». Датується за цією копією: 23 листопада 1841 р., Харків.

Подається за копією О. О. Корсуна (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, ф. XXII, № 2, арк. 5—5 звор.).

«ОЙ ІШОВ КОЗАК, ОЙ ІШОВ БУРЛАК...»

Вперше надруковано у виданні: Костомаров М. І. Твори: У 2 т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 85.

Датується: 23 листопада 1841 р., Харків.

Подається за згаданою копією О. О. Корсуна (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, ф. XXII, № 2, арк.: 5 звор.— 6 звор.).

ДИТИНКА
ИЗ НАРОДНОГО ПРЕДАНИЯ

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— СПб, 1890.— С. 221—222. Видавець писав, що, за винятком віршів «Єврейська співанка» та «Восени-літо», опубліковані тут поезії, «...написанные в различные и давние годы, отданы были автором во время его жительства в Саратове А. Н. Пасхаловой (впоследствии Мордовцевой), после ее кончины найдены в ее бумагах в 1886 году и обязательно доставлены Д. Л. Мордовцевым». Це вірші: «Дитинка», «Зозуля», «Явор, тополя і береза», «Верба», «Зорі», «Наталя».

Дата в згаданій публікації: «1841».

Подається за першодруком.

ЗОЗУЛЯ

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 223—224.

Дата в першодруку: «1841».

Подається за першодруком.

ДО МАР'Ї ПОТОЦЬКІЙ

Вперше надруковано в альманасі «Молодик».— 1843.— Ч. 2.— С. 123—125.

Дата в першодруку: «Бахчисарай. Іюля 31». Датується: 31 липня 1841 р., Бахчисарай.

Подається за першодруком.

Марія Потоцька — легендарна полонянка одного з кримських ханів, оспівана Пушкіним в поемі «Бахчисарайский фонтан» (1823).

ПАНТІКАПЕЯ

Вперше надруковано в альманасі «Молодик».— 1843.— Ч. 2.— С. 92—93.

Дата в першодруку: «Керч, 1841». Датується за першодруком і часом перебування в Керчі: серпень, 1841, Керч.

Подається за першодруком.

Тартар — підземне царство мертвих у давньоримській міфології (у давньогрецькій — Аїд).

Селена — богиня місяця.

Аврора — богиня ранкової зорі (грецька Еос).

1842

Із антології

I. ЕЛЛАДА

Вперше надруковано в журн.: «Основа».— 1861.— № 1.— С. 93—94;
Дата в першодруку: «1842».

Подається за першодруком.

Шкода твого Парфенона...— Парфенон — славетний храм Афіни Парфенос в афінському Акрополі (447—438 до н. е.), збудований архітекторами Іктіном та Каллікратом, прикрашений скульптурою, виготовленою під керівництвом уславленого Фідія. Зразок давньогрецької високої класики. Зруйновано 1687 року; відновлено в нові часи лише частково.

Шкода Солонових прав...— Афінський архонт Солон (між 640 і 635 pp. до н. е.— близько 559 до н. е.) провів прогресивні реформи, спрямовані на скасування залишків рабства, за що, в античній традиції, був залічений до семи грецьких мудреців.

Шкода... Тімолеона душі.— Тімолеон (411—337 до н. е.) — давньогрецький політичний діяч, борець проти тиранії; ідеал громадянина-республіканця, демократа.

II. ДАВНИНА

Вперше надруковано в журн.: «Основа».— 1861.— № 1.— С. 94.

Подається за першодруком.

Ілоти — раби в Спарті.

Маїн проворний і хитрий синок...— йдеться про бога Гермеса, сина богині Майї та Зевса, покровителя мандрівників, торговців і злодіїв.

Арей-гайдамака — давньогрецький бог війни.

Прометей — титан, герой давньогрецьких міфів; за допомогу людям покараний Зевсом: йому, прикутому до скелі в горах Кавказу, щодня орел терзав печінку, аж доки його не визволив герой Геркулес.

Юпітер — римський відповідник давньогрецькому верховному богові Зевсу.

Дощ золотий розсипає дівчатам... — згадується міф про Данаю, яку батько її, аргоський цар Акрісій, беріг замкненою в мідній башті; Зевс проник до неї золотим дощем, і вона стала матір'ю героя Персея.

Чи перекинеться білим бичком.. — натяк на міф про Європу: коли вона з подругами гралася на березі моря, Зевс у вигляді білого бика викрав її й приніс на о. Кріт; вона народила майбутнього володаря Кріту Міноса, а також Радаманта, згодом несхибного суддю в підземному царстві померлих.

1846—1847

«СПИТЬ ВКРАЇНА ТА РУЇНИ...»

Вперше надруковано в журн.: «Україна».— 1925.— № 1—2.— С. 75, за автографом, що належав Т. Г. Шевченкові й разом з іншими його паперами під час арешту 1847 р. опинився в архіві III Відділу в справі Кирило-Мефодіївського товариства — «Об Украйно-Славянском обществе». Публікація М. М. Новицького. Автограф втрачено.

Вірш не датований, але за змістом, пов'язаним з ідеями Кирило-Мефодіївського товариства й творчістю Шевченка періоду «Трьох літ», датується орієнтовно: 1846—1847 рр., Київ.

Подається за першодруком; у квадратних дужках — слова, відновлені М. Новицьким на місці пошкоджень в автографі.

«ДІТИ СЛАВИ, ДІТИ СЛАВИ!»

Автограф зберігається в Центральному державному архіві Жовтневої революції.— Ф. 109, І експед, оп. 105, спр. 81, ч. 3, арк. 57—58 звор.

Вперше надруковано за цим автографом у виданні: Костомаров М. І. Твори: У 2 т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 103—106.

Вірш близький за тематикою до попереднього і датується так само орієнтовно — 1846—1847 рр.

Подається за автографом.

НА ДОБРАНІЧ

Вперше надруковано в журн.: «Основа».— 1861.— № 2.— С. 44—48.

Дата в публікації — червень 1847 р.— час ув'язнення Костомарова в Петропавловській фортеці в Петербурзі.

Подається за першодруком.

1848

БРАТ З СЕСТРОЮ

Вперше надруковано у виданні: Малорусский литературный сборник.— Саратов, 1859.— С. 131—135, виданому Д. Л. Мордовцевим.

Дата в першодруку: «1848 г.»

Подається за першодруком.

ЯВОР, ТОПОЛЯ І БЕРЕЗА
Из народного предания

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 227—228, за автографом, знайденим у паперах Г. Н. Мордовцевої (див. коментар до поезії «Дитинка»).

Дата в першодруку: «1848».

Подається за першодруком.

1849

ЛАСТІВКА

Вперше надруковано у виданні: Малорусский литературный сборник.— Саратов, 1859.— С. 136—144, виданому Д. Мордовцевим.

Дата в першодруку: «1849».

Подається за першодруком.

Початок вірша є поетичним переказом епізоду з «Повісті минулих літ» під роком 6616 (1111).

Де впадає Чортория у Дніпровські хвилі...— Чортория, Чорторий — протока Дніпра, що омиває з заходу Труханів острів.

Збиралися руські люди // На велику раду...— йдеться про з'їзд князів Київської Русі на Долобському (Дулебському) озері під Києвом, що відбувся 1111 р. *Долобське озеро* — озеро на Трухановому острові коло Довбички, нині увійшло в Русанівську протоку між мостами Метро й Патона (Літопис руський.— К.: Дніпро, 1989.— С. 536.).

Побачили в Радосині...— йдеться про епізод з «Повісті минулих літ»: «Се ж ангел вложив у серце Володимирові Мономаху (намір) наустити братів своїх, руських князів, на іноплемінників. Се ж, як ото ми говорили, (всі) видіння бачили в Печерськім монастирі: що стояв стовп вогняний на трапезниці, тоді переступив він на церкву і звідти (рушив) до Городця (Пісочного), бо тут у (дворі) Радосині перебував Володимир. І тоді осе ангел вложив Володимирові в серце (намір сей, і) став він спонукати братів на поганих, як ото ми сказали» (Літопис руський.— С. 167). *Радосинь* (Радунія, Рай) — княжий двір коло Городця (нині південно-східна околиця Вигурівщини).

Напитись шоломом Дону // І слави набрати! — Ремінісценція з «Слова про похід Ігоря» — слова Ігоря перед походом: «Хощу бо,— рече,— копіє приломити конець поля Половецького, с вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо іспити шеломомь Дону!» (Слово о плъку Игоревѣ.— К.: Дніпро, 1985).

Половці (кипчаки) — народність тюркської групи, вихідці з північно-західного Казахстану; кочували в XI—XIII ст. на території від Тянь-Шаню до Дунаю, яка називалася Половецька земля (Дешт-і-Кипчак). В давньоруських літописах згадуються від 1054 р. Володимир Мономах розбив їх у 1103 та 1111 рр. Після поразки наскоки половців дещо послабшали, а з другої чверті XII ст. знову посилилися. На початку XIII ст. розгромлені монголо-татарами.

Шарукань — місто у Половецькій землі, на березі Сіверського Дінця, можливо, біля устя р. Чугівки; нині, ймовірно, м. Чугуїв (Л. Махновець: У кн.: Літопис руський.— С. 577).

Сальниця — права притока Сіверського Дінця, біля нинішнього м. Ізюма; нині не існує. Про епізод битви на Сальниці в літописі оповідається: «І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю» (Літопис руський.— С. 167). Так само відповідають літописові й слова колодників — полонених половців.

Греки, чехи, ляхи, угри // Славу ту носили // Аж до Риму великого... — «...вернулися руськії князі до себе зі славою великою, (що дійшла) до своїх людей і до всіх країв далеких — себто до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, допоки і до Риму (не) прийшла, на славу богові завжди, і нині і вічно во віки» (Літопис руський.— С. 169).

ЗІРКА

Вперше надруковано у виданні: Малорусский литературный сборник.— Саратов.— 1859.— С. 145—146, виданому Д. Мордовцевим.

Дата в першодруку: «1849».

Подається за першодруком.

СПІВЕЦЬ МИТУСА

Вперше надруковано в журн.: «Основа».— 1861.— № 3.— С. 30—31.

Дата в першодруку: «1850».

Подається за першодруком.

Події відбувалися навесні 1242 р. під час монголо-татарського нашестя на Русь. Князівськими міжусобицями держава була ослаблена й не змогла оборонитися від нашестя.

Дажбог — бог сонця й вогню у давньоруській міфології.

Дажбожий внук — народ Київської Русі (цей вислів зустрічається в «Слові про похід Ігоря»).

Митуса — півчий, ймовірно, при єпископському дворі (Літопис руський.— С. 400); перемишльський же єпископ разом з князем Ростиславом Михайловичем чернігівським (1223—1264) та Костянтином Володимировичем рязанським ворогував з Данилом Романовичем Галицьким (1201—1264). За наказом Данила, його двірський Андрій узяв Перемишль, полонив єпископа і його півчого Митусу, а князь Костянтин встиг утекти: «Та коли Костянтин почув, що Андрій іде на нього, він утік уночі. Отож Андрій не застав його, але застав владику, і слуг його розграбував гордих, і сагайдаки їх боброві роздер, і прилбиці (шоломи з шкіряною заслоною обличчя, шиї та плечей.— *В. С.*) їх вовчі й борсукові розідрані були. Славетного співака Митусу, який колись із гордості не схотів служити князю Данилові, розшарпаного, яко в'язня, привели» (Літопис руський.— С. 400).

Перемишль — місто в Галицькому князівстві на березі р. Сяну (нині м. Пшемисль — центр воєводства в Польщі).

Боян — славетний руський співець-гусляр XII ст.

1852

ЗОРІ

Вперше надруковано за автографом, знайденим у паперах Г. Н. Мордовцевої (Пасхалової) у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 230.

Дата в автографі: «1852».

Подається за першодруком.

«ЮПИТЕР СВЕТЛЫЙ ПЛЫВЕТ ПО ЗЕЛЕНЫМ ВОДАМ КИММЕРИЙСКИМ...»

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 260—271.

Датується відповідно до повідомлення видавця згаданого збірника: «Стихотворение, написанное в Крыму в 1852 году, во время кратковременного отпуска из Саратова, составляет новую редакцию стихотворения, написанного в 1841 году под названием «Пантикапея»: оба вызваны видом воспорских (боспорських.— *В. С.*) могил и разрытого кургана» (Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— СПб, 1890.— С. III),— та даних «Автобиографии» поета: червень — липень 1854, Крим.

І Франко, високо оцінивши цей «високо талановитий та глибоко продуманий твір», переклав його українською мовою з метою «присвоїти сей твір українському письменству та додати рівночасно нев'янучу

квітку до вінця слави М. Костомарова...» (*Франко І.* Зібр. творів: У 50 т.— К., 1978.— Т. 11.— С. 287—299).

Твір алегорично зображує власну долю поета-кириломефодіївця, тяжко покараного тираном — Миколою І: спершу ув'язненням в Петропавловській фортеці, тоді засланням і розлукою з нареченою А. Л. Крагельською,— арешт відбувся напередодні їх весілля. Ця розправа інакомовно зображена й у драмі «Кремуций Корд».

Подається за першодруком.

...по зеленым водам киммерийским...— Кіммерія — північне Причорномор'я у VIII—VII ст. до н. е.; води кіммерійські — Керченська протока, яку називали Боспором Кіммерійським.

Пантикапея (Пантикапей) — античне місто VI—IV ст. до н. е. в Криму, столиця Боспорської держави (нині — м. Керч).

Таврида — Кримський півострів.

Понт Эвксинский — антична назва Чорного моря.

Олимп — гора в Греції, де, за давньогрецькою міфологією, жили боги.

Плутон — спершу епітет (багатий *(гр.)*, потім — друге ім'я давньогрецького бога підземного царства мертвих Аїда.

Меотида — давньогрецька назва Азовського моря, за назвою місцевих племен — меотів, до яких належали сінди, дандарії, досхи та ін.

Эола унылая дочь...— Алкіона, дочка Еола, володаря вітрів; після загибелі свого чоловіка Кеїка перетворилася, услід за ним, на морську чайку-зимородка.

Фебея, Феба — одна з дочок бога сонця Геліоса.

Милет Ионийский — античне місто в Іонії (Мала Азія), культурний і торговий центр, жителі якого заснували близько 80 колоній, в тому числі й Пантікапей.

Пан — давньогрецький бог лісів, пастухів, природи (давньоримський Фавн).

Скифия — *Скіфська держава* (IV ст. до н. е.— III ст. н. е.) — об'єднання народів північного Причорномор'я на чолі із скіфами; столиця — Неаполь скіфський (на околиці сучасного Сімферополя).

Сарматы — об'єднання кількох кочових племен, вихідців із Сибіру (аланів, роксоланів, язиг, савроматів тощо), які в III ст. н. е. витіснили скіфів із північного Причорномор'я, а в IV ст. були переможені гунами.

Понтом Эвксинским недаром Понт Аксенский был прозван.— Понтос Аксенос — море суворе, негостинне; Понтос Евксейос — море приязне, гостинне.

Это случилось в тот год, когда воскресения знамя // Дети эллинов подняли...— йдеться про грецьку національно-визвольну революцію 1821—1829 pp., коли була проголошена незалежність Греції.

Бога, открытого вам в надежде бессмертья и жизни — Ісуса Христа.

НАТАЛЯ
Из народного предания

Вперше надруковано за автографом, знайденим 1886 року в паперах Г. Н. Мордовцевої (Пасхалової), у виданні: Литературное наследие... Н. Й. Костомарова.— С. 231—237.

Дата в автографі: «1885».

Подається за першодруком.

Дія балади віднесена до облоги Севастополя 1854—1855 рр. англо-франко-турецькими військами та його героїчної оборони.

Альма — річка на заході Кримського півострова, де в битві 20 вересня 1854 р. російські війська були розбиті.

Інкерман — місто в Криму, де російське військо зазнало поразки 5 листопада 1854 року.

1880

ВОСЕНИ-ЛІТО

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 238.

Автограф зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (ф. XII, № 4). Дата в автографі: «30 авг. 1880 г.»

Подається за автографом.

ПЕРЕКЛАДИ

З «КРАЛЕДВОРСЬКОГО РУКОПИСУ»

«Краледворський рукопис» — збірка віршів та поем, опублікована 1817 р. чеським філологом і поетом В. Ганкою (1791—1861) як автентичний старочеський фольклор. Лише у 80-х рр. минулого століття з'ясувалося, що це — літературна містифікація В. Ганки та І. Лінди — авторів «Краледворського» та «Зеленогорського» рукописів. Костомаров теж не ставив під сумнів автентичність збірки. Перекладені з «Краледворського рукопису» поезії «Квіточка», «Ягоди», «Рожа» («Ой ти, рожо червоненька») Костомаров вмістив у своїй першій збірці поезій «Українськії балади Ієремії Галки.— 1839», у складі якої вони й подаються.

ОЛЕНЬ

Вперше надруковано у виданні: Сніп. Український новорічник. Скрутив Александр Корсун. Рік первий.— Харків, 1841.— С. 101—102.

Датується орієнтовно: 1838—1839 рр., Харків.

Переклад восьмої пісні «Краледворського рукопису» — «Jelen».

Подається за першодруком.

ТУРНІЯ

Вперше надруковано в альманасі «Молодик».— 1843.— Ч. 2.— С. 110—113.

Датується орієнтовно: 1838—1839 рр., Харків.

Переклад п'ятої пісні «Краледворського рукопису» — «ludiše a oslavném šedánív».

Подається за першодруком.

З «Єврейських мелодій» Байрона

ЄВРЕЙСЬКІ СПІВАНКИ

«Єврейські співанки» — авторська назва збірки перекладів з «Єврейських мелодій» («Hebrew melodies») Байрона, під якою було опубліковано сім поезій в альманасі О. О. Корсуна «Сніп. Український новорічник. Скрутив Александр Корсун. Рік первий.— Харків, 1841»: «Журба єврейська», «Над Йорданом арабські верблюди пасуться...», «Місяць», «Погибель Саннахерибова», «Дика коза», «До жидівки», «Кохавсь я тобою...» Дозвіл Петербурзького цензурного комітету на друк дано 20 грудня 1840 р., за підписом О. Никитенка. Таким чином, переклади закінчено не пізніше листопада 1840 р.; датується орієнтовно: 1840 р., Харків.

У «Снопі» опубліковано лише частину виконаних Костомаровим перекладів з Байрона (Байрон написав двадцять три поезії). Нову їх добірку у складі рукопису другого випуску альманаху «Сніп», надісланого Корсуном 1841 р. до Петербурзького цензурного комітету, втрачено. Про це значно пізніше, ймовірно, у 80-х рр., О. Корсун повідомив А. Л. Костомаровій, надсилаючи їй копії двох співанок — «Єврейської співанки» та «Бенкету Валтазара» (ЦНБ АН УРСР.— Ф. XXII.— № 2.— Арк. 1).

ЖУРБА ЄВРЕЙСЬКА

Вперше надруковано у альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 92.

Переклад поезії Байрона «Oh! weep for those...» («О, плачте про тих...») [1] — переспів 137 псалма з «Книги псалмів».

Подається за першодруком.

«НАД ЙОРДАНОМ АРАБСЬКІ ВЕРБЛЮДИ ПАСУТЬСЯ...»

Вперше надруковано в альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 93.

Переклад поезії Байрона «On Jordan's banks...» («На берегах Йордану»).— С. 5.

Подається за першодруком.

---

[1] The works of Lord Byron complete in five volumes.— Leirzig.— 1866.— T. IV.— С. 4—5. (Далі сторінку подаємо в дужках арабськими цифрами).

Йордан — священна річка Палестини.

Сіон — священний пагорб в Єрусалимі, де був храм бога Яхве (Єгови) та палац царя Давида.

МІСЯЦЬ

Вперше надруковано в альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 93.

Переклад поезії Байрона «Sun of sleepless!» («Сонце несплячих!»).— С. 14.

Подається за першодруком.

ПОГИБЕЛЬ САННАХЕРИБОВА

Вперше надруковано в альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 94.

Переклад поезії Байрона «The destruction of Sennacherib».— С. 17—18.

Подається за першодруком.

Саннахериб (Сеннахериб) (705—681 рр. до н. е.) — ассірійський цар. Під час облоги Єрусалима, що повстав проти його влади, зазнав поразки, але не від рук людей, а, за біблійною легендою, від меча ангела смерті.

Галілейські хвилі — хвилі Галілейського (або Генісаретського) озера у Північній Палестині.

Ассурові вдови — ассірійські вдови.

Храм Ваала — Ваал (Баал) — загальносемітське божество війни; у романтичній поезії першої половини XIX ст.— поетичний символ кровожерного ідола.

ДИКА КОЗА

Вперше надруковано в альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 95.

Переклад поезії Байрона «The wild gazelle» («Дика газель»).— С. 4.

Подається за першодруком.

Ліван — гірський хребет на східному березі Середземного моря.

Безбожнії сидять в Єрусалимі!!! — 722 р. до н. е. Ізраїльське царство було розгромлене ассірійським царем Саргоном II.

ДО ЖИДІВКИ

Вперше надруковано в альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 96—99.

Переспів поезії Байрона «She walks in beauty» («Вона іде в своїй красі»).— С. 2.

Подається за першодруком.

Вефільська долина — місцевість коло м. Вефіль (Бет-Ель) на північ від Єрусалима.

«КОХАВСЬ Я ТОБОЮ...»

Вперше надруковано в альманасі «Сніп».— Харків, 1841.— С. 99—100.

Переспів поезії Байрона «Oh! snatch'd away in beauty's bloom» («Вона померла в розквіті краси...»).— С. 6—7.

Подається за першодруком.

БЕНКЕТ ВАЛТАЗАРА

Збереглась рукописна копія рукою А. Л. Костомарової з автографа, що належав Д. Л. Мордовцю (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР.— Ф. XXII, № 2, Арк. 7—7 звор.); на аркуші позначка олівцем: «Списано у Д. Л. Мордовцева».

Переклад поезії Байрона «Vision of Belshazzar» («Видиво Белшазара»).— С. 12—13.

Дата в копії А. Костомарової: «1840».

Подається за цією копією.

Валтасар — син останнього царя Вавілонії Набоніда; загинув 539 р., до н. е., коли Вавілон захопили перси.

Єгова — верховне божество іудейської релігії.

Слова сі зрозуміть...— невідома рука написала на стіні слова «мене, текел, фарес», які пророкували загибель Вавілону. Епізод набув символічного значення як несподіване пророцтво загибелі при повному благополуччі.

Він хлопець чужестранний — мається на увазі пророк Даніїл.

Мідяни у воріт — жителі Мідійського царства, завойованого персами у 550—549 рр. до н. е., які залучалися завойовниками до служби у війську.

ПОГИБЕЛЬ ЄРУСАЛИМА

Вперше надруковано у виданні: Малорусский литературный сборник.— Саратов, 1859.— С. 147—149 (виданому Д. Мордовцевим).

Переклад поезії Байрона «On the day of the destruction of Jerusalem by Titus» («На день зруйнування Єрусалима Титом»).— С. 15—16.

Єрусалим був зруйнований римським імператором Титом (39—81 рр.) під час Іудейської війни у 66—73 р. н. е.

Дата в першодруку: «1852».

Подається за першодруком.

Гірше лиха Седекії...— коли вавілонський цар Навуходоносор II (правив у 605—562 рр. до н. е.) здобув повсталий Єрусалим (587 чи 586 р. до н. е.), Седекію, останнього іудейського царя, він осліпив і забрав у полон.

...гірше, ніж Содому...— Содом і Гоморра — за біблійною легендою, міста, за розпусту знищені небесним вогнем.

...бідний в'язень катований...— Ісус Христос.

Коло його чужестранець...— римський прокуратор Іудеї у 26—36 рр. н. е. Понтій Пілат.

ЄВРЕЙСЬКА СПІВАНКА

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 225—226, за рукописною копією О. О. Корсуна з автографа, який М. Костомаров разом з перекладами із збірки «Єврейських мелодій» Байрона передав Корсуну для вміщення у другому випуску альманаху «Сніп». Рукопис загублено, альманах не побачив світу.

Дата в першодруку: «1841».

Подається за першодруком.

...замулений Кедрон...— потік в долині коло Єрусалима.

З Шекспіра

ВЕРБА

(Пісня Дездемони)

Вперше надруковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 229, за автографом, знайденим 1886 р. в паперах Г. Н. Мордовцевої.

Пізніше автограф загублено.

Переклад пісні Дездемони з трагедії У. Шекспіра «Отелло».

Дата в першодруку: «1849».

Подається за першодруком.

Драми

САВА ЧАЛЫЙ

Драматические сцены на южнорусском языке.

Вперше надруковано окремим виданням: Сава Чалый. Драматические сцены на южнорусском языке. Сочинение Иеремии Галки.— Харьков, 1838. За автобіографією поета, драма вийшла з друку навесні 1839 р. [1].

Датується за «Автобиографией»: «В феврале 1838 года я принялся писать драматическое произведение и в течение трех недель сотворил «Саву Чалого» [2]: лютий, 1838 р., Харків.

Передруковано у виданні: «Збірник творів Ієремії Галки».— Одеса, 1875. На шмуцтитулі зазначено: «Содержание взято из народной южнорусской песни. См[отри] в изд[ании] украинских песней Максимовича,

---

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— К., 1989.— С. 449.

[2] Там же.— С. 449.

в «Запорожской старине» Срезневского и в собрании галицких песней Вацлава с Олеска» (Йдеться про збірки: «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Часть первая». (М. 1834); «Запорожская старина» (ч. І, кн. 1.— Харків, 1833.— С. 60—73. «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Zebval Lebral i wydał Wacław z Oleska.— We Lwowie, 1833.— S. 502—504».

Подається за першодруком.

Чалий Сава (? — 1741) — полковник надвірного війська магнатів Потоцьких у м. Немирові (нині Вінницької обл.) з 1738 р. Родом з Комаргорода (нині — село Томашпільського району на Вінниччині). Був на Січі, але втік. Служив сотником надвірних військ князів Четвертинських. 1734 р. зі своїм загоном приєднався до повстанців Верлана — сотника надвірних козаків князів Любомирських. Коли наступного року загін Верлана був витіснений російськими військами, надісланими Катериною II на підтримку польського короля Августа III, Чалий залишив гайдамаків і перейшов на бік польської шляхти, склавши присягу на вірність. 1741 р. страчений загоном Г. Голого.

Голий Гнат (рр. нар. і см. невід.) — запорозький козак, один із ватажків гайдамацьких загонів на Україні у 30—40-х рр. XVIII ст. На початку 30-х рр. у Чорному лісі, у верхів'ях р. Інгулу, зібрав гайдамацький загін, який діяв коло Немирова, Тульчина, Звенигородки. В 1741 р. стратив в с. Степашках під Тульчином С. Чалого. У березні 1743 р. здобув Звенигородку. Діяв до 1748 р.

Действие в 1639 году в Малой, потом в Червоной Руси.— Автор зазначив в «Автобиографии», що він взяв зміст із відомої народної пісні, але «сделал большую историческую ошибку, произвольно отнесши событие, воспеваемое в этой песне, к первой половине XVII века, тогда как оно относилось к первой половине XVIII».

Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (бл. 1570—1622) — гетьман українських реєстрових козаків. Здійснив переможні походи у Крим і Туреччину (1607, 1614, 1615, 1616); разом з усім військом запорозьким вступив до Київського братства, а своє майно заповів на освітні, благодійні, релігійні потреби. Смертельно поранений 1621 р. під Хотином; похований у Києві, в Братському монастирі.

Трясило (Федорович) Тарас (рр. нар. і см. невід.) — гетьман запорозьких козаків. Керівник селянсько-козацького повстання 1630 р. проти польсько-шляхетського гніту; повстанці оволоділи Корсунем, Каневом, Переяславом (уславлена «Тарасова ніч» оспівана Т. Шевченком в однойменній поемі).

Павлюк (Бут) Павло Михнович (? — 1638) — гетьман нереєстрових козаків. 1635 р. разом з Сулимою взяв штурмом фортецю Кодак. Керівник селянсько-козацького повстання 1637 р. на Лівобережній Україні. Розгромлені під Кумейками 1637 р., повстанці капітулювали під Боровицею, де Павлюка захоплено в полон і страчено в Варшаві 1638 р.

Остряниця (Острянин) Яків (? — 1641) — полковник реєстрових козаків (1633); з 1638 р.— гетьман нереєстрових козаків. Очолив селянсько-козацьке повстання 1638 р. Повсталі здобули Кременчук, Хорол, перемогли польсько-шляхетське військо під Говтвою (травень 1838 р.). В червні 1838 р. розгромлений під Жовнином, з частиною війська перейшов на Слобідську Україну, в Чугуїв. 1641 р. під час конфлікту козацтва із старшиною був убитий. Відомості, якими послуговувався М. Костомаров у драмі, носять легендарний характер.

Конецпольський Станіслав (1591—1646) — польський магнат, коронний гетьман (з 1632 р.), керівник польсько-шляхетського війська на Україні, яке провадило нещадну боротьбу з народно-визвольним рухом. Домігся вигідної для шляхти Куруківської угоди 1625 р.; 1636 р. збудував на правому березі Дніпра коло Кодацького порога фортецю Кодак, невдовзі розгромлену загонами І. Сулими та П. Павлюка.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НІЧ

Трагедія

Вперше надруковано у виданні: Сніп. Український новорічник. Скрутив Александр Корсун. Рік первий.— Харків, 1841.— С. 7—91.

Датується за першодруком, орієнтовно: 1840—1841, Харків.

За життя автора драма друкувалась ще двічі (Переяславська ніч. Трагедія Єремії Галки.— Львів. З друкарні М. Ф. Поремби.— 1867; Збірник творів Ієремії Галки.— Одеса, 1875); про участь автора у цих виданнях відомостеи немає; зазначено, що це передрук з альманаха «Сніп».

Подається за першодруком.

Все Задніпров'я, мов грім його ударив, запалало...— йдеться про початок народно-визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування; але, скориставшись хибними джерелами, Костомаров вважав початком війни 1649 р., а не 1648-й, як то було насправді.

От, бач, в Каньові...— на початку визвольної війни Канів визволено військами Б. Хмельницького, тут створено Канівський полк, який вже у вересні 1648 р. взяв участь у битві під Пилявцями.

...кравчина гайдамаків з Лисенком...— Лисенко — один з керівників гайдамацьких загонів; «Другой загон в Украине, отличавшийся свирепостью, был под предводительством Лисенка — Вовгури (вероятно, прозванного так за свой жестокий характер) и назывался вовгуревцами [...] Поляки так их боялись, что если, бывало, скажут: «вовгуревцы идут», то это было ужаснее целого войска козацкого. Сначала они выказали себя в Северской земле, потом, соединившись с киевским загоном Харченка, взяли Канев...» [1]. Страчений Я. Вишневецьким, коли здався в полон під Берестечком (1651).

---

[1] Богдан Хмельницкий. Историческая монография Николая Костомарова.— Спб, 1884.— Т. 1.— С. 321.

...як уніатський біскуп до костьолу їхав... везли дванадцять чоловік із руських...— «Духовенство римское, разъезжавшее с триумфом по Малой России для надсмотра и понуждания к униатству, вожено было от церкви до церкви людьми, запряженными в их длинные повозки по двенадцати и более человек в цуг» [1].

Анастасій з плащаницею...— у велику п'ятницю (останню перед Великоднем) священна плащаниця (полотнище із зображенням тіла Ісуса Христа по знятті його з хреста) урочисто виноситься з алтаря на середину храму для поклоніння віруючих і залишається там до Великодньої півночі.

Вишневецький Ярема (Єремія, Михайло Корибут; 1612—1651) — польський магнат за походженням — з українського князівського роду. Рано втративши матір, був вихований в єзуїтському колегіумі (Львів). 1631 р. прийняв католицтво й силою впроваджував його у своїх величезних маєтностях на Україні. Нещадно придушував найменші вияви соціального протесту. Активно й нещадно боровся з народно-визвольним рухом під проводом Б. Хмельницького. 1648 р. розбитий козаками М. Кривоноса під Махнівкою й Старокостянтиновим.

УКРАИНСКИЕ СЦЕНЫ
из 1649 года

Вперше опубліковано у виданні: Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— С. 239—258.

Датується за свідченням видавця: «Украинские сцены из 1649 года», также найденные в бумагах г-жи Мордовцевой, написаны в сороковых годах...» [2], орієнтовно: 40-і рр. XIX ст., Харків, Саратов.

Подається за першодруком.

Киев... Зима.—Гетьман З.-Б. Хмельницький на чолі козацького війська тріумфально вступив до Києва після переможної облоги Замостя 23 грудня 1648 р. (2 січня 1649 р.).

Виговський Іван Остапович (? — 1664) — український шляхтич за походженням, служив у польсько-шляхетському війську; потрапив у полон до татар під час битви під Жовтими Водами 1648 р., викуплений Б. Хмельницьким, а згодом призначений генеральним писарем. Після смерті Б. Хмельницького — гетьман України; 1658 р. уклав ганебний Гадяцький договір з Польщею, став причиною народного повстання, очоленого І. Сірком, І. Богуном, І. Іскрою. Зазнавши поразки, втік до Польщі, де пізніше страчений.

---

[1] История русов или Малой России. Сочинения Георгия Конисского.— М., 1846.— С. 40.

[2] Литературное наследие... Н. И. Костомарова.— Спб, 1890.— С. III—IV.

Немирич Юрій (? — 1659) — український шляхтич, дістав освіту в Голландії, Англії, Франції; послідовник социніанського вчення (раціоналістичної течії в протестантстві); социніани вважали Христа не сином Бога, а людиною, яка вказала людству шлях до спасіння й набула божественності після воскресіння. Автор теологічних трактатів латиною. Костомаров помилково показав його прибічником Хмельницького: навпаки, він активно підтримував Польщу, а 1655 р. перейшов на бік шведів. З 1657 р. увійшов до уряду Виговського, був одним із ініціаторів Гадяцьких пактів 1658 р.; вбитий під час повстання проти уряду Виговського.

Вешняк Федір Якубович (? — 1650) — чигиринський полковник (з 1648 р.), близький соратник Б. Хмельницького; влітку 1648 р.— посол у Варшаві, у квітні — травні 1649-го — у Москві; кілька разів заступав Хмельницького як наказний гетьман.

Чорнота (Чернята) Іван (рр. нар. і см. невід.) — генеральний обозний у війську Б. Хмельницького (1648—1649); восени 1649 р. керував складанням 40-тисячного козацького реєстру.

Джеджала (Джеджалій) Филон (на прізвисько Нечай) (рр. нар. і см. невід.) — кропив'янський полковник.

Адамович Антон (на прізвисько Волочай) (рр. нар. і см. невід.) — київський полковник.

Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат прошляхетської орієнтації; служачи у польському війську, допомагав придушувати народні повстання. Умовив здатися Павлюка (1637), якого у Варшаві скарано разом з побратимами. У переговорах з Хмельницьким у Переяславі в лютому 1849 р. (які зображені в «сценах»), а також у серпні в Зборові, у вересні 1651 р. у Білій Церкві намагався привернути старшину на бік шляхетської Польщі обіцянками привілеїв.

...наслідовець Арія проклятого...— Арій (? — 336) — священик з м. Александрії, засновник аріанства, осудженого як єресь на Нікейському вселенському соборі (325 р.). Аріанство відродилося в XIV ст. у Польщі як социніанство.

...мою Ганну, заручену зо мною, [...] *примушено до шлюбу з тим* [...] *розбишакою українським...*— Ганна (Гелена) Здешанська, дружина Хмельницького, була викрадена з Суботова чигиринським підстаростою Чаплинським, обвінчана з ним.

...а в Литві Радзівілл кров лле...— Радзівілл Януш (1612—1655) — литовський коронний гетьман; його військо боролося з повстанцями в Білорусії; у серпні 1651 р. захопив Київ і розправився з населенням. 1654 р. розбитий з'єднаними російсько-українськими військами в Білорусії.

Не Павлюк я вам і не Острянин! — Див. коментар до драми «Сава Чалый».

Тугай-бей (рр. нар. і см. невід.) — перекопський мурза; був надісланий кримським ханом Ісламом-Гіреєм III на поміч Хмельницькому і брав

участь у битві з польсько-шляхетським військом під Жовтими Водами й Корсунем 1648 р.

Нечай Данило (? — 1651) — брацлавський полковник, брав участь у битві під Пилявцями та в поході на Львів 1648 р.; у травні 1649 р. розгромив польське військо під Меджибожем; учасник Зборівської битви 1649 р. У 1649—1650 рр. очолював повстанську війну на Поділлі й Волині проти шляхти, яка, за умовами Зборівського миру, повернулася в свої маєтки. 1650 р. здобув Ясси. Загинув у бою зі шляхтою під Красним. Про його героїчну загибель складено пісні.

КРЕМУЦИЙ КОРД

Вперше надруковано окремим виданням: Кремуций Корд. Сочинение Н. Костомарова, Петербург: В типографии П. А. Кулиша.— 1862.

Датується за «Автобиографией»: «В этом же году напечатана была моя драма «Кремуций Корд», написанная еще в 1849 году и остававшаяся в рукописи»: 1849 р., Саратов.

На виданні — посвята: «Незабвенной А. Л. К. на память 14 июня 1847» — Аліні Леонтіївні Крагельській, нареченій, на пам'ять про побачення з ним, ув'язненим в казематі Петропавловської фортеці.

Подається за першодруком.

Кремуций Корд — римський історик часів правління імператора Тіберія, автор праці «Аннали», був обвинувачений сенатом, як писав Таціт, за те, що у цій праці «...он похвалил Брута і назвал Кассия последним римлянином. Обвиняли Корда клиенты Сеяна Сатрий Секунд и Пинарий Натта. ...Выйдя затем из сената, он отказался от пищи и так лишил себя жизни. Сенаторы обязали эдилов сжечь его сочинения, но они уцелели, так как списки были тайно сохранены и впоследствии обнародованы».

Сеян (? — 31 р. н. е.) — улюбленець імператора Тіберія; винуватець загибелі багатьох членів дому Юліїв-Клавдіїв, доки не був викритий як змовник проти Тіберія й не скараний на смерть.

Тіверій — Тіберій Клавдій Нерон (42 до н. е.— 37 н. е.) — римський імператор.

Брут Марк Юній (82—42 до н. е.) та *Кассій* (? — 42 до н. е.) — республіканці, брали участь у змові і вбивстві римського диктатора Гая Юлія Цезаря (102 або 100—44 до н. е.).

Авзония — поетична назва Італії.

Ливия — дружина сина Тіберія, Друза, яку Сеян підмовив отруїти чоловіка (23 р. н. е.).

...певец сульмонский...— Овідій (Публій Овідій Назон, 43 р. до н. е.— бл. 18 р. н. е.) — уславлений римський поет, автор любовних елегій, дидактичних поем «Наука про кохання», «Ліки од кохання», міфологічного епосу «Метаморфози», а також «Фастів» і написаних у вигнанні «Скорботних елегій» та «Листів з Понта».

Мегера — одна з трьох ериній, богинь помсти.

Ескулап — Асклепій,— античний бог лікування.

Не последовать ли Катону? — Катон Молодший (95—46 до н. е.) — республіканець; прагнув до автократичної влади; після перемоги Цезаря над прибічниками полководця Гнея Помпея при Тапсе покінчив з собою.

Едил — вісник сенату.

Тарпейская гора — стрімка скеля з західного боку Капітолійського пагорба, звідки скидали засуджених на смерть злочинців.

Бібакул, Марк Фурій (103 р. до н. е.— ?) — римський поет-сатирик; твори не збереглися (у тексті першодруку помилково набрано «Бібул»).

ЗАГАДКА

Із народної казки

Вперше надруковано в журн.: «Основа».— 1862.— № 6.— С. 44—64.

Датується за записом в «Автобиографии»: «Тогда же в «Основе» напечатана была по-малорусски моя драматическая пьеса «Загадка», написанная уже несколько лет тому назад и остававшаяся в рукописи. Это была переделка или изложение в драматической форме известной малороссийской сказки «Про дївку-семилітку», которой содержание состоит в том, что пан загадывает своим подданным мудреные загадки, их отгадывает девочка и делается через то женою пана» [1]. Нижню хронологічну межу можливо співвіднести з часом повернення Костомарова до запису цієї казки, зробленого 1840 р., виданого окремою книжечкою 1860 р.: «Казка про Дівку Семилітку.— Спб: В друкарні П. А. Куліша. 1860». До заголовка зроблена виноска: «Записана Н. И. Костомаровым в Острогожском уезде Воронежской губернии в 1840 г.». Отже, драма, ймовірно, датується: кінець 1850-х — початок 1860-х рр., Петербург.

Передрукована в «Збірнику творів Іеремії Галки».— Одеса, 1875.— С. 1—30; про участь автора у цьому виданні невідомо.

Подається за першодруком.

ЭЛЛИНЫ ТАВРИДЫ

Историческая драма в 5-ти действиях

Вперше надруковано окремим виданням: Н. И. Костомаров. Эллины Тавриды. Историческая драма в 5-ти действиях.— Спб.: Типография министерства путей сообщения (А. Бенке).— 1884.

Датується за спогадами В. П. Горленка, котрий влітку 1883 р. гостював у Костомарових у с. Дідівці Прилуцького повіту: «В то лето, кроме исторических работ, Костомаров писал свою драму «Эллины Тавриды»

[1] Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— К., 1989.— С. 579.

[...] Чтоб освежить в себе «греческое настроение», Н. И. перечитывал тогда древних авторов и Грота» [1]: с. Дідовці, літо 1883 р.

Подається за цим виданням.

Гераклея — стародавнє місто в південній Італії (нині — Полікоро).

Пелопид (бл. 410—364 до н. е.) — фіванський полководець, один з керівників Беотійського союзу, переможець спартанців під Танагрою, Тегіром.

Епаминонд (бл. 418—362 до н. е.) — фіванський полководець, разом з Пелопідом керував Беотійським союзом. Переміг спартанців при Левктрах і Мантінеї.

Арат (271—213 до н. е.) — полководець, керівник Ахейського союзу; досяг незалежності союзу від Македонії.

Филопемен (253—183 до н. е.) — давньогрецький полководець, начальник кінноти Ахейського союзу. Прозваний «останнім елліном» за те, що відстоював незалежність Греції від Риму.

Геліос — в древньогрецькій міфології бог сонця.

...Деву аргивскую, // В жертву к закланью // Тебе приведенную... — Іфігенію, дочку царя Агамемнона й Клітемнестри, батько приніс у жертву богині Артеміді, щоб щасливо досягти Трої; але Артеміда замінила дівчину ланню, а її саму перенесла до Тавріди (Криму) й зробила її там своєю жрицею.

О богиня, руководившая своею мудростью Одиссея! — Одіссея опікала богиня мудрості і війни Афіна Паллада, дочка Зевса, одна з верховних богинь грецького пантеону.

...старинному герою нашего ионийского племени, Кодру... — Кодр, останній цар Аттіки, пожертвував собою заради врятування батьківщини від дорійців.

Амфитрион — володар Тірінфа, синонім гостинного господаря.

Язон и Медея — Ясон — давньогрецький герой, ватажок аргонавтів, які вирушили до Колхіди по золоте руно царя Еета, онука бога сонця Геліоса. Дочка Еета Медея, якій Ясон заприсягся в коханні, допомогла йому здобути руно, стала його дружиною, народила йому двох синів. Після щасливого повернення Ясон вирішив одружитися з дочкою корінфського царя Креонта Креусою. Медея тяжко помстилася зрадникові. По смерті була перенесена на острови блаженних, де стала дружиною героя Ахіллеса. Ясон же загинув.

Тезей и Ариадна — Тезей, Тесей — один з найвизначніших героїв грецької міфології; в боротьбі з страховищем Мінотавром йому допомогла не заблукати в Лабіринті дочка крітського царя Міноса Аріадна. Коли вони поверталися вдвох до Афін, Тезей за наказом богів покинув її сплячою саму на о. Наксосі, де її узяв за дружину бог Діоніс (Вакх).

Сам Аполлон не устоял бы... как пред красою Дафны... — бог світла

[1] Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты.— К., 1898.— С. 113.

й мистецтва Аполлон закохався в прекрасну дочку Геї (Землі) Дафну; щоб допомогти доньці утекти від Аполлона, мати перетворила її на лавр. Відтоді засмучений бог завжди увінчував чоло лавровим вінком.

Стікс — священна річка підземного царства померлих Аїда, з отруйною водою; її водами присягалися олімпійці незламною присягою.

Подражаете вы Лаертову сыну...— Одіссею, сину царя Ітаки Лаерта; так само як у винайденому Одіссеєм троянському коні сховалися озброєні воїни, щоб захопити Трою, так і Николай сховав своїх воїнів у підземеллі будинку Ламаха, щоб захопити Херсонес.

Оповідання

ПРИКЛЮЧЕНИЯ ПО СМЕРТИ

Рассказ одного слобожанина

Вперше надруковано у виданні: «Газета А. Гатцука».— 1880.— № 41.

Датується за першодруком: 1880, Петербург.

Подається за текстом окремого видання: Рассказы И. Богучарова.— СПб.: Тип. В. С. Балашева.— 1886.— С. 3—22.

БОЛЬНАЯ

Рассказ врача

Вперше надруковано у виданні: «Газета А. Гатцука».— 1880.— №№ 42, 43.

Датується за першодруком: 1880, Петербург.

Подається за текстом видання: Рассказы И. Богучарова.— СПб., 1886.— С. 23—54.

ФАИНА

Вперше надруковано у газ.: «Новое время».— 1880.— № 1735.

Датується за першодруком: 1880, Петербург.

Подається за текстом видання: Рассказы И. Богучарова.— СПб., 1886.— С. 55—102.

«Леста» — комічна німецька опера «Леста, дніпровська русалка», музика Ф. Кауера та С. І. Давидова, переклад з німецької М. С. Краснопольського.

«Чертова мельница» — оперета К.-Ф. Генслера за повістю Л. Губера, переклад з німецької Г. Сокольського; музика В. Мюллера, Д.-Ф.-Е. Обера та М.-Е. Карафи.

Коцебу Август Фрідріх-Фердінанд фон (1761—1819) — німецький письменник, режисер, автор солодкаво-міщанських мелодрам, романів, мемуарів.

Колокотроні Федір (1770—1843) — грецький політичний діяч, герой національно-визвольної боротьби проти турецького панування.

Бобелина, Боболина (? — 1825) — грецька національна героїня, видатна діячка боротьби за незалежність Греції, удова вбитого турками комерсанта; при облозі Навплії командувала кораблем; вбита з помсти.

ОЛЬХОВНЯК

Рассказ из воспоминаний воротившегося на родину из Сибири

Вперше надруковано в газ.: «Новое время».— 1883.— №№ 2687, 2694, за підписом Н. Богучаров (замість — И. Богучаров).

Датується за листом С. М. Шубинського, редактора журн. «Исторический вестник», до М. І. Костомарова від 2 жовтня 1880 р. (ЦНБ АН УССР, XXII, № 306): 1880 р., Петербург.

Подається за текстом видання: «Рассказы И. Богучарова».— СПб., 1886.— С. 103—138.

..отойдет на лоно Авраамле — біблійний вислів, що означає вічне упокоєння.

...маслом соборовали — йдеться про християнське таїнство маслосвяття — помазання єлеєм з молитвами, що зціляє душу й тіло й звільняє вмираючого від гріхів.

НЕЗАКОННОРОЖДЕННЫЕ

Из моих воспоминаний

Вперше надруковано у виданні: «Книжки «Недели» (додатку до газ. «Неделя»).— 1885.— № 12.— С. 1—20, під псевдонімом «И. Богучаров».

Датується за першодруком: 1885, Петербург.

Подається за текстом видання: Рассказы И. Богучарова.— СПб., 1886.— С. 139—165.

Славяносербский уезд Екатеринославской губернии — частина нинішньої Дніпропетровської обл. з містечком Слов'яносербськ на р. Сіверський Донець.

ТАЙНОВИДЕЦ

Рассказ из русского быта XVIII столетия

Вперше надруковано у журн.: «Исторический вестник».— 1886.— № 10.— С. 5—20.

Публікація супроводжується редакційною приміткою: «Этот рассказ найден при разборе рукописей Н. И. Костомарова и обязательно сообщен редакции его вдовой, которой приносим нашу искреннюю благодарность за то, что она дает нам случай еще раз, совершенно неожиданно, украсить «Исторический вестник» статьей и именем нашего незабвенного историка.

Тема рассказа «Тайновидец» не вымышлена, а заимствована из подлинного дела Тайной канцелярии, выписки из которого находятся при черновой рукописи Н. И.».

Датується орієнтовно: Петербург, 18.

Подається за першодруком.

...в тот год, как умер покойный государь Петр Алексеевич...— Петро I помер 1725 р.

...сорокоуст — заупокійна поминальна служба на сороковий день по смерті.

...перед сырною неделей...— масниця — останній тиждень перед великим постом.

...на страшной неделе... (народна назва «страстной неделе») — останній тиждень великого посту перед Великоднем.

Часослов — християнська церковно-богослужебна книга, що містить молитви та інші тексти добового циклу богослужіння (за винятком текстів літургії, що зібрані в Служебнику).

Псалтырь — збірник псалмів, складова частина Старого (Ветхого) завіту; разом з Часословом вивчалися в школах.

Канон — православний богослужбовий молитвоспів у формі діалога між читцем і хором або між двома хорами.

...как те девы, что ждали жениха...— йдеться про євангельську притчу про мудрих і нерозумних дів, яка вчить завжди бути готовим до смерті й судного дня (Євангеліє від Матвія, розділ 25, вірш 1—13).

Апокаліпсис — одкровення св. Іоанна Богослова — одна з найдавніших книг Нового завіту; датується 68—69 рр. Містить пророкування про кінець світу, страшний суд, тисячолітнє царство боже.

Ушаков Андрій Іванович (1670—1747) — військовий і судовий діяч; сенатор (з 1731 р.), невдовзі — управитель Тайної канцелярії.

Остерман Генріх-Йоганн-Фрідріх, або Андрій Іванович (1686—1747) — російський дипломат, головний ініціатор Нейштадського миру, яким закінчилася російсько-шведська війна (1721), член таємного кабінету Анни Іоаннівни; помер у вигнанні в с. Березові.

ЗМІСТ

ПОЕЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ

1841

1842

ІЗ АНТОЛОГІЇ

1846—1847

1848

1849

ДРАМИ

ОПОВІДАННЯ

Литературно-художественное издание

**Костомаров
Николай Иванович**

**СОЧИНЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ
Том первый**

**СТИХОТВОРЕНИЯ
ДРАМЫ
РАССКАЗЫ**

Составитель, автор
предисловия и примечаний
В. Л. Смилянская

Киев,
издательство художественной
литературы
«Дніпро»

Редактор *Л. С. Пономаренко*
Художнє оформлення *Р. К. Пахолюка*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *В. Ф. Котляревська*

ИБ № 4652

Здано до набору 12.02.90.
Підписано до друку 15.08.90.
Формат $84 \times 108^{1}/_{32}$.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура таймс.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 28,56 + 1 вкл.
Умовн. фарбовідб. 29,03.
Обл.-вид. арк. 31,438.
Тираж 120 000 пр. (1-й завод 1—65 000 пр.)
Зам. 0—693. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».

252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Костомаров М. І.
К72 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 1: Поезії; Драми; Оповідання /Упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська.— 538 с.: іл.
ISBN 5-308-00581-8 (т. 1)
ISBN 5-308-00583-4

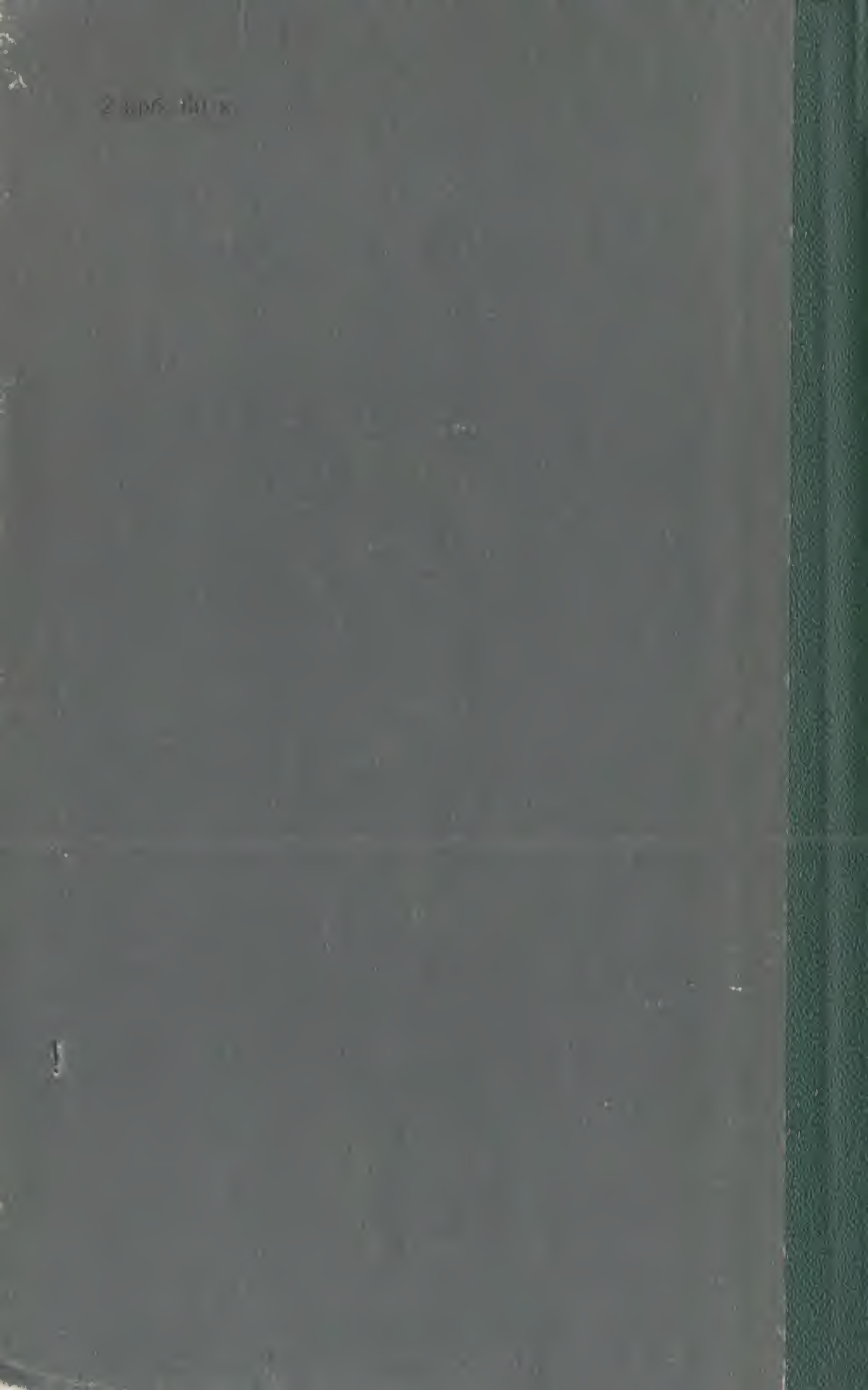
Костомаров Микола Іванович (1817—1885) відомий світові як видатний український історик, етнограф, фольклорист, критик, статті якого друкувалися в прогресивних часописах «Основа», «Современник», «Отечественные записки»; член Кирило-Мефодіївського товариства.

Цей двотомник охоплює всю художню спадщину М. Костомарова-письменника.

До першого тому ввійшли поезії різних років життя, поетичні переклади, історичні драми «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Елліни Тавріди» та ін., а також соціально-психологічні оповідання.

К $\frac{4702640102—051}{М205(04)—90}$ 51.90

ББК 84Ук1

2 крб. 10 к.